

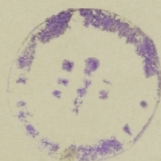
8/2135

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

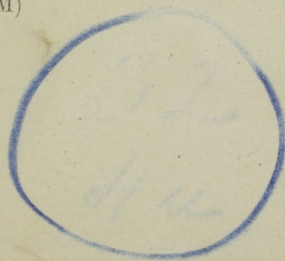
SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

SZÁZTIZENÖTÖDIK KÖTET.

(319. 320. 321. SZÁM)

BUDAPEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

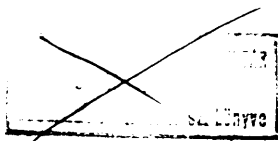
1903.

B-44

CXV

2127

TARTALOM.

CCCIX. SZÁM.

	Lap
A KÖZOKTATÁSÜGY ÉS GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN. — Imre Sándortól	1
DALMÁCZIA ÉS A MAGYAR IPAR, KERESKEDELEM. — Havass Rezsőtől	26
ORSZÁG ÉS KIRÁLYSÁG. — Ferdinandy Gézától	53
A NŐ ESZMÉNYE ÉS A MODERN DRÁMA. — Stromp Lászlótól	72
DOMOKOS. (II.) — Regény, Fromentin Jenő után, francziából H. R. J.-től	94
KÖLTEMÉNYEK: <i>Csalatkozás.</i> — Lévay Józseftől. — <i>Istenhozott és Istenhozzád.</i> — Goethe után, németből — Kozma Andortól.	126
KISFALUDY KÁROLY HAGYATÉKA. — Vizsota Gyulától.	128
ÉRTESITŐ: Csizmadia Sándor: <i>Újabb versek.</i> — I.-f.-től. — Somogyi Ede: <i>Szumirok és magyarok.</i> — Mahler Edétől. — <i>Magyar Minerva. II. évfolyam. 1901—1902.</i> — r. r.-től. — Mach E.: <i>Die Analyse der Empfindungen und das Verhältniss des Physischen zum Psychischen.</i> — L.-s.-től. <i>Egy nemzeti reformterv.</i> — rs.-től. — <i>Új magyar könyvek</i>	138

CCCXX. SZÁM.

A BALKÁN-FÉLSZIGET. (I.) — Asbóth Jánostól	161
BÖCKLIN. — Glatz Károlytól	190
HÚSÉLELMEZÉSI HARCZOK A KÖZÉPKORBAN. — E. Dorner Bélától	215
DOMOKOS. (III.) — Regény, Fromentin Jenő után, francziából — H. R. J.-től	248
KÖLTEMÉNYEK: <i>Az ország házában.</i> — Gyulai Páltól. — <i>Imádság idején.</i> — Szaboleska Mihálytól	283
ERZSÉBET KIRÁLYNÉ EMLÉKSZOBRA. — Éber Lászlótól	285

A KÖZOKTATÁSÜGY ÉS GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN.

A *Hitel Taglatatát* azzal kezdi Desewffy József, hogy nem könnyű e dolgozásban a gondolatok fonalát, egymásba nyúlását s összeköttetését kikeresni, eltalálni és fölfogni a szerző egész gondolkozása rendszerének a hálózatát.*) Kemény Zsigmond magát Széchenyi Istvánt mondja nehezen fölfogható embernek: «Ezer apró ellenmondás szövődött nála és olvadt föl egy magasabb következetességbe. Jelleme hasonlított irmodorához, melyben a logikai fonalat nem az találta meg, ki az egyes eszméken, hanem az, ki az eszmetömbökön tekintett végig.»**)

Széchenyi egész gondolatmenetébe illeszkedve, a nevelésre vonatkozó számos megjegyzése egész szükségszerűséggel folyik mindabból, a mit világnézete az emberiség földi rendeltetéséről elének tár. Az ember hivatása, föladata szerrinte a folytonos tökéletesedés. Ezt véve alapul, a gondolatok egymásba nyúlása érthetővé válik, gondolkozásának a rendszere egészen kikerekedik s ebben a nevelésnek előkelő hely jut. Ha az alapnak vett gondolatból egyszerűen következtetünk s nem is saját szavait állítjuk egymásután, természetes alapja a közműveltségen induló haladásnak, a — Széchenyi szavával — kiművelt emberfőkön álló közműveltségnek az emberfők kiművelése, csupán azt a szót kell alkalmaznunk, mely e folyamat neve. *Nevelés* ugyan, igaz, nemcsak tudatosan történik, hanem folyik a nélkül, hogy a

*) A *Hitel* című munka *Taglatatja*. Irta gróf D. J. Kassán, 1831. 11. l.

**) Csengeri A.: *Magyar szónokok és statusférjak*. 343. l.

tényezők sokszor az egymásra hatásról tudnának s így az emberfők kiművelődése magában véve ilyen módon is követhetnének. Széchenyinél azonban ez határozottan kitűzött cél, csak ennek elérése indítja meg előre az embereket, tehát e cél felé tudatosan kell törekedni, vagyis a tudományosan értett nevelés szükséges: olyan hatásoknak kell kiindulniok, melyeknek céljok van s a melyekből e cél elérését is remélni lehet.

A nevelés fogalmát Széchenyinél is több vonás alkotja; céljának nem csak egy valami mondható, de a nevelést alkotó elemek egymást kiegészítik, az egyes közelebbi-távolabbi célok a végső célhoz természetes lépcsőül kínálkoznak, mert az egyéni, nemzeti, emberi nevelés egymásnak föltétele: e tekintetben nem lehet igazolnunk Kemény Zsigmond imént idézett szavait, itt nincsen még apró ellenmondás sem. Ha azonban Széchenyi gondolatait, mintegy elméletét tetteivel összevetjük, mihelyt a gondolkozó Széchenyit az alkotóval állítjuk szembe, mindjárt szemünkbe ötlük, hogy bár erősen hangoztatja minden írásában, naplójában is a nevelés fontosságát, gyakorlati tervei között nem a tudatos nevelés eszköze van első helyen, nem iskolák alapítása volt az első gondja. Igazságosan akarva eljárni, e körülményt elveiből kell megmagyaráznunk, elfogultság nélkül a magyarázatot legalább is megkísérelnünk. A mint egyszer úgy véljük, hogy helyes egységbe tudtuk csoportosítani gondolatait, ebből kell az egyes vonásokra fényt vetnünk. Ezért könnyebb és biztosabb a helyzetünk az ellenmondásokkal szemben is azénál, a ki a kapcsolatot nem ismerve és nem is keresve egyes tényekből is hajlandó himet varrni.

Az a körülmény, hogy iskolák alapítására semmit sem tett Széchenyi, sőt kifejezetten nem ezt tartotta hazánk akkori viszonyai miatt első teendőnek, sok fölszólalásra adott alkalmat már akkor. A *Kelet népe*re írott *Feleletében* Kossuth Lajos, *Kelet népe és a Pesti Hírlap* közötti ítékezésében báró Eötvös József mondott ellene Széchenyi fölfogásának, Fáy András is rámutatott, hogy *Kelet népe Nyugaton* nem lehet el a köznevelés nélkül. E vita már rég elhallgatott, Széchenyi sem élt, mikor «Egy pillantás»-t vetett «a hazai közoktatásügy körtani (!) fejlődésére a mohácsi vész óta»

Schvarcz Gyula *) s a mint Zrínyi Miklós hőskölteményében Isten egy szemfordulással észrevette a világon Magyarország bűnbe merült voltát, úgy lett világos Schvarcz előtt is e pillantás közben, hogy Széchenyi a nevelés ügye s az ismeretterjesztés ellen elkeseredetten harczolt.

Széchenyi gondolatmenetében igen sok részlet hangsúlyozza a nevelést, munkáiban sok hely bizonyítja elvileg a nevelés szükséges voltát s egyszersmind ezt illető vélekedését is kétségtelenné teszi. Schvarcz Gyula nem illeszkedik ugyan Széchenyi gondolatmenetébe, de fölhoz mindent, a mivel nemcsak azt mutatja ki, hogy Széchenyi a nevelés érdekében semmit sem tett, hanem azt is bizonyítani akarja, hogy ez iránt érzéke sem volt. Ez ellentét indít arra, hogy Széchenyi gyakorlati és elvi álláspontja között e ponton levő határozott eltérést a minden lehető ellenérvet csoportosító Schvarcz munkája fonalán tárgyaljuk,**) mert ha annak csak egy lényeges állítása volna is igaz, Széchenyi gondolatainak pædagogiai szempontból való tárgyalását már eleve méltán elítélné.

Senkit sem szabad magunk alkotta rend nem követéséért elítélnünk. Az iskola munkásának, a közoktatásügy történetével foglalkozó tudósnak természetesen fordul a szeme mindig ez intézmény felé, a fontosság tudatában érthető, ha sajnálkozik a közoktatás ügyének csekély méltánylásán, de nincs joga azt, kinek egész élete folytonos és tervszerű munkában telt el, elítélnie csak azért, mert az ő szemében első sorban lényeges dolgot csak később következőnek tartotta. Schvarcz szerint ha valaki, Széchenyi tehetett volna valamit a magyar népnevelésért, a magyar közoktatásügyért s ha valaki, hát ő lett volna arra utalva, hogy a magyar népnevelés és közoktatásügy érdekében eszközöl-

*) *A közoktatásügyi reform*, mint politikai szükséglet Magyarországon. Schvarcz Gyulától. Pest, 1869. 65—128. l.

***) Schvarcz nemcsak a közoktatás ügyében állítja sajátosságos világitásba Széchenyit, hanem a vonal alatt Bécs térdet-fejet hajtó szolgájának is állítja. Ennek és más ilyeneknek az igaz értékére állítása nem lehet itt feladatomban, ezért mellőzöm Schvarcz megjegyzéseiből. Igazságtalan, komoly történetírónál csak elképedve olvasható gyanítgatásaiból mindazt, a mi az oktatás-nevelés ügyéhez szorosan nem tartozik.

jön a kormánynál, fejedelemnél elégtételt e részbeni százados nemzeti sérelmeinknek; ha valaki, hát ő lett volna rá utalva, hogy a népnevelés által biztosítsa az alapot a magyarság békés értelmi, erkölcsi és anyagi fejlődésének; Széchenyi azonban azt hirdette, hogy a népnevelés számára hazánkban még nem volt megfelelő az idő; így sugallta avatatlansága és vérmességtől elvakuló aristocratiai szelleme.¹⁾

E szavak sok igazságtalanságot fejeznek ki, mert alapjok az a tévedés, hogy írójok nem ismeri el Széchenyinek az alapvetés meghatározására a jogát s mivel nem azt választotta a nemzeti kifejlés alapjául, a mit ő óhajtott volna, t. i. a népnevelést, ezért az avatatlanság és aristokratáság vádjával illeti. Arról nem is szólva, hogy Széchenyi a maga munkájához a neki legjobbnak látszó alapot vethette, mindkét vádat alaptalannak kell mondanunk.

Avatatlanság itt kettőt jelenthet: a helyzet nem ismerését vagy a népnevelés jelentőségének félreismerését. Az ország helyzetét Széchenyi jól ismerte, ezt bizonyítanunk sem kell, bizonyítja helyettünk tettei sikere. Az országban a nevelés állapotát is ismerte. Naplójában ugyan főképen saját neveléséről, annak a hiányairól szól, munkáiban azonban elég sok vonatkozás van a nevelés állapotára általában, kivált Döblingben írott, de ifjúkoráról bőven emlékező *Önismerteté*ben. Még pedig nemcsak általánosságban beszél a nevelésről, hanem épen az iskolákat is említi. Mikor naplója egyik lapján a nevelés szükségéről ír, Comeniusra²⁾ emlékeztető módon mondja: «Jó népiskolára van a hátramaradt népnek legnagyobb szüksége. Nem ismerek azonban egy olyan iskolát sem, a melyet óhajtok és el tudok képzelni!»³⁾ «Más nemzetek az idő szükségéhez és az élethez szabják nevelésöket, míg a szegény magyar még mindig a konyhadiákban botorkál és húsz évi tanulása után, habár mindig első eminens volt is, semmi valódi hasznost sem tud; a mi egyébiránt csak akkor látszik legjobban, ha a törvényi tekervények és országglási szövevények hazájának határain túl-

¹⁾ I. h. 101. l.

²⁾ *Didactica magna* 11. fej. 2.

³⁾ *Kézírásos napló* III. 4. köt. 39. l. Később még ezt írta hozzá: «Erről máskor».

lép.»¹⁾ A nevelés jelentőségével is tisztában volt. Hivatkozunk magasan járó gondolatai közül kivált azokra, melyekben a népet, nemzetet az egyes emberhez hasonlítja. Nemcsak ismerte a nevelés jelentőségét, hanem maga készült arra, hogy nyilvános iskoláknak alapot vessen Isten segítségével.²⁾ A jövőendő nemzedéktől vár mindent, annak a nevelésével akarja a balítéleteket megszüntetni,³⁾ a legnagyobb rész nevelésével akarja a nemzetet megerősíteni,⁴⁾ magát is mindig e munka részeseül számítva: «A jövő nemzedéknek egy lépéssel közelebb kell jutnia a világossághoz s erre akarok én vállalkozni! Boldog lennék, ha életem utolsó órájában elmondhatnám, hogy egyetlenegy ifjú boldogabb lett általam, mint a milyen nélkülem lehetett volna.»⁵⁾ Egyik értelemben sem avatatlan tehát Széchenyi a nevelés ügyében: tudja, hogy Magyarországon sok hiánya van, azt is, hogy milyen fontos, meg hogy mi a célja és eszköze.

Vérmességtől elvakuló aristocratiai szellem nem volt benne. Schvarcz Gyula maga is idéz ez állítás czáfolására alkalmas néhány mondást,⁶⁾ ismeri jól, meg is dicséri Széchenyi tetteit egyéb téren, de mert nem a népnevelésen akarta kezdeni a dolgot, aristocrata öntudattól és önérdemtől már eleve lekötöttnek⁷⁾ mondja, programját ismételtén aristocratianak állítja, «a magyar népnevelés kérdésének désavouálása» okát aristocratikus elfogultságában keresi.⁸⁾ Mindez azért érdemel figyelmet és utánjárást, mert ez egy körülmény igazsága halomra döntene már előre minden következtetést, a mit Széchenyi munkáiból nemzeti nevelésünk ügyére vonni készülünk, lehetetlenné tenné, hogy mai állapotunkban, emberi és nemzeti mivoltunk mai előhaladott korában az emberi jogok elfogult magyarázatán alapuló nézeteket tanulság-szerzés céljából fejtegetssünk, avagy ha ta-

¹⁾ *Hunnia.* 23. l.

²⁾ *Napló* III. 4. köt. 51. l.

³⁾ U. o. 37. l.

⁴⁾ U. o. 31. l.

⁵⁾ U. o. 105. l.

⁶⁾ I. h. 104. l.

⁷⁾ I. h. 105. l., jegyzet.

⁸⁾ I. h. 111. l.

nulságot visszaszám dolgokból is szerezhethünk, hogy e nézetekből keressünk a jövő nevelésre való irányítást.

Ha Széchenyi az aristocratiát úgy értené, a mint annak mai jelentését Schvarcz Gyula egy helyen megállapítja, méltán fordulnánk el tőle. A hol nem az állampolgárok összessége, hanem ez összességnek csak egy része születési jogczímen gyakorolja az államhatalmat az egyéni értékre való minden tekintet nélkül, a hol a nemességnek döntő joga vagy legalább félre nem ismerhető politikai túlsúlya van,*) ott valóban nem volna mit keresnünk ma, mikor az egyéni érték érvényesülését kell minden egyéb tekintet nélkül elősegítenünk. Ha azonban az emberi jogokért küzdő, a magyaroknak nemzetté válásán dolgozó férfiúnál találjuk az aristokrata szót, nem szabad a szó köznapi és szalonnyelven **) értett jelentését egyszerűen alkalmazva a születési előjogok ápolásával vádolnunk, mert ezzel az egész embert teszszük elfogulásra hajlandók előtt megbízhatatlanná, a kis utánjárás megtakarításával pedig a kevésbbé hiszékenyek előtt a magunk hitelét játszszuk el.

Széchenyi ugyanis e kérdésben így vélekedett: «Én egyenesen megvallom, hogy testestül-lelkestül az aristocratiái principiumnak pártolója vagyok; de nem ám — s erre kérek figyelmet — a szónak elfacsart s elrutított, hanem annak valódi, kellő értelme szerint. A jónak ereje csak szerencsét s boldogságot szülhet. Aristocratáskodni pedig semmi egyebet nem jelent, mint a legjobbak kormányát, hol t. i. *egyedül az ész, igazság s erény istenei parancsolnak*; s ekkép, ha fejedelemtől lefelé mindenki egyenlően csak e mennyei bírónak engedelmeskedik, oh akkor elmulthatatlan szerencse fénylik s boldogság ragyog a máskép gyászba borult hazának szirtei s lapályi fölött.

«Engedelmeskedjünk csak mindnyájan ezen most említett isteni magzatok szent szavainak, akármily magas vagy alacsony lépcsőrül zengjenek is azok hozzánk: jobban s mód nélkül sikeresben fentartandjuk azon Aristocratiát, mely az emberiségre hervasztó fény helyett a kellemek minden virágit biztosabban hinti, mintha álhiedelminkben az Aristos

*) Schvarcz Gy.: *Arisztokrácia. Pallas Lexicon. II. 111. l.*

***) U. o. II. 113. l.

nevet egy-egy nemzetségre fogjuk, mely becsnélküli hiú elbizottsága által az Aristocratiának szent értelmét úgy anynyira elrutitja, hogy az s ekép a legszentebb, végre közgyűlölség s közönséges megvetés tárgyává sülyed.

«Becsültelessék az ész, igazság s erény dísze mindenütt s mindenkor, akár a fejedelem, akár a legutolsó jobbágy, akár a legvénebb, akár a legifjabb halhatatlan lelkét ékesíti is az.

«Ezen Aristocratiának fentartását — melyhez magasodni minden becsületes ember a legerősb ösztönt érzi keblében — csak úgy eszközölhetni legbiztosabban, ha a kérdésben levő négy törvény*) moralis effectusa — miről itt még szó sem lehet, ámbár ez a legfőbb — az egész közönséget nagyobb vagy kisebb mértékben az öntudatnak és lélekismeretnek azon büszkesége s férfiúi szerénysége közé állítja, mely szerint a sorstul megajándékozott véletlen elsőségit az által törekedik tulelni a köz de természetes irigység határain, hogy szerzett elsőségei a véletlenül nyerteket messze felül haladják; a mostohább természet fia pedig szintúgy s viszont tenyere, esze, állhatatos és tiszta erkölcsü szorgalma által iparkodik helyre állítani azt, a mit tőle a véletlen megtagadott; szóval: ha a hitel mindenkire nézve egyenlően szent s a szó annál sérthetlenebb, minél szerencsésb szülöttje a sorsnak mondá ki azt; ha nem a hosszú egymásra halmozott évek s tán kissé szárazabb archivumokban s nagyobb gonddal praeservált genealogiai tabellák s effélék sugározzák azon nimbust, melyben sok régi törzsök — Isten tudja miért — még most is ül, ámbár az naprul-napra mind inkább egy vastag ködhöz lesz hasonló: hanem, ha azon varázsló fény csak oly nemzetségek körül von s parancsol szent rettegést, édeni szeretetet s mindennek hódoló mély tiszteletet, melyek nem hosszú életsorok, lopott idő bitanglasi, álfényű sybaritai lakomák, ünneplések s az önségnek szánakozásra méltó, de még is csudálatos kifejtési által hiszik

*) *Stadium* 30—32. lapján levők közül az első négy: I. A hitel haszna és kára mindenkit egyenlően ér. II. Az ősiségi jog örökre el van törölve. III. A magszakadásból származó fiscalítások örökre megszűnnek. IV. Magyarországon mindenki birhat ingó és ingatlan jószágot, mint sajátot.

magukat többi ember- s honfi-társaik felettieknek; hanem melyeknek nemzetségi genealogiája az érdem, közhaszonra fordított idő s a polgárság erényinek dicső láncza által van összefüggesztve, s végre ha mindenki érzi s tudja, hogy fáradozásának nyitva áll az emberi szerencsének egy legfőbbike, t. i. ingatlan sajátán élni a házi boldogság napjait.

«Ily moralis közvéleményből fakadó szorgalom s az erénynek minden-feletti tisztelése állít egy országot az igazi Aristocratiának kormánya alá, mely a fejedelemtől lefelé mindenkinek valódi szerencséjét s hatalmát, ekép igazi hasznát mód nélkül . . . emeli.»¹⁾

Ez elég világosan bizonyítja, hogy Széchenyi nem köznapis és szalonnnyelven, hanem igen tisztán és magas állásponttól határozza meg az aristocratiá fogalmát. Ugyanaz a fölfogása, a mit Schvarcz Gyula összeállítása szerint²⁾ «az ódon etika nagymestere, Sokrates» kifejezett, mikor «kizárólag az egyéni értéket, az államéletben közhasznúlag érvényesített szellemi tulajdonok és képességek összeségét — ἀρετή — ismerte el képesítvényül az állam kormányzására,» meg a mi ugyanő szerinte Aristotelesnél összeesik az eszményi állam fogalmával. Aristoteles szerint a szó legkívánatosabb értelmében ugyanis az volna a valódi aristocratiá, melyben csakis az erényben és pedig mind az állampolgári, mind a magánemberi erényekben legkitünőbb férfiak gyakorolnák a legfőbb hatalmat. (*Arist. Pol. IV. 5, 10; 2, 1.*)³⁾ Minthogy tehát az aristocratiát nemcsak egyféleken lehet fölfogni s mivel Széchenyi fölfogása⁴⁾ lényegesen eltér a köznapis értelmestől, nem lehet ennek jogos elitelésével egyszersmind az ezzel ellenkezőt is elvetni. Ha bebizonyítható az alaptétel helytelensége, azzal megdőlt a többi. Schvarcz azonban Széchenyinek az aristocratiáról való fölfogását nem czáfolta meg, azért csupán az lehet a kérdés, hogy Széchenyi az eléggé kifejtett véleményt következetesen alkalmazza-e? Ha igen, akkor nincsen szükség a szó értelmének újabb meg újabb kifejtésére

¹⁾ *Stadium* 142—144. l.

²⁾ I. h.

³⁾ Schvarcz Gy.: *Aristotelés államformatana*. I. h. II. 107. l.

⁴⁾ Hasonló fölfogás van Rousseau-nál: *A társadalmi szerződés* III. könyv 5. fejt.

és másfelől nem szabad azt a szót akár közhasználatú, akár a magunk fölfogta jelentésében vennünk, ha valahol ettől eltérő értelme van annál a szerzőnél kifejtve. Itt a használat következetes. Nemcsak hogy sokszor találunk műveiben erre vonatkozást, de a fölfogás következményei is megvannak. Hazánk akkori körülményei szerint a születés okozta s törvény biztosította nagy különbségek korában jellemzők Széchenyire ezek a szavak: «Ha a magyar nemesség az ország legkisebb terhét veszi is magára, már a szántóvetőhöz egy jó lépéssel közelít s ez dicső, helyes és hasznos; de mind addig csak úgy forgand ennek következtében az ország nagy erőműve, mint két kerekű kocsí, melynek csak egy kerekét vevék magasbra. Ha leereszkedik a parasztsághoz a nemesség, az még nem elég; hanem magához némineműleg föl is kell azt emelnie, csak így lesz a hon erős és boldog, így lesznek egyes lakosi tehetségesek s a királyszék oly sziklára építve, melyet sem külföldi erő, sem időviszontagság nem rendíthet meg.»¹⁾

E hangokat hallva és meg is értve, hiábavalónak kell mondanunk Schvarcz Gyulának azt a vádját is, hogy Széchenyi csak a «famiáliák conservatióját» akarta.²⁾ Mikor ugyanis mások e szándékáról szól, azt kérdezi: «A közjóra nézve ily famiáliák conservatiója szükséges-e, hasznos-e? Én azt hiszem, lételek se nem szükséges, se nem hasznos; egész becsek csak azon képzeletben áll, mely a régi nemzetségeket a korona drágaköveivé varázsolja. Azonban hol csak a régi név maradt meg, a régi becsület s tehetség pedig eltűnt, ott a gyémánt kitört s csak üveg tölti be helyét. Többet ér a királyra s országára nézve egy új nemzetség, mely érdemeket szerez, egy oly régi famiáliánál, mely a helyett, hogy elődei dicső példái által hasonló nagy tettekre buzdíttatnék, inkább magát minden áldozattal s munkátul mentnek hiszi, mert már ősei vittek végbe sok szépet és halhatatlant valaha és így azt gondolja, ingyen élhet s csak ünnepelve töltheti napjait.»³⁾

Ha tehát Széchenyi az aristocratiát említi, nem láthatunk abban egyéb nézeteivel ellenkezőt s idézett vélekedése

¹⁾ *Világ* 128—129. l.

²⁾ *I. m.* 106. l.

³⁾ *Hitel* 203—204. l.

teljesen megvilágítja Schvarcznál egészen másnak a bizonyítására közölt szavait,¹⁾ melyek szerint anarchia nélkül nem haladhatunk egyéb formákban előre, mint aristocratiákban. Ott ugyanis az alkotmány mindenkire kiterjesztéséről beszél s ebben kívánja túlhajtás helyett a lépcsőzetet, a mit csak úgy érthetünk, hogy az alkotmány részesévé csak az ő máskor már kifejezett fölfogása szerint aristocrata lehet, vagyis a ki az ész, igazság és erény által kiválik.

Nem fejtegetve itt tovább Schvarcz Gyula félreértését az aristocratia tárgyában,²⁾ arra a vádra térünk át, hogy Széchenyi csak az 1832/6-diki országgyűlés közoktatásügyi tárgyalásai után szólalt meg a *Kelet népében*, addig a házi nevelésről alig ejtett pár szót, magasabb társas értelemben vett nevelésről, tanodákról, a népnevelésről, közoktatásügyről egy szót sem.³⁾

Ha a szavakat keressük, valami sokat csakugyan nem találunk, sőt a közoktatásügy egy helyen sincs e néven nevezve. De hát a szó külsőség és Széchenyitől a lényeg keresését tanulva a kifejezések mögött rejlő tartalmat bizony megtaláljuk. A magasabb társas értelemben vett nevelés — ha ugyan rosszul nem értjük — Schvarcz szerint az iskolai, rendszeres oktatással kapcsolatos nevelést jelenti. Hihetnők azonban azt is, hogy e mondás az iskolainál általánosabb, az egyesnél nagyobb körre terjedő nevelést jelenti. Ez esetben utalunk Széchenyi nézeteinek a társadalom-nevelés tekintetében való jelentőségére. Ha pedig az egymás után rakott négy kifejezés egyet: az iskolai nevelést jelenti, akkor az állítás alaptalan, sőt könnyelműen odavetett voltát a következőkkel bizonyítjuk, a vád miatt fontos időrendben.

¹⁾ *Kelet népe*. 305. l.

²⁾ Széchenyi nézete ennyiből is világos. Schvarcz néhol egyesesen megfoghatatlan tévedéseinek a helyreigazítása nagyon is bele vinne a történelmi, politikai magyarázatokba. A mit Schvarcz Sz. országgyűlési felszólalásairól mond, azzal szemben utalok a beszédek teljes szövegére (Zichy A.: *Gróf Széchenyi István beszédei*), Horváth M.: *Huszonöt év Magyarország történetéből cz. művére* s arra a magasabb következetességre, melyet Kemény Zs. Széchenyinnél elismer s a mely az alapvekkkel homlokegyenest ellenkezőt nem engedett mondanía.

³⁾ I. m. 102. l.

A *Hitel* egyik fejezete (A magyar birtokos szegényebb, mint birtokához képest lennie kellene) a magyar birtokos szegénységének okait tárgyalva lapokon át szól a nevelés hiányairól s nemcsak az egyes ember, hanem az egész közönség nevelésének szükséges voltát állapítja meg. Sokszor ismétli azt a véleményét, hogy «nevelés, tanulás, idomulás kell. De mint eszközöljük ezeket? Számos mestert mikép fizethetünk, jó nevelőket mi módon tarthatunk, minden szorgalmat mely úton fordíthatunk gyermekink kiművelésére, hazánkat s a külföldet hogy ismertethetjük meg velök? Hiszen mind ez szörnyű sokba telik. Pénz kell tehát! Kell tehát előmenetel a gazdaságban, kell kereskedés! De ezekről csak álmodni sem lehet bizonyosság s hitel nélkül. Honunk föl-emelkedésének mélyebb köve tehát a hitel a nevelésnél.»*) Másutt**) a pénz hiányát nagy bajnak mondja, mert így «gyermekink nevelésére, jószágink javítására, ön kelleminkre alig fordíthatunk valamit» s nem azért, mert magzatainkat nem szeretjük s a szép könyvtárt stb. nem kedvelnök, hanem mivel pénzünk nincs és így szegénységünk áll gát gyanánt legszentebb hazafiúi kötelességeink előtt.

Mindjárt első nagyobb munkájából kitetszik tehát a köznevelés fontosságának az ismerete, de ott van e mellett a halasztás oka is. Tizennyolcz évvel később az 1848-diki nemzetgyűlés tárgyalásai közben mondott beszédével igazolja Kossuth Lajos ezt az okot: «Nem mulasztottam el egy parányi számadást tenni magammal az iránt, hogy midőn azt mondjuk: legyen népnevelés — megtudhassam, körülbelül mennyibe fog ez az országnak kerülni. Megnéztem azon országok költségvetésit Európában, hol a nevelésre eddig már sok történt, minő Porosz-, minő Szászország. És nem véve egyebet, csupán egy igen nyomorúságos ellátását az iskolamesternek, hol nem ezerekről, hanem nyomorult kis összegekről van szó, mely alig képes az élet gondjaitól fölmenteni a tanítót, mégis oly borzasztó összeg állott előttem papiroson, hogy azt látva, csaknem kétségbe estem hazánk nevelési ügye fölött, mert a számítás nem forgott kevesebb, mint 30—40 millió körül. Ezen tapasztalást, melyet számtani alapon szereztem, csak

*) *Hitel*. 56. l.

**) U. o. 221. l.

azért emlitem, hogy könnyű azt mondani: fizesse a status; a kérdés az: honnan fizesse? A statusnak nincs feneketlen kutja, melyekből kész aranyat merítsen.»¹⁾ Pedig akkor már Széchenyi épen 18 év munkáját fordította annak bizonyítására is, hogy nem lehet mindent az államtól kérni!

A *Világ* az előreható intézkedéseket sürgetve, arra buzdít, hogy a ki igazán jót akar tenni embertársaival s nem adhat többet egy forintnál, ne vízbe sülyedtekre, hanem gátra, ne kórházra, hanem iskolára szentelje, ne egy vén végzőnek, hanem inkább egy fiatal kezdőnek adja, mert az emberi nemet meg-meglátogató nyomorúság ellen csak úgy védekezhetünk, ha jó iskolákkal és tanítókkal gyermekeink erkölceit és tehetségeit kifejtjük.²⁾ A Tudós Társaság, Kaszinó s több ilyen egyesítő intézet megalapítása után is jól tudta, hogy volnának mélyebb sarkalatok is, melyek nemzeti értelmességünket ezeknél szaporábban és bizonyosabban nevelnék, például nemzeti pædagogikák, község-nevelő iskolák, sajtói szabadság s több ilyen; azonban azoknak jobb s terjedtebb lábra tétele egyenesen magunktól függ-e? Erre feleljen kiki magának.³⁾ Az ő felelete szerint nem lehetett hozzákezdenie; véleménye szerint mindennek, ennek az alapja is az erők egyesülése.

A gazdagságot nagy becsre emeli, de kijelenti erről szólva a *Stadiumban*, hogy a gazdagság értelmét nem csupán pénzre, földre szorítja, hanem általában mind arra is, a mi pénzzel, jól mivelte földdel szoros kapcsolatban van, mint a henyeség megszünése, industria, jobb nevelés, külföldi tapasztalás, az ember nagyobb becse stb.⁴⁾ Később ismét gazdasági dolgot tárgyalva, a legszívtelenebb kegyetlenségnek mondja az ember lelki tehetségeinek fogva tartását, mert ha a testet egy aránylag oly rövid életre börtönbe zárjuk, vagy egy fejjel meg-rövidítjük, bármily szívrepesztő és kínos is, mégis semmi ahhoz képest, a mily irgalmatlanság, ha ember embertársa halhatatlan részét akarja csorbítani. Ezért föloldhatatlan átok nyomná Hunniát, ha kilencz századiglan készakarva fogta

¹⁾ Pap Dénes: *A magyar nemzetgyűlés Pesten 1848-ban*. I. 343. l.

²⁾ *Világ*. 299. l.

³⁾ U. o. 369. l.

⁴⁾ *Stadium*. 43. l.

volna el a jótévő napot egyik része a másiktól és szántszándékkal hagyta volna sorvadni az örök árnyék homályában. Ezért kell kifejleszteni a közértelemet, mely minden ország egyedüli boldogságelve.¹⁾

A *Hitel* 1830-ban, a *Világ* 1831-ben, a *Stadium* 1833-ban jelent meg, de a *Stadiumot* is 1831-ben írta, tehát mindeme nyilatkozatok megelőzték az 1832/6-diki országgyűlés megnyitását! Schvarcz Gyula nem ismerte még Széchenyi naplóját, melyekből a nevelés ügyének nemcsak egyéni, de nemzeti, emberi szempontból való nemes megítélése derül ki, melyek idézett pontjai nemcsak az értést, de a szándékot is bizonyítják. Nem tudhatta ezért Schvarcz Gyula azt sem, hogy a nemzeti nevelés tervén való gondolkozás Széchenyi Istvánt egész életében foglalkoztatta, hogy a *Kelet népében* jelzett készülődés előtt 21 évvel már kitézte e tárgy kidolgozását. Ezt azért csak álláspontunk igazolására, de nem vele szemben mondjuk. Azt azonban a sok közül csak egy munka alapos meggondolásából is megérthette volna, hogy ha «az egész legújabb közgazdászati tudomány meghazudtolta» is Széchenyinek a gazdaságból fejlődő szabadságra vonatkozó sokat vitatott tételét, mégis igazságtalanok Széchenyivel szemben a következő sorok:²⁾ «Úgy látszik, csakugyan nem érezte, sem látnokilag, sem emberileg meg előre, hogy pár évtized múlva el fog jönni Carey³⁾ és oda fogja kifejezni a közgazdászati bölcsesség végeredményét, . . . miszerént az anyagi közgazdaszat törvényei minden jó lélek vizsgálatására, teljesen egybevágnak az erkölcsi törvényekkel.» Igazságtalanság, mert Széchenyi mindenütt rendkívül hangsúlyozza az erkölcsi alapokat, a gazdasági dolgokkal

¹⁾ U. o. 116—117. l.

²⁾ Schvarcz, i. m. 108. l.

³⁾ Érdekes, hogy az így Széchenyivel szembe állított Carey könyvének végső tételei között több olyan van, a mely Széchenyi nézeteivel teljesen egyezik. Carey: *A társadalmi tudom. kézikönyve.* (Magyarra ford. Halász Imre. Pest, 1867.) 572. l.: «az összhangra, békére és szabadságra vezető út a legtökéletesebb alárendelésben kereshető»; 573. l.: «a keresztyénség és a társadalmi tudomány alapja e nagy parancsban fekszik: a mit akartok, hogy az emberek veletek cselekedjenek, ti is ugyanazt cselekedjétek ő velök.» V. ö. Széchenyi: *Világ.* 384—6. stb.

sokszor összeveti az erkölcsieket s kitűzi egyik alapelvül, hogy a legnagyobb igazságból a legnagyobb haszon foly.

Az meg szinte érthetetlen, hogyan lehet Széchenyi számára vetni, hogy «úgy látszik, még sem sejtette, hogy pár évtized múlva el fog jönni Buckle, Fischl és Gneist és a kor összes állambölcseinek és gyakorlati államférfiainak teljes megegyezésével azt fogják kimutatni, miszerint Anglia csak azóta veszi hasznát hirhedt Magna Chartájának, csak azóta lett szabad és hatalmas, a mióta műveltnek nevezhető.»¹⁾ Ez az erősnek képzelt gáncs alaposan czélját tévesztette, Széchenyi elbukás helyett még magasabbra emelkedik, hiszen akkor az összes állambölcseknél pár évtizeddel előbb hirdette minden nemzet nagyságának legalsó alapjául a kiművelt emberfőt!²⁾

Az erkölcs és műveltség annyira alapja volt Széchenyi terveinek, hogy még az 1848-diki országgyűlés előtt a rendszeres és központosított vasúthálózatról készített munkáját is az teszi állandó becsüvé, hogy az ország anyagi kifejlését a legdrágább nemzeti érdek biztosítására irányozza, a mint összes reformtörekvéseinek végezéjja: «a kiállítási erőkből politikai erőket kell készíteni és mind a kiállítási, mind a politikai erőket a nemzetiség emelésére lefoglalni, fajunkat a civilisatio s műveltség magasabb fokára emelni s ez által biztosítani mind erkölcsi, mind politikai tekintetben.»³⁾

Széchenyinek a neveléshez való viszonyát különben jellemzi, hogy Desewffy nem iránta való barátságból, hanem csak igazságosan a *Hitel* nyomán bőven tárgyalja a nevelés ügyét, elismeri, hogy a nevelésre és akadályaira sok helyes észrevételt tesz, a mit mond, mind jó, szép és igaz s épen mert addigelé a köznevelés rendszerében részt nem vettünk, a külön-fogott nevelések által pedig lassabban és csekélyebb egyformasággal világosodik föl akármely nemzet, a szerző — úgymond — igen okosan tette, hogy könyve által a nemzeti nevelést mind szívére vevé, mind szívünkre köté.⁴⁾ Ugyanezt

¹⁾ Schvarcz, i. m. 108. l.

²⁾ *Hitel*. 184. l. és számtalan más helyen.

³⁾ Horváth M., i. m. II. 571. l.

⁴⁾ Desewffy, i. m. 55—59. stb. ll.

a gondolatot keltette a *Hitel* egy németül írott munka¹⁾ szerzőjében is, a ki azt is meg akarja fejteni, hogy miért nem kezdte Széchenyi a nevelés ügyén az ország emelését? A közállapotok megítélésében rokon a *Hitel* szerzőjével, a kit így szólít meg:²⁾ «Ön a *Hitel*ről írt s azzal is bölcsnek, mérsékeltnek mutatta magát. Mert a mint jellemét megfigyeltem, a nemzet külső jóléténél magasabbra való törekvés van abban. De Ön ismeri korunk szellemét, uraink önzését, a kik nem ismernek jobb czélt az életben az érzéki gyönyöröknél.» «Ezért nézik honfitársaink minden reform-eszme alapelvül a jól élés előmozdítását. Az emberiség magasabb érdekeire, törvényes szabadságra, fölvilágosodásra, az ész és szív művelésére, erényre és vallásra alig vagy épen nem gondolnak. Ezért oly csekély a honszeretet, ha csak ifjaink affektált hun nyersségét annak nem akarjuk nevezni. Ezért oly kevés az érzék a művészet és tudomány iránt, ezért hanyagolták el az iskolai és házi nevelést, innen van az erkölcstelenség és az isteni tisztelet kevésre becsülése is. Ez érdekek Öntől, az Ön nagy szívetől nem állanak messze, de mégis a hitelről írt, hogy könyvének utat nyisson s megmutassa, miképen találhatják meg a vakok is az utat. Könyve legfényesebb pontjai azonban azok, a hol kimondja az igaz szót: az ész és szív művelése a boldogság alapja. E szóval magához ragadott Ön ezreket, kik a hazában a nevelés és oktatás javítását áhítják, e szó elárulja érzületének tisztaságát s megjelöli a pontot, a honnan a magyarnak az igazi nemzeti jóllét célja felé meg kell indulnia.»

Széchenyi a tettei sorrendjét nem a most hallott okkal állapítja ugyan meg, de ez a vélemény azért nem alaptalan. Több helyen hivatkozik Széchenyi a korok különböző kívánságaira, szükségletére s nyilván kifejezi azt a meggyőződését, hogy föllépése idejében az anyagi haszon az irányító általában. «A mostani század az érték- és vagyongyarapítás érzékeny megkívánásában középutat nem esmér. Ez a század betegsége.»³⁾ Ily fölfogással tovább okoskodva, nem remélhe-

1) *Ueber Erziehung und Unterricht in Ungarn*. In Briefen an den Grafen Stephan Széchenyi, Verfasser des Buchs: *Der Credit*. Von Pius Desiderius. Leipzig, 1833.

2) U. o. 2—3. l.

3) *Lovakrul*. 8. l.

tett sikert olyan vállalkozástól, melynek eredménye csak közvetve gyarapítja az anyagi javakat, nem is hamar, hanem annyi idő múlva, hogy alig láthatnák meg az eredményt a felnőttek, a kik segítsége nélkül a kezdés jóformán lehetetlen. A nemzetet építő munka megindítására nem lett volna alkalmas a népnevelés ügye: nem érdeklődött volna iránta elég sok ember s iskola-alapítással nem ért volna el Széchenyi egymaga annyit, a mennyit a különböző elemek egyesítése, minden rétegnek egy cél felé irányítása által megindított és megteremtett. A népnevelés ügyét hiában fejtegette volna rendszeresen valami külön munkában, annak nem lehetett volna olyan körülmények között általános érdeklődést keltenie. Az országgyűlésen 1825-ben a magyar nyelvvel kapcsolatban volt ugyan szó a nevelésről, Széchenyi ott szerzi a naplójába jegyzett tapasztalatot, hogy az ifjúság nevelése el van hanyagolva,* de ez a jelenség magában nem biztosíthatta arról, hogy ez ügygyel lehet a nagy munkát legjobban megkezdeni. Naplója már közöltük helyei határozottan mutatják e kérdésre való előkészülését; nem lehetetlen, hogy hazájába visszatértekor gondolta jónak a sorrend ismeretes meghatározását, mert nem látott elég érdeklődést. A *Hitel* megjelenése után is hiába várták — írja a németül szóló ismeretlen magyar ** — hogy a nevelésről ejtett szavakat a magyarok fölfogják s a mesterien kezdett fonalat tovább fonják. Hazánk akkori szellemi, lelki állapota valóban nem tetszik nevelésügyi kezdeményezésre fölöttebb alkalmasnak.

Annyi az előzőkből bizonyos, hogy Széchenyinek a köznevelés iránt volt érzéke; az is, hogy ennek alapvető jelentőségét is ismerte, nem adta volna különben okát, hogy miért máson kezdi. Csupán egy kérdés eldöntetlen, az egyetlen, mely Széchenyit ismerve ez ügyben jogosan, a kötözködés látszata nélkül is fölvehető, épen a mit most kutattunk: miért nem kezdte ezen a munkát, ha ezt tartotta elméletben a kiindulásnak? Részben megfeleltünk már rá, de ott van Schvarcz Gyulánál is a felelet: mert meggyőződése szerint nem volt a köznevelés kérdése Magyarországon korszerű. Ez

*) Zichy A.; *Gróf Széchenyi István naplói*. 159. l.

***) *Ueber Erziehung* stb. 3. l.

tetszik ki a *Hitel és Világ* megnevezett helyeiről s ezt fejti ki részletesebben még két helyen.

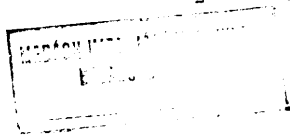
A *Kelet népében*¹⁾ a «mit és miként tegyünk?» kérdésre mindennél fontosabbnak mondja a köznevelést, melynek első fölfogásra, sőt hosszabb megfontolás után is józan logika szerint minden más vonást alá kellene rendelni, mert nevelésünk fonák s egészen elhibázott. Két ok mégis ellene szól: egyik épen logikai ok, ez parancsolja, hogy forradalom elkerülésével, ingadozás nélkül emeljük nagy nemzetté a magyarságot. Ezért volt kezdetben a mellett, hogy ne a köznevelés legyen az első sakkhúzás, hanem minden ember politikai jogkörének fokozatos tágítása, hogy ebbe aztán veszély nélkül lehessen a felnövő nemzedéket bele nevelni. Ez az ok e mű írásakor (1841) már kevésbé gátolta volna az általános nevelés megkezdését, mert az általános politikai lét már tágulni kezdett, de legfőképp azért nem tartotta a köznevelést meg mindig legelső vonásnak, mert e tárgy idővesztés nélküli s talpra esett elrendelése nem függött egészen magunktól s ezért oly dolgokat tűzött napirendre, a melyek ha nem volnának is logikailag is elsőrendű vonások, azokká válnak azzal, hogy akadály nélkül, egészen tőlünk függenek: egyik az egyéni felelősség-, másik a kötelesség-érzet kifejlődése.

A politikai jogok és a nevelés viszonyát kapta ki ebből nemcsak Kossuth, a ki az egész munka megírásának oka volt, hanem Eötvös is, ki Széchenyi eme fölfogását rendkívül érdekesen és meggyőzően czáfolta példákkal bizonyítva a népnevelés nemcsak veszélytelen, hanem áldásos voltát.²⁾ Széchenyi meggyőződése azonban olyan erős volt, hogy évek mulva az *Eszmetöredékek*ben is csak akkorra tűzte ki a néptanodák minden veszélytől mentes megkezdését, mikor a nép politikai köre «már annyira tágult, mihez képest abban minden szétrombolási veszély nélkül szabadon foroghasson is. Meggyőződésem oka — úgymond³⁾ — ez: A népek újjáalakulása, mikor t. i. épen átmenetben vannak lebilincselte állapotból szabadabb létre, okvetlenül mindig némi fölinge- rültséggel jár, valamint beteg test sem fejlődhetik soha is ki

¹⁾ *A Kelet népe.* 308—312. l.

²⁾ *Kelet népe és a Pesti Hirlap.* 35—42. l.

³⁾ *Eszmetöredékek* stb. 33—35. l.

egészségre a természet efféle küzdelme nélkül. Már miután minden politikai műtételnek nincs és nem is lehet magasb célja, mint először lehető legtöbbek valódi szerencsését lehető legolcsóbb áron megvásárlani: úgy hiszem, minden, kinek politikai befolyása van, szorosán köteles a most érintett átmenetet... mennyire csak bírja, minden hagymázos és forradalmi elmérgülésektől menten tartani, minthogy hagymáz és forradalom még a legerősb s legönállóbb népeket is vajmi közel hozhatja a sírhoz s annál könnyebben olyasokat, melyek nem igen erősek s e fölött még házassági viszonyok közt is élnek; mit kivált nekünk magyaroknak nem lesz fölösleg, ha nemzetiségünkhöz mutatott ragaszkodásunk több mint színjáték, szakadatlan éberséggel szemmel tartanunk.» A népporradalmak oka ugyanis soha sem egyéb, minthogy megnőtt a nép és ruhájába nem férvén, kitört abból és elszakította. Ezt úgy lehet elkerülni szerinte, a nemzetek átalakulási működését úgy lehet okszerinti reformálással vérfoltoktól megmenteni, ha előbb tágítjuk a népek ruháját, mielőtt kinőnének abból vagyis más szavakkal: ha politikai körét tágítjuk a népnek előbb, mintsem növését még oktatás által sürgetve mesterségesen is előmozdítsuk. «Én, bármily paradoxnak látszassék is mit mondandok, csak kevéssel ezelőtt nem voltam a *népnevelés vagy jobban mondva népfelvilágosítás* mellett, mert tisztán áll előttem, hogy nyomorult politikai köre közt, melyből úgyszólván némileg csak tegnap merült ki a nép, vagy kétségbeesésre vagy nyílt lázra neveltük volna azt. Minek természetesen egyikére sem kívántam ez öntudattal nyújtani segédkezet. És pedig, mert nincs kegyetlenebb tény, mint valakit ámitásibul s jobbat nem ismerő megelégedésébül felrázni, vagy épen felkorbácsolni, mielőtt egyuttal ámitásiért valóságot s felébredt vágyainak szabadabb hatáskört nyújtani nem volnánk képesek. S aztán, mert nem érhetne minket magyarokat nagyobb csapás, mintha lázba, forradalomba gyúlna a hon! Ki tehát e csapást minden módon kerülni s hátráltatni nem igyekszik, az bármily tudós és nagytehetségű férfiú legyen is egyébiránt, semmiesetre nem hű magyar, kitül nemzeti felvirágzását és saját szellemünkbeli felemelkedését várhatná a hon.»

Hangsúlyoznunk kell, hogy ez nemcsak elvi álláspont, de nyilvánvalóan hazánkat akarta a zavartól mindenképen

megóvni. Meggyőződésében nagyon következetes, ez a cél is egész életében előtte van; véleményét egészen érthetően és alaposan okolja meg. E nyilatkozatából pedig a kérdés fölfogásában közte és Eötvös között némi eltérés is kiviláglik. Eötvös még akkor, 1841-ben is, mint akkorra mondottat czáfolta Széchenyi véleményét, holott ez föllépése korára vonatkozott s 1841-ben már csak a nem tőlünk függése gátolta szemében ez ügy fölkarolását. Föllépése idejében pedig valószínűleg olyan helyzet volt Magyarországon, a melyben a közbátorságra nézve Eötvös is veszélyesnek mondta a nevelést: a nemzet egy része szolgálai lánczok alatt görnyedt s a fölötte zsarnoki hatalmat űző másik rész ezt az állapotot fönn akarta tartani.*) Arra a korra vonatkozott Széchenyi öngazolása, a mit Eötvös bár nem fogadott el, mégis részletes czáfolásra méltatott, elismerve azzal az álláspont vitatható voltát.

Van egy másik tekintet is, mely Széchenyi nézeteit igazolja s az elvei és gyakorlati fölfogása között levő különbséget eltünteti. Tudjuk, hogy kortársai néha nem is értették meg a finom megkülönböztetéseket jó részt azért, mert ha bőven is, de nem mindig világosan fejtette ki. A modorról, taktikáról, a cselekedetek jó elrendezéséről való véleménye is ide tartozik. Eötvösnek ugyan igaza van abban, hogy a nemzetek fejlődésére sokszor ki nem számítható események vannak nagy hatással, de meg kell engednünk Széchenyinek, hogy mivel a nemzet tervszerű kifejlesztését tűzte ki élete föladatául, e terv egyes részeit a maga kedve, meggyőződése szerint rakja sorba. S ha ezt megengedjük, azt is meg kell adnunk, hogy terve egészen addig fényesen bevált, a míg csakugyan előre nem láthatott esemény nem következett be, az, tudniillik, hogy a nemzetnek Széchenyinél gyorsabb haladásra vágyó vezetője akadt. Még akkor is érthető a tervéhez való ragaszkodás és a mint eddig is tettük, a véleményeltérés okát épen ebből a ragaszkodásból kell megvilágítanunk. Azt hisszük, hogy az ok Széchenyi tervének egyik nem eléggé értett vonása, melyet egészen az *Eszmetöredékek* idézett pontjáig maga sem fejezett ki tisztán, de a vele való elfogulatlan és csak rosszhiszemű foglalkozás közben ma

*) Eötvös i. m. 42. l.

kétségtelenül fölismerünk: a mit Széchenyi korszerűnek nem tartott, a min nemzet-építő munkáját nem kezdhette, az nem a *népnevelés*, hanem a *népoktatás*, a minden jog nélkül élő népréteg fölvilágosítása.

A nemzetet Széchenyi módjára az egyes emberrel összehasonlítva, a nevelés hosszú folyamának bizonyára nem tartjuk kiinduló pontjául az oktatást, mely annak csak egyik része s maga is megelőző, sikerét remélhetővé tevő nevelést kíván. A kiművelt emberfő, tehát az oktatás következménye Széchenyinnél az alap, de e fogalom alkotó elemei között nem csupán az ész kifejlesztését találjuk, művelt embernek nem az egyedül eszest tartja, hanem az ész, igazság és erény nála az arisztocrataság mértéke. Az meg végső tétele, hogy alap nélkül semmi sem állhat, hogy mindenre csak fokoatosan lehet rávezetni a népet, mindenhez nevelés, tanulás, idomulás kell. Ez a három mind bele tartozik az első fogalmába: a tanulás a nevelés eszköze, — a földadatunkhoz, környezetünkhöz idomulás, a nevelés és tanulás eredményeinek alkalmazása a nevelés felső foka, az önnevelés. Ha pedig a három fokot külön vesszük: a tanulás megkezdése előtt, az ész rendszeres és tervszerű foglalkoztatása nélkül való, mondjuk pusztán nevelés a következő alapja. A népoktatást nem tartotta Széchenyi elsőnek, mert még nem volt rá a nép előkészítve, nem volt alapja az oktatás megkezdésére. Így a közoktatás megkezdése homokra építés lett volna, a mi nem a Széchenyi István természete. A népet nevelés által akarta a fölvilágosításra, oktatásra alkalmassá tenni.

Azt az ellenmondást, hogy a kiművelt emberfő az alap, mégis alapja van ennek is és mégsem a közvetlenül ezt előidéző oktatást tartja első teendőnek, eloszlatja a kettő között lévő különbség. A kiművelt emberfő olyan határozott valami, a min más határozott, bizonyos dolog, az emberiség haladása alapul. Olyan mint a ház építésénél a téglá. Nem magában létező, magától előálló, hanem szintén tudatos és tervszerű előkészítés eredménye.

Összefügg az egész azzal a másik sarktételel is, hogy egy ember semmi, a sok az erő: ő maga hiában kezdi az iskolák alapítását, eleget nem tehet, példája követését ebben nem várhatta, mert a siker nem volt szemmel látható, sem közeli időben remélhető, nem volt általános az érzék a nem-

zet ilyen fajta szükségei iránt. Ezt az érzéket kellett kifejleszteni. Véleménye szerint csak egy mód volt erre: a szükség-érzet fölkeltése, ennek alapja pedig a hasznosság bebizonyítása. Csakhogy eddig hosszú az út épen azért, mert távoli haszon méltánylására magasabb ítélőképesség kell; nem egyesek, hanem az összeség, illetőleg a lehető legnagyobb rész belátása. Ez pedig mind csak Széchenyi lelkének jámbor, de erélyes óhajta volt akkor! Szerencsénk, hogy elég erős volt ez óhajta arra, hogy a kívánt állapot teremtésére őt megindítsa. Ismerjük jól a módot: az anyagi hasznot hangoztatta, mellette soha el nem hagyta a nevelés, tanulás, ész, műveltség hangoztatását, közkeletűvé tette e gondolatokat s lassanként, az összeség lelkéhez közelebb álló anyagi előhaladás érdekében dolgozva, ennek módjait tárgyalva tette kétségtelenné az anyagi haladás megalapításának legbiztosabb módját s általános óhajtássá ez alap megteremtését. A mint ez a politikai jogok birtokosai előtt nyilvánvaló lett, egy időben ezzel terjedt az emberi egyenlőség lehető megvalósításának szükség-érzete is ugyanilyen okból; a magasabb osztály lelki átalakulása közvetlenül magával vonta a másik réteg fejlődését is. Ha ez apródonként részesévé válik az emberi jogoknak, a felettök levők helyes bánásmódja mintegy észrevétlenül átalakítja, kifejleszti benne az igazság-érzetét, a szabadság vágyát, lassanként rászoktatja maga sorsa intézésére, fölébreszti akármilyen homályosan, de minél világosabban az egyedül álló erőtlenségének érzetét: ilyen fokról-fokra emelkedése a polgári, politikai létnek az átmenetet ugyan nem egy csapásra, de határozottan megteremti; a felülről lefelé megindult, majd alulról felfelé ható szelid áramlatok általánossá teszik, a különbség eltűnésével közös jótétéménynek érzetik az így haladásra indított közösségben a haladást elősegítő oktatást. Mindennek akkor még alig volt nyoma. Széchenyi nem indulhatott akármilyen szép jelszavak után. Az eszmény előtte volt, de ezt nem tűzhetette ki olyanok elébe, kiknek ilyesmit csak igen csekély része ismert. E választottaknak megalapította az Akadémiát, maga pedig ment az után a meggyőződése után, a mely Rousseau kiindulásával rokon: *) olyannak vette az embereket, a milye-

*) Rousseau, i. m. I. könyv.

nek akkor az ő fölfogása szerint voltak. Ott ragadta meg lelkeket, a hol egyedül férhetett hozzájuk s nem tűzte ki eléjük egyszerre a célt, hanem megéreztetette velök a szükségeket, rávezette a hosszú útra, a melynek egy-egy kanyarulatánál megpihenve kerekedik kedvünk a folytatásra.

Ismeretes, hogy a lóverseny, kaszinó csak eszköz volt; célja az egyező akarat fejlesztése, egyetértés teremtése; a hiányok észrevezésére nevelt, az orvoslás lehetőségét mutatta meg. Gondolatai rendjébe képzelve magunkat, az oktatás rendszeres megkezdését csak azon ponthoz tolnak látjuk, a melyen az oktatás közszükségletté válván, javítását, gondozását egy akarral a legfontosabb teendőül jelöli ki a közszellem.

Széchenyi rendszerét erős gyakorlati érzéke teszi eltérővé kortársaiétól, a kik mindig elismerték, hogy vele egy a végső céljuk. Így a kinél nem tetszetős eszme fölkapása volt a népoktatás kívánása, hanem bölcsesége eredménye, Eötvös elméleti szempontból kétségtelen biztossággal jutott arra a következtetésre, hogy mindennél a népoktatás az előbb való, a főlemelkedés végső alapja, de nem számolt eléggé hazánk viszonyaival s Széchenyivel szemben ezek kedvező, a nevelésre alkalmas voltát bizonyítva mindig a már megjelölt időbeli tévedést követi el. Csupán a sorrend más Széchenyinnél, a ki az anyagi gyarapítással kettős munkát végez, épít és alapot rak egyszerre. A meglevő épület látható részét igazgatva eleget tesz a rövidlátóknak s egyenként rakva mintegy újat az alap téglái helyett, lassanként újjá alakítja az egész épületet.

Nagy botlás ezért Széchenyit a népnevelés iránt csak közönnyel is vádolni. Kortársai kevésbbé ítélnének egészen higgadtan, de a történetíró szemüvegének nem szabad semmi egyéb szint mutatnia, csak a valóságét. Fáy András félreérthette Széchenyi most kifejezett fölfogása kifejezéseit s inthette ezzel szemben korát, hogy a nevelésben megállapodnunk nem szabad,*) de elfogulatlan történetírónak képzelenség kórtani**) jelenséget látni ott, a hol jól meggondolt, bár talán saját előzetesen megállapított véleményével ellenkező

*) Fáy A.: *Kelet népe nyugaton.* 27.

***) Schvarcz. i. m. 65.

rendszeret talál. A higgadt ítélőn nem eshetik meg, a mi Széchenyi kiváló kortársán, Fáy Andráson megesett, hogy épen a mi annak is egyik alapgondolata, a mit néhány lappal előbb Lamartine szájából önmaga idéz,¹⁾ azt felejtí el, hogy «polgári társaságot elvekkel és igazságokkal szintűgy megölhetni, mint hibával és bűnnel alááshatni». A nyilvánoságról szólva a nemzet helyzetét hegymászáshoz hasonlítja Fáy: «Midőn haladva nagy hegyet mászunk, sokszori fönnakadásra, visszacsuszszanasra, visszatérésre, kerülésre, egy szóval fölváltva reményre és kétségre kell számolnunk. Kérdem: mindezeknek türelmetlen, az egészset mindenben föl nem fogható tanuivá kívánjuk-e tenni kínos mászásunknak azon népet, mely általánosán rossz akaratot valódi akadályoktól megkülönböztetni nem mindenkor képes? mely saját hibájáért is hajlik mást okolni? Elégületlenséget akarunk-e benne támasztani jótétemény helyett vagy alulról akarjuk-e nem legbékéesebb úton érleltetni, siettetni a jóakaratot?» Fáy-nak lehetett észre nem vennie, hogy itt voltaképen Széchenyi álláspontját igazolja, de a ki a közoktatásügyi reformot politikai szempontból tárgyalja,²⁾ annak mégis csak meg kell éreznie Széchenyi működésében a következetességet s rá kellett volna jönnie, hogy Széchenyi minél kétségtelenebb biztonssággal akarva a magyar népet nemzetté alakítani, a haladásra képessé tenni: a közoktatást intézmények útján való rendszeres népneveléssel készítette elő és tette lehetővé.

Nem ismeri Széchenyit, a ki akár a közoktatás, akár a tudomány, akár a közhasznú ismeretek terjesztése iránt elfogultnak vagy érzéketlennek mondja. Egyik sem volt, csak ragaszkodott rendszeréhez, mert axioma tisztaságban vélte látni érzete kirekesztő helyességét.³⁾ Mikor véleménye szerint a kellő idő elérkezett, a népnevelés szerfölött fontos kérdését emlékezetébe idézi Magyarország kiváltságos lakosainak s ennek elintézéséig is a középosztály gyakorlati irányú kifejlésére öt reáliskola állítását sürgeti;⁴⁾ majd pedig

1) Fáy, i. m. 7—8.

2) Schvarcz: *A közokt. reform mint politikai szükséglet Magyarországon.*

3) 1842. akadémiái beszéd. — *Beszédei.* 239. l.

4) 1844. — *Hirlapi cikkei.* II. 337. l. — Műegyetem állítását már 1839-ben javasolta. *Hirlapi cikkei.* I. 226. l.

tovább megy: ¹⁾ «Miután közelebbi időkben nem kis mértékben tágult a magyarországi egyetemes lakosság politikai köre s miután én legalább nem akarok csüggedni azon reményben, hogy alkotmányunk napról-napra tágabb s biztosabb alapra fog állíttatni; s más részről neveletlen, műveletlen néppel például oly nagyszerű kertet alkotni akarni, mely kertté a Tisza völgyét kifejtteni lehetni valóságos Döbrögi-féle elbizottság: én úgy, mint ma állnak a dolgok s azok hihetőkép holnap még inkább kifejlteni fognak, minden néposztályra számított kisebb-nagyobb ipartanodák kellő szám-bani fölállítását nemcsak napi renden levőnek, de ha pangó állapotunkból általános virágzó létre jutni kívánunk, mulhatatlanul szükségesnek tartom.» E két idézet is a fokozatos, tudatos haladás útjáról vett kő: mindeniket oda igyekezett helyezni, a hova emberi, azaz az átlagos emberinél sokkal alaposabb, Széchenyi-féle számítással legjobban illett.

E kérdésben nyíltan ellenfelének ismertük meg Eötvöst, az írta: ²⁾ «Gróf Széchenyi István, kinél e hon határi között senki a haladás elősegítésére többet nem tett, ki nemzetünk emelkedésének szentelé életét s most újra kimondá azon fenséges nézetét, hogy csak alkotmányunk terjesztése által emelkedhetik nemzetünk — a nevelés ellensége nem lehet; őt annak tartani bántás volna s alávaló vád, melyre egész élete megfelel.» ³⁾

¹⁾ 1846. *Eszmetöredékek*. 35. l.

²⁾ Eötvös i. m. 35. l.

³⁾ Kétféle mértékkel mér Schvarcz Gyula egy és ugyanazon dologban is. Ítéletei iránt nagy kétségbe jutunk, ha Széchenyi megítélésével Kossuth Lajosnak ugyane tárgyban volt magatartására tett megjegyzéseit összevetjük (i. m. 100. és 115. l. 1. jegyzet). Ennek fejtegetése azonban nem tartozik ide; az sem, a mit az önérdék követéséről mond Schvarcz Gyula. A kérdésembe tartozókat a fentebiek megvilágítják, a történelem majd elvégzi a kötelességét a személyt illető igazságszolgáltatás dolgában. Csupán azt kell még Schvarcz Gyula állítására megemlítenem, hogy többször szembeállítja Széchenyivel Wesselényi Miklóst, mint a ki több érdemet szerzett a népnevelés ügyében és előbb írt arról. Ez így áll: a *Balítételek* című könyve a *Hitel* és *Világ* után, a *Stadium* megjelenése évében 1833-ban jelent meg, a *Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében* pedig 1843-ban, a *Kelet népe* II. kiadása után is két évvel. Különben Wesselényitől nem vitatok el semmit — Széchenyit csakugyan nem szükséges mások kisebbsítésével emelni —; kétségtelen azonban, hogy

Széchenyi gondolatvilágában, nemzet-nevelési rendszerben a megfelelő helyre állítva a népoktatás ügyét, előzményei és a belőle eredők abban a rendszerben azt a helyet teljesen igazolják. A megítélésnél ez az első kérdés. Gyakorlati oldaláról nem szólhatunk, mert nem volt módjában Széchenyinek annyi ideig vezetnie a nemzetet, a mennyi rendszere teljes igazolására vagy elbukására elég lett volna. Tovább ezért nem is kutatjuk e kérdést. Nevelésügyi nézetei itt az állambölcsészet körébe vinnének át; onnan pedig nem szükséges érveket keresnünk arra, hogy az elvi álláspontja és tettei között látszó különbséget elenyésztetve megmutassuk, Széchenyinek mint kulturpolitikusként irodalmi pellengetésre állítása mennyire igazságtalan.

IMRE SÁNDOR.

a nevelés politikai jelentőségét Széchenyi teljesen ismeri, csakhogy ezt Schvarcz Gyula nem vette észre.

DALMÁCZIA ÉS A MAGYAR IPAR, KERESKEDELEM.

A «Budapesti kereskedelmi és iparkamará»-nak az elmúlt évekről szóló jelentései iparunknak és kereskedelmünknek szomorú helyzetét tárják föl előttünk. E jelentések szerint iparunk és kereskedelmünk legtöbb ágazatában az elmúlt hat év alatt 40 százaléktól egész 85 százaléig menő visszaesés mutatkozik, sőt egynémely iparágunk teljesen pang.

Az Országos Iparegyesületnek 1903 januárban *A fővárosi ipar hanyatlásának okai és emelésének eszközei* cím alatt közzétett emlékirata is azt állapítja meg, hogy 1896 óta közgazdasági életünkben általában, de kivált a kereskedés és az ipar terén állandó pangás, sőt válságos helyzet uralkodik.

És ha széttekintünk az országban, ott is ugyanazt a sötét képet látjuk mint a fővárosban. Népünk elszegényedik és kivándorol. Csak egyetlenegy adattal világosítom a helyzetet. 1891-ben 14,978 birtokot árvereztek el 24.562,000 korona pénzürtékben. Már ez is nagyon sok. De 1901-ben 19,932 birtok került újra 47.111,000 korona értékben. Vagyis, egy esztendőben közel húszezer ember vesztette el házáat és földjét.

A legfőbb ideje tehát, hogy úgy az állam, mint az összes törvényhatóságok s az egész társadalom vállvetve oda hassanak, hogy gazdasági helyzetünk javuljon, mert különben nem fog beteljesedni nagy Széchenyinknek az a jövendölése, hogy: «Magyarország nem volt, hanem lesz».

E szavakkal kezdettem meg Budapest székesfőváros 1903. évi költségvetésének tárgyalása alkalmával mondott beszédemet, s e szavak teszik jelen értekezésemnek is a bevezetését, mondhatnám kiinduló pontját.

Mindenki tudja és érzi, hogy gazdasági helyzetünk javítása érdekében minél előbb valaminek kell történnie, mert különben országunknak teljes elszegényedése fog bekövetkezni, s az egykor oly híres tejjel és mézzel folyó magyar Kánaán a proletárizmusnak posványos talajává lesz.

A közvélemény megnyugtatóására szolgál, hogy az «Országos Iparegyesület» s a «Budapesti kereskedelmi és iparkamara» lelkes buzdítására az ország kiváló kereskedelmi és ipari szaktekintélyei komolyan hozzálátnak új közgazdasági tényezők, új jövedelmi források kipuhatolásához és megteremtéséhez.

Utalok itt arra a szívós kitartással folytatott munkára, a melyet az Országos Iparegyesület a magyar ipar megvédése és új iparágak meghonosítása érdekében kifejt s arra a mozgalomra, a melyet Lánczy Leo, kereskedelmi és iparkamarai elnök nem régiben egy Kiviteli Egyesület létesítése érdekében megindított.

A magyar birodalom egy megbecsülhetetlen új közgazdasági tényezővel gyarapodnék, ha hatalmi körébe vonná Dalmáciát, mely a természeti kincseknek kiapadhatatlan gazdag tárháza, melyben egy nagy arányú ipari és világkereskedelmi politika megvalósításához az előfeltételek a legteljesebb mértékben megvannak, s mely kellő fölkarolás mellett úgy Dalmáciának, valamint a mögötte elterülő magyar birodalomnak bőséges jövedelmet juttatna.

Dalmáciát földrajzi fekvése és multja a magyar birodalomhoz kapcsolják, de törvényes alapon is ide tartozik. Az 1868 : XXX. törvényzikk az, mely világosan intézkedik e tekintetben. 1. §-a értelmében ugyanis «Magyarország s Horvát-Szlavon- és Dalmátországok egy és ugyanazon állami közösséget képeznek, mind az ő Felsége uralkodása alatt álló többi országok, mind más országok irányában». A 65. §. pedig valósággal azt a fogadalmat tartalmazza, hogy «Magyarország a magyar szent korona jogán Dalmátia visszacsatolását követelni fogja».

Egy negyed százada már, hogy a magyar tengerparttal s Dalmáciával foglalkozom s a fővárosban és a vidéken tartott fölolvásásaimban, folyóiratokban és a napilapokban szüntelenül sürgetem az 1868 : XXX. törvényzikk végrehajtását, Dalmácia visszacsatolását. Nehéz munka volt a közönség

közönyével szembeállni s nem egy támadást és meghurczoltatást kellett a dalmát kérdés megbolygatásáért elviselnem. Újabban azonban kedvező fordulat állott be. A magyar sajtó is magáévá tette Dalmácia visszacsatolásának ügyét s lelkes fölszólalásaira a magyar közönség mindinkább érdeklődéssel fordul Dalmácia felé.

Dalmáciából is folyton érkeznek hírek, melyek a Magyarországhoz való ragaszkodásról, az irántunk táplált rokonszenvről tesznek tanuságot. Annál szívesebben fogadjuk a dalmaták baráti megnyilatkozását, mert az osztrákok, a kik a legvégsőig küzdenek az ellen, hogy Magyarország területe és hatalma gyarapodjék, száz éven át mindent elkövettek, hogy a dalmatákban irántunk ellenséges érzületeket ébreszsenek.

Dalmácia visszacsatolásának kérdése remélhetőleg gyorsabb lépésekben fog ezután megoldásához közeledni, a sikerhez vezető út egyengetéséhez azonban föltétlenül szükséges, hogy Magyarország Dalmáciában gazdasági tekintetben tért foglaljon, helyesebben mondva: mielőbb hozzá kell fognunk Dalmácia gazdasági meghódításához.

Kereskedőinkben különben az érdeklődésnek bizonyos foka már megnyilatkozott Dalmácia iránt. A Magyar Kereskedelmi Csarnoknak egy lelkes csapata két év előtt tanulmányútra indult Boszniába és Hercegovinába s ez alkalommal — mindenütt gazdag tapasztalatokat szerezve — ellátogatott Dalmáciába is. E megkezdett nyomokon serényen és kitartással kell most már haladnunk a cél felé.

Jelen értekezésemben nem szándékozom Dalmácia történetével és földrajzával foglalkozni, sem jogi álláspontunknak behatóbb fejtegetésébe bocsátkozni, avagy Dalmáciának regényes fekvésű városait és festői vidékeit ismertetni. Egyedül Dalmácia közgazdasági jelentőségéről fogok szólni s Dalmáciának a magyar ipar és kereskedelem szempontjából való fontosságát törekszem bebizonyítani.

* * *

A legfényesebb jövő jósolható Dalmácia bányászatának.

Egészen a legújabb időig egy, a tudományos követelményeknek megfelelő geológiai térkép hiánya következtében, azon téves nézet volt mindenfelé elterjedve, hogy Dalmácia

egy hasznavehetetlen sziklás terület, mely becses ásványokban teljesen szűkölködik.

König Sándor *) dalmáciai bányatulajdonosnak, Bécsben lakó hazánkfiának az érdeme, hogy e téves nézet eloszló félben van s a szegénynek vélt Dalmácia földjében rejlő kincsek iránt mindinkább érdeklődés kezd mutatkozni.

Dalmáciának legkiválóbb termékei az aszfalt és a szén.

A midőn König Sándor 1898-ban a Vergoraz mellett elterülő, negyven év óta elhanyagolt s vízzel elárasztott aszfaltbányát megvette, a cs. kir. Földtani Intézet oda nyilatkozott Königgel szemben, hogy «kár az időért, kár a pénzért, Dalmácia szegény ország, a hol mit sem lehet szerezni».

A 40-es években a Rotschild-ház próbálkozott meg azzal, hogy Dalmáciában aszfaltot és szenet termeljen, de a munkálatokat megszüntették, mert a vállalkozás nem mutatkozott jövedelmezőnek.

Hát ezek bizony nem voltak biztató előjelek. Vajon érdemes-e folytatni azt, a mit egy Rothschild siker hiányában abban hagyott! És íme az újabb kutatások nyomán a legkiválóbb szaktekintélyek megállapították, hogy Dalmáciában, a tengerpart közelében, óriási aszfalt-telepek találhatók.

A dalmát aszfalt a bécsi cs. kir. technológiai iparmúzeum vegyelemzése szerint nagy mennyiségben (egész 82 %-ig) tartalmaz bitument. Eddig sehol ily kitünő minőségű aszfaltot nem találtak s angol és német aszfaltvállalatok máris veszik a dalmát aszfaltot saját termékeik javítására.

König egyik vegyészének sikerült a dalmát aszfaltból egyszerű finomítás által oly minőségű aszfaltot előállítani, mely a finomított Trinidad-aszfaltot is jóval fölülmulja.

Most évenként 200,000 métermázsa aszfalt termelhető a dalmát bányákban s míg eddig Ausztriának minden aszfalt-szükségletét a külföldről kellett beszereznie, ma már aszfaltból kivitele van Ausztriának. Pedig a bányászatnak ez ága

*) König Sándor 1900 márczius 2-án az alsóausztriai iparegyesületben nagyérdékű felolvasást tartott Dalmácia közgazdasági jövőjéről. Úgy az ezen értekezésében foglalt, mint az általa legutóbb rendelkezésemre bocsátott Dalmáciára vonatkozó becses adatok rendkívül megkönnyítették feladatomat s én e helyen is őszinte köszönetet mondok érdemes hazánkfiának a szíves támogatásért.

csak a kezdetnek kezdetén áll Dalmáciában s még óriási tere van itt a vállalkozásnak.

A gazdag aszfalttelepek létezéséből azon következtetést vonhatjuk le, hogy petroleum is van Dalmáciában s el sem képzelhető, hogy mily kincset képviselne az, ha az Adriai-tenger mentén petroleum-forrásokra bukkannának a kutatók.

Habár az aszfalttermelésre Dalmáciában szép jövő vár, mégis az ország anyagi föllendülésének főalapját a hatalmas kőszéntelepek fogják tenni.

Északi Dalmáciának az a része, a melyet északról a Mare di Novigradi-nak és Mare di Karin-nak nevezett tengeröblök, délről pedig az Adriai-tenger szegélyeznek, mintegy 1500 négyzet kilométernyi kiterjedésben egy óriási nagy szénmedenczét alkot, a mely évszázadokon át évenként egy millió tonna szenet képes szolgáltatni, de vannak szakértők, a kik Dalmácia széngazdagságát még nagyobbra becsülik.

Találtak három méter, de találtak 28 méter vastagságú széntelep is, például a «Monte Promina» bányában, s geologiailag megállapított tény, hogy több telep fekszik egymás alatt.

Abban mindazok a francia, belga, osztrák és német szaktekintélyek, a kik újabban geologiai és bányászati kutatások nyomán véleményt adtak, megegyeznek, hogy Dalmáciában óriási kiterjedésben található, könnyen hozzáférhető kőszén s több helyen az aknákat egészen a tenger közelében lehetne megnyitni.

A dalmát kőszén, barna szén, mintegy 5000 kaloriás, szép fénye s kagylós törése van s nagy darabokban törik; kokszolásra is alkalmas. Minthogy nagyon hasonlít a drága angol kőszénhez, olasz kereskedők arra használják, hogy az angol szénnel keverjék.

A mióta Kőnjig Sándor úttörő föllépésével a dalmát bányák szakszerű művelésére nézve az irányt megadta, a dalmát szénbányák 16 % osztalékot is fizetnek s e jövedelmesség a közlekedési viszonyok javulásával előreláthatólag tetemesen fokozódni fog.

Dalmácia mai kőszéntermelése azonban még Olaszország szükségletét sem képes kielégíteni, mivel a bányászatra alkalmas területnek, nagy tőkével rendelkező vállalatok hiányában, csak csekély részét művelik.

És most gondoljuk meg, hogy a Földközi-tenger mellett elterülő országokban bányászatra érdemes széntelep nem fordul elő. Észak-Afrikában sem, pedig ott az ipar évről-évre emelkedik. Európa legtöbb országában, ide értve a déli részen fekvőket is, nem vesznek tudomást arról, hogy mi történt az utóbbi tíz év alatt Észak-Afrikában s hogy mily rohamos fejlődésre van ott kilátás a legközelebbi jövőben.

Észak-Afrika ipari átalakulásában és emelkedésében nagy szerep juthat a dalmát szénnek, mely a tengeren olcsón szállítható az úgyszólván szomszédos Észak-Afrikába.

A tenger mellett köszén s a fogyasztó országoknak egész sora a közelben! Vajon a magyar tőke, a magyar vállalkozás ki fogja-e venni itt a maga részét a kínálkozó kedvező alkalomból, avagy átengedi azt a nálánál élelmesebbeknek, a Dalmácia iránt mindinkább érdeklődő osztrák és olasz vállalkozóknak!

Roppant mennyiségben fordul elő Dalmáciában bauxit, a melyből aluminiumot és aluminium-sókat gyártanak s mely ma még beviteli czikke az Osztrák-Magyar Monarchiának.

Dalmáciában teljesen megvannak az előfeltételek egy nagy arányú aluminium-ipar megteremtéséhez. Megvan a cikk gyártásához a nyers terméknek óriási tömege s a szükséges elektrikus energia előállításához a vizierő, míg a tenger az olcsó szállításnak nagy előnyét nyújtja. Jelenleg az aluminium egy kilogrammjának az ára 3—4 korona. Többek nézete szerint Dalmáciában egy koronáért is elő lehet majd állítani s még mindig szép haszon fog maradni.

A legfényesebb jövő jósolható Dalmáciában a cementiparnak, mely a hatalmas angol, francia, német és belga cementiparnak veszélyes vetélytársává fog fejlődni.

Dalmáciában a cementgyártáshoz szükséges márgát, agyagot és mészkövet a tenger mellett, vagy annak közelében nagy bőségben találjuk. Továbbá a rendelkezésre álló vizierő, az olcsó szén s az olcsó szállítás itt is a gyártásnak kedvező föltételeit fogják képezni. A mi pedig a dalmát cement kitünő minőségét illeti, elég hivatkoznunk Dioklecián császár spalatói palotájának az évszázadokkal daczó maradványaira s a 2000 éves római vízvezetékekre, melyek ma is sértetlen állapotban vannak s melyeket dalmát cementtel építettek. És most vegyük még mindezekhez, hogy Dalmácia ezer és

ezer kilométerrel közelebb van az afrikai és keletázsiai kiviteli piacokhoz, mint Anglia, Belgium és Németország!

Nem túlzás tehát, ha azt állítjuk, hogy Dalmáciában a cementipar nagy gazdagságnak lehet kútforrásává. Egész új élet kezdődne ez iparral Dalmáciában, mert hiszen megteremtéséhez nagy tőke és nagy munkaerő kell, s ha a magyar vállalkozás karolná föl ez iparágat, úgy nemcsak a dalmát lakosoknak, hanem számos munkátkereső honfitársunknak is juttathatna kenyeret.

Nagy kincsét képezik Dalmáciának dúsgazdag márványbányái, melyeknek művelése máris sok munkáskéznek ad foglalkozást; csak Brazza szigetén vagy 500 ember dolgozik jelenleg a márványbányákban.

És itt örömmel emlékezem meg egy magyar nagyiparosról, Seenger Béla budapesti polgártársunkról, a ki megismerve Dalmáciának kitűnő és nagymennyiségben előforduló márványát, Brazza szigetén, Pučisće községben egy 25,000 négyzetméternyi bányaterületet szerzett meg magának, a hol a legszebb sikerrel űzi a bányászatot.

Seenger bányájában kitűnő minőségű sárgás-fehér elsőrendű márványt termel, mely úgy szépség, mint hordképesség tekintetében fölülmulja a hozzá legközelebb álló triest-nabresinai karszt-márványokat.

A jelenlegi rossz építési viszonyok mellett évenként 200—250 waggonnal szállítanak márványt e bányából, melynek évi termelési képessége 500 waggonra tehető.

A bánya a tenger partján 180 méter magasságban fekszik, a hol a márványt 15—20 köbméter nagyságú tömbökben fejtik, a melyeket a szükség szerint szétdarabolnak. A szállításnál a köveket a meredek parton, a kőszállításra épített 100,000 kilogramm raksúlylyal bíró vitorlánhajókba egyszerűen lecsúsztatják. Az út Pučisćetől Fiuméig a vitorlással 5—10 napig tart, de kedvező szél mellett három nap alatt is megtehető. A márványtömböket Fiumében a vitorlánhajókból a waggonokba rakják s Budapestre, közvetlen Seenger Béla gyártelepére szállítják, a hol azokat hazai munkások földolgozzák.

Az utóbbi években a dalmáciai márványt nálunk számos középületen és magánpalotán alkalmazták. A többek között Klotild főhercegnő mind a két esküüti bérházán; a

mezőgazdasági múzeum, a távbeszélő- s az osztrák-magyar bank épületén s az új tőzsdepalotán. A bánya már tíz év óta van üzemben s a budapesti műegyetem kísérleti állomásától a legkitünőbb bizonyítványt nyerte. Itt kiemelendőnek tartom, hogy a dalmáciai márvány minőség tekintetében eltér a magyar márványtól s ezzel nem versenyez; hanem az osztrák karszt-márványoktól fogja a tért elhódítani.

Íme, egy bátor és derék magyar iparosnak vállalkozását mily szép siker kíséri Dalmáciában. Vajha úttörő munkáját sűrűn követnék hazai iparosaink és vállalataink!

A Dalmáciában megejtett geológiai kutatások alkalmával az említett ásványokon kívül még vas-, mangán- és rézérczet, Spizza környékén cinobert és kénesöt találtak. Festékek készítésére alkalmas földek is vannak s aranynak is bukkantak nyomára. Gipsz óriási terjedelmű telepekben fordul elő, s hogy Dalmáciában a tengeri só tetszésszerű mennyiségben termelhető, az magától értetődik.

Iparról és bányászatról szólva, áttérek most ezen közgazdasági tényezők föllendítésének egyik leghatalmasabb eszközére, a vizesései, a mely Dalmáciában rendkívül nagy mértékben rendelkezésre áll.

Mintegy 100,000 lóerőre teszik a Dalmácia folyóiban rejlő energiát s az Ombla, de különösen a Cettina és a Krka folyók vizesései nagy szerepet fognak játszani Dalmácia ipari életében.

A Cettinának két vizesése van Almissánál, az egyik hat méter, a másik 30 méter magasságból zuhan alá. Még nevezetesebbek a Krka folyó vizesései, melyek Sebenicótól 18 kilométernyire vannak s melyekhez hasonlókat Európában csak Norvégiában találunk. Fogalmat alkothatunk magunknak e vizesésekről, ha elgondoljuk, hogy a széles folyó egész víztömege mintegy 50 méternyi magasságból zúdul alá a felső medenczéből a mélységbe. Sebenico városa villamos világítását turbinák alkalmazásával a Krka vizesésétől nyeri; malmok is vannak itt, melyekben pyrethrumot és chrysanthemumot a híres dalmát féregirtó porrá őrölnek meg.

Újabban a Monte Promina szénbánya-társaság Sivericében s a Dalmazia szénbányatársaság Velusicében concessiót kértek a Krka vizeséseinek fölhasználására. Egy aluminium-gyárat is állítanak föl a Krka partján.

Hírlík, hogy a római Calcium-Carbid-társaság s a velencei elektrotechnikai társaság egy új vállalatot akarnak létesíteni Sebenicóban, mely szintén a Krka folyó vizeséseit fogná kihasználni. Egyáltalában napról-napra nyilvánvalóbb az olaszoknak az a törekvése, hogy az Adriai-tenger keleti partján, a Balkán-félszigeten iparuknak és kereskedelmöknek minél nagyobb tért hódítsanak s hogy hatalmi körüket is ott minél messzebb előretolják. Albániába mindinkább befészkelek magokat s úgy látszik Dalmáciában is szeretnének állást foglalni. Sem politikai, sem gazdasági okokból ezt megengednünk nem szabad, mert ha az olaszok (vagy mások, például az osztrákok) az Adriai-tengertől visszaszorítanak bennünket, úgy örökre elveszítjük a gazdasági függetlenségnek legfőbb életfeltételét, a tengereken át való szabad közlekedést.

De térjünk vissza Dalmácia terményeihez.

Régi és méltán megérdemelt jó hírnévnek örvend a dalmát bor, a melyből némely esztendőben egy és fél millió hektoliter is terem. Sajnos, Dalmáciában nincs borgazdaság s a legkitünőbb borokon a leszüretelés után hamarosan pottom áron túladnak, mert a szőlőbirtokosok legnagyobb részének edénye sincs, hogy a borát eltehetné.

Vannak Dalmáciában borfajok, a melyeknek hektoliterjét 16—24 koronával árulják, holott e fajok hektoliterje 80—160 koronát képvisel s ez árat meg is lehetne kapni, ha a bor kellőleg tisztult állapotban lenne a külföldre szállítható.

Ismeretes, hogy azelőtt nagy tömegekben szállítottak dalmát bort Franciaországba, különösen Bordeauxba, az ottani borokkal való keverésre; Magyarországra most is elég sok jut a sötétvörös, majdnem fekete színű dalmát borból, a melyet borkereskedőink boraik javítására szívesen vásárolnak.

A magyar ember ért a szőlőműveléshez és a borgazdasághoz — hiszen még a homoki bort is kedvelté tudja tenni — s ha a Dalmáciában elhanyagolt borgazdaságnak s a még kezdetleges nyomokon járó borkereskedelemnek föllendítésére vállalkoznék, s ez a magyarországi bortermelés érdekeinek fölkarolásával kapcsolatosan megtörténhetik, úgy fáradozása gazdagon meg lenne jutalmazva. E téren a csekély tőkével rendelkezők is szép keresethez juthatnak.

Nem elhanyagolt, sőt virágzó iparágát teszi Dalmáciának a szeszes italok gyártása. Magában Zárában a világhírű rosoglióból vagy 5000 hektolitert gyártanak évenként és Sebenicónak is egyik főjövedelmi forrása a maraschinolikör gyártása.

A faolaj is főzikke Dalmáciának s olajbogyóból évenként mintegy 120,000 métermázsa faolajat termelnek.

Sok tenni való akad azonban Dalmáciában a kertészeti termények termelése körül.

Dalmáciának jelentékenyen magas hőmérséke van. Például Ragusában az évi középhőmérsék $+17.1^{\circ}$ C., több mint Nápolyban, a hol az évi középhőmérsék $+16^{\circ}$ C. Januárban a havi középhőmérsék Ragusában $+9.2^{\circ}$ C, Nápolyban $+8.4^{\circ}$ C. A cseresznye- és barackfa másfél hónappal virágzik korábban Dalmáciában, mint minálunk.

E kedvező égalji viszonyok ellenére, Dalmáciának alig van gyümölcstermelése, a kerti terményeknek meg épen szűkében van. Mennyivel jobban kihasználják kedvező égalji viszonyaikat az olaszok, a kik kora tavasszal valósággal elárasztják Magyarországot és Ausztriát friss főzelék- és zöldségfélékkel, a melyeket drága pénzen árusítanak el. Hiszen tudjuk, akárhányszor előfordul nálunk, hogy az ugorka darabját egy koronával fizetik.

Dalmácia a gyümölcs- és a kerti termények termeléséből is dús jövedelemre tehet szert, ha találkoznak olyan üzleti szellemtől áthatott termelők, a kik e téren az ország természetnyújtotta előnyeit föl tudják használni.

Legújabbán sokat hangoztatják, hogy Dalmáciában az égalji és talajviszonyok alkalmasak lennének a theacserje tenyésztésére.

Kíváncsian várjuk a kísérletezések eredményét.

Hogy Dalmácia riviérájának enyhébb a levegője mint Nizzáé és Cannesé, ma már általánosan ismeretes. A ki a boldogult Miksa császár által remek költeményekben dicsőített Lacroma szigetének balsamos levegőjét szívta, ciprusainak és pálmáinak árnyékában pihent s oleanderein és óriási agavein gyönyörködött, a ki a Boccheban járt s Castelnovo felséges levegőjét élvezte s pompás déli növényzetét csodálta, az mindig visszakiváncokzik a regényes és bájos dalmát tengerpartokra.

Dalmácia földrajzi fekvése oly kedvező s hegylánczai oly szerencsés irányban vonulnak, hogy az ország az északi szelek ellen védve, a déli légáramlatoknak ellenben nyitva van. Ennek következtében a dalmát riviera határozottan sokkal kellemesebb Abbázianál, a hol a bórának és scirocconak dühöngése oly gyakran türhetetlenné teszik a tartózkodást. És mégis Dalmáciát — habár újabban kezd divatossá lenni — aránylag kevés idegen látogatja. Pedig mivel lehetne az az igazán isteni dalmát riviera! Nem egy-két fürdőt és gyógyító helyet, hanem az üdülést nyújtó telepeknek egész füzérét lehetne a dalmát tengerparton megteremteni, a mely évenként az idegeneknek százezreit vonzaná Dalmáciába.

S ez idegenforgalomból juthatna Magyarországnak is, főleg, ha Spalatót vasút fogja összekötni Budapesttel, a minek előbb-utóbb úgy is meg kell történnie. Vegyük csak hány vonattal mennek ma üdülők Oroszországból Magyarország megkerülésével Bécsen át az olasz és francia rivierára. Ha ez utasok a kies dalmát tengerpartokhoz is egyenes vonalban — mely Budapesten át vezetne — hozzá juthatnak s ott kényelmet találnak: úgy bizonyára azokat is sűrűn föl fogják keresni s hazánk is bele fog kerülni e forgalom sodrába. Ime, ebben az óriási jelentőségű kérdésben is mily fényes perspektívája nyílik a vállalkozásnak!

Sok tenni való akad még Dalmáciában a halászat emelése körül.

Jól mondja Kenedi Géza a *Quarneróról* írt könyvében, hogy «a tenger maga sok áldást hord mélységeiben, de elég böles arra, hogy nem veti ki gazdagságát önmagától». Tehát az embernek is hozzá kell járulnia munkálkodásával, ha ezt az áldást élvezni akarja.

Az Adriában földünk ismert 9000 halfaja közül 280 honos. Sok és finom hal van az Adriában, de Dalmáciában még nem fektetnek kellő súlyt e kedvező körülmény kihasználására s átengedik a kereset javarészét a chioggiai halászoknak, a kik közül vagy ezernégyszázan halásznak évenként a dalmát vizekben.

A halászat, ha azzal okszerűen s kiterjedtebb mértékben foglalkozunk, sok embernek juttathat kenyeret. Halászok, kereskedők, a halak beszállását végző alkalmazottak s a halak

elszállítására szükséges hordók készítésével foglalkozó bodnárok szép számmal élhetnek meg a halászatból, a mely a parti hajózást is megélénti.

Dalmácia halászatára nézve legnagyobb fontossággal bír a szardellahalászat a ton- vagy tinhalászat. Jó években egy millió kiló tinhalat is fognak, a melyet trieszti és velenzei kereskedők (kilóját 40—80 fillérjével számítva) vesznek meg. A híres dalmáciai szivacs halászata azonban ma még évenként 40,000 koronánál nem jövedelmez többet.

A hajózás is Dalmáciának folyton fokozódó jövedelmi forrásává fog válni, ha az ország kikötői — melyekről alább bővebben szólok — kellő méltatásra fognak találni.

Az 1900. év végén Dalmáciának 7784 nagyobb és kisebb vitorlás hajója volt 24,259 tonnatartalommal és 18,866 főre rúgó személyzettel, továbbá 48 gőzöse 17,850 tonnatartalommal, 464 főre rúgó személyzettel.

1900-ban Dalmácia 56 kikötőjébe 54,406 hajó érkezett 7.623,381 tonnatartalommal s e kikötőkből 54,338 hajó indult 7.621,397 tonnatartalommal.

A dalmát kikötők hajóforgalma 1900-ban.*

A kikötő neve	Érkezett hajók		Elindult hajók	
	száma	tonna-tartalma	száma	tonna-tartalma
Zara	3.406	675.976	3.399	675.819
Sebenico	3.001	388.320	2.986	388.596
Spalato	3.880	702.474	3.853	700.825
Traú	1.088	203.528	1.088	203.528
Lesina	1.068	236.415	1.068	236.415
Milna	759	192.098	759	192.098
Curzola	1.242	321.410	1.242	321.410
Gravosa	1.374	324.603	1.375	324.464
Megline	1.482	275.022	1.477	274.938
Cattaro	1.337	372.092	1.335	372.052
Budua	401	62.788	399	62.751
Perasto	1.249	103.187	1.249	103.187
Egyéb kikötők	34.119	3,765.468	34.108	3,765.314
Összesen	54.406	7,623.381	54.338	7,621.397

* Oesterreichisches Statistisches Handbuch. XX. Jahrgang. 1901. Wien, 1902. 291. lap.

A dalmát kikötők külkereskedelme

A kikötő megnevezése	Behozatal métermázsákban és darabokban**									
	1897		1898		1899		1900		1901	
	mm.	db	mm.	db	mm.	db	mm.	db	mm.	db
Cattaro	22.766	—	24.302	25	18.881	249	26.117	148	26.685	—
Curzola	10.416	180	9.735	96	12.140	—	6.665	—	5.544	—
Gravosa	54.264	—	17.384	27	36.016	—	58.895	—	49.025	—
Metkovic	15.809	—	31.538	—	33.795	30	21.932	—	14.406	—
Ragusa	62.797	123	64.247	48	77.554	—	55.816	—	33.682	—
Sebenico	12.335	2	9.853	—	14.585	8	94.968	—	35.461	—
Spalato	74.298	9	76.333	55	108.998	2	131.979	—	124.229	—
Zara	69.116	1.427	58.711	379	66.706	—	84.141	113	78.318	42
Egyéb dalmát kiköt.	210.287	576	154.709	221	156.510	27	145.618	2	129.436	—
A behozatal értéke ezer koronákban:										
Cattaro	284	—	318	—	266	—	237	—	189	—
Curzola	96	—	73	—	96	—	54	—	51	—
Gravosa	203	—	133	—	159	—	230	—	226	—
Metkovic	70	—	178	—	293	—	184	—	87	—
Ragusa	599	—	646	—	826	—	486	—	410	—
Sebenico	48	—	27	—	46	—	232	—	75	—
Spalato	676	—	651	—	683	—	822	—	618	—
Zara	247	—	248	—	252	—	287	—	338	—
Egyéb dalmát kiköt.	1.359	—	1.062	—	855	—	1.054	—	726	—
	3.582	—	3.336	—	3.476	—	3.586	—	2.720	—
Átmeneti forgalom méter-										
B e h o z a t a l										
	1897		1898		1899		1900		1901	
	mm.	db	mm.	db	mm.	db	mm.	db	mm.	db
Cattaro	14.865	—	29.782	33	39.625	446	21.430	136	13.551	21
Curzola	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Gravosa	995	—	86	—	85	—	—	—	98	—
Metkovic	457	—	549	—	492	—	316	—	171	—
Ragusa	711	—	1.003	27	715	—	39	—	855	—
Sebenico	3	—	426	—	6	—	—	—	3	—
Spalato	239	—	42	—	209	—	501	—	—	—
Zara	—	—	5	—	—	—	—	—	1	—
Egyéb dalmát kiköt.	12.051	—	7.424	—	7.543	—	13.441	—	10.313	—

* Statistik des auswärtigen Handels des österr.-ung. Zollgebietes im Jahre 1901 I. Bd., I. Abth. Wien. 1902. 460—461. és 466—467. lap.

** Darabszám szerint vannak kimutatva: nap- és esernyők, kocsik, szánkók, waggonok, szarvasmarhák, lovak s egyéb élő állatok.

Árvalma 1897—1901. években.*

Kivitel métermázsokban és darabokban**										A kikötő meg- nevezése
1897		1898		1899		1900		1901		
mm.	db	mm.	db	mm.	db	mm.	db	mm.	db	
1.051	18	1.292	4	2.774	854	5.947	20	3.691	187	Cattaro
143	—	36.093	—	17.039	—	23.163	—	15.547	—	Curzola
101	479	54	175	1.125	—	1.421	—	11.322	4	Gravosa
6.710	8	122.881	9	209.539	—	329.916	4	342.410	—	Metkovic
94	504	221	1.104	273	1	228	81	855	17	Ragusa
4.682	123	191.752	223	216.739	232	429.823	178	359.594	183	Sebenico
8.974	1.414	4.110	1.216	22.135	1.208	22.397	1.580	3.257	1.314	Spalato
859	619	1.247	408	812	821	2.861	933	517	558	Zara
2.077	76	30.820	6	36.464	24	36.493	12	30.776	10	Egyéb dm.kik.

A kivitel értéke ezer koronákban :

138	97	252	293	399	Cattaro
11	366	186	209	159	Curzola
30	14	5	6	94	Gravosa
368	871	1.274	1.769	2.170	Metkovic
179	45	5	100	59	Ragusa
377	905	750	1.146	923	Sebenico
1.420	1.122	1.377	1.520	1.249	Spalato
726	722	865	879	557	Zara
894	607	904	1.241	579	Egyéb dm.kik.
4.143	4.749	5.618	7.163	6.189	

Árvalmákban és darabokban

K i v i t e l

1897		1898		1899		1900		1901		
mm.	db	mm.	db	mm.	db	mm.	db	mm.	db	
739	4.285	17.245	2.340	21.386	3.888	9.516	1.453	12.526	1.470	Cattaro
—	—	5	—	3	—	—	—	—	—	Curzola
002	—	171	—	85	—	—	—	—	—	Gravosa
20	—	—	—	239	—	317	—	15	—	Metkovic
709	400	246	46	230	—	39	—	1.010	142	Ragusa
33	—	436	—	525	—	—	—	3	—	Sebenico
249	—	48	—	209	—	501	—	—	—	Spalato
2	—	10	—	—	—	—	—	1	—	Zara
113	8.370	57	1.657	499	2.896	1.537	3.615	760	2.500	Egyéb dm.kik.

* Statistik des auswärtigen Handels des österr.-ung. Zollgebietes im Jahre 1901. Bd., I. Abth. Wien, 1902. 460—461. és 466—467. lap.

** Darabszám szerint vannak kimutatva nap- és esernyők, focsik, szánkók, uggonok, szarvasmarhák, lovak s egyéb élő állatok.

Dalmácia kereskedelmi hajóállománya 1900-ban.

A hajók minősége	Hajók száma	Tonnatartalma	A személyzet létszáma
a) Vitorláshajók :			
Hosszújratú hajók	3	2.939	40
Nagy partjáró hajók	6	305	24
Kis " "	740	7.432	1.574
Halászbárkák	2.224	4.823	8.523
Számozott bárkák és világító hajók	4.811	8.760	8.705
Együtt	7.784	24.259	18.866
b) Gőzhajók :			
Hosszújratú hajók	12	14.668	210
Nagy partjáró hajók	10	2.045	109
Kis " "	26	1.137	145
Együtt	48	17.850	464
Főösszeg	7.832	42.109	19.330
Év		Összes hajók	
1895	7.197	36.760	18.091
1896	7.297	36.794	18.496
1897	7.377	36.713	18.584
1898	7.533	40.113	18.806
1899	7.658	41.563	18.812
1900	7.832	42.109	19.330

** Oesterreichisches Statistisches Handbuch, XX. Jahrgang, 1901. Wien, 1902 289. lap.

A dalmát kikötőket a következő gőzhajózási vállalatok hajói látogatják: a Magyar-horvát tengeri gőzhajózási társaság (Ungaro-Croata), székhelye Fiume; az Osztrák Lloyd, székhelye Trieszt; Negri és társa, székhelye Sebenico; Rismondo testvérek, székhelye Macarsca; Topić és társa, székhelye Lissa; a «Ragusea» gőzhajózási vállalat, székhelye Ragusa; «Puglia» gőzhajózási vállalat, székhelye Bari.

Általános a panasz, hogy az Osztrák Lloyd elhanyagolja az Adriai tengeren a forgalmat s így a dalmát forgalmat is, míg a Magyar-horvát tengeri gőzhajózási társaságot üzleti élénkségéért dicsérik, de elvégre csak helyi forgalmat bonyolít le s arra, hogy Dalmácia kikötői a világforgalomba bevonassanak, szükséges lenne, hogy minél több hosszújratú hajó érintse azokat. A hajózás föllendülésével a hajóépítésnek is tág tere nyílnék Dalmáciában.

Értekezésem kerete nem engedi meg, hogy Dalmácia közigazgatási életének minden ágazatára kiterjeszkedjem s a

már tárgyaltakon kívül még több fontosabb ágazatról is csak érintve szólhatok. Így a mezőgazdaságról röviden megemlítem, hogy gabonaneműekből keveset termelnek s ennél fogva a termelés nem elégíti ki a lakosság szükségletét s az ország jelentékeny bevitelre szorul. A dohánytermelés még úgyszólván a kezdeményezés stádiumában van. A dohánynyal beültetett területről hiányoznak újabb adatok, de 150 hektárnál aligha fog többet tenni. Tehát e téren is sok a tenni való. Dalmáciában a közkedveltségű hercegovinai dohány magját használják s kellemes illatú, szép, aranysárga színű dohányt termelnek. Hektáronként kilencz és fél métermázsát tesz az átlagos termés.

A méhészet és selyemtermelés szintén fejlesztésre szorulnak.

Erdészeti tekintetben Dalmáciában szomorú viszonyok vannak. Dalmácia egykori hatalmas erdeit tönkretették a velenceiek. Hiszen tudjuk, hogy Velence s más városok is Dalmácia tölgyfáin állanak. Ausztria 100 éven át nem törődött azzal, hogy erdősítsen Dalmáciában. Most történnek szerény kísérletezések elég jó eredménnyel.

Az állattenyésztés hathatós emelése fontos föladat Dalmáciában s a vállalkozásnak e téren is nyílik alkalom az érvényesülésre.

A bécsi dalmát egyesület legutóbbi közlése szerint egész Dalmáciában kellemetlenül érzik a tej hiányát, vaját meg épen alig lehet kapni. Különösen Spalato és környékén nélkülözik a jó egészséges tejet, s e vidéken a jó fehér kávé a ritka specialitások közé tartozik. A baj orvoslása érdekében minden oldalról sürgetik tejgazdaságok föllállítását.

Dalmácia kereskedelme mintegy 33 millió koronát hoz forgalomba, ebből 42 % a behozatalra, 36 % a kivitelre és 22% az átmeneti (transito) kereskedelemre esik.

Dalmácia ez idő szerint csaknem az összes ipari cikket, a melyek a házi szükséglethez tartoznak, kénytelen behozni, s azonkívül tűzifát, gabonát, lisztet, sört (évenként 17,000 métermázsát), borszeszt és pálinkát (évenként 19,500 métermázsát). Még a kisebb városok is valóságos raktárai a környékeiknek, így például Cattaróban, a melynek 2000 lakosa van, annyi bolt van, hogy elég lenne oly városnak is, melynek lakossága 40,000 lelket számlál.

Kivitelre kerülnek: szén, aszfalt, építőkövek, bor, szeszitalok, olaj, halak, gyapjú, füge, szőlő, a chrysantemum virága. Az előbbiekből következik, hogy Dalmácia természeti kincseinek kellő fölkarolása mellett számos termelési ág óriási tömegeket fog szolgáltatni a kivitelre. Különösen a «Magyar kereskedelmi részvénytársaság» találna itt tág teret tevékenységéhez

Dalmáciában négy bank és két takarékpénztár van *) és csak ajánlhatjuk pénzügyintézeteknek, hogy Dalmáciában, nevezetesen Zárában, Spalatóban és Ragusában az ország fejlődési képességére való tekintettel fiókintézeteket állítsanak föl. Vállalkozásuk előreláthatólag szép sikerrel járna s a mellett az ország kereskedelmi föllendülését is jelentékenyen előmozdítaná.

S most áttérek fejtegetéseim legfontosabb részére, a dalmát kikötők világforgalmi jelentőségének s annak a fontos szerepnek a méltatására, a melyet a dalmát kikötők a Balkán-félszigeten játszani hivatva vannak.

Dalmáciában 562·5 kilométernyi hosszúságban a legkitünőbb tengerpartot találjuk s ennek mentén 56 alkalmas kikötőhely sorakozik egymás mellé.

Pár év előtt egy világlátott utazó Dalmáciát bejárván,

*) *Pénzügyintézetek Dalmáciában 1900-ban:*

	Szám	Részvénytőke	Záloglevél	Letét és pénztárjegy	Tartalék	Váltó tőreza
			k o r o n a			
Bank részvényekre	2}	680,000	4.499,000	1.146,000	218,000	1.489,000
« egyéb — — —	1}					
Osztr.-magyar bank fiókja	1	?	?	?	?	?
Takarékpénztár	2	—	—	383,000	41,000	—

Az intézet megnevezése:

Banca Commerciale Spalatina, Spalato, alak. 1883. részv. tőke 200,000 K						
Prima Banca Popolare Dalmata	«	«	1870.	«	«	480,000 K
Bodenkreditanstalt für das Königreich Dalmatien	—	Zara	«	1898.	—	—
Egyleti takarékpénztár (Monte di pietà ed unita cassa di risparmio)	—	Zara	«	1841.	—	—
Egyleti takarékpénztár (Monte di pietà ed unita cassa di risparmio)	—	Ragusa	«	1835.	—	—

azt az észrevételt tette, hogy alig van ország Európában, a melynek oly sok és oly nagyszerű kikötőhelyei lennének, mint Dalmáciának, csak fájdalom még nagyszerűbb azoknak elhanyagolása.

Mit adna Németország, ha csak egy-két olyan természetes kikötőhelye lenne, a milyeneket Dalmáciában akár egy tuczatot is találunk!

Tudjuk, hogy a német kikötőknek mennyi hátrányuk van. Télen jégtörőhajókkal kell hozzájuk utat nyitni, továbbá a dagályra való várakozás rengeteg idővesztést okoz, azután a homokzátonyok s az a veszélyes köd, a mely miatt már annyi szerenségtlenség fordult elő az északi kikötők vizeiben; mindezek a dalmát tengerparton s egyáltalán monarchiánk tengerpartján ismeretlen dolgok. Hiszen láttuk, hogy a magyar lovaknak a Fok-földre való szállítása alkalmával Fiumében a legnagyobb angol teherszállító hajók a nap bármely órájában minden fönnakadás nélkül odaállhattak közvetlen a rakodóparthoz.

És mégis mivé tették Németország intéző körei s a német kereskedelmi és vállalkozási szellem a német tengeri kikötőket! Még nem is olyan nagyon régen volt, hogy Trieszt jelentékenyebb volt, mint Hamburg és ma Hamburg, a tonnatartalmat tekintve, földünk első kikötőhelye, míg Trieszt messze mögötte elmaradt. Okát könnyen megel lehetjük. Más nemzetek fölismerik a tengernek világforgalmi jelentőségét, mi nem, az osztrákok sem; ebben a monarchiánk mind a két fele teljesen egyetért.

«Jövönk a tengeren van», mondotta négy évvel ezelőtt II. Vilmos német császár, mely kijelentést Lockroy Eduárd, volt francia tengerészügyi miniszter azzal toldotta meg a *Temps*ben írt cikkében, hogy a vén continensen nem fér el többé a modern aktivitás. És nem csupán Németország jövője van a tengeren: ott van egész Európa jövője, ott az összes művelt nemzeteké.

Mi nem értjük meg e jóslatoknak nagy jelentőségét.

Magok a németek elismerik, hogy a Szezi-csatorna megnyitása óta egészen a Majna-vonalig a Földközi-tenger kikötői vannak hivatva Ázsiával a közvetítést eszközölni. E kikötőhelyek között monarchiánk tengerpartjáé lehetne az elsőség, de az illetékes körök sem minálunk, sem Ausztriá-

ban nem igyekeznek kihasználni a Szezi-csatorna nyújtotta előnyöket.

A Szezi-csatorna forgalmáról álljanak itt a következő adatok:

A Szezi-csatorna forgalma 1901-ben. *)

év	hajó	brutto tonna	netto tonna
1897	2986	11.123,403	7.899,374
1901	3702	15.163,233	10.812,840

Lobogó szerint így oszlik meg az 1901. évi hajóforgalom :

lobogó	hajó	netto tonna
Angol	2075	6.252,819
Német	511	1.762,624
Francia	281	756,782
Holland	230	502,578
Osztrák-magyar	138	403,518
Orosz	129	363,685
Japáni	57	237,338
Olasz	87	176,401
Spanyol	35	112,721
Norvég	47	76,096
Dán	20	56,746
Török	40	47,220
Amerikai	25	45,027
Görög	6	8,602
Belga	7	4,873
Portugal	6	2,483
Svéd	4	1,574
Argentínai	1	1,147
Sziámi	1	345
Sarawaki	1	231
Egyiptomi	1	30
	3702	10.812,840

Ez adatokból láthatjuk, hogy nemcsak a hatalmas angolok, hanem a németek, francziák és hollandok is jobban kihasználják a Szezi-csatornát, mint mi.

Különösen a németektől vehetnénk jó példát, kiknek a kereskedelem új tényezői iránt mutatkozó kiváló érzékét a Szezi-csatorna forgalma is igazolja.

Az angolok után mindjárt ők következnek s csak azután

*) *Gothaischer Genealogischer Hofkalender nebst diplomatisch-statistischem Jahrbuch.* 1903-ra. 1082. l.

jönnek sokkal csekélyebb hajószámmal a francziák, pedig ezek mennyivel közelebb vannak a Szezi-csatornához, mint a németek, kik óriási és veszélyes útat tesznek meg, míg a Gibraltári szoroson át csak a marseilli kikötőig eljutnak. Még hosszabb az útjuk az Adriai-tenger vonaláig. Úgyszólván orrunk előtt vitorláznak el délre s keletre; onnan visszatérve ismét előttünk haladnak el s az Adriai-tengertől még hosszú útat kell megtenniök, míg messze észak-nyugaton fekvő homokzátonyoktól övezett kikötőikbe jutnak, a honnan az árukat vasúton viszik szét Európa azon piacaira is, a melyeknek ellátására az Adriai-tenger kikötői lennének hivatva.

A mi már most a dalmát kikötőket illeti, azoknak fekvése a Szezen átmenő forgalom szempontjából a legkedvezőbbnek mondható, mert míg Marseille 1450, Genua 1400, Trieszt 1300 tengeri mérföldre esnek Szueztől, addig Spalato és Suez között csak 1100 tengeri mérföld a távolság.

Több, mint huszonöt esztendeje, hogy kikötőinknek a Szezi-csatorna megnyitása óta oly kedvezővé vált fekvésére rámutattam s azóta újból és újból felszólaltam, szüntelenül hangoztatván, hogy Dalmáciát a magyar birodalomhoz csatoljuk s az így meghosszabbított magyar tengerpartnak kedvező fekvését tengeri kereskedelmünk fejlesztésére s ez által jövedelmi forrásaink szaporítására fölhasználjuk.

Megbecsülhetetlen továbbá a dalmát tengerpartnak bírása arra nézve, a ki akár közigazdasági, akár politikai érdekből a Balkán félszigeten állást foglalni akar, mert a dalmát kikötők valóságos kulcsai a Balkán félszigetnek az Adriai-tengerről.

Jól tudják ezt az osztrákok. Főleg újabban mereven ragaszkodnak Dalmáciához s a mult évben egyik bécsi folyóirat a dalmát kérdésben megjelent cikkeimmal foglalkozván kijelentette, miszerint merő képtelenség, hogy Ausztria Dalmáciáról lemondjon, mivel ez által a Balkán félszigeten való szereplést teljesen átengedné Magyarországnak.

Erre válaszul azt írtam, hogy Dalmácia hovatartozása eldöntött kérdés. Törvénybe van iktatva, melyet felséges királyunk szentesített s melyet ők is respectálni s mint annyiszor emlegetett loyalis alattvalók tisztelettel elismerni tartoznak.

De szinte hallom azt az aggodalmas megjegyzést, hogy Dalmácia visszacsatolása esetében a dalmát kikötők árthatnának a nagy áldozatok árán megteremtett fiumei kikötőnek. Ez fölösleges félelem. Ha több kikötőnk lesz, mindegyik meg fogja találni boldogulásának az útját. Más országokra sincs bénító hatással a tengeri kikötőknek nagyobb száma; ellenkezőleg, mindegyik kikötő egy-egy középpontja a kereskedelemnek. Vajon ki gondolna arra Németországban, hogy Hamburg árthatna Brémának, vagy Franciaországban, hogy Marseille árthatna Bordeauxnak?

Egyik sem fél a másiknak versenytől, hanem mindegyik a maga föladatának megfelelően fejlődik.

Ma, a mikor minden nemzet közgazdasági tényezőinek gyarapítására törekszik, mi sem érhetjük be egyetlenegy, amúgy is szűk kerülettel rendelkező kikötőnkkel, de legfőképen nem érhetjük be egyetlenegy tengeri kikötővel, ha netalán bekövetkezik az önálló vámterület fölállítása.

Már pedig ennek bekövetkezését az események siettetni látszanak. Az osztrákokkal nehezen tudunk egyezkedni és csak eröltetett a mi közös gazdasági viszonyunk.

E fölfogásnak Ausztriában is napról-napra több híve van, s az osztrák képviselőháznak folyó évi márczius 10-diki ülésén az állami költségvetés tárgyalása alkalmával Tschan képviselő azt jósolta, hogy ez a kiegyezés mindenesetre az utolsó lesz.

Az önálló vámterület, úgy látszik, a viszonyokból önként fog kialakulni s törvényhozásunknak és kormányunknak egyik legfontosabb föladata, hogy az önálló vámterületre való átmenetel minél kevesebb rázkódással történjék.

És itt első föltétel, hogy a dalmát kikötők visszaszerzése által gazdasági függetlenségünket biztosítsuk.

A hetvenes években sokat írtam a magyar tengeri hajózásról és kereskedelemről s a fiumei kikötő fontosságáról. Voltak többen, pedig kiváló politikusok és kereskedők, a kik akkoriban nem osztoztak nézetemben s a Fiuméhez való ragaszkodást inkább csak nemzeti hiúságból eredő törekvésnek tekintették.

Az események azonban csakhamar azt igazolták, hogy nemcsak azért kell nekünk Fiume, hogy legyen egy arasznyi

magyar tengerünk is, hanem azért is, mert tengeri kikötő nélkül közgazdaságilag lehetetlenek lennének.

Jól tudjuk, hogy Bismarck, illetve a Német birodalom ellenséges vámpolitikája nyersterményeink kivitele elé mesterséges akadályokat emelt s nemcsak a német piacot zárta el előlünk, hanem az átvitelt is megnehezítette. E körülmény forgalmunkat irányváltoztatásra kényszerítette s nyersterményeink tömege, főleg lisztünk, mely azelőtt Németországon keresztül került kivitelre Nyugat-Európába, a tenger felé keresett magának szabad utat.

A nagy fordulat Fiume forgalmában 1879-ben állott be; törvényhozásunk és kormányunk azonban már jóval előbb kezdték meg a fumei kikötőnek nagyarányú kiépítését. S csak e szerencsés előre való gondoskodásnak köszönhetjük, hogy Németország elzárkózása nem sújtotta még érzékenyebben mezőgazdaságunkat.*)

A mily gondos előrelátásra vallott a fumei kikötőnek kellő berendezése, épen oly szükséges megfelelő előkészületeket tennünk arra az esetre, ha köztünk és Ausztria között vámsorompók fognak állani.

Azt mindenki belátja, hogy akkor Fiume elégtelen lesz s Magyarország csak úgy fog boldogulni az új helyzetben, ha forgalmának lebonyolítására a dalmát kikötőket is fölhasználhatja.

Különben már a legközelebbi időben bizonyos átalakulásnak fogunk szemtanui lenni az Adriai-tenger felé irányuló forgalmunkat illetőleg.

Ugyanis épülőfélben van a bugojno-arzano-spalatói vonal. Körülbelől három év múlva fog elkészülni s akkor Dél-Magyarország, Horvátország s Bosznia forgalmának jelentékeny része Spalato felé fogja venni útját. Ezt, bár Fiume rovására fog történni, megakadályozni nem lehet, mert abban a pillanatban, a mikor Spalatót a mögötte elterülő országokkal vasút fogja összekötni, okvetetlenül érvényesülni fog Fiuménál és Triesztnél kedvezőbb fekvése. A bugojno-arzano-spalatói vonalnak is meg lesz azonban az a hátránya, mint

*) I. *Közgazdasági és Statisztikai Évkönyv 1889.90-ről.* 1890. 442. lap.

a banjaluka-doberlini vonal kivételével valamennyi bosnyák-hercegovinai vonalnak, hogy keskenyvágányú lesz.

Ha azonban Spalatóból — Kninen át — Károlyvárosba vagy Zágrábba s így Magyarországra rendes nyomtávú vasút fog vezetni — a minek előbb-utóbb be kell következnie — úgy Spalato lesz a magyar birodalomnak főkikötője s az Adriai-tengernek királynője. S még akkor is, ha Dalmácia nem tartoznék politikailag a magyar birodalomhoz, a két országot érdekeik egymásra fogják utalni. Ezt jósolja Milić Vincze, Spalatónak érdemes, velünk érző polgármestere is egyik hozzám intézett levelében s újabbi nyilvános fölszólásaiban.

Íme, fejtegetéseimben a megdönthetetlen érveknek egész sorát hoztam föl Dalmácia nagy jelentősége mellett.

Pillantsunk csak vissza a mondottakra.

Dalmáciában a természeti kincseknek sokasága vár a kiaknázásra. Egyebekről nem szólva : kőszén, aszfalt, cement, márvány, bauxit, bor, szinte kínálkoznak az értékesítésre s hozzá a tenger mellett, a mi a nyerstermékeknek s az ipari czikkeknak széthordását annyira megkönnyíti. Ipari telepek létesítéséhez rengeteg vizierő s nagyarányú tengeri kereskedelem és hajózás kifejtéséhez páratlan fekvésű pompás kikötőhelyek állnak rendelkezésre! S ez mind parlagon heverjen, avagy átengedjük az osztrákoknak s az olaszoknak, a mikor Dalmácia nemcsak jogilag tartozik hozzánk, de fekvésénél fogva valósággal tengerpartja a mögötte elterülő magyar birodalomnak!

Ha Dalmáciát közgazdaságilag meghódítjuk s azután politikailag is hozzánk csatoljuk s a dalmát kikötőket belevonjuk kereskedelmünk körébe: akkor várhatjuk tengeri kereskedelmünknek és hajózásunknak oly nagymérvű fejlődését, a mely mintegy hatalmas villamos áram élénkítőleg fog hatni tespedő iparunkra és kereskedelmünkre az egész vonalon.

Akkor várhatjuk csak fölvirágzását a tervezett Kiviteli Egyesületnek s akkor tudjuk majd foglalkoztatni azokat az ifjakat, a kiket az annyira sürgetett iskolahajón tengerészekké nevelni akarunk.

De Dalmáciát nemcsak mint iparunk és kereskedelmünk fölvirágzásának egyik alapföltételét, hanem mint a

magyar kivándorlók reményteljes új hazáját is figyelembe kell vennünk.

Más országoknak vannak a tengeren túl birtokaik, gyarmataik, a hol kenyérkeresethez juttathatják azokat, a kik otthon boldogulni nem tudnak. Legyenek a mi gyarmataink: Dalmácia, Bosznia, Hercegovina!

Mint már 1898-ban a «Magyar földrajzi társaság»-ban Dalmáciáról tartott fölolvasásomban többször szerzett tapasztalataim alapján rámutattam, Dalmáciában s Boszniában és Hercegovinában letelepedett magyar iparosainknak jó dolguk van. Magyarázatát könnyen megtaláljuk: a magyar értelmesebb, életrevalóbb, ügyesebb, mint a délszláv, vagy mint a tengerparton lakó többé-kevésbé elszlávosodott olasz. Iparosainknak, a kiket sorsuk kivándorlásra készítet, nem ajánlhatjuk tehát eléggé, hogy boldogulásukat ne az Océánon túl Amerikában keressék, hanem hazájok közvetlen szomszédságában a déli s főleg a tengerparti vidékeken, a hol magasabb intelligenciájuk által aránylag könnyen jutnak kenyérkeresethez s a hol hivatva vannak a keleti szokások befolyása alatt ellomhásodott népnek fölpezsdülését előmozdítani.¹⁾

Ugyanezt állítja dr. Thirring Gusztáv is a magyarországi kivándorlásról írt alapos tanulmányában²⁾ s hasonlóképen Szokolay Kornél, a ki Bosznia-Hercegovinát véve figyelembe, helyesen írja a következőket: «A kivándorlási áradatnak Bosznia felé való irányítása közgazdasági jelentőségén kívül nemzeti szempontból is kívánatos volna, mert a Romániában vagy Amerikában biztos pusztulásnak induló magyar elem Bosznia-Hercegovinában ment volna minden nemzetiségi elnyomatástól s új magyar telepek alapját vetve meg, erőteljes, viruló fejlődésnek indulhatna.»³⁾

A Bosznia felé való kivándorlás különben máris elég élénk, mert már az 1895. évi boszniai népszámlálás 42,358 magyar honost állapított meg. Ezek közül azonban csak

¹⁾ Dr. Havass Rezső: *Dalmácia. Földrajzi Közlemények.* 1898. 2—3. füzet.

²⁾ *Földrajzi Közlemények.* 1902. VIII—X. füzet. 397. l.

³⁾ *Földrajzi Közlemények.* 1902. VIII—X. füzet. 397. l. (*Köztelek.* 1900. V/26. száma.)

9604 az anyaországba való illetőségű, 32,754 pedig horvát-szlavonországi.

A magyar honosok túlnyomó része őstermelő, különösen a horvátországiak, kiknek majdnem kétharmadrésze mezőgazdaságból él; a magyar anyaországból eredő népesség körében majdnem egyforma számmal van képviselve a foglalkozás négy főcsoportja; az összetétel a következő:

	Magyarország	Horvát-Szlavonország
Őstermelés — — — —	3221	22,037
Ipar — — — —	2969	4,497
Kereskedelem, forgalom —	1868	1,967
Szabad keresetek — —	1546	4,253
	<hr/> 9604	<hr/> 32,754

Már e néhány adat is igazolja, hogy az anyaországból kivándorlottak mennyivel nagyobb arányban vesznek részt a magasabb kereseti ágakban, mint a horvátok s arra utal, hogy Boszniában a magyarságra az ipar és kereskedelem terén jelentékeny föladat várna.*)

Szokolaynak és Thirringnek fejtegetéseit Dalmáciára is vonatkoztathatjuk.

Az utóbbi időben sokat foglalkoznak nálunk a kivándorlás kérdésével s némelyek egy milliónál is többre teszik a hazánkból eltávozottak számát. Ez a szám téves, mert a kivándorlottak közül sokan visszatértek, némelyek meg kétszer-háromszor is elmennek a külföldre szerencsét próbálni. Innen származik, hogy egymástól eltérő s néha a valót jóval meghaladó számok jönnek forgalomba.

Thirring gondos vizsgálódásaiból most megtudjuk, hogy az utolsó két évtized alatt (1881-től 1900-ig) hazánkból kivándorolt néptömeg közel jár a félmillióhoz, de ennél nem több.***) Hiszen már ez is elég nagy szám! De annak nagy részét az anyaország védszárnyai alatt szomszédságunkban is elhelyezhetnénk, nevezetesen Boszniában, Herczegovinában s különösen Dalmáciában, ha ez ország természeti kincseinek kiaknázására vállalkozni fogunk.

*) Dr. Thirring Gusztáv: *A magyarországi kivándorlás. Földrajzi Közlemények.* 1902. VIII—X. füzet. 397., 398. ll.

**) Dr. Thirring Gusztáv: *A magyarországi kivándorlás.* 1902. VIII—X. füzet. 390. l.

Íme, mennyi mindenféle szempontból becses reánk nézve Dalmácia, melynek gazdasági meghódítása biztosítaná nekünk a dalmaták rokonszenvét is, mert hiszen csak természetes, hogy a Dalmáciában létesítendő iparvállalatok s a megélénkülő forgalom és kereskedelem első sorban Dalmácia egészséges és erőteljes lakosságának nyújtaná az új jövedelmi forrásoknak sok mindenféle ágát.

De ne késedelmeskedjünk! Bécsben már alapítottak egy osztrák-dalmát egyesületet, a mely mindent elkövet, hogy Ausztriában Dalmácia iránt az érdeklődést fölébressze és ápolja.

Az egyesületnek saját közlönye is van, a melyben Ausztriát folyton tájékoztatja a dalmát viszonyokról s viszont Dalmáciát a rávonatkozó osztrák törekvésekről. Az egyesület *Dalmáciai Kalauz* cím alatt egy 600 lapra terjedő, szép illusztrációkkal diszitett könyvet adott ki, a mely behatóan ismerteti Dalmáciát. Továbbá az egyesület Bécsben állandó dalmát kiállítást tart fenn, újabban pedig egy dalmát kiviteli vállalatot alapított. Vajon, szomszédaink iparkodása végrevalahára tette fog-e serkenteni bennünket!

A dalmát nép örömmel fogadná és támogatná a mi törekvéseinket, mert nem felejtette még el, hogy magyar királyok védszárnya alatt élte legdicőbb századait. A dalmát nép széles rétege — bármint szeretik is ennek ellenkezőjét állítani a bécsi körök — őszinte rokonérzéssel és várakozással tekint reánk. Egy negyedszázad óta, dalmáciai utazásaim alatt, ennek számos jelét láttam. Dalmácia nem egy kiváló fiával állok folyton érintkezésben s mind elragadtatással beszélnék Magyarországról. Hivatkozom Dalmácia fővárosának, Zárának érdemes polgármesterére, Zilio Liguira, a ki gyakran ellátogat hozzánk s jól érzi magát körünkben, azután Spalato polgármesterére, Milić Vinczére, a ki egyik legrendíthetlenebb híve Dalmácia hozzánk való visszaacsatolásának s egymásután írja a *Novi Lisztben* s más lapokban annak érdekében lelkes cikkeit. «A dalmaták» — úgymond — «csak azt kívánhatják, hogy megint úgy legyen, mint volt Nagy Lajos korában.»

Ily érzelmeket viszonzás nélkül nem hagyhatunk; ezt kívánja közös dicső multunk, de ezt kívánja közös érdekünk is.

Már nem egyszer elmondtuk, hogy platonikus érzelmeikkel sem ipart, sem kereskedelmet teremteni nem lehet. Valahára az alkotások terére kell lépnünk és ez alatt nem érték kicsinyes intézkedéseket, hanem a nemzet széles rétegeire kiható erő kifejtést.

Nagy királyaink: Szent László és Kálmán, kik Dalmáciát elfoglalták; II. István, II. Gejza, III. Béla, Róbert Károly és Nagy Lajos mindig törekedtek hatalmukat megszilárdítani Dalmáciában és már századokkal ezelőtt épen úgy világosan látták azt, a mit a német császár ma hangoztat szüntelen: hogy tenger nélkül egy ország sem haladhat előre nagy lépésekben, tenger nélkül egy ország sem lehet gazdaságilag független.

Magyarország az Adriára van utalva és nem a Fekete-tengerre, írja Hoitsy Pál is *Nagymagyarország* című könyvében,*) s az Adrián való szereplésünkről, a dalmát kikötőkről lemondanunk nem szabad.

A magyar parlamentnek kötelessége, hogy Dalmácia visszacsatolását tekintélyének teljes súlyával követelje.

A magyar iparos és kereskedő pedig már most megkezdheti Dalmáciában békés hódító útját, a melyet a dalmaták készséggel fognak támogatni s a mely őket is meg bennünket is a boldogulás útjára fog vezetni.

Sajnálattal kell constataálnom, hogy a horvátországi zavargásokkal kapcsolatosan ez évi május havában, Dalmácia egyik városában, Spalatóban tüntettek ellenünk. Határozottan állítom, hogy idegen kéz van a játékban, mely ellenünk bujtogat, s én tisztelettel kérem a magyar közvéleményt, hogy pillanatnyi fellobbanások által ne hagyja magát egy nagy nemzeti cél felépítésétől visszariasztani.

Mint más helyen is kijelentettem, egész sorát idézhetem a történeti adatoknak, a melyek Dalmáciának hozánk való ragaszkodását tanúsítják s néhány év óta örömmel tapasztaltuk, hogy egy régi közös dicső multban gyökerező barátságnak új hajtásai fakadnak. Szomorú lenne, ha e hajtásokat durva kezek által kitépni engednők.

HAVAS REZSŐ.

*) 73. l.

ORSZÁG ÉS KIRÁLYSÁG.

Alig van műkifejezés a magyar közjogban, melynek jelentésével oly keveset foglalkoztak volna, mint az «ország» szóéval. Pedig ez a szó mindig, mindenütt, mindenféle vonatkozásokban használatos, és így érdemes volna azzal tisztába jönnünk, annál is inkább, mert ha nem jövünk vele, illetőleg jelentésével tisztába, akkor temérdek zavart okoz. Használatát pedig elkerülni nem lehet, mert e szó a magyar közjog fejlődésével úgy össze van forrva, hogyha más kifejezésekkel kiszorítjuk a használatból, az utókor a magyar közjog mai irodalmi termékeit meg sem fogja érteni s a zűrzavar még nagyobbá fog válni, mint a minő már eddig is.

Tudvalevő ugyanis, hogy a magyar közjogban a kifejezések a jogföntartás szempontjából igen nagy szerepet játszanak, s azoknak téves vagy helytelen alkalmazása épen úgy képes lehet új jogoknak alapot teremteni, mint a hogy azokat főnnálló és mindig főnnállott jogok elkobzására is megkísértette már fölhasználni az idegen hatalom.

E tekintetben elég a jelenben csak Horvát-Szlavonországok folyton erősödő különállására hivatkozni, mint olyanra, mely helytelenül használt műkifejezések alapján fejlődött oda, a hol az ma áll.

De egyik műkifejezésnek a használata sem oly nagyfontosságú, mint a sokat jelentő «ország» szóé, a miért is érdemesnek tartom, hogy azzal bővebben foglalkozzam.

Az «ország» szó az ős magyar «uruszág» szónak elváltozott alakja. Legrégibb emlék, a melyben előfordul, a halotti beszéd. Itt ez összetételben találjuk: «odjun neki műnyhi-uruszágbeli utot». Itt tehát a mennyország, a mennyek birodalma értelmében fordul elő.

Ebből az alakból: *uruszág*, kétségtelen, hogy az ország

szó az ősi *uru*, ma *úr* szóból a *szág* képző hozzájárulásával képeztetett, épen úgy, mint a javak értelmében vett *jó* szóból a *jószág*. Nyelvünkben csak ez a két képzett szó van még fenn, a melyben a *szág* képző szerepel.

Az *uruszág* (ország) tehát nem jelenthetett egyebet, mint az egy úrnak hatalma alatt álló terület- és népösszeséget, mint az egy úr hatalmának, akaratának térbeli, azaz területi és erőbeli határait. A meddig ér az uruszág, addig ér a hatalom, — épen úgy, mint minden, a mi földi javunkra szolgál, legyen az ingó vagy ingatlan, a *jószág* szóval jelöltetik.

A mennyek országa, mennyország, azon dimenzió, a mely e földi világon túl esik, az a birodalom, hol nem érvényesül az ördög, a rossz, hanem csak az isteni jószág, a hol a lelkek boldogak, mert csak Isten országát ismerik.

Egy úrnak, fejedelemnek országa pedig az, a melyben annak hatalma érvényesül, — egy népnek országa az, a melyben azon nép az úr, a melyben azon nép gyakorolja a hatalmat. A személyes uralom területe és népe tehát épen úgy ország a magyar nyelvben, mint az egy nép, egy nemzet által alkotott állam.

Az ország szó tehát mindjárt kezdetben többféle fogalom kifejezésére használható, jelesen területi s innen azután geographiai értelemben, — nemkülönbén a szó tulajdonképeni értelmében, azaz az állam közjogi fogalmának az értelmében, a miből azután az állam egyes alkotó elemeinek, tudniillik a főhatalomnak, majd a népnek, mint a főhatalom egyik tényezőjének, nemkülönbén az állam területének, úgyszintén a terület egyes különálló részeinek az értelmében is használatossá vált. És mindez értelemben a latin nyelvben a *regno* = *királynak lenni, királykodni* igéből származó *regnum* szóval, — mely pedig eredetileg és így a nyugati népeknél is *királyságot*, azaz király uralma alatt álló területet jelent,*) adatott vissza.

De hogy az *ország* = *regnum* szónak értelmét ponto-

*) A Finály Henrik és Régeni István latin-magyar iskolai clasikus szótárában a *regnum* a magyar *ország* szó értelmében nincs is említve. Itt csak ezen szavakkal van visszaadva magyarul: 1. királyság, királyi hatalom, királyi méltóság, uralkodás, kormányzás. igazgatás, a legfőbb hatalom és gyakran a gyűlölt értelemben = egyeduralom, zsarnokság stb. 2. Királyság, királyi birodalom, innen =

san megállapíthatjuk, lássunk példát törvényeink és egyéb emlékeink köréből, hogy e latin kifejezésnek «*regnum*», a magyar közjogban jelentését meghatározhatjuk.

A *regnum* szót latin emlékeinkben épen úgy, mint az *ország* szót magyar emlékeinkben, hol tulajdonnevekkel egybekötve, hol egyedül álló alakban találjuk. A hol egyedül áll, ott rendesen nem területet, hanem közjogi fogalmat fejez ki, a hol azonban tulajdonnév kiegészítőjeként fordul elő, ott vagy területi jelzőként, vagy valamely közjogi alakulat megjelölésére használtatik.

Az *ország* épen úgy, mint a *regnum*, rendesen az államiság jelölésére használatos. Így ez összetételben: «*sacra regni Corona*» = «az ország szent koronája» vagy, ebben: «*qui se membra Regni existimant*»,*) = kik magukat az ország tagjainak tekintik», — a *regnum* szó alatt épen úgy a magyar állam értendő, mint e mondatban: «az *ország* magának tartja fönn»,**) — az *ország* szó alatt a magyar államot kell érteni. De hogy az ország alatt az államiság fogalma volt értendő, ezt bizonyítja az is, hogy Erdély az elszakadás előtt csak *Partes Transilvanæ* néven neveztetett, holott az önálló Erdély már *Erdélyország* = *Regnum Transilvaniæ* néven fordul elő, épen úgy, mint a hogy Magyarország is *Regnum Hungariæ*-nek nevezte magát. Ez alól azonban kivétel is van, mert például Mária 1384. évi decretumának záradékában ez fordul elő: «*Totius regni Slavoniæ banus*» = «egész Szlavonország bánja», — holott tudvalevő, hogy azon időben Szlavonország nemcsak hogy állami különállást nem élvez, hanem czimere sincsen, sőt a királyi czimben sem fordul elő. Ez pedig világos bizonyítéka annak, hogy ország = *regnum* alatt nemcsak államot, hanem tartományt is értettek.

A *regnum* szó tehát (a magyar *ország* szóval azonos értelemben) rendesen államot jelent, olykor azonban mind a kettő a tartomány, a német *Land* értelmében szokott hasz-

birtok, jószág, birtokterület. Ez értelemben kellett venni azt nyugaton is.

*) Róbert Károly így nevezi az országgyűlésre egybehívott nemeseket. (Kovachich *Suppl.* II. 266. 1.)

**) Az 1867. évi XII. t.-cz. 12. §-ának zárómondata.

náltatni. De a viszony a magyar *ország* (latin *regnum*) és a német *Land* között fordított; mert az *ország* ha egyedül áll, a magyar államot vagy Erdélyt mint államot jelenti, úgyszintén szóösszetételekben is, mint *regnicola* = országlakó, országgyűlés, országhatár, országezimer, országtanács, — és csak tulajdonnévi összetételben jelenthet tartományt; holott a német *Land* egymagában és szóösszetételeiben (*Landtag*, *Landbote*) tartományt jelent, de tulajdonnévi összetételben épen úgy valamely államnak részeit (*Schottland*, *Finnland*, *Kurland*), mint magát az államot (*Rusland*) is jelentheti, — holott ez utóbbit a német rendszeren a *Reich* szóval önmagában, vagy annak szóösszetételeiben szereti kifejezni, mint például *das römische, deutsche, russische Reich* (kivételesen *Frankreich*, mert *Österreich* a tartományt is jelenti), vagy *Reichstag*, *Reichsamt*.

Ezenkívül, mivel a magyar nyelvnek a geographiai fogalmak kifejezésére képzője nincsen, a magyar *ország* szó ilyennek képzésére is használatos. Így Itáliát magyarul Olaszországnak nevezték már akkor is, mikor az még nem egyesült volt egységes állammá, hanem csak geographiai fogalom volt.

De legjobban szeretik úgy latin mint magyar nyelvű jogforrásaink és emlékeink a *regnum* = *ország* szót az államalkotó népnek, a politikai nemzetnek, régebben a nemességnek, mint a főhatalom, a szent korona egyik alkotmányjogi főtenyezőjének értelmében használni, a melynek példáitól csak úgy hemzseg a *Corpus Juris*. Természetesen, ilyenkor a *regnum* = *ország* rendszeren jelző nélkül áll. Így például «*Prælatorum et baronum etc. . . totum corpus eiusdem regni, cum plena facultate absentium, repræsentantium*» (Országunk főpapjainak, báróinak stb., kik ez *ország* egész testét, a távollevőket is teljes hatalommal képviselik);¹⁾ — vagy «*libertates ipsius regni nostri*» (ezen országunk szabadságai);²⁾ vagy *Nos. . . totum Regni Ungariæ corpus repræsentantes*» (mi. . . Magyarország egész testét képviselve);³⁾ vagy «*Universitas regni*» (az ország egyeteme);⁴⁾ Mátyás-

¹⁾ Zsigmond 1435. II. decr. bevez.

²⁾ Albert 1439. decr. bev.

³⁾ Kovachich *Vest. Com.* 228. 1.

⁴⁾ Kovachich *Suppl.* 478. 1.

nak 1486. évi decretumában pedig a bevezetésben és záradékában e szavakat találjuk: universum hoc Regnum repræsentantibus, — totum scilicet hoc Regnum repræsentantibus, — et totius Regni consilia, — totum hoc Regnum sic obliganus. Az erdélyi törvénykönyvek pedig telve vannak ilyenekkel: «Mivel a' nemes Ország ő Nagyságát fejedelemnek eligálta»; — «azt az Ország hire nélkül nem augeálja; — «az Országnak szóló leveleket a fejedelmek az országgal communicálják» stb.

Mindezekben az ország, a regnum a politikai nemzetet, az államhatalom egyik cselekvő tényezőjét a királylyal szemben, nem pedig a területet, de annál kevésbbé a királyságot mint intézményt, vagy a királyi hatalmat (a mit a német Königthumnak nevez), jelenti. A magyar emlékekben a *regnum* szó a királyság (Königthum) értelemben — a mi pedig annak eredeti classikus jelentése — sehol elő nem fordul, s e fogalomnak kifejezésére mindenütt a *regalis dignitas, regimen, regia potestas* kifejezések használatosak.*)

De nem találjuk nyomát annak sem, hogy a *regnum* szó csakis oly ország jelölésére használtatnék, a melynek király a fejedelme, vagyis a *regnum* a magyar közjogban sehohsem fejezi ki a német *Königreich* értelmét, ellentétben

*) Csak egyetlen egy esetet találtam az emlékekben, a hol a *regnum* a királyi méltóság, a királyság értelmében használtatik. Kovachich közli IX. Gergely pápának Béla ifjabb királyhoz 1235. évi július 15-éről intézett levelét (*Vest. Com.* 81. és 82. l.), a melyben azt fejt ki, hogy az ő királyságának kárára tett adományokat, elidegenítéseket, visszavonhatja, s annak nem áll ellen azon esküje, hogy az adományokat nem fogja visszavonni (a mire az 1231. évi decretum kiadása alkalmával esküdött meg a király), mert a király «in Coronatione sua iuraverit etiam jura Regni sui, et honorem Coronae illibata servare». Hogy itt a pápa a *regnum*-ot nyugat-európai értelemben, azaz a királyság, a királyi jogok összesége értelmében veszi, az a szövegből és a tárgyból, a melylyel kapcsolatban előfordúl, kétségtelen. De hogy az országban akkor, midőn a király ezt az esküt tette, a *iura Regni* alatt az ország jogait értették, azt a magyar terminologia alapján, — mely szerint a *iura et libertates Regni* volt az, a mire a király hihetőleg III. Béla óta szokott volt a koronázáskor esküt tenni, — szintén nem lehet kétségbe vonni. (V. ö. *Az államalk. szerz.* című értekezésem 8. és 9. ll.). A pápa tehát félre-magyarázta II. András koronázási esküjét, midőn abban keres jog-alapot a várföldek visszavételére.

oly országokkal, a melyeknek fejedelme főherceg (Erzherzogtum), herceg (Herzogtum), örgróf (Markgrafschaft), fejedelem (Fürstenthum), hanem használja mindenféle területi különállás kifejezésére: mert a magyar közjog az országok e rang szerinti sorolását nem ismerte s nem is ismerhette.

Ennek bizonyosága az, hogy Erdélyország, a melynek fejedelme a *Princeps* címet viselte, épen úgy Regnumnak neveztetett, mint Magyarország, a melynek fejedelme királyi czímmel élt, — a mint azt II. Rákóczi György mondja az Approbatákat megerősítő oklevelében: «. . . hæc vero Patriæ pars, quæ hodie *regni* Transilvaniæ titulum obtinet» (a haza e része pedig, mely ma Erdélyországnak czímét viseli).

Az országok (részek) országrangiságának Németországban épen úgy meg vannak a maga történelmi okai, mint a magyar koronához tartozó országokban annak, hogy az itt teljesen ismeretlen volt. Ott ugyanis a római német birodalom bomlott részeire, a midőn az egyes hűbéresek — kik hivatalukat hűbérképen kapták, de azt örökletessé tették — különböző czimeket viselve, önállósították magokat a császártól, és mint fejedelmek, hercegek, örgrófok, grófok, fejedelmekké válván, azt a rangot, a melyet mint tartományi kormányzók viseltek, midőn tartományaik önálló fejedelemségeké váltak, országukra átruházták. Majd egyes országok és ezeknek fejedelmi rangemelésben részesültek s így fejlődtek ott ki a különböző czímet viselő országok különböző rangu fejedelmeikkel.

Így volt ez az osztrák örgrófsággal is (Ostmark), mely hercezséggé lett, s a midőn ennek közvetlen urai császárokká váltak, az osztrák hercezség főhercezséggé emelkedett, s az osztrák főhercegek, mint uralkodók, a mint valamely új országot szereztek meg, vagy valamely ország fejedelmi czíme öröklés útján reájok szállott, ez ország czímét vették föl uralkodói czimeikhez. Így vált az osztrák uralkodó főherceg Csehország királyává, Toscana és Krakkó nagyhercegévé, Lotharingia, Salzburg, Steyer stb. hercegévé, Habsburg, Tyrol stb. grófjává.

De a magyar királyok, a mint más országokat meghódítottak, — tekintet nélkül arra, hogy szorosan kapcsolták-e azokat az országhoz, vagy pedig meghagyva őket saját külön fejedelmeik alatt, csupán hűbéri kapcsolattal fűzték

azokat magokhoz, illetve Magyarország koronájához, és tekintet nélkül arra, hogy minő czímet viselt e meghódított ország fejedelme azelőtt, vagy a meghódolás, a szent korona felsőbbségének elismerése után, — mindig a meghódított országnak *királyi* czímét vették föl. Így vette föl Kálmán a magyar királyi czímhez és annak ékeesebb tételére Dalmát- és Horvátországok királyának a czímét, noha csak Horvátországnak volt azelőtt királya, tulajdonképen bánja, de Dalmátország a szó közjogi értelmében azelőtt nem is volt ország; így vette föl II. Béla Rama királyának a czímét, holott ez országnak külön fejedelmeit, kik azután is megmaradtak, bánnak vagy herczegnek nevezték; így vált Imre, a ki előtt Szerbország fejedelmei magukat nagyzsupánnak czímezték, Szerbia királya, s noha később Szerbország fejedelmei czárok, majd despoták voltak, a magyar királyok magokat mégis mindig csak Szerbország királyainak czímezték; valamint Bolgárország is czárok uralma alatt állott, s azért V. István óta a magyar király mégis Bolgárország királyának czímeztetett. Épen így nem volt tekintettel II. András arra, hogy minek czímezi magát Holics és Lodóméria fejedelme, sem IV. Béla arra, hogy minek czímezik Kunország fejedelmét, a midőn e királyaink Galiczia, Lodomeria és Kunország királya czímével kezdtek élni.

Mindaddig, a míg Magyarország királyai csak a magyar koronához tartozó, illetve annak főnhatóságát elismerő országok fölött uralkodtak, a magyar királyok más országoknak csak királyi czímével éltek. A magyar király ugyanis független király volt, nem volt senkinek még névleg sem alávetve, sem hűbérese nem volt a császárnak, és így senkitől sem kellett neki a maga czímeire nézve jogczímet nyernie, hanem a maga hatalmából vette föl a maga czímeit. A magyar király királyságának lealacsonyítását látta volna abban, ha a királyi czímnél kisebbet vett volna föl a maga czímei közé. Így hát a fejedelmi czímek felől Magyarországon egészen más fogalmak uralkodtak, mint nyugaton, a hol a hűbériség elvei uralkodtak és magánuralmi alapon indult meg az állami élet, — vagy mint északon, a hol apró orosz fejedelemségeknek patriarchalis alapon történt egyesítése vetette meg alapját a nagy orosz birodalomnak.

A magyar király azzal, hogy valamely ország királyá-

nak a czimét illesztette bele magyar királyi czimeibe, a magyar királynak azon ország fölött, vagy fejedelme fölött való fensőbbiségét, később az országnak, illetőleg az ország szent koronájának főnhatóságát akarta külsőleg kifejezni. Innen van az, hogy azon területeknek, a melyek a királyok közvetlen uralma alatt álló országból a viszonyok, vagy nagy távolság következtében váltak ki, azaz részekké alakultak, de a királynak azért uralma alatt maradtak, (mint az erdélyi részek vagy Szlavonia, noha ezek is neveztetnek országoknak),*) — királyi czimét nem vették föl, hanem csak azokét, a melyek hódítás útján kapcsoltattak ide, mint Dalmát- és Horvátország, vagy a melyek a magyar korona főnhatóságát különállásuk föntartása mellett ismerték el, mint az összes hűbéres országok. A királyi czim tehát csak ott fordult elő, a hol annak külső kifejezése vált szükségessé, hogy azon ország a magyar király hatalmának alá van vetve.

A legfényesebb példa arra, hogy a királyi czim fölvétele a magyar királynak *mint ilyennek* való alávetést akart kifejezni, — nem pedig azt, hogy a magyar király azon ország fejedelmi (tehát királyi) méltóságát is viseli, — az, a mikor II. Ulászló Szlavonország királyi czimét fölvette.

Szlavonország ugyanis (melynek területe a mai Horvátországgal esett egybe), bár olykor, mint láttuk, *regnumnak* = országnak eddig is neveztetett, nem volt külön ország a szó tulajdonképeni értelmében, sem Magyarországhoz kapcsolt ország, vagyis a szó történelmi értelmében vett ország, hanem az anyaországnak kiegészítő része, mint akár Erdély az elszakadás előtt. Czimere sem volt. A szlavóniai bánok kormányozták s olykor egyes királyi hercegek külön kormányzati területe volt, de úgy ezek, mint azok a magyar király nevében és ő helyette gyakoroltak ott hatalmat.

II. Ulászló a Corvin Jánossal 1490-ben kötött farkashídi egyezmény értelmében**) e területből külön fejedelem uralkodása alatt álló területet alkotott, melynek közvetlen fejedelme Corvin János volt, Szlavonország hercege. És a midőn Szlavonország külön országgá (nyugati fölfogás szerint

*) Így már Máriának 1384. évi decretumában előfordul: *totius regni Sclavoniæ banus*.

**) Okmányát közli Kovachich: *Suppl.* II. 270. 1.

hercegséggé) válik, a magyar király e minőségében való főnhatóságának kifejezésére fölveszi — nem Szlavonország hercegének, hanem — Szlavonország királyának a címét s ad e területnek külön címet.

A magyar király azon királyi czímeinek tehát, a melyeket «*Magyarország királya*» czimén kívül viselt, egészen más közjogi jelentése volt és van, mint azon fejedelmi czímeknek, a melyeket más európai népek fejedelmei viseltek és viselnek.

Ez is azt bizonyítja, hogy a magyar közjog az országok rangját nem ismeri, hogy a *regnum Slavoniæ* (mely a midőn a magyar királyi címbe fölvétetett, hercegség lett volna a nyugati fölfogás szerint), nem jelenthet Szlavon királyságot (Königreich), a miből következik: hogy azon körülmény, miszerint a magyar király valamely a szent koronához tartozó területnek a királyi címét viseli, vagy hogy e terület, mint *regnum* szerepel a jogforrásokban, ez által *királysággá*, *Königreichvé* nem válik, királysági országrangot nem nyer, mert annak a területnek a magyar király *mint ilyen*, nem pedig, mint azon terület külön fejedelme, a királya.

A magyar közjognak a királyi czimben kifejezésre jutó nagy elvétől csak Mária-Terézia tért el egyetlen esetben, tudniillik akkor, a midőn a Lipót király által a magyar korona jogczimén visszaszerzett Erdélyt, — mely azonban az országhoz a mohácsi vész előtt fönnállott viszonyban vissza nem kapcsoltatott, hanem mint külön Regio, külön fejedelemséggént kormányoztatott, — nagyfejedelemséggé emelte és czimei közé az «Erdély nagyfejedelme és székelyek ispánja» címet fölvette.

Ha Mária Terézia úgy akart volna eljárni, mint a régi királyok, neki is, ha Erdélyt be akarja venni a királyi címbe, *Erdély királya* címet kellett volna abba fölvenni, a mi azonban maga után vonta volna azt a consequentiát is, hogy Erdélyt a mohácsi vész előtt fönnállott viszonyban az országhoz visszakapcsolja és vajdák által kormányoztassa. De ő és utódai már a nyugati fölfogás hatása alatt állottak, valamint a régi közjogi érzék már tanácsosaiban sem volt meg, ezek is a német rendi fölfogásnak hódoltak. Ennek pedig az a történeti oka volt, hogy a mohácsi véstől kezdve a magyar királyok más, — a szent koronához nem tartozó területek

fölött is uralkodtak, és pedig nem mint ez összes területek, országok egységes fejedelmi méltóságát betöltő fejedelmek, hanem mint az egyes országok külön fejedelmei. Így Alsó- és Felső Ausztriában mint főhercegek, Csehországban mint cseh királyok, Steyerben, Krajnában és Karinthiában mint hercegek, Morvában mint örgrófok s így tovább. De az ausztriai tartományok urának az egész birodalom fölött való uralmát kifejező fejedelmi méltósága és czime 1804-ig, — a midőn Ferencz római császár fölvette az ausztriai császári czímet, — nem volt. Nem volt ilyen a római császári czím sem, mert ez nem az ausztriai tartományok fölött való közvetlen, — hanem az egész német-római birodalom fölött való közvetett uralmat fejezte ki.

Természetes tehát, hogy ez ausztriai uralkodók, mint Magyarország királyai sem értették meg a magyar közjogot, nem akartak annak álláspontjára helyezkedni, hanem a magyar viszonyokra is a nyugati fölfogást alkalmazva, úgy tekintették a magyar korona országait, mint megannyi külön királyságot, s úgy tekintették magokat, mint Magyarországon magyar, Horvát- és Szlavonországokban mint horvát, illetve szlavon királyokat, Erdélyben mint Erdély fejedelmét, Székelyföldön mint a székelyek ispánját, s a magyar korona czimén visszaszerzett Galicziában és Lodomeriában mint ez országok királyait. Innen származik a magyar állam területének, sőt magának Magyarországnak is területi földarabolására irányzott törekvésök, hogy így azután az egyes részeket, szerintök királyságokat, fejedelemséget, vajdaságot stb. az egységes osztrák birodalom részeiként könnyebben bekebelezhessék, a mi Galicziára és Lodomeriára nekik teljesen sikerült is. És a midőn az ausztriai császári czímet fölvtették, azóta ott mint ausztriai császárok, uralkodtak is.

A magyar királynak «Erdély nagyfejedelme és székelyek ispánja» cziméhez tehát a magyar közjog szempontjából szó fér, mert az a fönnebb kifejtett elvvel, mely sok századon át mindig következetesen érvényesült, világosan ellenkezik.

De azon elv, hogy a magyar közjog a magyar korona országai körén belől az országok közötti rangkülönbséget nem ismeri, nem csupán történeti értékű, mert az kifejezésre jut még ma is, ha Mária Terézia óta nem is többé a királyi

czímben, de a magyar állam hivatalos nevében. Az ausztriai császársághoz tartozó országok ma sem nevezik magukat hivatalosan ausztriai császárságnak, hanem: «die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder» «a birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok»-nak, itt is kifejezésre juttatva azt, hogy az egyes tartományok között vannak, a melyek királysági rangot viselnek, *Königreichek*, s vannak alsóbb rangúak is, a melyek *Landok* ugyan, de nem *Königreichek*, s hogy ez országok között nincsen egy se, mely az egész országcsoportot képviselné, mely annak magva, az egész államalakulatnak törzse volna, a melytől a többi függő viszonyban van. Az ausztriai császárság csak összefoglaló czím, mely nem fejezi ki, hogy ez országok egy vezető országhoz, egy államalkotó nemzet országához tartoznak, mely az egészet egyetemes helyzeténél, állásánál fogva önmaga is képviseli, a mely közöttük — középkori kifejezéssel élve — *Archiregnum* volna. Ilyennek ugyanis a két ausztriai tartomány, a melytől a császárság a nevét veszi, nemcsak területi csekélységénél fogva, hanem már rangjánál fogva sem tekinthető, mert ez nem *Königreich*, hanem csak *Erzherzogthum* = főherczegség.

Ezzel szemben a magyar korona országainak, a magyar államnak hivatalos neve 1848 előtt ily alakokban fordul elő törvényeinkben: *Regnum Hungariæ* (1550. bev.); vagy *Regnum Hungariæ partesque eidem subjectæ* vagy *adnexæ* (1597. évi decr. zár. és 1715: II. törvényczikk), Ulászló hitlevelében *regnum Hungaria cum cæteris regnis, provinciis sibi subjectis*,*) és csak az 1723. évi I. törvényczikk bevezetésében fordul elő először, természetesen már az udvari befolyás hatása alatt ekként: *Regnum Hungariæ, partesque Regna et Provinciæ eidem annexæ*, az 1. §-ban pedig ekként: *Partes, Regna et Provinciæ, ad Hungariæ sacram Coronam pertinentes*, úgyszintén Mária Terézia koronázási esküjében így: *regni Hungariæ et aliorum regnorum et partium eidem annexarum Regina*, mely kitétel azután benne marad a II. Lipót, Ferencz és V. Ferdinánd koronázási esküjében is,

*) Itt a *provinciis* szó nem *et*-tel van kapcsolva a *regnis*hez, a miért is ez a *regnis* magyarázatára szolgál, hogy t. i. ezek az alávetett országok tartományok.

de különben másutt sehol sem fordul elő. Az 1848 előtti magyar szövegű törvényekben mindenütt így fordul elő; *Magyarország és az ehhez vagy a hozzá kapcsolt részek*, — 1867 óta pedig: Magyarország és társországai, az 1867. évi XII. törvényezikben és azóta pedig: *a magyar korona országai*.

Minde megnevezésekben, kivéve az 1723. éveket és a Mária Terézia óta letett királyi esküket, kifejezésre jut, hogy a magyar közjog a Magyarországhoz tartozó részek vagy országok között országrangot nem ismer, és valamennyiben kifejezésre jut, hogy ez országok vagy részek Magyarországhoz tartoznak, Magyarország köztük az archiregnum, Magyarországé a korona, melynél a főhatalom van, és így ez országoknak, részeknek a fejedelme nem azért király, mert a részek királyságok (Königreiche), hanem mert Magyarországnak királya. Ebből azután folyik, hogy itt a szónak közjogi értelmében csak egy ország (egy állam) van, tudniillik Magyarország, mely önmagát röviden regnumnak, országnak nevezi, és csak ez az, a melyik királyság, a szent korona egyéb országai pedig nem külön-külön királyságok, hanem csak Magyarországgal együtt egy királyság valamennyi, nem úgy, mint például Csehország vagy Galiczia, a melyek külön-külön, Ausztria nélkül is királyságok (Königreiche), mivel őket ez országrang történelmileg is, és az ausztriai közjog szelleme szerint is megilleti.

Meg nem czáfolható tehát az imént elmondottakból most levont azon következtetés: hogy az ország szó teljesen egyjelentésű emlékeinkben a *regnummal*, azaz hogy a latin *regnum* a magyar emlékekben és a magyar törvényekben seholsem királyságot jelent, hanem mindazt, a mit a magyar ország szó kifejez; így tehát, *különösen egymagában*, a magyar államot, vagy népét avagy területét, többes számban pedig mindig, de olykor egyes számban is, tulajdonnévvel egybekötve a magyar állam részeit, tartományait. Ennélfogva sem Dalmátország, sem Horvátország, sem Szlavonország külön-külön, sem Horvát-Szlavon és Dalmátországok együtt, de Magyarországtól elválasztva, csupán azért, mert ők *regnumnak*, vagy együtt *regna* néven nevezettek, *királysággá*, *Königreichvé* nem váltak, a magyar közjog értelmében ilyenek soha nem voltak és ma sem azok, és csak a tudatlanság,

a magyar közjog nem ismerése okozhatja azt, hogy sokaktól annak tartatnak.

A mint ellene voltak az 1848 után tartott magyar országgyűlések annak — bár nem tudták, hogy miért, — hogy a társországok magukat *háromegykirályságnak*, drei-einige Königreichnak nevezzék, mert ez elnevezés helytelen és hamis, — épen úgy kell, hogy ellene legyenek annak is, hogy a társországok magukat akárhogy és akárminő nyelven *királyságnak*, *Königreichnak* vagy *Kraljevínának* nevezzék, mivel ők csak abban az értelemben *országok*, mint a mily értelemben e szó «*a magyar korona országai*» kifejezésben előfordúl, tudniillik a tartomány, a rész, a pars értelmében, abban az értelemben, a mit a német Land fejez ki.

És mit látunk mégis?! Az 1868. évi XXX. törvényczikknek horvát nyelven kiadott példányában, a Horvát-Szlavonországokban 1868. évi I. törvényczikknek nevezett törvényben, Magyarország és Horvát-Szlavonországok, illetve Magyarország és Dalmát-Horvát- és Szlavonországok mint egymástól különálló *királyságok* (*Kraljevina*) vannak föltüntetve, holott az egyezményes törvény bevezetése *a magyar korona országait* ekként nevezi: *zemlje krune ugarska*.

Ugy e bevezetésben, mint mindenütt a törvényben *Magyarország* mindenütt ekként neveztetik: *Kraljevina Ugarska*, — Horvát-Szlavonországok illetve Dalmát-Horvát- és Szlavonországok pedig ekként: *Kraljevina Hrvatska i Slavonija* illetőleg *Kraljevina Dalmacie, Hrvatske i Slavonije*, és nem akként, a mint azt nevezni kellene.

A horvátok erre azt szokták mondani, hogy a horvát nyelvben az ország szónak a kifejezésére nincsen más szó, mint a *kraljevina*, mely épen úgy, mint a latin regnum, országot és királyságot jelent, ennél fogva Dalmát-Horvát- és Szlavonországokat a horvát szövegben csak ekként lehet visszaadni. Egyébként — mondják ők, — mivel az 1868. évi I. törvényczikkben (tudniillik az 1868. évi XXX. törvényczikk horvát nyelvű kiadásában) mindenütt a *kraljevina* kifejezés használtatik, annak használata jogos, mert a törvény azt elfogadta és így törvényessé vált volna még akkor is, ha arra addig nem lett volna joguk.

Lássuk a két ellenvetés közül az elsőt, tudniillik, mely a nyelvet illeti.

Nem áll az, hogy a horvát nyelvnek a magyar *ország*, a latin *regnum* szó visszaadására más szava nincsen, mint a *kraljevina*, mely királyságot jelent; mert hiszen a *magyar korona országait* ugyancsak az 1868. évi I. törvényezikk horvát nyelven *zemlje krune ugarska* néven nevezi, a miből következik, hogy a magyar *ország* szó a német *Land* szó értelmében horvát nyelven *zemlja*, többes számban *zemlje*.

Ezt bizonyítja az is, hogy a horvát-szlavon országos kormány magát *zemljaski vladanak* nevezi, a mi a német Landes-Regierungnek felel meg. Azon körülmény, hogy a *zemlja* szó nemcsak országot, hanem földet, talajt, földgolyót, terepet, területet is jelent, és nemcsak országot és tartományt (l. Spicer Mór *Horvát-Magyar szótára*), mit sem bizonyít a *zemlja* szó használata ellen és a *kraljevina* szó használata mellett, mely a kralj = király szóból képeztetvén, (ugyane szótár szerint) királyságot és országot jelent, de csak oly országot, a melynek az osztrák és nyugati fölfogás szerint királysági rangja van, azaz németül Königreich. Hiszen a német Land is jelent földet, szárazföldet, szántóföldet, falut, mezei lakást, vidéket, nem pedig csak tartományt, országot (l. Ballagi *Német és Magyar szótár*), és így a horvát *zemlja* szóval teljesen azonos értelmű. A latin *regnum* pedig a magyar közjogban, a mint azt fönnebb kimutattam, országot a német Land értelmében is jelent, de nem jelent soha és sehol királyságot, sem a Königreich, sem a Königthum értelmében.

De a *Kraljevina* szónak használata nem csupán azért indokolatlan, mert Horvát-Szlavonországok nem királyság, mivel a magyar közjog az országrangot, mint láttuk, nem ismeri, hanem csak rész, tartomány, a mit a *zemlja* szó fejez ki híven; hanem indokolatlan azért is, mert a horvát nyelvnek épen úgy, mint a latinak, megvan az a képzője, melylyel országneveket képez, nem úgy, mint a magyarban, mely az ország szó használata nélkül sem államot, sem tartományt, sem geographiai területet megnevezni nem tud. A horvát nyelvben Horvátország (Croatia) = Hrvatska, épen úgy mint Oroszország (Russia) = Ruska, Törökország (Turcia) = Turska, Csehország (Bohemia) = Česka, Olaszország (Italia) = Italija, Dalmátország (Dalmatia) = Dalmacija.

És így semmi szükség sincsen arra, hogy Horvát-Szla-

von és Dalmátországok horvát nyelven magokat akár Kraljevinának, akár zemljanak nevezzék, a mikor az ő nevök *Dalmacója Hrvatska, i Slavonija* és ezzel eléggé meg vannak nevezve.

Ha tehát a magyar-horvát kiegyezési törvénynek horvát nyelvű kiadásába a magyar *ország* szó a tulajdonnévi összetételből kiválasztva külön fölvétetett, és nem a *zemlja*, hanem a *kraljevina* szóval fejeztetett ki, ez csak azzal a tendenciával történhetett, hogy a magok *háromegykirálysági* minőségét Magyarország államiságával szemben a törvénybe becsempészszzék és ezzel alapot adjanak egy, a magyar királyi méltóságtól különálló dalmát-horvát-szlavon királyi méltóságnak és ugyanilyen államiságnak a construálására.

Ezt ők könnyen megcselekedhették, mert a magyar közélet vezető egyéniségei épen úgy nem ismerték a horvát nyelvet, mint a hogy nem ismeri azt a magyar közvélemény sem, és így a horvát nyelv nem ismerése biztos takaróul, véd-falúl szolgált arra, hogy e törekvéseket se a magyar országgyűlés, se a magyar király észre ne vehesse, hanem Ő Felsége e törvényeket szentesítvén, e kifejezésekre a törvényesség pecsétjét gyanútlanul ráüsse.

Ezek a kifejezések mindazonáltal nem váltak törvényszerűvé a magyar alkotmány szempontjából, mert jogállapotokat csak jogszabályok módosíthatnak, de a törvényekben használt helytelen kifejezések nem, a mint ezt alább ki fogjuk mutatni.

A magyar törvények hemzsegnek a hibás kifejezésektől, a melyek Magyarország államiságának az elhomályosítására alkalmasak. Így különösen a törvénybe iktatott nemzetközi szerződésekben sehol sem a magyar törvényhozás vagy országgyűlés és az ausztriai törvényhozás vagy birodalmi tanács, avagy a magyar és az ausztriai kormányok vannak említve, hanem majdnem mindenütt *az osztrák-magyar monarchia mind a két törvényhozása* vagy kormányai szerepelnek; holott az osztrák-magyar monarchiának törvényhozása egyáltalában véve nincsen, a delegatiók sem ilyenek, és a két miniszterium is a két államnak külön-külön kormánya, valamint a közös miniszterek a két államnak közös, és nem az ügynevezett monarchiának külön miniszteriuma. Mindazáltal e hibás közjogi kifejezések, noha magyar

törvényekben foglaltatnak is, ezáltal nem váltak törvényesekké, nem szolgáltathatnak alapot a két állam, Magyarország és Ausztria egymáshoz való viszonyának intézményi módosítására, nem tették a magyar országgyűlést Ausztria és Magyarország törvényhozó szervévé, hanem Magyarország maradt az 1791. évi X. törvényczikk értelmében *regnum liberum*, ac independens, azaz szabad és független ország, *proprium habens consistentiam et constitutionem*, melynek saját államisága és alkotmánya, s ehhez képest Ausztriától független országgyűlése és törvényhozása is van. A helytelen közjogi kifejezések pedig a jövőben helyesekkel pótlandók, mint ma már pótoltnak is, és a régebbi incorrect kifejezések törvényeinkből kiküszöbölendők.*)

Épen így csupán azért, mert az 1880. évi április 30-án szentesített horvát-szlavon autonom törvényben a magyar állampolgárok *magyar-horvát állampolgároknak* neveztetnek, mi, magyar állampolgárok nem váltunk sem horvátokká, sem magyar-horvátokká, hanem maradtunk magyarok, mert az 1879: L. törvényczikk világosan kimondja, hogy a magyar korona országaiban az állampolgárság egy és ugyanaz, tudniillik a magyar.**)

Mindezeknél fogva Horvát-Szlavon és Dalmátországok csupán azért, mert az ő törvényeikben magokat *Kraljevina Dalmacije Hrvatske i Slavonije* néven nevezik, a *Kraljevina* kifejezés, mely királyságot jelent, rájuk nézve törvényessé nem vált, mert a magyar közjog nem ismeri a királysági országrangot, — hanem maradnak oly országok, mint a szent korona országai, *zemlje* krune ugarski, németül *Länder der ungarischen Krone*.

Tudvalevő ugyanis, hogy a horvát-szlavon országos törvénytárban 1868. évi I. törvényczikként közzétett 1868. évi XXX. törvényczikk nem külön horvát-szlavon törvény, hanem az 1868. évi XXX. törvényczikknek horvát eredeti szövegben kiadott mása, mely a magyar országgyűlés és a horvát-szlavon országgyűlés között (mely utóbbi épen e törvényben ismertetik el a magyar alkotmány egyik particuláris tényezőjének és ruháztatik föl azzal a joggal, hogy résztvegyen a

*) V. ö. *Magyarorsz. közj.* című művem 802—804. ll.

**) V. ö. u. o, 744—748. ll.

horvát-szlavon autonom törvényhozásban), létrejött megegyezés alapján, de a magyar országgyűlésen alkottatott és a magyar király által szentesített. E törvény tehát nem horvát-szlavon autonom törvény, hanem egyezkedés alapján létrejött oly magyar törvény, mely Horvát-Szlavonországok területére is kiterjed, a mint maga a törvénynek bevezetése és 70. §-a is mondja: *Magyarország és Horvát-Szlavon-Dalmátországok közös alaptörvénye*. Ezzel a törvényt szemben a horvát szövegű kiadás sem rendelkezéseire, sem kifejezéseire el nem térhet, ha pedig eltér, az nem érvényes. Egy államon belül egy és ugyanazon ügyben csak egy és ugyanazon törvény lehet érvényes. Ez oly alapigazság, mely alól kivételt tenni a törvények végrehajtása érdekében sem lehet. A törvényt lehet két nyelven kiadni, a mint ez történik és történt is, de ha a kétnyelvű szöveg között értelmi különbség mutatkozik, akkor azon szöveg az érvényes, a melyet a két országgyűlés között létrejött megállapodás szerint a magyar országgyűlés, mely az állam egész népét, az egész nemzetet akkor is képviseli, ha a horvát-szlavonországi képviselők azon jelen nincsenek,*) elfogadott és szentesítés végett a király elé terjesztett.

És mit látunk ezzel szemben? azt, hogy a horvát szöveg a magyar szöveggel nem egyezik. Az eltérések közt vannak lényegtelenek, de vannak lényegesek is. A lényegtelenek közé tartozik, hogy a míg a magyar szövegben Magyarország mindenütt csak Magyarországnak nevezetik, addig a horvát szöveg e helyett a bevezetésben *kraljevina Ugarske sjedinjena s Erdeljemről*, az Erdélyvel egyesített Magyarország királyságáról szól, s ugyanezt teszi az 1. §-ban is. De nem lényegtelen eltérés az, hogy a becikkelyező rész a magyarban más, mint a horvátban, valamint az sem lényegtelen, hogy a törvény 70. §-ában e törvény illetve egyezmény a magyar szöveg szerint, «mint Magyarország s Horvát-Szlavon és Dalmátországok közös alaptörvénye, a nevezett országok külön törvénykönyveibe igttatatik», — holott a horvát szöveg így szól: «ona kao zajednički temeljni zakon narstiti u posebne zakonike *kraljevina Ugarske i kraljevinah Dalmacije Hrvatske i Slavonije*», a mi magyarul annyit tesz, hogy: «az (tudniillik

*) V. ö. *Magyarország közz.* című munkám 193—198. és 751. ll.

ez egyezmény) közös alaptörvény gyanánt Magyarország királyságának és Horvát-Szlavon-Dalmátországok királyságának külön törvénykönyveibe beiktatandó». Ez a szöveg tehát nem domborítja ki élesen, hogy ez egyezmény a magyar korona összes országainak egységes alaptörvénye, hanem elhomályosítani igyekszik, holott a magyar szövegű törvény erre helyezi a súlyt. Épen így lényeges eltérés az is, hogy az 1868:XXX. törvényzikk horvát nyelvű kiadása a horvát-szlavon törvénytárban más jelzéssel jelent meg (tudniillik mint 1868. évi I. törvényzikk), mintha itt nem egységes, hanem csak megegyező, de külön törvényről volna szó, sőt a szentesítési datum is eltér a magyar szövegű kiadásétól (amezé november 17., amazé november 8.). Ez eljárás is alkotmányellenes volt és félreértésekre adott okot, de az 1868. évi XXX. törvényzikk egységes jellegét azért meg nem döntötte.*)

Ha pedig az 1868. évi XXX. törvényzikk horvát nyelvű kiadása nem külön törvény, akkor a magyar szöveggel semmiben sem ellenkezhetik, a miben pedig ellenkezik, az egyszerűen érvénytelen.

Érvénytelen tehát a törvény horvát szövegű példányában a Horvát-Szlavon és Dalmátországokra vonatkoztatott *Kraljevina* kifejezés is, mert ez ellenkezik a latin *regnum* szónak a magyar közjogban használt értelmével épen úgy, mint a magyar közjog fönnebb kifejtett azon ma is fönnálló alapelvével is, hogy a magyar korona országai között országrangi különbség nincsen, mivel csak Magyarország, t. i. az archiregnum és az ennek koronájához tartozó országok együtt, a mi királyságnak nevezhető, a részek, a hozzá tartozó országok (regna) külön-külön azonban nem.

Ez magyarázza meg az értelmét annak, hogy miért ragaszkodott az országgyűlés az 1873. évi XXXIV. törvényzikk megalkotását megelőzőleg tartott regnicoláris deputationális tárgyalások alkalmával ahhoz, hogy Horvát-Szlavon és Dalmátországok mindig így, többesben neveztesse, és ne Horvát-Szlavon-Dalmátország néven, mint a hogy a horvát kiküldöttek kívánták. Érezték, hogy a *regna* nem *regnum*, bár indokolni nem tudták. Ez magyarázza meg azt is, hogy

*) V. ö. *Magyarorsz. közbj.* című művem 735—748. ll.

miért kell kifogásolni a magyar közjog szempontjából a háromegy királyság kifejezését. Mert egyáltalán nem királyság.

Mindazonáltal Magyarország e tekintetben 35 éven át mindig struczpolitikát követett, mert a mily súlyt helyezett arra, hogy magyar szövegben úgy a törvényekben, mint a közigazgatásban és kormányzatban is a társországok *országoknak* és ne királyságnak vagy királyságoknak neveztesse, épen úgy szemet húnyt az előtt, hogy úgy a törvények horvát nyelvű kiadványaiban, valamint minden hivatalos kiadásban is, a Kraljevina kifejezés használtassék. Ezzel alapot szolgáltatunk arra, hogy a társországokban közjogi kérdésekben oly fölfogás keletkezzék, mely a magyar közjog elveivel, az állami egységgel, a magyar királyi méltóság és hatalom oszthatatlanságával homlokegyenest ellenkezik,

Itt van tehát az ideje annak, hogy valahára megakasztassék ez a játék, mely mindenre inkább alkalmas, mint az őszinte egyetértés létrehozására, hogy valahára tiszta vizet öntsünk a pohárba, mert az egymás rászedése épen úgy, mint az öncsalás, üdvös eredményekre nem vezethet.

De egyúttal itt van annak is az ideje, hogy a magyar publicistika fogjon hozzá a horvát közjogi kérdések komoly tanulmányozásához, hogy a magyar tudomány is tartsa kötelességének a horvát törvényeknek eredeti szövegben való tanulmányozását, nem pedig csak fordításokból igyekezzék azokat megismerni. Mert csakis úgy fogja tudni a magyar tudomány az állami egységet megőrizni, ha ellenőrizni képes a horvát közélet fejlődését, ha saját szemével lát, saját fülével hall, mert hiszen az erre hivatott horvát-szlavon-dalmát miniszterek vagy nem mertek, vagy nem akartak saját szemökkel meglátni vagy saját fülökkel meghallani valamit.

De egyúttal itt volna annak is az ideje, hogy a nagyközönség és a politikai élet irányadó egyéniségei is megszíveljék a közjogi tudomány kutatásainak eddig fölszínre hozott eredményeit, hogy olvassák a közjogi munkákat, vitairatokat, úgy a külföldieket, mint a hazaiakat, mert csak ezek érveinek összevetése alapján lehet észrevenni mindazon hibákat, a melyeket részint az őszinteség hiánya, részint téves fölfogás, de legnagyobbrészt tudatlanság 1867 óta a magyar törvényhozásban immár garmadára fölhalmozott.

FERDINANDY GÉZA.

A NŐ ESZMÉNYE ÉS A MODERN DRÁMA.

E rövid tanulmány célja: bemutatni a modern dráma-irodalomnak egyik legdivatosabb, azért írók és közönség által a leglázasabb érdeklődéssel kísért s e közös, mondhatnám egyetemes érdeknél fogva kétségkívül igen fontos és életbevágó problémáját, a melynek megnevezésére a modern irodalom a feminizmus szavát teremtette meg.

Célom elérésére elég lesz néhány szemelvényre szorítkoznom. Modern női drámáink száma oly nagy, hogy azokkal egy ily rövid lélekzetű tanulmányban leszámolni egyszerűen képtelenség volna; másrészt pedig őszintén bevallom, hogy az én ismeretem azoknak csak egy töredékére szorítkozik. Hiszem azonban, hogy a tárgyalásom keretebe vonandó drámákból sikerül megismernünk, hogy mily különböző módon fogják föl modern feminista drámáink a nő eszményét s ez ismeret alapján sikerülni fog levonnunk az üdvös tanulságot is.

Mielőtt azonban magokhoz a megbeszélésünk tárgyaúl kiszemelt drámákhoz fognánk, tisztába kell jönnünk a feminizmus kissé rejtélyes fogalmával.

A szó maga a latin femina szóból van képezve, mely utóbbi a nőt jelenti és pedig természeti különbsége szerint, szemben a férfival, tehát neme s nemszerű hivatása szempontjából. A feminizmus tárgya tehát a nőnek természeti alapon meghatározott viszonya a férfihoz, véve itt a «természet» szót teljesen Rousseau szellemében, értve tehát alatta azon a nővel, mint nemmel adott eredeti (tudniillik az ő női természetét képező) arravalóságot, a mely őt nemcsak fizikailag, de egész lelki világában is a férfitől megkülönbözteti, de épen e megkülönböztetés révén őt egymással a férfi harmonikus kiegészítőjévé is teszi.

A feminizmus tehát, alapjában véve, maga az ősi, az örök nőkérdés.

Ily értelemben ott találjuk azt fölvetve és mindjárt bölcsen meg is oldva magában a bibliában. Ádám és Éva örök típusaiban.

«Ah élni, élni, mi édes, mi szép!» —

íme az életprogramm, a melyet Éva, ajkának első megnyitásával, kijelent.

«Érezni, hogy gondoskodnak felőlünk,
És mindezért csupán hálát rebegnünk
Ahhoz, ki nyújtja mind e kéjeket.»

Ám Ádám életemre nem a függés, hanem

«... Urnak lenni mindenek felett.»

S a midőn paradicsomukat elvesztik, csakhamar megtalálják a másikat, az eszményibbet, mert hozzá szívök vére, arczok verejtéke árán juthattak csak; a mikor Ádám a földbe verve az első czöveket, a birtokába vett területre mutatva, daczos erélylyel szól:

«Ez az enyém. A nagy világ helyett
E tér lesz otthonom. Birok vele,
Megvédem azt a kártévő vadaktól
És kényszeritem nékem termeni.»

Éva meg odasimúlva emberéhez, édesen suttogja,

«Én meg lugast csinállok, épen olyat
Mint az előbbi s így közénk varázslom
A vesztett édent»

A mire Lucifer maga álmétkodva bölcsleleg:

«Vajh mi nagy szavat
Mondottatok ki. A család s tulajdon
Lesz a világnak kettős mozgatója
Melytől minden kél s kín születni fog.»
(Madách: *Ember tragédiája* II. és III. szín.)

És a világmogató kettős elven azóta férfi és nő úgy osztoznak meg, hogy a férfi gondja a tulajdon, a nőé a család. —

A németek nagy költője, Schiller, férfinak és nőnek e különböző, de épen e különbözőség alapján egymás kiegészítésére utalt, tehát harmonikus hivatását classzikus világossággal és plasticitással rajzolja meg a harangról szóló halhatatlan énekében.

«Kihívja a férjet
A háborús élet,
Kell küzdeni, hatni,
Kell vetni, aratni,
Nyerekedni eszélylyel
Verekedni erélylyel,
Szerencse-csinálni.

És íme begyűlnek az ég adományai,
Eltölti a szérút a sárga kalász,
És tágul az udvar, terjed a ház.»

Ám míg a férfi odakünn a létért való küzdelmet vivja

«Benn sürg a tisztos
Szemérmes asszony,
A gyermekek anyja,
Uralgva bölcsen
A házi körben.
Lányokat oktat,
Fiukat szoktat,
Serény keze tettel
Példázza a szót
És rendszeretettel
Gyarapítja a jót.

Járatja a rokka körül keze-lábát,
Megtölti színültig a jószagu ládát,
És gyűjti fiókba, hol szűzi a rend,
A hőszinű gyolcsot, a vásznat, a lent,
S a jóhoz a csint fűzi kellemesen —
És sohse pihen.»

(Dóczi fordítása.)

Valóban férfi és nő fogalma külön-külön tökéletlen emberfogalom: az embert a maga eszményi egészében még csak a kettő egysége adja. A minthogy a görögök szép mythosza szerint is Mars és Venus együtt nemzik a harmóniát. S e harmóniában a férfi az erő, a nő pedig a báj, a mérték. Amaz a megszemélyesült spontaneitás, az önállóság, a kifelé ható tevékenység, a mely kunyhójából a világot indul meghódítani; viszont a nő maga a megszemélyesült receptivitas, a közvetlen bensőség, a mély, a meleg fogékonyság, a mely-

nek egész világa elfér a szívében. Innen a nők subjectivismusa, melynek centruma a kedély; holott a férfit a tárgyilagosság, a magából kiemelkedni tudó elfogulatlanság jellemzi. A férfi ítél, a nő elítél vagy — szeret. A mint Jean Paul mondja gyönyörű *Levánájában*: nem tudnak ők mást, mint szeretni vagy gyűlölni . . . Olyanok mint az otahajtiak: szelidek és gyermekesek, de az ellenséget elevenen falják föl. Mert a nő lelkének életelve tényleg a függés, a szeretet. Abban él egész lelkével, abban üdvözülni avagy kárhozik el. A szeretet ez ő lelkének a legbensőbb mysteriuma.

Ámde ez a férfiú csüggő szereteténél van még egy fontosabb, egy szentebb ösztöne, az anyaság. Mondhatnók Jean Paullal, hogy feleségnek is csak közvetve, csak e miatt van rendelve, holott a férfi rendszerint inkább férj, mint apa. A nőnek e szent ösztönén alapúl minden erkölcs, minden eszményileg emberi. Az első üdvözült tekinteten kezdve, a melyet újszülött kisdedére vet, a gyermekét kioktató első imán át föl a gyermekét szabad szárnyra bocsátó búcsúcsók áldó lehelletéig, szemeinek biztató mosolygásával vagy néma szemrehányásával, ő ihlet, ő óv, ő vezet minket életutunkon, az ő szeretete a mi paizsunk az élet küzdelmeiben. Még holtában, sőt holtá után is óv és véd, áld és szeret. Ki ne ismerné Gyulai Pálnak *Éji látogatás* című költeményét, az édes anyai szeretet e keresetlen egyszerűségében oly találó apothéozisát, a mikor árváinak hívására az éj csendén megjelen elhalt édes anyjok.

«Arcza halvány, hangj' a régi,
Fia, lánya megisméri.
Immár tőle hogyan félne?
Megcsókolják, mintha élne.

Az egyiket betakarja,
Másikat felfogja karja,
Elringatja, elaltatja,
Harmadikat ápolgatja.

És ott virraszt a kis ágyon,
Míg elalszik mind a három,
Majd megindul széttelketget,
Keresi a régi rendet.

Rendbe hozza a szobácskát,
Helyre teszi a ruhácskát,

Az alvókat hosszan nézi,
Csókját százszor megtetézi.

Oh a sír sok mindent elfed;
Bút, örömet, fényt, szerelmet!
De ki gyermekét szerette:
Gondját sír el nem temette.*

Valóban szentebb, tisztább, áldottabb e földön az édes anya fogalmánál nincsen. Töröljétek az emberi nyelvből az anya szót s összeomlik nyomban az egész erkölcsi világregend!

Ime a feminizmus kérdése, a mint azt maga a természet bölcsen megoldotta akkor, a mikor a férfit és nőt egymás számára rendelte s evvel a nőnek hivatását, a családban, a legeszményibb módon, örök időkre kijelölte. Vajon a nemek különféleségén alapuló harmonia elve uralkodó-e manapság is?

Nem merek a kérdésre határozott igennel felelni. Sőt, ha egyébként talán még ingadozni tudnék is Rousseau híres alaptételével szemben, azt, tudniillik, hogy «minden jó a mi az anyatermészet kezéből kikerül, de minden elfajul az ember kezei között», legalább a nőkérdés terén — sajnos — nagyon is beigazoltnak találom.

Igen, a nőkérdés, a melyet a természet oly bölcsen megoldott örök időkre, eltorzult, elfajult az ember kezei között, a társadalmi élet vásárában. Elfajult, eltorzult pedig azért, mert a mi alapjában tisztán természeti, vagy mondjuk, biológiai és lélektani kérdés, azt az ember szociális problémává fujta föl, a mikor többé nem a férfi és nő természetes harmonijáról, de a kettő szociális disharmónijáról van szó, a mint azt a nőkérdésnek a nagy francia forradalom óta kialakult fonák és végzetes formája, az úgynevezett nőemancipáció mozgalma napnál világosabban igazolja.

Vajon mi is az a nőemancipáció?

A nők társadalmi egyenjogúsításának a kérdése, szemben a férfiakkal s a törekvés ez egyenjogúság megvalósítására.

Alapjában véve föltétlenül jogos és méltányos törekvés. Hiszen tényleg férfi és nő együtt képezik az embert, a társadalmat, világos tehát, hogy mint koordinált, több, mint egymást kölcsönösen kiegészítő s így értéket és jelentőséget egymástól nyerő tényezők. egyenrangúak, egyenjogúak is

legyenek. Ámde csak egy a bökkenő. A nőemancipáció társadalmi reformjának apostolai ugyanis elfogult buzgalmukban megfeledkeztek arról, hogy férfi és nő természetöknél fogva teljesen más individualitások, testileg, lelkileg teljesen elütő arravalósággal es hivatással, hogy tehát egyenjogúsításuk is csak akkor helyes és természetes, ha annak következtében individualitásuk vagy, mondjuk, természeti arravalóságuk és hivatásuk egyáltalán csorbát nem szenved. Más szóval, ha mindkét nem, férfi és nő egyaránt, a neki Istentől és természettől rendelt hivatásmezőn mindazon physikai, lelki és erkölcsi erőinek és tehetségeinek teljesen zavartalan birtokában megmarad, a melyekkel egyéniségét, egyik a másikkal való harmonikus kölcsönhatásban, teljes mértékben érvényre juttathatja. Hanem a nő számára férfit megillető jogokat követelni épen oly képtelenség, mint a férfi számára a nők fönséges jogainak csak egy parányát is igényelni. Meg aztán a jogtól a kötelesség fogalma épen oly elválaszthatlan, egyik a másikat épen úgy kiegészíti, mint a férfi és a nő. Nos hát én igazán nem tudom, mit szólnának bájos hölgyeink, ha megszerezve mind a férfiakat megillető jogokat, egyszer csak a férfi kötelességek is gyöngéd vállakra szakadnának s őket is például — katonasorba állítanák? Viszont, hogy minden egyes honleány, a saját természetes individualitása körén belül maradván, mit tehet a honért, azt megmutatták a spártai nők, meg hazánkban a Lorántffy Zsuzsannának s meg Rómában a Gracchusok anyja, a ki, midőn társnői kincseikkel kérkedtek, két hős fiára, szerelmes magzataira mutatott: «Ime az én kincseim!»

Sajnos, a nőemancipáció mozgalma ott jut végzetes lejtőre, a midőn nő és férfi természeti egyéniségét figyelmen kívül hagyva, a kettőnek hivatás-, érdek- és jogkörét összezavarja. Hiszen az egész mozgalom alapjában véve nem egyéb, mint küzdelem a kenyérért, a megélhetésért, tehát fonák gazdasági harc az, a mely a két nem között kiöl majd minden szeretetet, minden harmóniát. Csodálkoztunk-e azért, ha Brisson Alfréd már előre jósolja, hogy e küzdelem folyamán majd a nő lassanként elveszti minden báját, a férfi pedig minden udvariasságát? Nem természetes-e, hogy hovatovább mérgesedik e harc, az «otthon» fogalmát mindinkább kiszorítja majd a «háztartás» fogalma, a mikor a nő a férfi-

nak ethikai értelemben vett felesége helyett mindinkább annak matematikai felévé válik, ha ugyan be nem teljesedik Ellen Idström úrnőnek gondolata, hogy majd férfinak és nőnek természettől megszentelt viszonya egyszerű «sexualis barátsággá» devalválódik a két nem között!? . . . És be fog következni, a mitől Hugues de Roux feminista író annyira aggódik, hogy a XX. század asszonya kiküzdji talán az egyenlőséget, de elveszti a királyságot . . . A női méltóságnak, a női bájnak csillagsugarakból font mennyei diadémját!

Valóban ez önző küzdelemben, a mely kiragadja a nőt az ő természetes hivatásmezejéről, a családból s oda sodorja a világ szennyel és bűnnel teljes piaczára, a vesztes végül, még ha győz is, csak a nő lehet. Mert a természet megboszúl minden erőszakot, a melyet az ő törvényein elkövetünk: a természet örök törvénye pedig, hogy a nő maradjon — nő. Ez okból Flammarion Camill, a híres francia természet-tudós, már előre látja a nő elférfiasodását, miközben «abban a mértékben, a mint elférfiasodik, mind rutabb lesz s elveszti bájának titokzatos és gyönyörűséges glóriáját». Lombroso Cæsar pedig, a híres olasz anthropologus, e kérdésről a következőleg nyilatkozik: «Az ausztráliai és éjszakamerikai asszony fogalmat ad nekünk arról, hogy milyen lesz a XX. század asszonya Európában. Kevesebbet fog főzni, de többet fog muzsikálni. Nagyobb részt fog magának követelni a politikai küzdelmekben s institutiókban; bíró lesz, polgármester lesz. képviselő, ügyvéd lesz és mindenekfölött — boldogtalanabb lesz, mint ma. Ha le kéne rajzolnom valamely későbbi, például a XXI. század asszonyát, hát így rajzolnám: óriás homlok, rossz fogak, ritkás haj, lapos mell, férfias termet, kevés lesz a gyermeke. Félig-meddig maga is férfi lesz. De bizonyára megjön rá a reactio: meg fogja banni haladását és vissza fog térni hivatásához, az anyasághoz».

Ime a feminizmus kérdése, mint tér vissza forradalom-szerű túlcsapongásaiból őseredeti medrébe. Maga a tudomány, a természetphilosophia mint utal ismét vissza a nő őseredeti lényegére, örök eszményi hivatására! Bár nem lehet tagadni, hogy vannak a tudomány bajnokai között is manapság is még sokan, a kik a nőkérdés megoldását nem az egyedül helyes természeti és lélektani alapon, hanem áltársadalmi vagy subjectiv philosophiai elméletek útvesztőjében keresik.

A szíves olvasó az eddig elmondottakból talán hajlandó arra a következtetésre, mintha én a nőemancipáció mozgalmát elítélném. Ó nem. Csak elmélkedem rajta s a természet örök törvényeire támaszkodó elvi alapon vonom le következtetéseimet. Elítélni a jelentős, bár nézetem szerint teljesen fonák és végzetes mozgalmat egyáltalán nincs okom. Mint az élet fejlődésének elfogulatlan megfigyelője jól tudom, hogy miként mindennek a történetben, úgy e mozgalomnak is megvan a maga igen komoly oka, nem is egy, de sok; s hogy azt, mint okozatot, csakis ezen a társadalmi élet kóros viszonyaiban rejtőző okok megszüntetésével lehet végleg tárgytalanná tenni. Vallom azonban, hogy mindez okok megszüntetésére csak egyetlen biztos út és mód létezik: vissza a természethez!

Ez útra mutat az előbb érintett tudományos fejlődés; ez útra kezd újabban visszatérni a drámairodalom is, a mely, mintha már megérezte volna, hogy a nőemancipációval mily veszedelmes lejtőre jutottunk, a nőnek természeti állapotából folyó jogaival és hivatásával kezd újabban mind sűrűbben foglalkozni. S e fordulatnak mi csak örülhetünk: mert bizonyos dolog, hogy a nőkérdés társadalmi szempontból is helyesen csupán a nő természet- és lélektanának alapján oldható meg.

Érthető, hogy mint minden átmeneti korban, úgy korunkban is szemben állanak egymással a legellentétesebb vélemények. Így van ez a modern drámairodalmunknak a nőkérdéssel foglalkozó termékeinél is. Hogy melyikök fog végül győzedelmeskedni: talán magunk is megítélhetjük, ha ez ellentétes fölfogások fölött rövid szemlét tartunk.

★

Szembeállítván a nőkérdésnek eszményi és fonák oldalát, beigazolni igyekeztem, hogy a nő nem arra rendeltetett, hogy a sociális élet küzdő terén gazdasági harczot folytasson, az egyenjogúság rosszúl értelmezett jelszava alatt, a férfival szemben; hanem hogy az ő helyét a természet a férfi oldalon mutatta meg, eszményi rendeltetését e két fenkölt fogalomban jelölve meg: feleség és anya.

Hogyan képzelik a modern női drámák írói elsőben is a nőt, mint a feleséget?

E kérdés megvilágítására két drámát mutatok be. Az egyik megmutatja a torzképet, a milyen tehát ne legyen, a milyen nem lehet a nő; a másik pedig elénk állítja a nőt, mint feleséget, a maga eszményi föntségében. Amaz a francia szellem szülötte, emez a németé. Amaz megundorít, az föl-emel. Amannak a neve Monna Vanna; emezé Rhodope . . .

Végezzünk előbb a torzzal, és pedig — érdeme szerint — röviden. Tehát Maeterlinck *Monna Vanna* című drámájáról szól az ének. Azaz hogy inkább mondhatnók operettnek zeneszámok nélkül, mert torz annak minden alakja, torz és fejére állított annak minden gondolata s a «remek» dialogusok megannyi mocsárvirág, a melyeknek mérges lapui mögül dögletes levegő árad a szemléelőre és olvasóra egyaránt. Tartalmát nem szükséges elmondanom, elzengték azt hivatott és nem hivatott színi referensek, a legelőkelőbb napi sajtóban s a leghitványabb zúglapokban, Alfától le a legobskúrusabb ómegáig bőségesen, s aligha csalódom, ha azt mondom, hogy ismerős az legalább is annyira, mint — hogy méltó társat keressek számára — a hasonló művészi nevezetességre és népszerűsége jutott kis Kohn classzikusan érzelmes melódiája. És a tendenciája? Nos ez, egy magyar kritikus (Malonyai Dezső) szerint valami fönseges, tudniillik igazolni azt, hogy «mint buktat el a férj önzése, a maga szive és becsületessége, egy becsületes és tiszta lelkű asszonyt úgy, hogy azután is becsületes és hótiszta marad». (*Új Idők* 1903. január.) Hát lássuk csak ezt a nagy erkölcsi csodát nekünk megmagyarázó jellemeket. Valóságos szemenszedett kompánia! Egy após, a ki a nagy humanistát játszsza, s e néven a saját édes fia feleségének a kerítőjévé válik . . . Egy zsoldos trubadúr, a ki állítólag gyermekkorától fogva eszményi szerelemmel csügg az ostromlott Firenze parancsnokának a nejjén s évek óta csak azon fárad, hogy imádata tárgyához fölküzdhesse magát; mikor aztán közelébe jut, eszményi szerelmét avval dokumentálja, hogy imádotjtját egy bekeföltétel alakjába maskarázott undok állati követeléssel tiszteli meg . . . Egy «becsületes és tisztalelkű» nő és feleség, a ki állítólagos emberszeretetből, kész odadobni magát a zsoldos ostromlónak, sőt e tettéből egyenesen erényt csinál s férjét magas erkölcsi fölényvel vigasztalja, hogy ne aggódjék, azért reggel visszatér hozzá . . . És

egy hadvezéri köntösbe bujtatott fajankó férj, a ki a helyett, hogy kardot döfne a neje, vagy a maga szívébe, óbégatva nyugszik bele a rászakadt gyalázatba! Hát jellemek ezek, avagy operett figurák? Főleg épen az asszony, az a «szent», az a «hótiszta» Monna Vanna! A ki, mikor zsoldos trubadúrával visszatér s férje gyanakodva fogadja, annyira sértve érzi magát férje oktalan gyanúja által, hogy most gyűlölettel fordul el tőle s őrzöngő szerelemmel öleli magához ellenségét. Vajon van-e joga férje gyanakvását ennyire szívére venni annak az asszonynak, a ki előbb szerelmes zsoldosának undok ajánlatában sérelmet nem látott? Hiszen ha elmegy és Judittá vagy Lucretiává lesz — ám jó: rokonszenvünk kíséri s tragikumát őszinte szívből megsiratjuk mi is. De így?! Nos én a nőt sokkal szentebbnek, sokkal eszményibbnek tartom, sem-hogy Monna Vanna «hótiszta» feleség-lelkétől undorral ne fordulnék el! És ez a dráma ma hódít mindenfelé! És ez a könyv a legolvasottabbak egyike! Honnan van ez! Bizonyára csak onnan, mert abban az áldatlan emancipationális küzdelemben a nő tényleg már annyit veszített varázsából, a férfi pedig udvariasságából, hogy az ily nőt merik a feleség ethikai eszményeként a színpadon elének állítani. És tegye bár Maeterlinck drámájának színterét és idejét a renaissance korába, a megújulás e tavaszvilágába, a mikor az életnedvek mindenben szabadabb s lázasabb pezsdüléssel lüktetnek: Monna Vanna nem eszmény, de torzkép, a nő, a feleség szent fogalmának szentségtörő megkáromlása.

El innen, el e posványos, e megfertőztetett légkörből, vissza abba a bűvös-bájos ősrége világába, a mikor a nő nő volt és feleség a szó legeszményibb értelmében s életét tudta áldozni e név szeplőtlen tisztaságáért.

Ugyanakkor, a mikor Maeterlinck neje — ki, tudjuk, mint Monna Vanna egy francia színésztársaság élén járja a világot — Berlinben aratta kétes babérait, az ottani «königliches Schauspielhaus»-ban Hebbel Frigyesnek egy jeles tragédiáját adták, nem oly zajos sikerrel mint azon francia-belga képtelenséget, de bizonynyal sokkal mélyebb, tartósabb és emelőbb hatással. A címe *Gyges und sein Ring*. Tudtommal eddig lefordítva nyelvünkre nincs. E drámának főszereplői: Kandaules, Lydia királya, a legutolsó heraklida; a királyné Rhodope; és egy ifjú görög, Gyges, a király méltó

barátja. Mind a három: jellem a szó legnemesebb értelmében; amaz királynak és férjnek, — neje királynőnek és feleségnek, — az ifjú görög pedig barátnak és lovagnak fölséges megtestesülése. Rhodopénak még a szülői házban szívébe oltott vallásos hite, hogy a nőnek arczat, férjén kívül, más férfinak látnia nem szabad; mert Aphrodite istennőt gyalázza meg benne e tétével, s a megbántott istennőt csak a merénylő férfinak, vagy a megsértett nőnek a halála engeszteli meg. A hótiszta női lélek e szent hitéből fejlik ki aztán tragikái végzete is.

A király éppen a megkezdendő nemzeti játékünnepre készül, vele Gyges is, a ki megnyeri az engedelmet, hogy a játékversenyeken maga is részt vehessen. De nemcsak az engedelmet kérni jött; adományt is hozott a király számára, egy bűvös gyűrűt, a melyhez egykor, rablók által való üldöztetése alkalmával, egy régi sírboltban jutott, s a melynek az a tulajdonsága, hogy kövével kifelé fordítva viselőjét láthatatlanná teszi. A király az ajándékot elfogadja s bár neje, kivel a dolgot közölte, balsejtelemtől ösztönözve, ellenzi azt, mégis megtartja. Azaz hogy eldobná egy esetben, ha felesége megigérné, hogy a mai ünnepre ő is eljő; a mit azonban ez — hivatkozva vallásos fogadalmára — nem teljesíthet. Ő magát férfiak között nem mutathatja. A gyűrűt pedig e célból igénybe nem veszi, — nem veheti, hiszen ha a világ nem tudná is, ő maga mégis csak kénytelen volna magát azzal vádolni, hogy vallásos fogadalmát megszegte.

Ime, az igazi nő, a kinek szerelme az egész világa s a kinek számára a nagy világ, éppen úgy, mint ő annak számára, nem létezik!

Ám a királynő két udvarhölgye (akkor rabnőknek nevezték őket) végig nézi az ünnepélyt, tanúja Gyges fényes győzelmének a versenyeken s egyikök Lesbia, rajta is felejtí szemét, a mi a görög ifjúra nem marad hatás nélkül. Torna után a király tort iszik Gygeszszel s incselkedve célzást tesz Lesbiára, egyidejűleg azonban nem túrtörtetheti magát a saját felesége bájainak, a saját bologságának magasztalásában, és szinte ég a vágytól (a bor pedig veszedelmes tanácsadó) vajha az ő nemes barátja, Gyges is, egyszer legalább, láthatná a kincset, a melylyel ő bír, s a mely egyedül és egészen az övé. A szerelem naiv, végzetes hiúsága, boldogan

oktalan dicsekvése! . . . Különben is az ötlet könnyen megvalósítható — a bűvös gyűrű segítségével. Gyges ugyan habozik, vonakodik, ámde a királyon az ötlet (s talán mindkettőn a bor mámore) annyira erőt vett, hogy nem tudott vele többé fölhagyni.

Gyges tehát beleegyezett. Meglátta a királynét — s halálosan beleszeretett. A szerelem, a megtisztító szerelem ott nyomban föltárja előtte betolakodásának rút és bűnös voltát s visszafordítja gyűrűjét, láthatóvá teszi magát egy percze, hogy ezáltal kényszerítse a királyt, hogy mint szentségtörőt ott azonnal gyilkolja meg: de csak a királyné látta meg . . . E pillanattól kezdve a nemes ifjú nyugalma oda van: de teljesen épen és zavartalan marad szívének a nemes méltósága. A király másnap észreveszi zavarát s Gyges maga kéri királyi barátját, hogy mert látásával a királynét megfertőztette, ő, a férj, engesztelje ki ezért Afrodite istennőt s ölje meg őt, a betolakodót. Persze a király, a ki meggondolatlan ötletével e bajt fölidézte, hallani sem akar Gyges kívánságáról. Ellenkezőleg, gondol egyet, s Lesbiát Gygesnek ajándékuul küldi. Ha szereti — hát szeresse. Az a kis felhő meg majd elmúlik a Gyges lelkéről, Lesbia majd elfelejtet vele mindent. Gyges azonban, ki halálosan szerelmes a királynéba, a rabnőt látatlanul utasítja vissza. Azaz hogy mégis — megtartja, de csak azért, hogy vele a királynéről regéltessen magának. Végül aztán — szabadon bocsátja. A finom lelkű leány, a ki még hozzá szerelmes is, megérzi imádott ifjának szenvedélyét s busan megy vissza a királynéhez, a ki szeretettel fogadja őt, nem mint rabnőjét többé, de mint barátnéját. Igen, mert neki most nem rabnőre, de barátnőre van szüksége, a ki előtt egész szívét kiönthesse, hiszen nagy bánat nyomja a lelkét; a mikor férjével együtt volt, egy idegen férfi jelent meg szobájában. Férje ugyan ki tudta beszélni fejéből a dolgot (és milyen finom párbeszéd fejlik ki itt közöttük!) hogy egyszerű látomás, hallucinatio volt az egész; ámde a királyné különböző apró jelekből mégis csak arra a gyanúra jön, hogy az a látomás való volt s hogy a szörnytettet Gyges követte el a gyűrű segítségével, a ki miatt most neki, a királynőnek, magát, Aphrodite istennő kiengesztelésére, áldozatul kell adnia. Lesbia megjed s biztosítja a királynét, hogy Gyges e veszedelmet nem hozhatta

reá, hiszen — szerelmes belé. Ámde a jó leány fölfedezése nem balszam, de gyilkos méreg.

«Szerethetjük-e, a kit sohse láttunk?
S ha Gyges látott, hát hogyan, mikor?» . . .

A boldogtalan királyné gyanúját Lesbia végzetes közlése bizonyossággá érleli. Most már megindult a végzet köve, hogy zuhanásában elsodorja, a ki útjába akad. A királyné férje nemeslelkűen őszinte előadásából meggyőződik a tényállásról s most Gygest arra kényszeríti, hogy mert a sértés értelmi szerzője a férje, Gyges ölje meg ezt s aztán feleségévé lesz. A királyné e sajátságos ajánlata mögött titokzatos terv lappang . . . Végül is Gyges, látva, hogy ha a királyné óhaját valamely formában nem teljesíti, ez magamagát gyilkolja meg, enged a királynő követelésének, de kiköti, hogy a királylyal párviadalt fog vívni. Ha elesik, gondolja, neki jó; ha életben marad, ám — legyen a királynő akarata . . .

A párbaj megtörténik, nemes ellenfelek közt, a kiknek egyike sem akar életben maradni s megtiszteli egymást avval. hegy vitézül vív, nemesi módon. Gyges győz — s győzelme királylyá teszi Lydia fölött. Rhodope hát most özvegy és menyasszony egyszerre s kettős áldozatra készül. Előbb meghozza a temetési áldozatot. Aztán a menyegzői oltár elé lép Gygessel.

«Oh Hestia! ki őrized a lángot
Mely felemésztt mindent, min szenny tapadt:
Ez ifjunak dicsőség, hogy im ismét
Szent színed előtt megjelenhetek
S miként a nép királylyá tette, én őt
— Tanúm te légy — férjemül fogadom.»

Kezét nyújtja Gygesnek, kinek menyasszonyi hozományul a királyi koronát hozta, a melyért viszont nászálogul azt a gyűrűt kívánja. Gyges nem adhatja oda, mert ott maradt Kandaules király halálfagyos kezén. A királyné belenyugszik: ott is van az a legjobb helyén. Aztán elbocsátva Gyges kezét, így szól:

«Most lépj hát vissza s tartsd meg fogadalmad,
Mint én magamét. Lemosva szennyem,
Mert nem látott más, mint kinek szabad volt . . .»

És ott az oltár előtt átdöfi a saját mellét, hogy megdicsőítse női és feleségi hűségét és becsületét.

Mily fölemelő erkölcsi magaslat! Mily eszményien fölépítő kép! Az ember lelkét Hebbel e megragadóan szép drámájából mintha egy új, egy boldogabb korszak szellemének szárnylegyintése illetné meg . . . Úgy, úgy, mester, igazad van! Vissza, vissza az ősi regevilághoz, a mikor az emberek gyermekek voltak még, mert szívök, lelkök, tiszta és ártatlan volt, mint a gyermekeké . . . Az ember ez emberiesen tiszta és igaz hangokra, szinte hallani véli Madách Keplerével együtt «a jövő dalát» . . . És a lélek szinte látni véli az emberi társadalmat erkölcsi megújulásában . . .

*

Ámde a nő hivatása nemcsak, hogy feleség, hanem — és ez a fontosabb — hogy anya legyen.

Vajon hogyan képzelik modern drámáink a nőt, mint anyát?

Előbbi eljárásomhoz híven ismét két drámát fogok bemutatni: az egyik a torz, a másik az eszmény. Amaz a norvég, ez a spanyol szellem terméke.

Kezdjük itt is a torzzal: Ibsen *Norájával*.

Nóra, Helmer ügyvéd fiatal felesége, maga a szívjóság, a hűség, a naivság és a gondtalan jókedv. Azaz hogy egy kis gond mégis nyomja a lelkét. Most már férje jómódra vergődött, bankigazgatóvá lett; hanem előbb bizony nehéz volt az élet, főleg mikor Helmer veszedelmes sorvasztó bajba esett, s az orvos véleménye szerint csak egyetlen út és mentés volt még számára: el, gyorsan délvidékre. Úgyde honnan vegye hozzá Nóra a pénzt? Atyjához fordulna, de ez épen a halállal vívódik, férje pedig tudja, hogy csak innen várható segítség. Azért hát kötelezvényt állít ki, a melyre atya nevét, mint kezesét, maga írja oda. Egyszóval — hamisított. Tette nek súlyával egyáltalán nem törődött. Előtte csak férjének, három kis gyermeke édes atyjának a megmentése lebegett, meg aztán — úgy gondolta — az összeget majd takarékoság által összegyűjti idejére. Persze e terv a különben is szerény házi kiadás mellett nem volt könnyű föladat s Nóra ismételve kénytelen volt férje előtt — ki egyébként felesége vélt gyengeségét mindig szeretettel elnézte — a könnyel-

müen költekező asszony színében megjelenni, csakhogy a szükséges összegeket félretakaríthassa. Bánta is ő férje galambcsipéseit, csakhogy megmenthette őt!

Hanem most, a mikor már sorsuk a bankigazgatói állás elnyerésével virágosra fordult, a mikor nem lesz már nehéz attól a nyomasztó titkos gondtól szabadulni, most csapott le épen a villám. Günther, egy züllött erkölcsü zúgprókátor, Helmer egykori pajtása, a ki Nóra számára azt a kölcsönt közvetítette, Helmer bankjába szeretne hivatalnokként bejutni, és pedig Nóra támogatásával. Nóra tudja, hogy Helmer az elzüllött emberről hallani sem akar, de kénytelen érdekében szót emelni, sőt férjét ismételten zaklatni, ellenkező esetben pelengérré lesz állítva. Végül a hamisítás Helmernek is tudomására jut, egy fenyegető levélben Günther fölfedte előtte a neje bűnét. Hogy mily hatással volt ez Helmerre, épen most, a mikor céljokat érték, elgondolható. Hevesen megtámadja Norát, föltárja előtte tettének végzetes következményeit s szemére veti, hogy földúlta boldogságát, tönkre tette becsületét. Hiszen ugyan ki hinné el, hogy nem volt büntársa nejének? Határozata már is kész és kérlelhetetlen. Zaklatóját valahogyan, bármely módon ki kell elégítenie. Hanem mennyországának Nórával vége, vége. A világ előtt maradnak a régiek: de egyébként meghaltak egymás számára, a gyermekek nevelését sem bizza tovább Nórára... Szegény Nóra, ki az utóbbi napok izgalmai miatt úgyis már szörnyen szenvedett, s ki nem tudja megérteni, hogy a tett, melyre hitvesi odaadó szerelme, aggodalmas hűsége vitte, oly szörnyű bűn volna: férjének szemrehányásaira megtörik teljesen s szívében rettenetesen fagyos elhatározás fogamzik meg. E szörnyű perczben csöngetnek, levél jó s benne a --- kötelezvény. Nórának egy barátnője, a kinek Günther egykor udvarolt, ettől a kötelezvényt megszerezte azáltal, hogy kezét az elzüllött embernek odaigérte. A kő leesett hát Helmer szíveről s ismét szívére akarja Norát szorítani. Megbocsát mindent, hiszen tudja, hogy Nóra botlásának szerelme volt a forrása. Ám Nóra már nem a régi Nóra többé. Az ő szívében örvény, feneketlen örvény támadt, a melyen át nem vezet többé híd férje szívéhez. Most érzi, hogy eddig nem volt hitves, csak baba, házasságuk nem volt házasság csak baba-játék s boldogsága nem volt boldogság, csak vígság. Azért

hát most vége a játéknak s következik a nevelés . . . Nem a gyermekeinek, de önönmagának a nevelése, a miben eddig sem a szülői házban, sem férjétől nem volt része — s e célból kijelenti, hogy elhagyja férjét és gyermekeit. Férje hasztalan kéri, hasztalan marasztalja. Kijelenti, hogy teljes öntudattal cselekszik. Férjét nem szereti, gyermekeiket meg többé látni sem akarja. «Világos lón előttem, Róbert, hogy én itt teljes nyolcz éven át egy idegen férfival éltem együtt; és hogy három gyermeket szültem — óh ez a gondolat elviselhetetlen! Szeretném önmagamat összezuzni, darabokra tépni. Nem is tér vissza soha többé. Most, hogy ez megtörténhessék, ahhoz csodának kellene történnie, annak tudniillik, hogy a kettejük közötti élet házasság lehetne. Ámde Nóra többé csodában nem hisz.

És elmegy. És férje ott marad, bár neje van, özvegyen; s ártatlan gyermekei, bár anyjok van, árván.

Ime Nóra tragédiája . . .

Hogy a műnek tendenciáját megérthessük, a kulcsot Ibsennek kétségkívül igen nagy és erős írói egyéniségében kell keresnünk. Ibsen egy modern társadalmi reformátor, a ki kéréllhetetlenül üldöz és ostoroz minden társadalmi conventionalismust s színművei nem egyebek, mint egy-egy maró választóvíz satira a társadalmi élet különféle intézményeivel és fonákságaival szemben. *A társadalom támaszai* című drámája például a társadalmi élet ürességét s hazugságát czégerezi ki. *A népgyűlölőben* az úgynevezett közvéleményt, a *Kisértetekben* a modern házasságot ostorozza. *Nóra*ban viszont a nőnek hiányos neveltetését s méltatlan társadalmi helyzetét tárja föl kiméletlen kezekkel. Ki vonná kétségbe, hogy a mélyen gondolkozó norvég drámaíró a legnemesebb humanismus, a legerkölcösebb törekvés vezeti s ki ne látná be, hogy a midőn tolla súlyát a társadalommal érezteti, nagyon, de nagyon is igaza van? Azt is készséggel elismerjük, hogy bárha nőnevelőintézeteinkben a tudományt manapság csöbörrel mérik is, nőnevelésünk mégis hiányos s igen sok tekintetben elhibázott. Mert mindenre kiterjed a figyelmünk, leányainkat mindenre kioktatjuk, csak egyre nem vagyunk kellő figyelemmel, női természetekre s ebből folyó jövő hivatásukra. Hogy e kapkodó rendszer számtalan esetben megbosszúlja magát s hogy e bosszú súlya első sorban

épen a nőkre hárul, számtalan szomorú eset igazója. Ámde azért kétségbe vonjuk, hogy leányaink hiányos neveltetése egy Nóra stílusában bosszúlná meg magát. Nóra, a feleség, a ki elhagyja férjét, még érthető és menthető: bár itt is nem sokkal egyszerűbb s emberibb-e, hogy a házasfelek a rettenetes megpróbáltatás fergetegének elvonultával, kétszeres boldogsággal összeborúljanak mint a madárpár fészke fölött? Ámde Nóra, az anya, a ki nemcsak férjétől és a társadalomtól, de még saját szíve gyermekeitől is, egy bucsúpillantás, egy bucsúcsók nélkül el tudjon szakadni — egyszerűen érthetetlen, egyszerűen lehetetlen. Szívtelen anyát, főleg a hol a szegény és a nyomor intézi sorsát, találunk gyakorta. De anyai szívtelenség, Nóra helyzetében, a legnagyobb lélektani absurdum.

Ám Ibsennek nem is az a főgondja, hogy Nóra alakját és tragikumát mindenáron ránk disputálja; hanem igenis czélja kimutatni azt, hogy a nőt arra, hogy igazi feleség és jó anya lehessen, egészen másképen kell nevelnünk, mint az a jelenben történik. S a mi legfőbb: hogy a nőt első sorban is feleséggé és anyává kell nevelnünk. Értelek öreg mester — emberi nemünk boldogsága érdekében szívből ohajtom: vajha szigorú bűnbánati predikációdat minél többen s minél mélyebben megszívlelnők! — Ámde Nórád lelkes szíve dermedt és hideg, miként bérczes hazád sziklaormain az örök hó: fázom tőle s lelkem melegebb tájra ohajtozik . . .

Sajátságos játéka a sorsnak, hogy míg Nóra jégalakját a protestans norvég nép puritán geniusza teremtette meg: addig ellentétének, az anyahivatás természetes ösztönét megszemélyesítő nőnek bájos és rokonszenves alakját egy spanyol szerzetes-író rajzolja elénk. A mi egyébként természetes is. Mert a hol a csonttá dermedt etiquette és a szenteskedő askezizmus évszázadok óta hadi lábon áll a természettel: ott ez csak annál erélyesebben hat vissza és követeli elvitathatatlan ősjogát.

A dráma, a melyet mint Nóra pendantját még bemutatni szándékozom, Benito Perez Galdos *Elektraja*.

Elektra egy bájos, tizenhét éves árva leány. Csupa érzelem és pajkosság, élet és melegség; maga az üde, a hamisítatlan természet. Atyját sohasem ismerte, édes anyjáról is csak némi álomszerű emléke van. Csak annyit tud,

hogy előkelő urinő volt s hogy később apáczává lett . . . A mit a jó leány sohasem tudott meg, mi megtudjuk a dráma cselekvényéből, ki volt az ő édes anyja. Egy törekeny, esendő teremtés, a ki később forró vérenek bűnös gerjedelmeit egy apáczakolostor csendében vezekelte le . . . A korán árvaságra jutott kis Elektrát előkelő madridi rokonai előbb egy francia apáczakolostorban, majd a vidéken egy szigorú nénjénél neveltették s most, hogy tizennyolczadik életévét elérte magokhoz vették, hogy mindenekelőtt megvizsgálják a természetét, «vajon jó asszonyt faraghatnak-e belőle, vagy hogy azt a gyalázatot méri reájok az Isten, hogy az anyjára üt». A mint látjuk, a szegény leánynak egész élete örökös rabság volt. A gyermekörömökben sohasem volt része, csak vándorolt egyik fogságból a másikba, mint az ég madara, melyet kalitkából kalitkába zárnak. Természetes, hogy — mert szigort és feszt mindenütt, de szeretetet soha sehohsem tapasztalt, lelke sokszor elborúl, elandalodik s édes anyja szent emlékénel keres vigasztalást; másrészt, mert maga gyermek sohasem lehetett, gyermekmódra sohasem játszhatott, hát, nem törődve komoly őrizőivel, alkalom adtán el-kioson a szabadba, ott a nevető, daloló gyermekekkel hanczurozni, dalolni, ispiláangi rózsát játszani, — s legszívesebben időzik egy fiatalon özvegyiségre jutott tudós rokonának, Maximónak a park végében fekvő laboratoriumában és két szép gyermekénél. Itt aztán elemében van. Tesz-vesz, sűrög-forog, a komoly tudósnek famulusa, szakácsnéja, a gyermekeinek anyjok helyett anyja, dajkáló édes barátnője; olykor azt is megteszi, hogy egyik-másikat estve magához viszi lopva, hogy éjjel is becézhesse . . . Maga a szűzies, a napsugaras édes anya-öszön, egy ártatlan leányszív virágkelyhében.

Nagynénje, Evarista úrnő, egy kegyes és szentéletű 50 éves duenna, a leány ez illetlenségein kétségbeesik. Elhatározza, hogy a szeleburdi leányt egy kis alapos «lelki kurára» beadja a «San José de la Penitentia» kolostorba — és e tervében erősen támogatja a ház legbensőbb barátja, don Salvador Pantoja, a kinek — mint ezt Evaristának megvallotta — e beavatkozásra igen komoly oka és joga van, mert hiszen Elektra tulajdonképen az ő leánya . . . Az egykori könnyelmű ifjú, ki egy ártatlan nőt legdrágább kincsétől, tisztességétől megfosztott, most már, hogy 50-ik évét

elérte, alaposan megváltozott. Megbánta régi bűneit s újjászületett. Most már egész élete az Úré, illetőleg az Úr szenteléé, az apáczáké és szerzeteseké, óriás vagyónát — kegyes vezeklésül — mind e szent intézményekre áldozza. A legkedvesebb tartózkodási helye most a San Jose de la Penitentia kolostor virágos kertudvara, a hol cziprusok és leánderek árnyékában örök álmát aluszsza a szegény elbukott nő, — bűnének társa pedig ott bolyong, és imádkozik önmagáért és azért a szegény bűnös nőért s mindkettőjük lelke üdveért. Ott fognak majd az ő csontjai is pihenni. S azt akarja, hogy legyen e ház Elektra otthona is, a hol gazdag alapítványa révén főnöknévé lehet s aztán majd — ott alusznak örök álmukat együtt, mind a hárman . . .

Ime ily kezek gondjai alatt él most Elektra. A társaság egyébként, a melynek aranyos kalitkájában vergődik, fölötte érdekes. Igazi «újjászületettek» conventiculuma, a mely csak Isten dicsőségének kíván élni. Evarista úrnő, férjével, don Urbanóval már eddig is mintegy hét milliót áldozott egyházi jótekonny czélokra s egész életök ez áldozat folytonos gyakorlása. Ehhez igen különös úton jutnak. Pantojeval, a ki — mint láttuk, a Sant Jose de la Penitentia zárdát vette főleg kegyes gondjai alá, továbbá De Renda marquisval, a kinek neje, Virginia, viszont az andaluziai «Isten szolgálóinak új rendházát» árasztja el adományaival, valamint egy don Leonardo Cuesta nevű börzeügynökkel, a kinek lelkét hasonlóan sok bűn terhe nyomja — társasággá egyesülve nagyszabású börzespeculatióit folytatnak, nem önző nyereszkeedésből, Isten ments, hanem vallásos kegyességből, mert összes nyereségeiket szent czélokra fordítják. Jelszavok: «Isten küldi, Isten kapja». Azaz hogy — Isten nevében: a már említett szent kolostorok, azután a madridi szent rendház, a valenciai, cadixi szent collegiumok, egyszóval a szerzetesek és jezsuita atyák meg Róma . . . A kegyes társaság élete csupa kegyes tervezés, szent elszámolás, misejárás és a pártfogolt intézetek látogatása: egyszóval csupa áhitat és malaszt. A menyegyeikkel való állandó foglalkozás Evarista úrnőt érzékletlenné teszi a földiek iránt, azért például nem szereti a gyermekeket, most mindent összevissza zavarnak és bepizkolnak. Úgy élnek e földön, mint élő múmiák, s közöttök szegény Elektra olyan, mint a kripta sötét üregébe tévedt napsugár . . .

Bár lelke tiszta, de szívet mégis szörnyű teher nyomja: «ránehezednek a mások lelkiismereti furdalásai».

A catastropha, a mely ily természetellenes helyzetben biztosan várható, nem várat sokáig magára. Maximo, fölismerve, hogy Elektra szíve milyen nagy kincs az ő és árva gyermekei számára, meggyőződván arról, hogy a leány nemcsak a gyermekeit, de őt magát is rajongással szereti, megkéri don Urbanóéktól ünnepélyesen a leány kezét. A helyzet donna Evaristára fölötte kínos, de nem tehet egyebet, bele kell a dologba nyugodnia. Nem úgy Pantoja, a ki Maximo kérelme következtében összes szent terveit látja összerokkadni s bár egyedül áll a lehetetlennel szemben, elhatározza, hogy e frigyet megakadályozza s Elektrából apáczafejedelményt csinál. Egy óvatlan perczen meglepi a kertben boldogan álmódzó leányt s hivatkozva nagy szent jogára a leánynyal szemben, mert hisz üdvét ohajtja, kéri őt, szakítson e földdel, ennek múltó boldogságával s legyen — angyallá. Elektra természetes, őszinte szíve kész az egyenes felelettel: «Már megint a régi nóta, hogy legyen angyallá . . . Nagyon is földi teremtés vagyok, don Salvador. Az Isten asszonynak teremtett és nem helyezett a mennyországba, hanem a földre». Pantoje látva, hogy rábeszéléssel mire sem megy, előveszi legutolsó, legsúlyosabb fegyverét. Föltárja a leány előtt a nagy titkot, hogy Maximo atyja volt az első megrontója szegény bűnös édes anyjának, hogy tehát így Elektra Maximonak, mint természetes fivérének a nejevé sohasem lehet. A szegény leány szíve fölött egyszerre összeomlott az égboltozat, — fölsikolt, elrohan, de már lelke egyensúlya is fölbillent, elméje is elborult . . . A háttérben pedig — a míg Pantoja fölfedezése megtörténik — ott zeng szívszaggató kontrastként Elektra kedvenceinek, a játszó gyermekeknek ispiláng-éneke . . .

Don Salvador Pantoja különben rúttól hazudott. A mikor a kétségbeesett Maximo kérdőre vonja, nyugodtan kijelenti, hogy bárha eszköze kegyetlen is volt, de célja magasztos s ő haladt feléje olyan utakon, a minőkön lehet . . . Az ő jezsuita morálja nem érti, nem tudja, hogy «Isten felé nem lehet más úton menni, csak egyen: a jónak útján» . . . De Don Salvador a maga morálisával czélt ért. Mert a midőn a San Jose de la Penitentia kolostor főnöknője még két

apácza kíséretében — Pantoja előzetes tudósítására — a kertben megjelen, Elektra maga borúl ezek nyakába, maga kívánja a kolostor magányát . . .

A dráma, ha ugyan szerzőnk a szenteskedő kegyesség ostorozását tűzte volna ki főcéljául, itt akár meg is szakadhatna. Ámde szerzőnknek a főcélja más: ő Elektrában az anyai ösztönt akarja elének rajzolni, a melynek, mint természetes ösztönnek és erőnek minden poklokon sőt — kegyességen is diadalmaskodnia kell. Maximo nem tud Elektráról lemondani s de Renda marquisval kifőzik a tervet, hogy a leányt zárdai fogságából kiszabadítják, ha másképen nem, hát elrabolják. E tervökben kezökre játszik egy apácza, Dorotea nővér, a kit a főnöknő Elektra állandó társnőjévé tett s a ki igyekszik őt meggyőzni, hogy Maximo nem fivére. Ám a leány csak révedez, nem tud többé e hírben hinni, nem tud megnyugodni. A megszóktetés órája már érkezett s Dorotea nővér odavezeti Elektrát a kijelölt kapu felé. Ám Pantoja és Evarista is jelen vannak épen a kolostorban — s azért Dorotea nővér erélyesen rászól Elektrára, hogy nincs idő a habozásra, most, vagy soha, Maximo a kapuban. Elektrát a nagy izgalom lázas extasisba ejti: látomása van, megjelen előtte édes anyjának a szelleme s édesen szól hozzá. «Azt a mit hallottál, csak a szeretet koholta, hogy idehözvön téged e szent hajlék nyugalmaiba . . . Ezt a kurta fogságot, óh leányom, fogadd el, mint lelked próbakövét, és ne átkozd azt, a ki téged idehozott. Ha a hitvesi szeretet és a családi örömeök vonzzák a lelkedet, engedj az édes csábításnak, és ne vágyakozzál itt olyan szent életre, a minőre nem termettél. Isten mindenütt jelen van . . . Keresd te őt künn a világban, jobb ösvényeken, mint az enyéim voltak».

A látomás eltűnik, de ott már helyén Maximo és sietve közeleg Pantoja. Mind a kettő Elektrát akarja, a ki Maximo felé fut. Pantoja megtörve panaszkodik: «Menekülsz előlem?» Mire Maximo felel. «Nem menekül, nem . . . Föltámad!»

— És vajon ki tagadná, hogy a mikor Elektra egy benső sugallat által megvilágosítva, visszatért Maximóhoz, anyai hivatásához — akkor csakugyan föl is támadt?!

Íme a modern dráma és a nőkérdés. Nem kutatja többé a kérdésnek sociális oldalát, nem erőlteti az emancipatiót: méltóbb tárgyat talált, a kérdés eredeti forrására tért vissza — s a nőben nem látja többé a férfi társadalmi ellenfelét, hanem természetes kiegészítőjét . . . Nem prédikálja többé a két nem közötti disharmóniát, hanem szelid kezekkel, a nőnek eszményi hivatására való utalással egyengeti a kettő harmóniáját. A jelszó, a melyet bevezető fejtegetésemben kiemeltem, íme mint megváltó igazság bizonyúl be szemelvényeinkből: «Vissza a természethez!» S ha nőink ez utat megteszik; ha életföladatuknak kizárólag e két szent eszmét ismerik el, «feleség» és «anya»; akkor a modern társadalom nője s vele a modern társadalom is évszázados súlyos kór-ságából «föltámadt».

STROMP LÁSZLÓ.

DOMOKOS.

Regény.

Második közlemény.*)

III.

A mit önnek magamról akarok mondani, az nagyon kevés; pár szóba összefoglalható: falusi ember vagyok, ki csak perczre ha távozik falujából; magával elégedetlen író, ki fölhagy az írás mániájával, és kinek története elején mint végén szülőháza szerepel. E prózai összefoglalat, melyet most adtam, és a nyárspolgári végkifejlet, melynek ön is tanúja, erkölcsi szempontból véve legtöbbet ér. Kalandnak talán pedig a legregényesebb egész történetemben. A többi senkire nézve se tanulságos, és csak saját emlékeimet érdekelheti mélyebben. Nem csinállok belőle titkot, higye el nekem; de lehetőleg keveset szoktam róla beszélni, még pedig oly különleges okokból, melyekhez semmi köze talán olyan vágy-nak, hogy érdekesebbé tegyem magam, mint a milyen vagyok.

Azon néhány személy közül, kiknek részök lesz e történetben, és kikről majdnem annyit fogok beszélni önnek, mint magamról, az egyik egy régi barátom, kit nehéz megérteni, még nehezebb keserűség nélkül megítélni, és kinek az imént olvasta gyászos búcsúlevelét. Ő maga sohasem ejtett volna szót arról a múlttól, melyben oka volt nem találni örömet. Majdnem rehabilitálom ezt a múltat, midőn belevonom vallomásaimba. A másik egyénnek viszont nincs semmi

*) Első közleményét l. a *Budapesti Szemle* 1903. évi 318. számában.

oka a hallgatagságra, a mi az ő múltját illeti. Olyan körülmények közt él, melyek a nyilvánosság emberévé teszik: Ön vagy ismeri őt, vagy valószínűleg meg fogja ismerni, és nem hiszem, hogy a legkevesebbet is levonnék érdemeiből, ha megmondom önnek, hogy középsorsú családból származott. A mi a harmadik lényt illeti, a kivel való érintkezés élénken hatott ifjúságomra, mostani viszonyai közt föltétlen biztosságot, boldogságot és feledést élvez, úgy hogy immár teljességgel ki van zárva a lehetősége minden közösségnek az ő és annak emlékei közt, ki önnek róla beszélni szándékozik. Azt kell önnek mondanom, hogy nekem nem volt családom, és most gyermekeim által ismerem meg azon kötelekek édesességét és erősségét, melyeket nélkülöztem akkor, midőn az ő korokban voltam. Anyámnak alig volt annyi ereje, hogy engem mint csecsemőt ápoljon, csakhamar meghalt. Atyám élt még néhány évig, de oly súlyos betegségnek tehetetlen rabjaként, hogy már jóval azelőtt megszűntem jelenlétét érezni, semhogy elvesztettem őt; rám nézve ő már rég halott volt, mielőtt testileg megszűnt volna létezni: úgy, hogy jóformán nem ismertem szüleim egyikét sem, és azon napon, midőn imént kimúlt atyámat gyászolva, egyedül maradtam, nem vettem észre semmi olyan föltűnő változást, mely nekem fájdalmat okozott volna. Az árva szónak, melyet mint valami szerencsétlenséget jelentőt ismételtetek körülöttem, én előttem teljességgel nem volt semmi határozott értelme, és csak a cselédség könnyeiből érttettem meg annyit, hogy száanalomra méltó vagyok.

Ezek közt a derék emberek közt nőttem föl, miközben a távolból gyakorolt felügyeletet rám atyámnak egy nővére, Ceyssacné asszony, ki csak később telepedett meg Tremblesban, mikor vagyonom és nevelésem gondozása határozottan megkövetelte jelenlétét. Vad, neveletlen és teljesen tudatlan gyermeket talált bennem, kit könnyen lehetett szófogadásra bírni, de nehezebb volt meggyőzni; rendetlen voltam a szó teljes értelmében, a fegyelem és munka leghalványabb fogalma nélkül; midőn legelőször beszéltek nekem tanulásról és az idő fölhasználásáról, eltátottam a szájam csodálkozásomban, hogy nemcsak abból áll az élet, hogy a mezőkön futkározzunk. Addig nem tettem egyebet. Atyám életéből legutoljára a következőkre emlékszem: azon ritka perczekben, midőn

emésztő betegsége pillanatra szünetelt, kiment, elvonszoló-dott a park külső faláig és ott, hosszú, napfényes délutánon, egy nádpálczára támaszkodva, órákon át sétált oly lassú lépésben, hogy aggastyánnak tünt föl előttem. Ez alatt én a mezőkön futkostam és tört vetettem a madaraknak. Mivel sohasem oktattak semmire, azt gondoltam, hogy egy kis különbséget leszámítva, én is körülbelül épen azt teszem, a mit atyámtól láttam tenni. Akkori egyetlen pajtásaim azon szomszédbeli parasztfiúkból teltek, kik vagy restségből mulasztották el az iskolabajarást, vagy igen kicsinyek voltak még arra, hogy mezei munkára fogják őket; ezek tehát példájokkal szintén mind arra ösztönöztek, hogy a legkevesebbet se törődjem a jövővel. Tőlük részesültem azon egyetlen nevelésben, mely kellemes volt előttem, azon egyetlen oktatásban, mely ellen nem lázadoztam, és mely, ne feledje kérem, tartós és positiv gyümölcsöket volt hozandó. Gyakorlatból megtanultam, bár zavarosan, azt a sok apró-cseprő dolgot, a miből áll a falusi élet tudománya és bája. Hogy hasznát vehessem egy ilyen tanításnak, ehhez meg volt bennem minden megkívántató tehetség: izmos egészség, paraszt szemek, azaz kitünő szemek, a legkisebb zaj meghallására korán begyakorolt fül, fáradhatatlan lábak; e mellett mindazon dolgok szeretete, melyeknek a szabad ég szolgált színhelyül; rendkívüli kíváncsiság minden iránt, a mit megfigyelhetünk, láthatunk, hallhatunk; kevésbé kedvelése a könyvekben olvasható történeteknek, de annál nagyobb érdeklődés az elbeszéltek iránt. A könyvek csodás történeteieért kevésbé rajongtam mint az élő mondákért, és a helyi babonákat sokkal többre tartottam a tündérmeséknél.

Tíz éves koromban olyan voltam, mint minden más villeneuvebeli gyermek: tudtam annyit mint ők és valamivel kevesebbet mint szüleik; de mégis volt köztük és köztém, bizonyos, akkor még észrevétlen különbség, mely aztán egyszerre nyilvánvaló lett: a velük közös életmód, a velük együtt átélt tények oly érzéklésekre szolgáltattak nekem alkalmat, melyek ő előttük teljesen idegeneknek látszottak. Így kétségtelen előttem, a mint visszagondolok most rá, hogy a vadászatban nem a törvetés gyönyörűsége, a törnek a bokrok aljában kifeszítése, sem a madarakra való lesés bilincselte le engem tulajdonképen. Bizonyosságom erre az a tény, hogy a

mi némileg elevenen maradt meg emlékemben ez örökös lesben állásokból, az bizonyos helyeknek egészen tiszta képe, a nap- és évszakának pontos megjegyzése, sőt nem egy oly nesznek érzéklése, melyet azóta nem szüntem meg hallani. Talán kissé gyermekesnek fogja ön találni, hogy jól emlékszem rá, hogy ezelőtt harminczöt évvel egy este, midőn föl-szedtem törömet a frissen szántott barázdából, milyen idő volt, milyen szél fútt, vagy hogy a lég nyugodt volt, az ég szürke, a szeptemberi gerliczék milyen hangos szárnycsapásokkal vonultak át a mező fölött, és hogy körös-körül a síkságon a vitorláiktól megfosztott szélmalomok mint várták a szelet, mely késett. Nem tudnám önnek megmondani, miként történhetett, hogy egy ily jelentéktelen részlet úgy megmaradhatott emlékezetemben, az év, sőt talán a nap pontos megjelölésével, hogy e perczen nekem, ki már túl vagyok életem delén, ennyire elevenen merül föl lelkem elé, a mint önnel beszélgetek; de ha fölemlítem önnek ezt a tényt más ezer közül, ezzel csak azt kívántam jelezni, hogy ekkor már kivált valami külső életemből, valami sajátos emlékező tehetőség alakult ki bennem, mely nem volt valami fogékony a tények iránt, de rendkívül készséget tanusított minél több benyomás befogadására.

Mindebben az volt a legpositivebb tény, kivált azok szemében, kik netán érdeklődtek jövőm iránt, hogy ez az úgynevezett erőteljes nevelés a lehető legrosszabb volt. Akármilyen züllött is voltam, bármennyire is lebzseltem tegeződésig meghitt paraszt pajtásaimmal, alapjában véve egyedül álltam, egyedül fajomból, rangomból, s a rám váró jövővel legkevésbé összeillő körülmények közt. Olyan emberekhez csatolt meghitt kötelék, kik inkább szolgálaim lehettek volna, nem pedig barátaim. Gyökeret vertem a nélkül, hogy észrevettem volna, s Isten a megmondhatója, mily kevésbé könnyen eltéphető szálakkal, olyan helyeken, melyeket el kellett hagynom, még pedig lehető hamar; szóval oly szokásokat vettem föl, melyek nem vezettek egyébire, minthogy belőlem azt a sajátos kettős lényű embert formálják, milyennek később fog ismerni, félig parasztot, és félig művészi hajlamú dilettánst, hol egyiket, hol másikat, és sokszor mindkettőt egyszerre, a nélkül, hogy valaha egyik felülkerekedett volna a másikon.

Mint már említém, rendkívül tudatlan voltam; nagy-

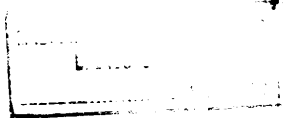
néném érezte ezt; sietett tehát tanítót hozatni Tremblesba, egy fiatal segédtanárt az ormessoni collegiumból. Igen képzett fiatal ember volt, természetes, helyes észrejárással, szabatosan gondolkozó, sokat olvasott, kinek mindenről meg volt a maga véleménye; gyorsan cselekvő, de ki előbb mindig meghányta-vetette cselekedeteinek indokait; igen gyakorlati szellem, következőleg igen nagyravágyó. Soha senkit nem láttam kevesebb idealismussal és több hidegvérrel lépni ki az életbe, sem jövőjében oly szilárdul bízni, noha oly kevés pártfogásra számíthatott. Tekintete tiszta volt, mozdulatai szabadok, kiejtése szabatos; épen elég kellemes modorral és szellemmel rendelkezett arra, hogy észrevétlenül elcsúszhassék a tömegben. Tekintve, hogy jelleme ennyire elütött az enyémtől, csak tőle függött, hogy velem hadi lábón állva, minél több szenvedést okozzon nekem; de meg kell jegyez-nem, hogy nála valódi lelki jósággal, nemes érzés és egyenes lélek párosult kifogástalanul. E hézagos, de még is felet-tébb sok hiányossággal nem vádolható egyén, sajátságosan oly uralkodó tehetségekkel volt megáldva, melyek helyettesítették nála a hiányzó kiválóbb tulajdonságokat; úgyszólván saját magából egészítette ki magát teljessé, a nélkül, hogy a legkisebb űrt is engedte volna gyanítani. Mintegy harmincz évesnek vélte volna az ember, holott csak huszonnégy éves volt. Ágoston volt keresztneve; egyelőre én is így fogom nevezni.

Mihelyt hozzánk jött, életem megváltozott, abban a tekintetben legalább, hogy két részre osztották. Nem mondtam le fölvetett szokásaimról, de újakat is kényszerítettek rám. Könyveket, írásfüzeteket és órarendet kaptam, a mitől mind csak fokozódott bennem a szabad órákban engedélyezett mulatságok szeretete; és minél hevesebben vágytam a szórakozások után, annál inkább nőtt bennem, hogy úgy mondjam a rajongás a mezőért.

A tremblesi ház olyan volt akkor, minőnek most látja ön. Vidámabb volt-e vagy szomorúbb? A gyermekekben rendszeren van bizonyos hajlam, mely arra készíti őket, hogy környezetökben mindent annyira derültnek és annyira nagyobbítva lássanak, hogy később minden föltűnő ok nélkül minden eltörpültnak és elkomorultnak tetszik, pusztán csak azért, mert a szempont nem ugyanaz már. András, kit ön ismer, és

ki hatvan év óta nem hagyta el a házat, gyakran mondta nekem, hogy körülbelül úgy folyt itt az élet mindig mint ma. Különben az a mániám, mely korán kezdődött, tudniillik, hogy följegyezzem a dátumokat, és minden alkalommal emlékeztető jeleket tegyek, megsegitetne emlékeim fölfrísítésében, ha nem volnának a nélkül is föltétlenül megbízhatók ide vonatkozó emlékezéseim. Valóban vannak pillanatok, ön érteni fogja ezt, mikor eltűnnek azok a hosszú évek, melyek elválasztanak azon időszaktól, melyről beszélek; mikor elfeledem, hogy éltem azóta, hogy komolyabb gondjaim támadtak, másféle okaim akadtak azóta az öröme, bánatra, és sokkal fontosabb események miatt lehetek meghatva. Miután a dolgok változatlanul úgy maradtak, én is változatlanul úgy élek mint régen; úgy vagyok vele, mint egy régi kerékvágással, melybe visszazökkenünk, vagy engedje, hogy ezzel a másik képpel éljek, mely jobban kifejezi, a mit érzek: úgy vagyok vele, mint egy régi, teljesen begyógyult sebbel, de mely még mindig érzékeny, egyszerre csak kiújul, úgy hogy kiáltanánk fájdalomunkban, ha mernénk. Gondolja meg kérem, hogy mielőtt elutaztam volna a collegiumba, hova későn vittek, egyetlen nap sem vesztettem el szemem elől azt a tornyot, melyet ön ott lát; ugyanazon helyeken éltem ugyanazon szokások közt; így aztán ma is olyanoknak találom a régi dolgokat, milyeneknek azokat régente találtam és abból a szempontból tekintem őket, a melyből annak idején megismertem és megszerettem. Tudja meg, hogy annak a korszaknak egyetlen emléke sem mosódott el, mondhatnám, nem is halványodott el lelkemben. Ne csodálkozzék tehát rajta, ha szerte kalandozom elbeszélésemben, a mint oly régi emlékeket újítok föl, melyek varázshatása alatt ellenállhatatlanul megfiatalodom, elannyira, hogy egész gyermekké alakulok vissza. Vannak egyes nevek, főként helynevek, melyeket sohasem tudtam hidegvérrel kiejteni: a Trembles név is ezek közé tartozik.

Hiába ismerné ön Tremblest épen oly jól mint akár magam, azért nem kevesebb fáradságomba kerülne, hogy megértessem önnel, mi minden gyönyörűséget találtam én itt. Pedig minden gyönyörűség volt itt nekem, minden, egészen a kertig, noha ez, a mint ön is látta, elég szerény. Fák voltak benne, a mi ritka dolog ezen a vidéken, és sok madár, melyek

szeretik a fákat és nem fészkelhettek volna máshová. Rend és rendetlenség honolt benne. A verandalépcsőtől homokos utak vezettek a rácskerítéshez, a mi nagyon tetszett nekem, mert mindig kedveltem az oly helyeket, a hol bizonyos ünnepelességgel lehet járni-kelni, s hol a múlt századbeli nők ünnepi öltözékei egész terjedelmükben érvényesülhettek volna. Itt-ott sötét zugok akadtak, nedves keresztutak, hova a nap alig hatolhatott be, s hol egész éven át zöldes moha nőtt, a spongyaszerű földben; félreeső magányos helyek, melyeket csupán én látogattam: mind oly régies, elhagyott jellegűek voltak, és más alakban szintén a múltat idézték elem, mely hangulatban már akkortól fogva kedvem telt. Emlékszem, hogy leültem a paddá faragott magas fatörzsekre, melyek az utakat szegélyezték. Számítottam korukat, rémitő öregek voltak. Különös kíváncsisággal vizsgálgattam azokat a kis cserjéket, melyekről azt állította nekem András, hogy olyan idősök, mint a ház legrégebb kövei, s melyek ültetését sem atyám, sem nagyatyám, sem ennek atyja nem látta. Aztán este ütött az óra, mikor minden futkározásnak, játéknak végeszakadt. Megvonultam a verandalépcső tetején és onnan néztem a kert alján, a park szögletében álló mandolafákat, az első fákat, melyeknek a szeptemberi szél lehordta leveleiket, s melyek bizarr, hátulról kivilágított diszletként emelkedtek ki az égnek alkonyi fényben égő kárpitjáról. A parkban sok fehér fa volt, kőrisek, babérfak, melyeken a húros madarak és rigók csapatostúl tartózkodtak őszkor: még távolabbról egy csoport nagy tölgyet lehetett látni, melyek legutolsókul koppadtak meg, miként legutolsókul zöldültek ki; vörhenyes lombozatukat egész decemberig megtartották, midőn már az egész liget halottnak látszott, — ott fészkeltek aztán a szarkák, ott pihentek a magasröptű madarak, oda telepedtek le az első szajkók és az első hollók, melyek a téllal rendesen jöttek a vidékre.

Minden évszak meghozta nekünk a maga vendégeit, és mindegyik azonnal kiválasztotta a maga lakását: a tavaszi madarak a virágzó fákon, az ősziék kissé magasabban, a téliek a bozótban, az örökzöld bokrokban és babérfákon. Néha tél közepén vagy már az első ködökkel valamelyik reggel egy ritka madár repült át a liget legelhagyottabb része felé ismeretlen szárnycsapással, nagy zajt ütve, kissé esetlenül, de hir-

telen. Szalonka volt, mely azon éjjel érkezett, a galyakat verdesve kúszott fölfelé és besiklott a nagy csupasz fák ágai közé ; alig mutatkozott egy pillanatra, épen csak hogy megpillanthassam hosszú egyenes csőrét. Aztán csak a következő évben láttuk ismét, ugyanazon időszakban, ugyanazon helyen, annyira, hogy úgy tetszett, mintha mindig ugyanegy vándor tért volna vissza.

Májusban vadgalambok érkeztek, egyszerre a kakukkal. Édesen búgtak, hosszú közöket tartva ; különösen enyhe estén, és mikor az új nedvtől és ifjúságtól valami élénkebb zsongás támadt a légben. A lomb mélyén, a kert szélén, fehér cseresznyefákon, jázmin virágzó bokrán, fürttől s illattól terhes orgonán, egész éjjel, amaz álmatlan hosszú éjeken, mikor a hold sütött, vagy néha eső esett, enyhén, langyosan, halkán, mint az öröm könnyei, — boldogan és gyötrődve hallgatóm egész éjjel, mint csattog a fülemile. Mihelyt borus lett az idő, elhallgattak ; aztán újra rákezdték a napfénynyel, az enyhébb szelekkel, a közeli nyár reményével. Aztán, mikor megtörtént a költés, nem lehetett többé hallani őket. És néha, unius végén, egy forró napon, a dús lombozatú fák sötét sűrűjéből, egy kis néma, határozatlan színű, félnék és réveteg madárkát láttam előtűnni, egyedül bolyongott, míg végre fölrepült : a tavaszi madár volt, mely most itt hagyott bennünket.

Künt a mezőn szökölni kezdett a széna közel a megéréshez. Az öregebb vadszőlők indái fölpattantak ; a szőlő első rügyeit hajtotta. A gabona zöldelt, messze elterülve a hullámozó síkon, hol amarantszínbe borúlt, és a repcze arany táblákban tündöklött vakitón. Rengeteg sereg rovar, pillangó és mezei madár nyüzsgött, forgott e juniusi napfényben, hallatlan élénkséggel. A fecskék betöltötték a léget, és este, midőn már megszűntek egymás után száguldozni éles kiáltások között, akkor előkerültek a denevérek, és ez a bizarr csapat, melyet a meleg esték látszottak életre kelteni, elkezdte éjjeli körtánczát a levegőben a tornyok körül. A kaszálás idejének elérkeztével csupa ünnep lett a mezei élet. Ez volt az első nagy közös munka, melyhez az összes fogatókat kihajtották, és egyazon ponton rendkívül sok munkás gyűlt össze.

Ott voltam a kaszálásnál, ott midőn behordták a takar-

mányt és a roppantul megrakott szekerek tetején vittem magam haza. Elterülve a széna tetején, mint a gyermek valami rengeteg ágyban ha fekszik, és a frissen kaszált fűvön gördülő szekér csöndes mozgásától ringatva, a rendesnél magasabbról néztem az égboltot, mely végtelennek látszott. Láttam a tengert a mezők zöld széle fölött a végtelenbe elveszni; a madarak közelebb repültek el mellettem; valami megittasító érzése a szabadabb, határtalanul tágabb levegőnek megfosztott pillanatra a reális élet fogalmától. Alig hogy a szénahordással elkészültek, már sárgált a gabna. Ekkor ugyanazon munka, ugyanazon mozgalom ismétlődött, csak hogy melegebb évszakban, élesebb napfényben: heves szelek váltakoztak teljes szélesenddel; fojtó delek, hajnalhoz hasonló szép éjek következtek, vagy a viharos napok izgató villamossága. Kevesebb mámor és nagyobb bőség, kévehalmok a termésben kifáradt és a naptól kiegészített földre szórva: ime nálunk a nyár. Az őszt ismeri ön vidékünkön, ez az áldott évszak. Aztán megjött a tél, az év köre ezzel bezáródott. Kissé többet laktam szobámban; folyton éber szemeim abban leltek foglalkozást, hogy áthatoljanak a deczemberi ködön, vagy a roppant esőfüggönyökön, melyek komorabb gyászba vonták a mezőket, mint akár a dér.

Mikor az összes fák elhullatták leveleiket, könnyebben áttekinthettem a parkot egész terjedelmében. Semmi sem nagyította meg úgy, mint a könnyű téli köd, mely kékessé színezte mélységét és csalódásba ejtett a valódi méretek felől. Semmi zaj, vagy nagyon kevés; de minden hang tisztább. A levegő rendkívül visszhangzó, különösen este és éjjel. Az ökörszem éneke a végtelenségig elnyújtódott e néma és üres sétányokon, melyeken mi gát sem fogta föl a hangot, s melyek nedves levegőtől átítatva és csöndtől áthatva álltak. A magánynak kimondhatatlan elmerültsége vett ilyenkor erőt Trembleson; a tél négy hónapja alatt főlhalmoztam ezen a helyen, hol most önhöz beszélek, összesűríttem, összpontosítottam, el nem szállhatón megrögzítettem a látományoknak, illatoknak, neszeknek és képeknek azon röppenő, finom világát, melynek köszönhetem, ha az év másik nyolcz hava alatt annyira tevékeny és mégis oly életet élhettem, mely úgy hasonlított az álomhoz.

Ágoston ilyenkor hatalmába kerített engem. Az évszak

segítségére jött neki, ekkor majdnem osztatlanul az övé voltam, és lehetőleg vezekeltem azért a sok tétlen napért, melyeken minderről megfeledkeztem. Vajon minden haszon nélkül valók voltak-e mégis ama napok?

Ágostonnak vajmi kevés érzéke volt a minket környező dolgok iránt, míg tanítványa annyira beléjük merült; oly közönyös volt az évszakok iránt, hogy épen oly könnyen tévedhetett volna a felől, melyik hónapban vagyunk, mint akár a felől, hány az óra; áthathatatlan volt oly érzéklések számára, melyek az én lényemet át meg átjárták, és annyi édes sebet ütöttek rajta, hideg, módszerességet kedvelő, szabatos és egyenletes vérmérsékű volt, a minek én mind ellenkezője voltam; így aztán oldalam mellett élt a nélkül, hogy ügyet vetett volna arra, mi bennem végbement, sőt nem is gyanította azt. Keveset járt ki, ritkán hagyta el szobáját, hol reggeltől estig dolgozott, és csak a nyári estéken engedett magának szünetet, midőn nem szoktunk lámpafénynél főnmaradni s a nap világa már nem volt elegendő a munkához. Olvasott, jegyzeteket csinált: hónapokon át írni láttam. Prózaí művet írt lapszámra terjedő párbeszédekkel. Egy nap-tárból mindig keresztneveket válogatott ki. Ráírta őket egy tiszta lapra, mindegyik mellé jegyzetet téve; följegyezte, hogy milyen idősök, milyen külsejűek, milyen jelleműek, minő különleges, bizarr vagy épen nevetséges sajátosságaik vannak. Egy drámának vagy vigjátéknak képzelt személyei voltak, változékony összetételeikben. Gyorsan írt, finom vékony betűkkel, egyenletesen, világosan áttekinthetően, miközben mintha félhangon diktálni látszott volna magának. Néha elmosolyodott, midőn egy-egy találóbb észrevétel született tolla alatt, és minden kissé hosszabb tiráda után, melyben bizonyosan valamelyik személye adta elő helyes és szoros logikáját, okoskodásait, elgondolkozott pillanatig, épen csak míg egyet lélezett, s hallottam, a mint mondta: «Lássuk, mit feleljünk». Mikor véletlenül bizalmaskodó kedvében volt, magához hívott és így szólt: «Hallgassa meg ezt, Domokos». Ritkán érthettem meg. Hogyan érdeklődhettem volna olyan személyek iránt, kiket nem láttam, nem ismertem?

Minde különféle existenciáknak bonyolódásai, a kik annyira idegenek voltak tőlem, úgy tetszett mint oly képzeletbeli társaság eseményei, melybe semmi kedvem sem volt be-

hatolni. «Na, majd megérti később», mondta Ágoston. Félig-meddig annyit megértettem belőle, hogy a miben ifjú nevelőm annyi gyönyörűségét találja, nem egyéb mint az élet játékanak látványa; az érzelmek mechanizmusa, az érdekek, nagyravágások és bűnök összeütközése, de ismétlem, eléggé közönyös volt rám nézve, hogy ez a világ afféle sakk-tábla, mint Ágoston mondta nekem, hogy az élet egy jól vagy rosszul játszott játszma, és hogy ennek a játéknak meg vannak a szabályai. Ágoston gyakran írt leveleket. Néha kapott is; némelyiken párisi bélyeget láttam. Ezeket gyorsabban bontotta föl, és sietve olvasta; ilyenkor pillanatra némi fölindulás élénkítette vonásait, melyek rendszeren nyugodtak voltak, és ezeknek a leveleknek a vételét rendszeren nagy levertség követte, mi sohasem tartott tovább pár óránál, vagy fokozott élénkség, mi pár hétre teljesen magával ragadta.

Egyszer-kétszer láttam a mint bizonyos papirokat horitékba tett, és Párisba címezve, különösen gondjába ajánlotta a villeneuvei levélhordónak. Ilyenkor látható aggodalommal várta küldeményére a feleletet, mely vagy jött vagy nem jött; aztán újra tiszta papírt vett elő, mint a földműves, ki új barázdához fog. Korán fölkel, íróasztalához futott, mint valami gyalupad mellé telepedett le a munkához, nagyon későn feküdt le, sohse nézett ki ablakán, hogy lássa, esik-e vagy szép idő van; és azt hiszem, azon napon, midőn elhagyta Tremblest, még mindig nem tudta, hogy a tornyokon folyton mozgó szélkakasok vannak, melyek a lég mozgását mutatják, és bizonyos széláramok váltakozó visszatérését jelzik. «Miért törődik vele?» mondta nekem, midőn látta, hogy érdeklődöm a szél iránt. Bámulatatos tevékenysége következtében, melyet egészsége egy csöppet sem sínylett meg, s mely természetes eleme látszott lenni, mindennek megfelelt, az én munkámnak is, a magáénak is. Belemerített a könyvekbe, újra és újra olvastatta velem őket, fordított, elemeztetett, másoltatott, és nem engedett ki, csak mikor látta, hogy nagyon elkábitott már a szavak ez áradatának erőszakos rám zúditása. Különben gyorsan és túlságos sok baj nélkül megtanultam vele mindazt, mit egy olyan gyermeknek kell tudnia, kinek jövőjéről még nem határoztak, de kiből először középiszkolai tanulót akarnak csinálni. Az volt a célja, hogy megrövidítse collegiumi éveimet azáltal,

hogy a lehető leggyorsabban előkészít a felsőbb osztályokra. Négy év telt el így, s ez idő elmúltával, késznek itélt arra, hogy a hetedik osztályra jelentkezsem. Megfoghatatlan rettegéssel vártam azt a pillanatot, midőn el kellett hagynom Tremblest.

Sohasem fogom elfeledni az utolsó napokat indulásom előtt: beteges érzékenységi roham vett rajtam erőt, mely már az esztelenséggel volt határos; igazi szerencsétlenség sem tehetne volna hevesebbé. Az ősz elérkezett; minden közreműködött, hogy fokozza kedélybajomat. Egyetlenegy részlet fogalmat nyújthat önnek róla.

Ágoston föladott nekem, erőm végleges próbája gyanánt egy latin fogalmazványt, melynek tárgya a távozó Hannibal volt, a mint elhagyja Italiát. Lementem a vadszőlőtől árnyalt terrasra, és a szabadban, a kertet szegélyző alacsony kőfalon kezdtem el írni. A tárgy azon kisszámú történelmi események közé tartozott, melyek már akkor kivételképen nagyon meghatottak. Így hatott rám minden, mi ehhez a névhez fűződött, és a zamai ütközet mindég lelkem mélyéig megindított, mint olyan catastropha, melyben csak a hősiességet tekintetem, nem törődve a joggal. Visszaidéztem emlékembe mindazt, mit erről olvastam, és igyekeztem magam elé állítani a nagy férfit, kit a hazája ellen fordult balsors megállított diadalútjában, a mint inkább a faj végzetének, mint barczi vereségnek engedett, lemegy a tengerpartra, melyet fájó kényszerből hagy ott, a kétségbeeséstől és dacztól kísért utolsó istenhozzádot int feléje — és igyekeztem mindazt jól-rosszúl kifejezni, a mit akkor, ha nem is történelmileg, de legalább költőileg igaznak véltem.

A kőfal, mely íróasztal gyanánt szolgált nekem, meleg volt; gyíkok sétáltak rajta kezem mellett az enyhe napfényben. A fák, melyek nem voltak már zöldek, a kevésbé hő napfény, a hosszabb árnyékok, a nyugodtabban szálló fellegek, minden az ősz sajátos komoly bájával hanyatlásról, elmúlásról beszélt, istenhozzádot mondva. A szőlőlombok egyenként hulldogáltak, a nélkül, hogy szellő rezzentette volna az indát. A parkra csöndes nyugalom borult. A madarak oly hangon szóltak, mely szívem mélyéig meghatott. Nem okadatolható, még kevésbé fékezhető elérzékenyülés vett rajtam hirtelen erőt, mint egy áttörni kész ár, a keserűség és elra-

gadtatás egyesült árja. Mikor Ágoston lejött a terraszra. könyvekben úszva talált.

— Mi lelte? — kérdezte. — Talán Hannibal miatt sír?»
De én felelet nélkül nyújtottam át neki az imént teleírt lapot.

Újra rám nézett, bizonyos meglepetéssel; meggyőződött róla, hogy nincs körülünk senki, a ki ennek a különös fölindulásnak oka lehetne; gyors és szórakozott pillantást vetett a parkra, a kertre, az égre, és újra így szólt:

— De hát mégis mi lelte?»

Aztán átvette a lapot s olvasni kezdte.

— Jó, szólt, miután elolvasta, csak kissé erőtlen. Jobbat is tud ennél csinálni, bár egy ilyen fogalmazvány egy közepes tehetségekből álló hetedik osztályban a jobbak közt biztosíthat önnek helyet. Hannibál nagyon is átadja magát a búbánatnak; nincs elég bizalma azon népben, mely a tenger túlsó oldalán fegyverben vár rá. Mert előre megsejti Zamát, fogja ön mondani; de ha elveszítette Zamát, nem az ő hibájából történt. Megnyerte volna, ha nem szembe süti őket a nap. Különben Zamá után megmaradt neki Antiochus. Antiochus árulása után megmaradt neki a mérég. Semmi sem veszett el egy emberre nézve, míg nem mondta ki utolsó szavát.

Egy nyitott levelet tartott kezében, melyet épen abban a perczben kapott Párisból. Élénkebb volt a szokottnál, mint máskor; valami erős, örömteljes és elszánt izgatottság csillogott szemeiben, melyek tekintete mindig határozott volt, de melyek rendszerint kevésbé gyúltak ki a hévtől.

— Kedves Domokos — folytatta, néhány lépést téve velem a terraszon — jó újságot kell önnel közölnöm, olyan újságot, mely öröme lesz, mert tudom, minő barátsággal viseltetik irántam. Azon napon, midőn ön belép a collegiumba, én Párisba utazom. Rég készülök rá. Minden elő van készítve arra nézve, hogy biztosítsa ott számomra a megélhetést. Várnak ott rám. Íme a bizonyítéka.

És ezt mondva megmutatta nekem a levelet.

— A siker ma csak egy kis erőfeszítéstől függ, és én ennél nagyobbakat is tettem már; ön megmondhatja ezt, ki látott dolgozni. Hallgasson rám, kedves Domokos, három nap mulva ön hetedik osztályos tanuló lesz, azaz valamivel kevesebb mint egy férfi, de sokkal több a gyermeknél. Az

életkor közönbös. Ön most tizenhat éves. Egy fél év múlva, ha úgy akarja, tizennyolcz éves lehet. Hagyja el a Tremblest és ne is gondoljon többé rá. Ne gondoljon soha rá, csak később, majd ha vagyoni ügyeinek rendezése merül föl. A falusi élet nem az ön számára való, sem az elszigeteltség, mi megölné. Ön mindig igen magasra, vagy igen le tekint; ott a nagyon magasban elérhetetlen az, mi lakozik; itt egészen lent pedig lehullott, száraz levél hever. Az élet sem ott, sem itt nem rejlik; nézzen maga elé egyenesen, embermagasságban, és akkor föl fogja fedezni. Önnek sok intelligentiája van, szép vagyona, olyan neve, mely kész ajánlólevél; ilyen útravalóval collégiumi podgyászában, mindent elér az ember. Még egy tanácsot: készüljön el rá, hogy nem lesz nagyon boldog tanulóévei alatt. Gondolja meg, hogy az engedelmesség nem kötelez semmire a jövőben, és hogy a kötelező fegyelem semmi, ha az embernek elég esze van, hogy azt maga tegye kötelezővé magára nézve. Ne adjon sokat az iskolai barátságokra, legfeljebb ha teljesen szabadon választhat; és a mi a féltékenykedéseket illeti, melyeknek ki lesz téve, ha, a mint hiszem, sikert arat, ezekre is legyen elkészülve előre és tekintse úgy mint az élet előiskoláját. Most pedig ne töltsön el egy napot se a nélkül, hogy folyton ne ismétlje magában, hogy a munka célhoz vezet, és ne aludjék el egy este se a nélkül, hogy Párisra ne gondoljon, mely várja önt, és hol viszontlátjuk egymást».

Megszoritotta kezemet, teljesen férfias felsőbbség mozdulatával, és egy szökkenéssel fönt termett a lépcsőn, mely szobájához vezetett.

Én pedig ekkor lementem a kertbe, hol az öreg András a virágágyakat gyomlálta.

— Mi történt. Domokos úr? — kérdezte András, észrevéve, hogy mennyire izgatott vagyok.

Az történt, hogy három nap múlva elutazom a collegumba, jó öregem!»

Azzal elfutottam a park végébe, hol estig elrejtözve maradtam.

IV.

Három nappal azután elhagytam Tremblest Ceyszacné asszony és Ágoston társaságában. Kora reggel történt. Az egész ház talpon volt. A szolgák körülöttünk jártak-keltek. András a lovak előtt állt; még sohasem láttam ennyire szomorúnak amaz esemény óta, mely a házat utoljára gyászba borította; aztán fölhágott a bakra, bár nem szokott hajtani, és a lovak vágatva eredtek útnak. A mint keresztülhajtattunk Villeneuveön, hol minden arcot jól ismertem, kettőt-hármat megpillantottam egykori kis pajtásaim közül: már fiatal legények, majdnem férfiak voltak; a mező felé tartottak, szerzőkkel vállalkon. A kocsizörgésre hátranéztek, s megértve, hogy valami többről van szó, mint egyszerű sétakocsizásról, vidáman integettek felém, szerencsés utazást kívánva. A nap fölkelte. Kiértünk a mezőre. Nem ismertem föl többé a helyeket; új arcokat láttam elhaladni. Néném le nem vette rólam szemét, és jóságosan nézett. Ágoston arcza csak úgy sugárzott. Én majdnem annyira zavart voltam, mint a menynyire búsultam.

Egy álló napra volt szükségünk, hogy megtegyük a tizenkét mérföldet Ormessonig; a nap épen lenyugodni készült, midőn Ágoston, ki folyton kinézett a kocsiblakon, így szólt hirtelen nénémhez:

— Asszonyom, már látszanak a Szent Péter-templom tornyai.

A vidék lapos, sáppatag, unalmas és nedves volt. Egy alacsony város, tele templomtornyokkal, kezdett mutatkozni egy füzes függőnye mögött. Mocsarak váltakoztak rétekekkel, és fehéres füzek sárguló jegenyefákkal. Egy patak folyt jobbra, nehézkesen hömpölygetve zavaros vizét iszaptól sáros partjai közt. A parton és a vízfolyás által kettéhajlitott nádak közt deszkával megrakott tutajok álltak a parthoz kötve és az iszapban megfeneklett ócska szállító hajók, melyek mintha sohase úsztak volna szabadon. Lúdak jöttek a rétről a folyó felé, és a kocsi előtt futottak lármás gágogással. Lázt okozó ködbe burkolva, apró majorházak látszottak a távolban, a csatornák partján tenyésztett kender mögött megbúva és valami nedvesség, mely már nem a tengertől jött, úgy meg-

borzongatott, mintha nagyon hideg lett volna. A kocsi egy hidra ért, melyen a lovak lassított lépésben haladtak át, aztán egy hosszú boulevard következett, hol teljes sötétség uralkodott már, és a mint keményebb kövezeten hallottam megcsattanni a lovak patkóit, azonnal tisztában voltam vele, hogy a városba értünk már. Azt számítottam magamban, hogy tizenkét óra választott el már az indulástól, tizenkét mérföld választott el Tremblestől; azt mondtam magamban: most már mindennek vége, visszavonhatatlanul vége, és úgy léptem be Ceyssacné néném házába, mintha börtön küszöbét léptem volna át.

Roppant nagy ház volt, a városnak ha nem a legpusztább, de legkomolyabb negyedében, zárdák szomszédságában, nagyon kis kerttel, mely magas falak árnyékában mohosodott. A dohos nagy szobákból nem nyílt semmiféle kilátás; a folyosó csak úgy kongott, a sötét lépcsőházban kőcsigalépeső vezetett föl: s mindezt vajmi kevés élő lény élénkítette jelenlétével, kik ebbe a sok helyiségbe életet vittek volna. A régi erkölcsök hidegsége, a vidéki erkölcsök merevsége, a szokások tiszteletben tartása, a társadalmi ildom cultusa, a jómód, vagyonosság és unalom látszott meg itt mindenben. A felső emeletről ugyan nyílt némi kilátás a város egy részére, de oda sem látszottak egyebek mint füstös házfedelek, a zárdák alvótermei és tornyok. Itt állt az én szobám.

Rosszúl aludtam, vagy nem is tudtam aludni. Minden félórában, vagy minden negyedórában, mindegyik toronyóra sorban, tisztán hallhatólag ütött; egyik sem hasonlított a villeneuvei falusi óra hangjához, melyet annyira megkülönböztetett rekedtessége. Lépések hangzottak az utcában. Erős csengetéshez hasonló zaj harsant föl a városnak e sajátságos csöndjében, melyet a zaj szendergésének lehetne nevezni, és egy különös hangot hallottam, egy lassú, rythmikus, kissé éneklő férfhangot, mely szótagról szótagra emelkedően kiáltotta: «Egyet ütött, kettőt ütött, hármát ütött már az óra!

Ágoston kora reggel bejött szobámba.

— El akarom vezetni önt a collegiumba; meg akarom mondani az igazgatónak, milyen derék fiú ön. Az én ajánló szavam, tudom, nem sokat nyomna a latban, tette hozzá szerényen; de az igazgató úr régebben sok bizalommal viseltett irántam és becsült jó igyekezetemért.

Csakugyan együtt mentünk az igazgatóhoz bemutatkozni. Én nem voltam magamnál. Hagytam, hogy odavigyenek és visszahozzanak. A mint áthaladtam az udvarokon, s megpillantottam az osztályok termeit, nem éreztem egyebet mindez új benyomások iránt teljes közönynél.

Még ugyanezen napon, négy órakor, Ágoston úti ruhában, kezébe véve egész podgyászát mi egy bőrtáskába volt csomagolva, azon térre ment, hol befogva és indulásra készen várakozott a párisi gyorskocsi.

— Asszonyom, — szólt nénémhez, ki velem együtt elkísérte, még egyszer köszönöm irántam való jóindulatát, miben négy év alatt folyton részesíteni kegyeskedett. Mindent megtettem, a mit tehettem, hogy Domokos barátomba beleoltsam a tanulás szeretetét és férfias gondolkodásmódot. Bizton megtalál Párisban, ha majd egyszer oda jön és épen oly bizton számíthat mint ma bármikor baráti odaadásomra.

— Irjon nekem, — szólt hozzám, valósággal megindultan öelve meg engem. — Igérem, hogy én is irok. Kitartást és szerencsét. Ön egyiknek sincs híjával!

Alig helyezkedett el a felső ülésen, a postakocsi kezébe vette a gyeplőt.

— Isten önnel! — mondta még egyszer, félig megindult, félig boldogságtól sugárzó arckifejezéssel.

A postakocsi ostorával rásuhintott a négy lóra, és a kocsi elindult Páris felé.

Másnap, nyolcz órakor a collegiumban voltam. Utolsó-nak mentem be, hogy elkerüljem a tanulók áradatát és el azt, hogy engem is, mint minden újon jöttet, többé-kevésbé bünyös szemmel vizsgálgassanak. Egyenesen mentem, se jobbra, se balra nem pillantva, és szememet egy sárgára festett ajtóra szegezve, mely fölé ez volt írva: *Hetedik*. A küszöbön egy szürkülő hajú, sápadt és komoly úr állt, kinek megviselt arcán sem keménység, sem jóság kifejezése nem látszott.

— Rajta, rajta, — szólt, — kissé gyorsabban.

Ez a pontosságra intés, a fejelem ez első szava, melyet egy ismeretlen intézett hozzám, arra készítetett, hogy föl-emeljem fejemet és rátekintsek. Unatkozni látszott, és közönyösen nézett, már nem gondolva azzal, mit imént mondott.

Eszembe jutott Ágoston tanácsa. A stoicismus és elhatározás villámsugára cikázott át lelkemen.

— Igaza van, gondoltam, egy félperczcel megkésztém — és bementem.

A tanár fölment a katedrára és mekezdte a tollba mondatot. Próbadolgozatot adott. Először történt, hogy önszeretemenek vetélytársakkal kellett harczolnia. Körülnéztem új pajtásaim közt, és teljesen egyedül éreztem magam. A terem homályos volt; esett az eső. Az apró táblácskákra osztott ablakon át láttam, mint mozgatja a szél a fákat, melyek annyira szorosan a nagy udvar fekete falai mellett álltak, hogy ágaikkal egyre verdesték ezeket. Az esős szélnek e zúgása a fák közt, mely oly ismerős volt nekem, az udvarok csendjét mint mormolás szakítá meg koronként. Nem túlságos keserűséggel hallgattam, bizonyos elmélyítő és megborzongató szomorúságba merülve, mely egy-egy perczre rendkívül édes érzéssé fokozódott.

— Nem dolgozik? — kérdé hirtelen a tanár? — Az ön dolga! . . .

Aztán egyébbel törődött. Csak a tollak perczegését hallotta már a papíron.

Kissé később, az a tanuló, ki mellett ültem, ügyesen egy czédulát csúsztatott át hozzám. Ez a czédula egy mondatot tartalmazott a tanár tollba mondott szövegéből s ez volt alája írva:

— Segítsen ki, ha tudja, különben bakot lövök.

Azonnal visszacsúsztattam neki a fordítást, már olyat a milyet, saját dolgozatom alapján, de más szavakkal s a végére egy kérdőjelt téve, mely ezt akarta mondani:

— Nem kezeskedem róla; gondolkozzék rajta.

Szomszédom egy mosolylyal köszönte meg, és a nélkül, hogy gondolkozott volna rajta, leírta. Pár percz múlva új izenetet küldött nekem. Ebben ez állt:

— Ön új tanuló?

Ez a kérdés azt bizonyította, hogy ő is új. Nagyon megörvendtem neki és sietve feleltem e fiúnak, ki épen oly magányosan állt, mint én:

— Igen.

Körülbelül egykorú volt velem, de gyöngébb testalkatú, szőke, vékony, szép, szelid és élénk kék szemekkel, s a vá-

rosi gyermekek halvány, beteges arcszínével, elegánsan öltözve, oly különleges szabású ruhákban, melyek nem vallottak a vidéki szabóiparnak termékeire.

Együtt jöttünk ki.

— Köszönöm szivességét — szolt új barátom, midőn magunkra maradtunk. Irtózom a collegiumtól, de most már nem törődöm vele. Egy egész rakás szurtos kezű boltos-fiú jár ide, kiket sohse fogok barátaimúl fogadni. Ők sem állhatnak majd bennünket, de bánom is én. Ketten majd csak elbánunk velök. Ön mindezt legyüri, és ők tisztelni fogják. Rendelkezzék velem mindenben, szolgálatára állok, csak azt ne kívánja, hogy fordítást csináljak. Ki nem állhatom a latint: ha nem kellene érettségít tennem, soha rá se néznék.

Aztán megmondta, hogy D'Orsel Olivérnek hívják, hogy Párisból jött, hogy családi körülményei miatt költözött ide Ormessonba, hol be fogja végezni tanulmányait, hogy a Kármelita-utczában lakik nagybátyjával és két unokanővérével, és hogy néhány mértföldnyire Ormessontól egy birtoka van, Orsel; családja ettől kölcsönözte nevét.

— Na egygyel kevesebb előadás! Ne is gondoljunk többé az iskolára, délutánig!

Ezzel elváltunk. Fürgén lépdelt, finom czipőit csikorgtatta, nagy biztossággal választva ki a kevésbbé sáros köveket, és hanyagul lóbálta könyveit, oly keskeny csattos szijba fűzve, mely angol zablához hasonlított.

Tanulóéveim többi részével nem fogom önt untatni. Ez első órákat azért említettem meg, mert azon barátság sírontúli emlékeihez fűződnek, melyet azon a napon kötöttem, s melynek ma oly szomorúan örökre vége szakadt. Ha a következő három év némi érdeklődést kelt föl bennem, az másnemű érdeklődés, melyben semmi részök sincs a tanuló érzelmeinek. És hogy végezzek azzal a jelentéktelen csirával, mit diáknak neveznek, röviden annyit, hogy — iskolai nyelven szólva — jó tanuló lettem, még pedig akaratom ellenére, és magamat bajba nem keverve, azaz a nélkül, hogy törekedtem volna rá, vagy megbántottam volna valakit általa; — azt hiszem, szép sikereket is jósoltak nekem a jövőben; a folytonos, felettébb őszinte és jól észrevehető bizalmatlanság, mivel magam iránt viseltettem, épen oly hatást gyakorolt, mintha szerénység lett volna, és megbocsáttatott

nekem sok olyan fölényt, miből magam sem csináltam nagy dolgot; — végre az önbecsülésnek ebben a teljes hiányában már ekkor jelentkezett egy olyan szellemnek a gondtalansága, vagy szigorúsága, mely korán volt elkezdendő azt, hogy magát megfigyelje, valódi értéke szerint becsülje és elitélje. Ceyssacné néném háza nem volt vidám, mint mondtam, még kevésbé volt az Ormessonban az élet. Képzelden el egy nagyon kis várost, mely ájtatoskodó, szomorkás, régies, elfeledve a vidék egy távoli zugában, semmiféle szerepet nem játszva, semmi szolgálatot nem téve, honnan napról napra mind jobban visszavonult az élet, és melyből mind többet nyelt el a mező; semmi ipar, pangó kereskedés; jövedelmi forrásaiból szűken élő polgárság, és duzzogó aristocrazia; nappal kihalt utcák; éjjel világítatlan utak; nyomasztó csönd, mit csupán csak a tornyok harangszava szakít meg; és minden este, tíz órakor a Szent Péter-templom nagyharangja megkondult, hogy lefekvésre intse az inkább unalomtól, mint fáradtságtól már úgyszólván háromnegyed részben álomba merült várost. Nagyon szép és nagyon sűrű lombú szilfákkal beültetett hosszú boulevardok övezték komor árnyékkal. Naponkint négyszer jártam rajta, iskolába menet és jövet. Ezen az úton, mely nem a leg-rövidebb volt, de a legjobban megfelelt izlésemnek, közel juthattam a mezőhez, láttam onnan távolban nyugat felé elterülni, szomorúan vagy mosolygón, zölden vagy jéggel borítva, az évszak szerint. Néha lementem egészen a folyóig, a látvány nem változott: e folyó sárgás vizét szakadatlanul erre, majd arra hömpölyögtette a dagály és apály mozgása, mely idáig elhatott. A nedves szelekben kátrány-, kender- és fenyődeszka-szag érzett. Mindez egyhangú és rút volt; igazában véve semmit sem találtam, a mi megvigasztalhatott volna Tremblesért.

Néném az ottani vidéki élet szellemének hódolt; szeretete a mi ósdi jellegű volt, félt a változástól, irtózott a lármás újdonságoktól. Ájtatos és nagyvilágias volt, nagyon egyszerű, bár méltóságteljes modorú, mindenben tökéletes, még apró különcködéseiben is; e két elv szerint rendezte be tehát életét, melyek, mint mondta, családi erények voltak nála; teljes hódolás az egyház törvényeinek és a világi törvények tisztelete; és olyan könnyed bájt tudott e két kötelesség teljesítésébe önteni, hogy egészen őszinte ájtatossága

csak a nagyvilági ildomtudas újabb bizonyítékának tetszett. Szalonja, mint általában egész életmódja, úgyszólván nyílt menedékhelye és találkozója volt régi emlékezéseknek és öröklött rokonszenveknek, melyek mindennap újabb apadásal fenyegettek. Összegyűjtötte ott, különösen vasárnap esténként, azt a néhány lényt, kik még életben voltak régi társaságából. Mindnyájan az elbukott monarchia hívei voltak, és azzal együtt vonultak vissza a világtól. A forradalom, melyet közéről láttak, és mely közös alapúl szolgált élményeikhez és sérelmeikhez, mindnyájokat egyformává alakította át, miután ugyanazon megpróbáltatásoknak tette ki őket. Eszökbe jutottak az ***-i citadellában együtt töltött kemény telek, mikor nem volt fa, a mivel fűtsék a kasszárnyák hálótermeit, hol a földön kellett hálniok; eszökbe jutott, mint bonyálták bele, más ruha hiányában, függönyökbe a gyermekeket, mint vásároltak titokban fekete kenyeret. Néha azon vették észre magokat, hogy mosolyognak azon, mit egykor rettentőnek találtak. A kedélynek az életkorral járó elcsöndesülése lecsillapította a legszilajabb haragot is. Az élet újra kezdte folyását, behegesztve a sebeket, jóvátéve az okozott bajokat, eltompítva a bánatokat, vagy újabb bánatok által feledtetve őket. Már nem esküdtek össze többé a kormány ellen, alig mondtak rosszat róla, csak várakozó álláspontra helyezkedtek. Végre a szalon egyik sarkában játszóasztal állt, és ott suttogtak, a kártyát keverve, a fiatalok, a jövő, vagyis az ismeretlen képviselői.

Mindjárt azon napon, melyen Olivérrel találkoztam, hazajöve a collegiumból, siettem nénémel tudatni, hogy van egy barátom.

— Barátod! — felelte Ceyszacné kissé talán igen is hamar, kedves Domokos; tudod hogy hívják s milyen idős?

Elmondtam a mit Olivérről tudtam, s abban a kedvező színben festettem le, mi engem az első látásra meghódított; de a név egymaga elég volt arra, hogy megnyugtassa nénémet.

— Egyike a legrégebb és legjobb neveknek vidékünkön, mondta. Olyan ember viseli, ki iránt én magam is nagybecsüléssel és barátsággal viseltetem.

Néhány hétre azután, hogy ez az új kötelék képződött, a két család egyesülése teljes volt, és a tél első havában

megkezdődtek összejöveteleink, vagy Ceysacnénál, vagy a d'Orsel palotában, mint Olivér szokta nevezni a Karmelita-utczabeli házat, hol pedig minden nagyobb fényűzés nélkül lakott nagybátyja és két unokanővére.

E két unokanővér közül az egyik egész gyermek volt és Juliának hívták; a másiknak, ki körülbelül egy évvel volt idősebb mint mi, Magdaléna volt a neve; akkor jött ki a zárdából. Még meglátszott rajta a zárdabeli élettől fegyelmezett magatartás, a mozdulatok félszepsége, a zavartság, mely nem tud mit tenni magával; a zárdabeli szerény egyenruhát hordta; abban az időben, melyről most beszélek; még egész rakás sötétes, szűk és magas nyakú ruhát viselt el, melynek derekát kopottá tette a padhoz súrlódás, a térdek tája pedig csak úgy fénylett a kápolna kőkoczkáin való térdeléstől. Fehér arczán valami hidegség áradt végig, mely a napvilágtól zárkozott életmódra s az indulatok teljes hiányára vallott; szemei csak félig voltak nyilva, mint a most ébredőnek; nem volt sem nagy, sem kicsi, sem sovány, sem kövér, határozatlan alakja még csak ezután ígérkezett körvonalozódnival s formálódni. Már azt mondták róla, hogy nagyon csinos: szivesen ismétlem ezt magam is, a nélkül, hogy ügyet vettem volna rá, vagy hittem volna benne.

A mi Olivért illeti, kit csak az iskola padján láttattam önnel, képzeljen magának egy szeretetreméltó fiút, ki kissé különöz, irodalmi műveltség tekintetében nagyon tudatlan, nagyon koraérett mindenben, mi az életet illeti; magatartásában, mozdulataiban és beszédében egyaránt könnyed; bár semmit sem tudott még a világról, kitalálta azt, utánozta külsőségeiben s elfogadta már előítéleteit. Képzeljen magának egy oly rendkívüli ifjat, ki a nélkül, hogy azért nevetségessé válnék, kissé különös hévvel iparkodik megelőzni életkorát és alig tizenhat évvel a felnőtt embert adni; képzeljen magának egy oly egyént, ki egyszerre fejlődő félben levő és érett, mesterkéltséggel és mégis elbűvölő: és meg fogja érteni, miként bájlohatta ő el annyira Ceysacnét, hogy megbocsássa neki mint tanulónak a hibáit, a gyermekesség utolsó és nála egyetlen maradványainak tekintve azokat. Olivér különben Párisból jött, és ez volt az a nagy fölény, melyből többi fölénye is származott; ha nem is nénémnek, de legalább nekünk abban összegeződött valamennyi.

A milyen messze csak visszatérek emlékeimben, melyek közvetlen forrásuknál oly sekélyek és később oly zajgó árrá nőttek meg, s melyeknek folyamán csak némi bajjal tudok visszafelé haladni: ott találom megszokott helyükön, a zöld posztóval bevont asztal körül, lámpafénynél ezt a három fiatal arcot, melyek akkor oly mosolygók voltak, a komoly gondnak minden árnya nélkül, és melyeket aztán a bánatnak vagy a szenvedélynek egykor annyiféle módon el kellett szorítania: ott látom a kis Juliát mint duzzogó gyermeket rakonczátlanságaival; Magdalénát, mint még félig iskolás leánykát; Olivért csevegve, szórakozottan szeszélyeskedve; csupa választékosság, a nélkül, hogy erővel törekednék rá, izléssel öltözve oly időben és oly helyen, a mikor és a hol a gyermekek a lehető legrosszabbul öltözködtek; élénken, könnyedén forgatva a kártyákat, az olyan férfi biztosságával, ki sokat fog játszani, és ért majd a játékhoz; aztán hirtelen két óra alatt tiszser is abba hagyja a játékot, ledobja a kártyákat, ásitozva, s e szóval: «Únom», félrevonul, hogy egy nagy karosszék mélyébe temetkezzék. Hívják vissza, nem mozdul. Mire gondolhat Olivér? kérdi mindenki. Nem felel senkinek és csak néz tovább szó nélkül maga elé, azzal a nyugtalan arczkifejezéssel, mely magában véve már oly vonzó volt, és azzal a különös tekintettel, mely úgy kalandozott a szalon félhomályában, mint a szikra, melyet föl nem tartóztathatni szálltában. Különben elég kevéssé volt rendszerető szokásaiban, már oly discretül viselkedett, mintha rejtegetni való titkai lennének; pontatlan volt összejöveteleinknél, soha nem lehetett otthon találni; serényen tevékenykedett és tétlenül kóborolt, mindig mindenütt ott volt és mégis sehol sem volt; ez a kalitba zárt madár módját lelte, hogy meglepetéseket teremtsen magának a vidéki életben, és úgy röpködjön börtönében, mint künt a szabadban. Különben azt mondta magáról, hogy ő száműzött és mintha az Augustus Rómáját hagyta volna oda, hogy Thraciába jöjjön, megtanult könyv nélkül néhány hanyatlás-kori latin töredéksort, melyekben mint mondá, vigaszt lelt azért, a miért pásztorok közt kell laknia.

Ilyen pajtás mellett nagyon egyedül érezhettem magam. Nem volt elég levegőm, és majd megfuladtam szűk, minden vidámságot, minden kilátást nélkülöző szobámban, honnan a láthatárt szürke, magas falak zárták el szemem elől, melye-

ken füst futkosott s melyek fölött néha elvértve folyami sirályok röpködtek. Tél volt; heteken át esett, havazott; aztán hirtelen olvadt és elvitte a havat: a város most feketébbnek tetszett ezután a tűnő csillogás után, melylyel perczre mint szeszélyes díszszel vontá be e zord évszak. Egy reggel végre sok-sok idővel ezután nyiltak meg az ablakok és újra éledt zaj hallszott ki rajtok; hallani lehetett, mint kiáltoznak át egyik házból a másikba; a madárkák, melyeket kitétek a levegőre, énekeltek a kalitkáikban; a nap süttött; lenéztem a magasból tölcésrszerű kis kertünkbe, hol a kormosoknak látszó ágakon a rügyek fakadtak. Egy páva, mely egész télen nem mutatkozott, lassan fölmászott egy fődél tetejére, s ott terjesztgette szét farkát, különösen esténként, mintha sétáira a lenyugvó nap enyhe melegét választotta volna ki. Ilyenkor egész szélteben kitérta az égen roppant farkának csillagos legyezőjét, és rikácsolni kezdett éles hangján, mely oly rekedtesen hangzott, mint minden más zaj e városban. Így tudtam meg, hogy az évszak változik. A szabadulás vágya nem ragadott el felettébb. Én is olvastam Ovidius elegiáiban oly distichonokat, melyeket lemondással mormolgaték magamban, Villeneuve gondolva, az egyetlen helyre, melyet ismertem, és melynek emléke sajgó bánattal tölté el szívemet.

Valami úgy gyötört, izgatott folyton; különösen bénul tétlenségem érzete bántott még a munka közepett is, mert a munka énemnek csak oly fölöslegét foglalta el, mely már akkor sem számított életemben. Már akkor volt két-három mániám, így a többi közt szerettem a kategoriákba csoportosítást, és az időpont szabatos följegyzését. Az előbbinek az volt czélja, hogy mintegy kiválogassak bizonyos mennyiséget napjaimból és noha ezek mind egyformáknak látszottak és semmi különösebb esemény nem tette egyiket kellemebbé, másikat rosszabbá, érdemök szerint osztályoztam őket. Már pedig ezeknek a merő unalomból álló hosszú napoknak az volt egyetlen érdemök, hogy egygyel több vagy kevesebb fokot jelcztek az élet azon forrongásából, mit magamban éreztem. Minden oly alkalom, mely úgy érezteté velem, hogy gyarapodott bennem az erő, az érzelmesség, az emlékező tehetség, — úgy érezteté, hogy lelkiismeretem hangja mintegy finomabb lett és tisztábban szólt, — minden oly percz, melyben lehetővé vált énemnek intenzivebb összpontosítása

vagy gyöngédebb áradozása, feledhetlenné tette rám nézve azt a napot. Ebből származott aztán másik mániám, a folytonos kelet-jelzés, a sok szám-symbolum, a hieroglyphe följegyzés, minek itt látja bizonyítékait, és láthatja mindenütt, hol szükségesnek gondoltam megörökíteni a teljesség, a magasztosultság egy-egy pillanatának nyomát. Életem többi részét, mi langymelegségben vagy szárazságban pazarlódott el, azon sekélyes tengerfenékekhez szoktam hasonlítani, melyek apály alkalmával bukkannak föl a vízből, és melyek zátonyán minden mozgás úgyszólván sírjára lel.

Ily váltakozása életem folyásának meglehetősen hasonlít a világító tornyok forgólámpájához, melynek fénye hol eltűnik, hol megjelenik, és én folyton valami ébredésre vártam magamban, mint a hogy vártam volna a lámpafény visszatértét.

A mit most pár szóban beszélek el önnek, természetesen csak nagyon rövid összegezése hosszú, titkos és sokféle szenvedéseknek. Midőn aztán egy napon fölfedeztem előttem addig ismeretlen könyvekben oly költeményeket és színdarabokat, melyek ugyan ez ösztönszerű lelki tüneteket tárgyalták, csupán azon bántódtam, hogy talán csak eltorpított parodiáját érzem annak, mit azon nagy szellemek előttem átéreztek. Példájok nem tanított semmire, szintoly kevéssé okultam tanaikból, a mennyiben ők tanokat vontak le esetökből. A baj megvolt, ha bajnak lehet nevezni azt a kegyetlen adományt, mely életünknek, mint valami más által játszott színdarabnak végignézésére képesít, és én beléptem az életbe a nélkül, hogy gyűlöltem volna, bár sok szenvedést okozott nekem, de egy elválhatlan, benső és határozottan halálos ellenség társaságában, a ki nem más volt, mint saját magam.

V.

Egy egész év telt el ilyen módon. A város közepéből láttam megérkezni az őszt, a mint pirosra festette a fák lombjait és zöldre a legelőket, és azon napon, midőn az iskola újra megnyílt, egy nyugtalan, boldogtalan lényt vittem magamban oda vissza, mint rendesen, — a ki olyan volt mint

valami kette görnyedt lélek, vagy egy bús fakir, ki folyton magát vizsgálja.

Ez a magam fölött folyton gyakorolt bírálata: ez a kéréstelen szem, mely hol barátságos, hol ellenséges volt, de mindig úgy feszélyezett mint valami örökös tanú, és oly gyanakvó volt mint egy-bíró, ez az állandó állapota a folytonos vizsgálódásnak, egy olyan kor legártatlanabb cselekedeteivel szemben, melyben rendesen nem igen szokta az ember megfigyelni magát: mindez egész sorozatát idézte elő nálam a rosszullétnek, megzavarodásnak, kábultságnak vagy izgatottságnak, a minek aztán határozottan válsághoz kellett vezetnie.

Ez a válság tényleg beállt tavasz felé, épen akkor, midőn betöltöttem tizenhetedik évemet.

Egy napon, április vége felé, okvetlenül csütörtökön, mert iskolai szünnapon történt, korán távoztam a városból és egyedül, céltalanul az országúton sétáltam. A szilfákon még nem volt levél, de rügyek borították már; a rétek a sok százszor-szeptől olyanok voltak, mintegy rengeteg virágos kert; a sövényeket is kinyíltan borította a csipkerózsa; az élénken s melegen sütő napfény énekelni készítette a pacsirtákat, és valósággal föl az égbe látszott vonzani őket, annyira egyenes vonalban szálltak föl és oly magasan lebegtek. Mindenütt újonszülött rovarok, melyeket a szél mint fényatomokat hintázott a magas fűszálak végén; mindenütt madarak, melyek párosával gyorsan röppentek tova, és vagy a széna-rétekre, vagy a gabnába, bokorba szálltak, láthatatlan fészkeik felé. Imitt-amott betegek vagy aggastyánok sétáltak, kiket a tavasz megfiatalított, vagy visszaadott az életnek; és a szélnek nyitottabb helyeken hosszú, rezgő farkú sárkányokat eregettek föl a gyermekcsoportok s nézték, míg szemök ellátott, mint lebegnek azok mintegy odaszögezve a világos azurban élénk szín pettyekkel czifrázott fehér czimerpajzsok gyanánt. Gyorsan mentem, mintegy átjárva és hajtva e fényfürdőtől, a most születő növényzet ez illatától, a fölserdült tavasz ez élénk zsendülésétől, mely az egész légkört át meg át járta. Nagyon édes és ugyanekkor nagyon heves érzések fogtak el. A könyekig megindúltnak éreztem magam, de minden bágyatag epedezés, izetlen érzékenység híján. Ellenállhatlan vágy üzött, hogy csak menjek, messze-messze, míg össze nem roskadok a fáradságtól, a nélkül, hogy egy perczre bár pihe-

nőt tartanék. Ha valahol olyas valakit pillantottam meg, ki fölismerhetett volna, hirtelen megfordultam, félrevágtam és lélekszakadva mélyedtem bele a zöld gabnát átszelő ösvényekbe, hol senkit sem láttam már. Valami szilaj ösztön, mely erősebb volt bennem mint valaha, arra készítetett, hogy elveszítsem magam e nagy mező keblén, mely túláradt az élet nedvétől. Emlékszem, hogy bizonyos távolságból megpillantottam a szeminariumbeli fiatal embereket, a mint kettesével haladtak a virágos sövények mentében, öreg papoktól vezetve, kik menet közben breviariumjaikat olvasták. Magas növénydekifjak voltak köztük, kiket oly különös külsejüekké tett, sőt mintegy még soványabbnak láttatott a testhez tapadó szűk fekete ruha, tovahaladtukban a sövény virágaiból szakítottak, és kezeikben ezekkel a letört virágokkal mentek tovább. Nem én eszelem talán most ki ez ellentéteket; nagyon jól emlékszem arra az érzésre, melyet az említett körülmények közt abban az időpontban, azon a helyen keltett bennem ezeknek a szomorú ifjakkal a látása, kik gyászruhát hordtak, mint megannyi özvegy már. Koronként visszafordultam a város felé; a rétek távoli határszélén nem látszott egyéb belőle, mint boulevardjainak kissé sötétes vonala és templomtornyainak csúcsa. Ekkor elfogott a töprengés, miként bírhattam én ott ki, miként emésztődhettem én ott annyi ideig, a nélkül, hogy bele ne haljak? Aztán hallottam, hogy vecsernyére harangoznak, és ez a harangszó, ezer más emléktől kísérvé, elszomorított, mint emlékeztetés a rám nehezedő szigorú kényszerre. Eszembe jutott, hogy vissza kell térnem az éj beállta előtt, újból be kell zárkóznom, és fokozott sietséggel folytattam útam a folyó felé.

Nem kimerülve, de ellenkezőleg csak jobban fölízgatva tértem haza ebből a kóborlásból, mely több óráig tartott, hol enyhébb helyeken, hol a szabadabb levegőn, az élesen tűző áprilisi nap hevéen. Bizonyos mámor környékezett rendkívüli fölindulással, mi bizonyára visszatükröződött arczomon, modoromon, egész lényemen.

— Mi lelt, édes gyermekem? — kérdezett Ceyszacné néném, a mint meglátott.

— Nagyon siettem, — feleltem tétovázva.

Újra szemügyre vett, aggódó anyai mozdulattal odavont tiszta és mély tekintetének tüze elé. Rettentő zavarba

hozott, nem tudtam kiállni e tekintetet, mely oly jóságos szelidséggel fürkészett és gyöngédsége mellett oly átható volt; teljesen kijöttem sodromból, s nem bírva elviselni a néma kérdést, mely e szemekből szólt hozzám, hirtelen fölkiáltottam :

-- Hagyjon, kérem édes néném.

És azzal fölfutottam szobámba.

Ezt egészen bevilágították a leáldozó nap rézsütos sugarai, valósággal elkáprázódtam e meleg és sötétvörös fénytől, mely az élet árkaként árasztotta el szobámat. Mégis nyugodtabbnak éreztem magam egyedül lehetve ott; az ablakhoz ültem, várva azt az üdvös órát, midőn a világosságnak ez az áradata ki fog aludni. Rendre-rendre a magos tornyokra szállt föl az alkony pirja, kivehetőbbé vált a zaj a már nyirkosabbá lett levegőben; nyugaton tűzcsikok gyúltak ki arra felé, hol a folyóban kikötött hajók árboceai meredeztek a magasba a házfedelek fölé. Ott maradtam az est beálltáig, hasztalan tűnődve azon, mi lehet az mi úgy elfog; csak szem és fül voltam már, csak szívtam az illatot, majdnem fuldokolva heves érverésétől a rendkívüli életerőnek, mely szilajabb, hatásosabb és tevékenyebb és féktelenebb volt mint bármikor. Azt óhajtottam, bár csak volna valaki mellettem. De hogy miért, nem tudtam volna megmondani. Még kevésbé azt, ki legyen ez a valaki. Ha abban a perczen meghittet kellett volna választanom magamnak azon lények közül, kik nekem akkor a legkedve sebbek voltak, egyiknek se tudtam volna ajkamra venni nevét.

Alig pár percczel, mielőtt a nap utolsó sugara is eltűnt, lementem. Azon utczákon, melyeket kihaltaknak tudtam, elkalandoztam a boulevardoknak azon járatlan részéig, hol már fű nőtt. Majd közelébe jutottam annak a helynek, hol a takarodó első hangjai kezdtek hallszani. Azután távozott a trombiták hangja; én a távolból követtem útjukban a tekervényes utczákon át, visszhangjokra figyelve, mely hol tisztábban volt kivehető, hol fátyolozottabb volt a szerint, a mint az esteli nyugodt levegőben a hang szűkebb vagy tágabb térben terjedhetett. Egyedül, egészen egyedül a kékes szürkületben, mely ráborult a földre, a könnyed lombozatú szilfák alatt, az első csillagok fényénél, melyek a fákon keresztül kigyúltak, mint a lombok csipkéjére hintett tűzszikrák,

haladtam a hosszú avenueben e rhythmikus zenére figyelve, és ütemei szerint igazítva lépteimet, sőt kezemmel is jeleztem az ütemet, tovább folytatva a zenét magamban, midőn megszűnt hallszani. Lelkemben mintegy tovább rezgett az, folyton fülemben csengő dallammá erősbült, melyre önkéntelenül szöveget rögtönöztem.

Nem emlékezem már a szavakra, sem tárgyakra, sem jelentésekre; csak azt tudom, hogy az egész mint öntudatlan lehellet szállt föl ajkamról, eleinte pusztá rhythmus gyanánt, majd rhythmikus szavak kíséretében; és hogy ez az egész bensőmet hatalmába ejtő ütem csakhamar nemcsak az ütemek symmetriájával fejeződött már ki, hanem bizonyos tompább-csengőbb szótagok kétszeres, vagy többszörös ismétlődésével, melyek egymásnak váltakozva, visszhangként feleltek. Nem igen merem azt állítani, hogy versek voltak, de bizonyos, hogy ezek a dallammá idomult szavak nagyon hasonlítottak a vershez.

Ebben a pillanatban, míg én ezt az észrevételet tettem magamban, egyszerre csak azon fasorban, hol haladtam, magam előtt látom házunk jó barátját, D'Orsel urat két leányával. Sokkal közelebb voltam hozzájuk, semhogy kikérülhettem volna őket; különben is annyira el voltam merülve abba, mi így elfoglalt, hogy nem is tudtam volna ily hirtelen elszánni rá magam. Tehát szemtől szemben találtam magam a Magdaléna nyugodt tekintetével és fehér arczával.

— Hát ön itt? — szólt.

Még fülemben cseng ez a tiszta, légies hang, kissé délies kiejtésével, mely megremegtetett. Gépiesen megfogtam felem nyújtott kezét, kicsiny, finom és üde kezét, és épen ez érintésnek üdesége érezte velem, mily égető forró az én kezem. Annyira közel álltunk egymáshoz, és oly tisztán kivehettem arca körvonalaait, hogy megriadtam arra gondolva, hogy ő is lát engem.

— Megijesztettük? — tette hozzá.

Hangjának elváltozásából megérthettem, mennyire föltűnő volt zavarom. És minthogy semmi a világon nem birt volna tovább is tartóztatni ebben a megoldhatlan visszás helyzetben, néhány oktalán szót hebegtem, s azzal teljesen fejemet vesztve, bambán futásnak eredtem.

Ez este nem mentem néném szalonjába; szobámba vo-

nultam, bezárva az ajtót, nehogy megleljenek. Ott, a nélkül, hogy bármire is gondoltam volna, akaratlanul, mint a kit ellenállhatlanul vonz oly föladat, mely egyformán rémiti és csábítja őt, egyhúzámban, a nélkül hogy átolvastam volna, majd minden habozás nélkül egész csomó váratlan dolgot irtam össze, mi magától toltult tollamba. Mintegy csordultig telt szívemnek túlaradása volt ez, s abban a mértékben, a mint kiürült, mindinkább megkönnyebbülve érzém magam. Késő éjjelig eltartott e lázas munka. Aztán úgy tetszett nekem, hogy immár teljesítve föladatom; fölizgatott idegszálaim mind lecsillapútlak, és reggel felé, azon órában, midőn az első madarak ébredeznek, boldog, édes bágyadsággal nyomott el az álom.

Másnap Olivér fölemlítette nekem, hogy hallotta, mint találkozott unokanővéreivel, minő zavarban voltam és mint futamodtam meg.

— Mit adod a titkolózót? — szólt, — nem jól teszed; ha nekem titkom volna, én megosztanám veled.

Eleinte haboztam, hogy megmondjam-e neki az igazat, Ez lett volna a legegyszerűbb, és bizonyára ez lett volna a jobb; de egy ilyen vallomásnak száz meg száz valódi vagy képzelt akadály állta útját, melyek miatt lehetetlennek képzeltem, hogy megtegyem. Különben minő szavakkal is tudtam volna megértetni vele azt, mit régóta éreztem, a nélkül hogy valaki sejtette volna. Hogyan beszélhettem volna hideg vérrel olyasmiről, a mi szemérmesen rejtőzni kíván, visszariad a napfénytől, nem állja az elemző vizsgálatot sem a magam, sem a mások részéről, — mint az igen fájó, vagy igen friss sebnek még a pusztá tekintet is fáj? Hogyan beszélhettem volna el neki azt az érthetetlen érzelmi válságot, és azt az éjjeli bűvös elragadtatást, melynek reggel fölébredésemkor ott találtam írott bizonyítékát?

Hazugsággal feleltem: néhány nap óta rosszul vagyok; a tegnapi hőségtől némi szédülést kaptam; kérem Magdalénát, bocsásson meg, ha találkozásunkkor oly bambán viselkedtem.

— Magdaléna! — szólt Olivér, — szükséges is Magdalénának tetteinkről számot adnunk . . . Nekünk már oly dolgaink is vannak, melyekhez neki semmi köze.

Különös mosoly játszott ajkán, a mint ezt mondta, legáthatóbb és legélenkebb tekintetével nézve rám. Azonban

bármennyire erőlködött, hogy lelkem mélyén olvasson, biztos voltam benne, hogy mit sem fog ott látni; de azt is megértettem, hogy keres ott valamit, és ha nem is találtam ki, hogy melyek voltak azok a jól sejthető érzelmek, melyeket Olivér saját magából indulva ki, nekem tulajdonított, láttam, hogy fürkészhem engem, a mi gondolkozóba ejtett, — gyanúsít engem, a mi zavarba hozott.

Annyira teljesen ártatlan és tudatlan voltam, hogy az első eszmélést, mely naivságomból fölriasztott, nénémnek egy nyugtalan tekintete és Olivérnek egy kétértelmű, furcsa mosolya idézte elő. Az a tudat, hogy megfigyelnek, arra keltett bennem vágyat, hogy ennek okát keressem; egy hamis gyanu volt az, mi életemben először pirulni késztetett. Valami meghatározhatatlan ösztön dagasztotta szívemet teljesen új izgalommal. Bizarrr fény világította meg egyszerre azt a gyermekes ígét, az elsőt, melyet mindnyájan hajtogattunk a nyelvtanokban hol francziául, hol latinul.*) Két nappal e határozatlan intés után, miben egy okos anya és egy emancipált pajtástól részesültem, annyi aggály, kíváncsiság és nyugtalanság rohanta meg agyam, hogy közel álltam ahhoz, hogy igazat adjak nénémnek és Olivérnak, ha szerelmesnek gyanítottak. Szerelmesnek, de kibe?

A következő vasárnap este mindnyájunkat összegyűjtött mint rendesen, Ceyszacné szalonjában. Magdalénát bizonyos zavarral láttam viszont; azon csütörtök este óta nem találkoztam vele. Kétségkívül valami magyarázatot várt; de kevésbbé, mint valaha voltam úgy hangolva, hogy megtegyem ezt, tehát hallgattam. Rémitő zavarban voltam, és szórakozott, Olivér, ki semmiképen sem érezte magát arra indítatva, hogy könyörületes legyen, folyton szúrt, csipkedett élcelődéseivel. Egészen ártalmatlan volt e tréfa, és én mégis találva éreztem magam általa, a végsőig fokozódott ideges izgatottság, miben néhány nap óta szenvedtem, annyira túlérzékenynyé és arra hajlandóvá tett, hogy minden ok nélkül szenvedjek. Régi szokásból, egyikünk akaratának se volt köze, egymás mellett ültünk én és Magdaléna. Hirtelen az az eszmém támadt, hogy helyet változtassak. Mért? Nem tudtam volna megmondani. Csak úgy tetszett nekem, hogy a lámpa közeli

*) Amo (szeretek). Ford.

fénye alkalmatlan, és hogy másutt jobban érzem magam. Magdaléna, ki addig kártyáját nézte, a mint fölemelte szemét, látta, hogy az asztal tulsó oldalán ülök épen szembe vele.

— Hát ugyan . . . — szólt meglepetve.

De tekintetünk találkozott; valami rendkívülit pillantott meg az enyémben, mi kissé zavarba hozta és nem engedte, hogy befejezze mondatát.

Több mint másfél éve éltem közelében, és mert először néztem úgy meg, mint akkor szokott nézni az ember, ha látni akar. Magdaléna bájos volt, de sokkal bájosabb, mintsem mondták, és egészen másként, mint én is hittem. Mi több, tizennyolcz éves volt. Ez a hirtelen villámlása agyamnak, a helyett, hogy rendre-rendre világosított volna föl, egy fél pillanat alatt megtanított mindarra, a mit róla és magamról nem tudtam. Mintegy végleges revelatio volt, mely kiégszította az előző napok revelatióit, ezeket úgyszólva egész csomójává foglalta össze a kézzelfogható bizonyítékoknak, azt hiszem mindnyájának magyarázatát adta.

FROMENTIN JENŐ után, *francziából.*

H. R. J.

CSALATKOZÁS.

Még szeretlek s nem feledlek,
Azt a perczet még lesem,
Melyben hajlékomba röppensz,
Múzsza! régi kedvesem.

El is jöttél; ime itt vagy,
Nézlek hosszan és merőn,
S mintha újra fellobogna
Ifju lángom és erőm.

Ámde mért van, hogy körömbe
Már ma nem lebegve szállsz?
Csak gyalog jösz, ingadozva
S lábadon is alig állsz.

Szemed bágyadt, arcod sápadt,
Barna fürtöd csupa hó,
Bűvös ajkad ha megszólal,
Hangja rekedt, suttogó.

Nézzük egymást, de egymásra
Már csak alig ismerünk;
Vagy valamely gonosz tündér
Űzi játékát velünk?...

Nem a régi Múzsza vagy, nem!
Hiába is mondanád:
A ki most itt állsz előttem
Az talán a nagyanyád.

ISTENHOZOTT S ISTENHOZZÁD.

Dobbant szívem, nyeregbe mindjár'!
 Gondolni, tenni: egy nekem.
 A föld az est ölébe' ring már
 S ott csüng az éj a hegyeken.
 A tölgyet már köd leple fődte,
 Tornyozva óriás termetét —
 S leselg a cserjének mögötte
 Száz rémszemével a setét.

A hold lenéz a fellegekbül
 A pára közt keservesen.
 A szellők szárnya halkan lendül
 S körül suhog rejtelmesen.
 Az éj ezernyi réme lebben,
 De lelke bator, kedve friss.
 Mily lángoló tűz az eremben!
 És mily parázs szívemben is!

S hogy édes szemeidbe néztem,
 Szelid öröm repes felém.
 Áadtam a szívem egészen
 S csak érted lélegzettem én.
 Tavasz' időnek rózsaszíne
 Dereng a kedves arcz körül —
 S a mit kegyül reméltem, ime,
 Megkaptam érdemetlenül!

De haj, alig pirkadt az égbolt,
 Gyötört a válás már nagyon.
 A csókjaidban mennyi kéj volt!
 Szemedbe' mennyi fájdalom!
 Ott állsz — s nekem bucsút kell venni,
 Rám nézesz, könnyöd is pereg...
 Mégis, mily üdv szeretve lenni!
 S szeretni mily üdv, istenek!

KISFALUDY KÁROLY HAGYATÉKA.*)

Kisfaludy Károlynak, irodalmunk halhatatlan emlékü bajnokának, élete nagyon változatos volt. Tizenhat éves korában katona lett, s elég sokáig, majdnem hét évig maradt az, hihetőleg azért, mert katonáskodása javarészt háborúkkal, tehát változatosan telt el. Mihelyt helyreáll a béke, nyugtalan természete, mely fegyelemhez szokni egyáltalán nem tud, űzi, hajtja, a katonaságtól való kilépésre kényszeríti. Ezentúl korlátlanul akart élni, elhatározta tehát magában, hogy festő lesz. Bécsbe megy, majd világgá, végre sok nélkülözés, kalandozás után 1817-ben Pesten telepszik meg s ez egy helyen meg is marad haláláig.

Pesten kezdetben rosszul folyt a dolga, mert atyja semmit sem akart tudni féktelen természetű és könnyelmű fiáról. Volt azonban Kisfaludy Károlynak egy olyan talizmánja, mely neki életének minden szakában sok-sok igaz barátot szerzett. E talizmánja víg természete, megnyerő modora volt, a mely sohasem hagyta el. Ez volt az ő nagy protectora egész életén át, ennek köszönhetette, hogy barátai, ismerősei mindenütt, mindenkor szerették. Olyan ember volt Kisfaludy Károly, a kire ráillett a közmondás: megél a jég hátán is.

Nincs semmije, a mikor Pesten megtelepszik, úgy hogy eleinte nyomorog. De csakhamar megsegítik barátai, a kik szívesen jó barátai szükségében is, s így szert tesz lassanként munka árán mindarra, a mi életét nyugalmasabbá teheti. Igaz, hogy adósságot is csinál bőven, de nem az életszükség ennek az oka, hanem inkább bőkezűsége, még inkább szenvedélyei, ezek között különösen a képgyűjtés. Halála előtt kényelmes, mondhatni, fényes berendezésű otthona van, sőt egész képtára lakásában, közvetlenül halála után azonban ránehezedik vagyonaára a könnyelműség átka, az, a mi a bőkezű élet nyomában jár: az adósság.

*) Felolvastatott a Kisfaludy-Társaságnak f. évi április 29-iki ülésén.

Eleddig részben Kisfaludy Sándor levelei, részben Bánóczi József *Kisfaludy Károly és munkái* című műve alapján azon nézet volt elterjedve, hogy az adósságok nagyban felülmúlták Kisfaludy Károly hátramaradt vagyonának értékét, s így ebből az következik, hogy hitelezőinek nagy része megkárosult.

Habár újabban Badics Ferencz *Fáy András életrajzában* Kisfaludy Károly adósságaira nézve közeledik is az igazsághoz, mert jelzi, hogy a hitelezőket kielégítették, mindamellettt Badics adatai is hiányosak és nem elég pontosak. A kérdést ő sem oldotta meg.

Kutatásom alapján kijelenthetem, hogy Kisfaludy Károlynak elég nagy összegre rúgó adósságát saját vagyona fedezte, s így hitelezői semmi tekintetben sem szenvedtek kárt.

Pest vármegye levéltára őrzi azokat az irodalomtörténetünkre igen becses iratokat, a melyekből fenti állításom valósága kitünik. Ezek az iratok Kisfaludy Károlyról nagyon érdekes adatokat őriztek meg számunkra. Megőrizték a legnagyobb részletességgel a többek között azt, milyen volt a költő temetése; mennyi és mi volt hátramaradt ingó és ingatlan vagyona, ennek mi volt becsára, kik és milyen áron vették meg.

Kisfaludy Károly után maradt ingó és ingatlan vagyon innen van, hogy a királyi fiscus, mivel a költő magtalanul és végrendelet hátrahagyása nélkül halt el, halála után rögtön rátette kezét a visszamaradt vagyonra. Az ingó vagyont azonban testvérbátyja, Kisfaludy Sándor, Vermes Jeromos meghatalmazott ügyvédje útján, Pest vármegye központi főszolgabirájának közreműködésével, lepecsételtette.

A Kisfaludy-család a sok adósságra és az ebből keletkezhető hercze-hurczára való tekintettel kezdetben hajlandó volt a hagyatékot a fiscus kezére adni s a fiscus tényleg birtokba is vette. De nem sokáig maradt kezén. Kisfaludy Károlynak ugyanis Teréz nénye után örökölt ingatlan vagyona még osztály alatt volt és így a család annak volt kitéve, hogy a vagyon eldaraboltatik. Ezt különösen Kisfaludy Sándor nem akarta, mert az ingatlan egy része ősi birtok volt. Ezen kívül a család azt remélte, hogy Károly ingatlanát jobban értékesítheti a fiscusnál, több adósságot törleszthet, s így Károly nevét, illetve «nevöket a Creditorok átkaitól» megmenthetik.

Ezért Kisfaludy Sándor és János testvérek még 1830-ban folyamodtak a magyar királyi udvari kamarához öcscsök vagy-

nának visszaadásáért és folyamodásuk sikeres is volt, mert az udvari kamara elrendelte a fiscus pecsétjével zár alatt levő vagyon visszaadatását.

Bármily rövid idő telt el ekközben, három hitelező, névszerint Löffler János, Löwinger Ferencz és Günther Ferencz, megtudván a kamara végzését, már 1831 februárjának elején folyamodott Pest vármegyéhez, vétesse a vagyont zár alá és rendelje el a hitelezett összeg kifizetését.

Mivel a testvérek még e hónapban beleegyeznek ebbe, a vármegye tényleg elrendeli a vagyonnak zár alá való vételét és egyúttal a vagyon gondnokává kinevezi Fáy Andrást; Zlinszky János központi főszolgabírónak pedig meghagyja, hogy a vagyont vegye át a királyi fiscustól, írja össze és adja át Fáy tömeggondnoknak oly utasítással, hogy ez vegye át az esetleg más kézen levő Kisfaludy-iratokat és csatolja a tömeghez, azután pedig adjon el mielőbb mindent és gondoskodjék a hitelezők kielégítéséről.

Zlinszky főszolgabíró Bellágh Antal esküdtjével mihamarabb átvette a fiscustól a vagyont, mert Fáynak — ennek elismervénye szerint — már 1831 márczius 5-én át is adta. Rög-tön ekkor kitűzték a «kotya-vetye» napját, nyomtatott hirdetések útján közhírré tették és márczius 17-én tényleg elárvereztek mindent, a mit csak lehetett, összesen 3304 frt 16 krért váltó pénzben.

Ez árverésen azonban csak a bútör- és ruhanemű kelt el teljesen, a képek, festmények közül sok visszamaradt. E visszamaradt festményeket Fáy a vármegye utasítására egy második árverésen, 1832 május 28-án adta el 1202 frt 28 kron.

A vármegye ez utóbbi utasítását Zlinszky főszolgabíró jelentésére hozta meg. E jelentés mellett megtalálható Kisfaludy Károly ingó vagyonának jegyzéke, az inventarium, úgy, a hogy Fáy a vagyont átvette, továbbá a két árverés jegyzőkönyve. Ez iratokból nagyon érdekes adatok kerülnek napvilágra.

Az inventarium részletesen felsorolja, mi volt Kisfaludy Károly vagyona halálakor, mi volt e vagyonnak becsára; az árverés jegyzőkönyvei pedig arról világosítanak föl, mit és mennyiért adtak el és ki volt a vásárló.

Az inventarium szerint háromféle ingójavak maradtak:

1. ingójavak, azaz bútör- és ruhaneműek, 2. könyvek és 3. képek.

A bútór- és ruhaneműeknél 93 tétel van 675 frt 1 kr. becsárral, a könyveknél 134 tétel (274 kötet) 195 frt 2 kr. becsárral, a képeknél pedig 54 tétel (91 kép) 7722 frt 30 kr. becsárral.

Lássuk, mije volt Kisfaludy Károlynak!

Bútorai a következők voltak: három diófa almáriom, egy írószekrény, egy diófaágy éjjeli szekrényvel, egy diófából való és bőrrel átvont diván hat székkal, egy bőrkanapé ugyancsak hat székkal, egy lószőrdiván, egy nagy hálószék, egy karszék, hat fonott szék, négy asztal, két fényezett festőállvány, egy pipaállvány hat tájték- és öt cserép-pipával. Voltak tányérai, sőtartója, poharai, üvegei, mosdója. Volt szalmazsákja, matracza, öt vánkosa, egy selyemdunyhája, két selyempaplana, egy ágyterítője, tíz vánkosczihája, egy szarvasbőr- és hat másféle lepedője, négy abrosza, huszonnégy asztalkendője, hét törülközője, két ablakra való selyemfüggőnye és egy selyemszőnyege.

Ruhaneműje is szép számmal volt. Volt egy kék posztó köpönyege, egy zöld kaputja, fekete frakkja, ugyanilyen posztó pantallonja, négy világos nadrágja, több mellénye, flanel alsó ruhája, tizenegy inge, hét lábravalója, két rongyos nyakravalója, sok zsebkendője, egy fekete selyemkalapja, egy fehér kalapja, öt pár topánja, kalusnija, két bőr- és egy selyembugyellárisa, három gyöngyerszénye, három selyemmel kivarrott dohányzacskója, egy botja, egy esernyője. Volt ezenkívül egy arany «repertier órája» és egy aranyláncza.

Bútor- és ruhaneműinek becsára 675 frt 1 krt tett. Az árverés jegyzőkönyve azt bizonyítja, hogy e tárgyak az árverésen nagyon kelendők voltak. A bevétel a becsárnak majdnem kétszeresére, összesen 1150 frtra rugott. Kevés oly tárgy volt, a mely a becsáron alúl kelt el, a legtöbb tárgyat a becsárnál drágábban, sokszor kétszeres, háromszoros, sőt ötszörös áron vásárolták meg.

Így például: a bőrdiván becsára 20 frt volt, eladták 53 fonton; a «pingáló stelázs» 20 frt 22 kron kelt el s 8 frtra volt becsülve; a 4 frtra becsült pipatartó 20 frt 5 kron kelt el, kanapéját 101 frt 2 kron, karszékét 51 frt 13 kron vették meg, holott az első 25 frtra, a második 10 frtra volt becsülve; tájték-pipáinak becsára 11 frt 30 kr, az eladására pedig 37 frt volt, aranyórájáért 211 frt 16 krt adtak, felbecsülve pedig 150 frtra volt.

Íngó vagyonának másik részét könyvei alkották.

Könyve nem volt sok s köztök sok munka hiányos is. Kép-

viselve volt könyvtárában Goethe, Shakespeare, Calderon, Vörösmarty, Széchenyi (*Hitele*), Vergilius, Ovidius, Boccaccio, Révai, Katona (*Bánk bánja*), Fessler (a *Magyarok története*) s ott volt a *Ludas Matyi* is. Könyveinek becsára 195 frt 2 kr. volt s majdnem ugyanennyiért keltek is el.

Ingó javainak harmadik része, képgyűjteménye, tekintélyes volt. Festményei majdnem mind eredetiek s nevesebb festők művei. Voltak olajfestményei és volt nagyon szép és nagyszámú — körülbelül 1350 darabból álló 2000 frt értékű — metszetgyűjteménye is.

A következő festőktől voltak képei: Schlaminger, Schinagl, Fischbach, Heinbucher, Platzter, Wegmayer, Vannos (Vanlos, Hondecocter, Fait, Poussin, Tiepolo, Tintoretto. De volt a gyűjteményben saját festésű képe is, még pedig három teljesen kész és kilencz befejezetlen.

A képgyűjtemény becsára a metszetgyűjtemény nélkül 7722 frt 30 kr-ra tétetett. De biz az első árverésen nem kelt el mind, s a mi elkelt, a becsáron alul kelt el, sokszor a becsár negyed-, ötödrészen. Ugyanígy volt ez a második árverésen is, úgy hogy képeiért a becsár felénél is kevesebb folyt be, a metszetgyűjtemény áraival együtt összesen csak 3200 frt.

A vevők nagyobbára ismerősei, író társai, barátai voltak.

Kazinczy például 65 frtért vett, nagyobbára ruhaneműeket: köpönyeget, pantallont, inget, lepedőket, törülközőket és egy findsát, Helmeczy pedig dohány- és pénzeszsacskót, réztülköket, tajtékpipákat, vonalzót, a költő ezüst evőeszközét, éjjeli szekrényt és könyveket. Fáy 125 frton bugyellárist, lámpást, tányérokat, poharakat, üvegeket, kalamárist, festéktartót, pipaszárt, széket és könyveket vásárolt. Schedel (Toldy) Kazinczy arcképét és a két varróasztalt vette meg. Vettek még Bártfay, Stettner, Bene, Löffler, Zlinszky főszolgabíró, Bellágh esküdt, Vermes ügyvéd, Bencze János, a költő szolgája. A vevők között Földváry Miklós szerepel a legnagyobb összeggel az árverési jegyzőkönyvben; ő ugyanis 565 frton vásárolt festményeket, egyebek között Kisfaludy Károlynak tengeri szélvészt ábrázoló képét 100 frton és még két készületlen képét. Kisfaludynak egy másik festményét, egy környezetet ábrázolót, Vermes ügyvéd vette meg 56 frt 30 kron s ugyancsak ő vette meg a harmadik festményét is, a hajóégést ábrázolót 41 frton. Kisfaludynak készületlen képeit Bene — kettőt — Mérey — négyet — és Eckstein — egyet — vásárolták meg.

Mindez adatok kétségtelenül arra vallanak, hogy sok mindene volt Kisfaludy Károlynak és semmiképen sem volt ingó javaknak szűkében. Agglegény lakása igazán fényes berendezésű, tágas és kényelmes volt, mert bútorai legalább három szobát töltöttek be, festményei pedig kettőben is szűken férhettek el. A mint alább hallani fogjuk, lakása tényleg hét szobából állott.

Fáy még az első árverés után hozzálátott a megmaradt vagyon és az adósság összeírásához. Kisült, hogy az első árverés jövedelme az adósságok fedezésére csak harmadrészben volt elég. Szükséges volt tehát az adósságok kiegyenlítése céljából arra is, mit atyja és nénje után ingatlanban örökölt. A hitelezők sürgetésére Fáy megkérte Pest vármegyét, irjon Győr és Vas vármegyékbe olyan vagyoni kimutatásért, a melyből kitűnik, mi maradt a költőre atyja és nénje után, hogy ezt megtudván, számadását megtehesse. Fáy e kérését két éven keresztül vagy négyszer megismételte, míg végre megkapta az érdemleges választ, a melynek alapján még 1833-ban egyezséget kötött a Teréz nénje után örökölt rész ügyében Kisfaludy Sándorral.

Ezzel elhárult az akadály, Fáy azonnal elkészíté számadását és beadá a vármegyének azzal a kéréssel, hogy egyéb foglalatosságaira való tekintettel mentse föl a vármegye a tömeg további kezelésétől. A vármegye az árvák állapotjára ügyelő küldöttséghez utasította a számadást, egy későbbi ülésen pedig, midőn a számvevőszéknek a számadások helyességét igazoló véleményét fölolvasták, a jelenlevő Fáy-t felszólították a rendek, hogy a gondnokságot vállalja továbbra is magára. Fáy engedett a felszólításnak s továbbra is megmaradt a Kisfaludy-tömeg gondnokának.

Lássuk azonban a számadást, a mely egy egész tömeg érdekes adatot őrizett meg Kisfaludy Károlyról.

A számadás természete szerint két részre oszlik: az egyik a bevételt, a második a kiadást részletezi eredeti okiratok támogatásával.

A bevétel tételeiből hallottuk, hogy az első és második árverésen a jövedelem 4507 frt 14 kr. volt. Egy másik tételből kitűnik, hogy szolgálja az aurorai rezekeket eltulajdonította s eladta Trattnernak 130 frton. A megye utasítására Fáy alkudozott Trattnerral, mert azt hitte, többet kaphat a rezekekért, de sikertelenül, mert a kiváltás után is csak annyiért értékesítette. Egy újabb tételből a kiadás egyik tételének és a vármegye jegyző-

könyveinek egybevetése után kitűnik, hogy a költőnek egyik nagybecsű, 720 frt értékű metszetgyűjteménye orvosi kezelésidőj czímén Stahly akkori egyetemi orvostanár kezébe került zálog gyanánt. Fáy e gyűjteményt 250 frton visszaváltotta s azután a már hiányos gyűjteményt a vármegye utasítására 255 frton értékesíté. Mennyire szíven hordta Fáy a vagyon gyarapítását, azt jellemzően mutatja a bevétel utolsó tétele. Volt ugyanis Kisfaludy Károlynak két eredeti rézmetszete: a *Koldus-társaság* és a *Czigánybanda*, Fáy ezeket és az *Aurora* rézmetszeteit velin papíron újra kinyomatta s összesen 37 példányt eladva körülbelől 400 frttal gyarapította a tömeget.

A kiadás tételei még az előbbieknél is érdekesebbek és változatosabbak. Az első, második és harmadik számla három hitelező követelésének kiegyenlítését igazolja. Stettner Máté 1723 frt 53 krt, Csek József alezredes 1084 frt 45 krt, Löffler János fogorvos pedig 900 frtot vett fel hitelezett tőke és kamat fejében.

A negyedik számú tétel a temetés költségeiről számol be. E szám mellé egész számlacsomag van mellékelve, a melyeknek ismertetése maga is egy kis értekezés volna. E helyütt csak röviden a következőket emelem ki: Kisfaludy Sándor 1830 december 1-én kelt levelében említi, hogy öt nappal öcsese halála előtt fönn volt nála Pesten. Nem időzhetett nála sokáig, mert otthon meg felesége volt súlyosan beteg. Elutazása előtt azonban látván, mily rosszúl van öcsese, megbízta Vermes Jeromos ügyvédet, hogy szükség esetén gondoskodjék öcscsének tisztességes eltemettetéséről és intézkedjék hagyatéka ügyében. Ez intézkedésre szükség volt, mert különben idegen embereknek kellett volna gondoskodniok a temetésről.

A nyugták bizonyítják, hogy Vermes megbízatásának jól megfelelt, mert Kisfaludy Károlynak fényes temetést rendeztetett.

A számlák a következő adatokat őrizték meg a temetésről:

Rothkrepf József magyar tanító följegyzése szerint Kisfaludy Károlyt Feichtinger Domokos belsővárosi plébános temette kilencz «adstanssal» pluvialéban, illetve dalmatikában, tehát teljes egyházi díszszel s ott volt a magyar tanító is többed magával. A halott feje fölött ezüst kereszt volt, a háznál pedig fekete posztó. A temetőhely 1 frt 50 krba került. Harangoztak érte a belsővárosban és a barátoknál. A sírboltnál magyar ének hangzott harsogó trombitakíséret mellett.

Czibulka Alajos kántor jegyzéke szerint pedig a halottat zenészek kísérték a temetőbe.

A temetésnél volt német halottbemondó: Haller Péter szabómester, .. ki mint Vermes megbízottja a temetést rendezte, de volt magyar is: Hoduba János, pesti polgár.

A német halottbemondó számlája szerint a tetemet négylovas halottaskocsi vitte ki a temetőbe; a temetésnél az alkalmazottak fehér keztyűt, fátyolt viseltek. A szemfedő nagyon díszes lehetett, mert ára elég nagy, 26 frt 25 kr volt.

Strömberg Zsigmond, asztalosmester szállította a koporsót és egy kemény fából való keresztet 65 frtért. A koporsó feketén volt fényezve és rajta aranyos volt a felírás és diszítés.

Horváth Imre számlája szerint a temetésen nyolcz viaszfáklya égett, azonkívül egy darab egyfontos, négy darab félfontos, negyvennyolcz darab negyedfontos gyertya és egy viaszkereszt fogyott el, illetve osztatott szét.

Warschlag Jakab festő meg tizenhat példányban festette meg finom királpapírra Kisfaludy Károly czímerét, s ezeket — rajtuk a felírás nyomtatva volt — hordták a menetben.

A halottat Pest vármegyének egy káplárja és nyolcz legénye kísérte, a míg pedig a háznál volt, állandóan két, a kórházból való ember, névszerint Hothmer Rochus és Kommendisch János őrködött mellette.

A költő barátait néhány «fiakker» vitte ki a temetőbe.

A gyászszédulákat végül, összesen 700 darabot Trattner és Károlyi készítette finom velin papíron.

A mint látjuk, Kisfaludy Károlynak temetése, a mely 592 frt 50 krba került összesen, fényes volt. Más körülményt nem tekintve, például Kisfaludynak mint magyar írónak nagy hírnevét, maga a kifejtett pompa is vonzhatta a pestieket a temetésre és bizonyára kielégítette kíváncsiságukat és kegyeletöket.

Toldy Kazinczynak 1830 november 26-án a temetés népeségéről így ír:

«Ily népes temetést, ily gyászt városunk még nem látott.»

A kiadás többi tételeiből néhányat említettem, így az eltulajdonított rezekekről, a zálogból kiváltott metszetgyűjteményről szót. Néhány tétel apróbb kiadásról számol el, így például az árverés költségeiről, a fentebb említett réznyomatok kiadásairól, a *Jelenkorra* fölvevett előfizetési díjak visszafizetéséről, négy havi elmaradt kosztpénznek, továbbá a mosóné elmaradt díjának kifizetéséről,

a holttetem megborotválásáért járó díjról és végül a hátralékos házbér kiegyenlítéséről. Ez utóbbi szám alatt mellékelt nyugtatvány új és érdekes adatot tartalmaz. Kappel Frigyes folyamodványa azt bizonyítja, hogy Kisfaludy Károly, Kappelnek váczituczai házában az első emeleten hét szobás lakást bérelt ki 1000 frt évi díjért. Kitűnik még az is, hogy hat szobát kifestett Kappel, összesen 180 frtért s ez összegnek felét Kisfaludy fizette.

Fáy ez első számadása szerint az összes bevétel 6639 frt 9 kr., a kiadás pedig 5800 frt 28 kr., s így a maradék egyelőre 838 frt 41 kr. volt.

E maradékkal szemben volt még 4483 frt 31 kr. követelés, de volt ennek ellensúlyozására ingatlan vagyon is, az, a melyet a költő Teréz néje után örökölt.

Erre a vármegye Fáy ajánlatára elrendelte a tömegnek per alá való vitelét. Az összehívó per Földváry Gábor alispán biráskodásával 1834 december 20-án meg is kezdődött. De mivel vagy a hitelezők nem jelentek meg a hívásra, vagy nem mutatták be a kötelezvényeket eredetiben, a per sokáig húzódott s csak 1841 december 16-án dőlt el.

Az időközben Fáy által beadott második számadásnak és az ítéletnek egybevetésével megállapítható: mennyi pénz állott rendelkezésre és mennyi volt az adósság.

A számadás szerint Kisfaludy Sándor 3000 frtért megvévén Károly örökségét, a tömegnek 5918 frt 41 kr. vagyona volt 1842 februárjában. Az ítélet szerint ebből körülbelől 5000 frtnyi követelést kellett kifizetnie, úgy hogy Kisfaludy Károly után néhány száz forint örökség maradt. Igaz ugyan, hogy az adósság még 1844-ben sem volt teljesen kifizetve, de ez már Kisfaludy Sándoron mult, mert nem fizette meg a kitűzött időre a 3000 frtnyi adósságát.

Hogy azonban Kisfaludy Károlynak nem maradt semmi adóssága, teljes hitelességgel bizonyítja a percsomag végén levő következő megjegyzés: «Pergondnok Tömeggondnok Úrnak hiteles jelentése szerint bejelentvén, mikép mind azon követelők, kinek keresetek jelen perben megítéltetett, biztosítva, illetve tökéletesen kielégítve légyenek — azt megszüntnek nyilatkoztatja és a Tekintetes Megye levéltárába be tétel végett pertárnok Urnak vissza mutatja». A percsomag meg is található az 1848-ik évi árvaügyek között.

Kisfaludy Károly adósságai kétségtelenül azt bizonyítják, hogy az emberek mindenütt szerették őt. Csak a szeretet magyarázza meg azt, hogy körülményei között mindenuntalan pénzt kapott, sőt úgy látszik, hogy némely barátai kölcsön czíme alatt örömet nyújtottak neki segílyt. Igen, szerették őt! Ezt bizonyítja sok-sok adat, melyeket idő hiánya miatt nem közölhetek itt. Szerették őt mindenütt, férfiak és nők egyaránt. Vagy nem a szeretetről regélnek szótlánul a leltárban följegyzett gyöngy-erszények, hímzett dohányzacskók és selyemtárczák? Bizonyára nemcsak a kíváncsiság, hanem az érdeklődés, szeretet is közreműködött abban, hogy temetésén olyan sokan voltak, a mennyien magyar író temetésén még soha. S csak a baráti szeretet ösztönözte Fáyt is kitartásra, hogy barátjának, Kisfaludy Károlynak neve, emléke tisztán maradjon fenn. Ezt elérte. Nem vált valóra Kisfaludy Sándornak e megjegyzése: «Mindenét föláldozta, hogy magának jobb Existenciát szerezzen; a midőn kívánsága két oldalról is beteljesedett, akkor hosszas haldoklással kelle szegénynek lelépni! s talán átkokat hagyván nevén, a' javaiból ki nem elégíthető Creditorok által!»

Nem vált valóra, mert nem átkozza senki Kisfaludy Károlyt. Neve tisztán maradt az utókorra.★)

VISZOTA GYULA.

*) Kőszeghy Sándor és Zlinszky Kálmán főlevéltárnok uraknak e helyütt is köszönöm szivességöket.

ÉRTESÍTŐ.

Csizmadia Sándor: Újabb versek. Nyomtatta Krammer és Erhardt. Budapesten, 1903. 151 lap.

Egy német szemleíró néhány évvel ezelőtt azt jegyezte meg a német lyrai költészetről, hogy abban most már «egészségesebb dallás» vehető észre. Nem kapkod harsogva az elismerés után, hanem szerényen trilláz, mint a madár, mely örömet, buját, kérdés nélkül zengi a bokrok közt. Az a «világrengetés», mely hírneves példányok után indulva, régebben minden valamire való német költői szíven átvonult, teljesen elveszté hitelét abban a pillanatban, melyben fölismerte a közönség, hogy nem egyéb az, mint üres hányi-vetiség. Egy kisebb csoportnak az a kísérlete is, mely egy-egy aranymetszésű kötetke által akart végleg segíteni a «socialis nyomoron», kénytelen volt a «strike-bizottságokra» megoldatlanul bízni a föladatot.

A mi lyrai költészetünk jelen rendkívüli tarkaságában és zsi bongó zajában amaz «egészséges dallás» csak elvétve, ritkaságképen hallható. De gyakran találkozunk a falrengető típusok kísérleteivel, melyeknek gyökerét kedvezőleg táplálják politikai mezőnk izzó, vagy vadvizes rétegei. A socialis bajok orvoslására eddigelé nem igen vállalkozott lyrai költészetünk. Legalább föl-tűnő mértékben nem. Az olasz Ada Negri és Annie Vivanti lázas dalai, bár nálunk is ismeretesek, nem gyújtották követésre lantosainkat. Legalább nyomot hagyólag nem. A forrongás, az elégedetlenséget érző és szító szenvedélyek költői tolmácsolása leginkább a nazai közállapotok ostromlására szorítkozik.

E részben mint új és különleges jelenség tűnik föl Csizmadia Sándor *Küzdelem* című újabb verseivel. Ezek már egészben és határozottan a socialismus szolgálatába szegődnek. Jogosult ez az odaszegődés, szó sincs róla. Természetes az, hogy azok a

forrongó eszmék, melyek Európa társadalmi közéletét folyvást növekvő hullámvásban tartják, nemcsak a philosophok elméjében, de a költői kedélyben és képzelődésben is forrongást idéznek elő. Ez utóbbi szereplésében csupán a művészi érzéket kívánjuk tekintetbe venni. Egészen más kérdés az a socialismus céljaiban, törekvésében és eszközeiben: vajon csakugyan ez-e az az út, mely társadalmi életünk bajainak orvoslására, visszásságának megszüntetésére vezet? ez biztosítja-e az igazságtalan nyomor elhárítását? a romok fölött nem egy újabb chaos várja-e a világot a socialismus győzelme árán? s végre is nem fog-e utópiának bizonyulni az a magasra tűzött cél, mely felé most oly erősen tör a rajongásig fokozott küzdelem? . . . Ki tudná mindezt teljes bizonyossággal megjósolni?

Csizmadia Sándor elszánt erős akarattal, szinte vakbuzgó meggyőződéssel állott a küzdők sorába. Mondják, már gyermekkorától kezdve végig szenvedte a nyomor iskoláját. Alaacsony sors nyügei közt érezte meg lelke szárnyainak emelkedését s azt az elkeseredést, mely saját sorsa mostohaságában ezrek meg ezrek, sőt milliók szenvedését ismerte föl. Nem az elmélet, hanem a tapasztalás érlelte meggyőződését. Nem láttuk régibb verseit. Nem tudjuk, miként, mily körülmények közt, mily viszontagságok után jutott a műveltség azon fokára, mely őt arra képessítette, hogy lantot ragadjon s ennyi erővel és ügyességgel pengesse azt. Előttünk fekvő újabb verseiben a költői tehetség bizonyos jeleivel szólal meg a szenvedő «proletárok» védelmére s bátorítására, az őket elnyomó zsarnokok ostromozására. Költőiségének jeleit azonban csak részlegesen és elszórva ismerhetjük föl. Alakban, úgy mint tartalomban sokszor a vadságig nyers, kiforratlan, formátlan, bár e részben néha bizony némely más verse-lőink sem különbek nála.

Szeretettel ajánlja verseit édes anyjának. Hozzá írja első költeményét. Ebben foglaltatik mintegy programja, célja, zászló alá sorakozása. Úgy látja, hogy

A földteke egy szörnyű csatatér,
A mézszárlásnak vége, hossza nincs,
Nincsen gyilok az ellenfél kezében,
De irgalom sincs elvadult szívében,
Vész, pusztulás akárhová tekints.

Ennélfogva úgy véli, hogy ő hivatását «ott künn a harcztéren töltheti be legméltóbban».

Tűzet dobok a gyáva szolgahadba,
 Talán fölébred lázító szavamra!
 Széttördeli a képzelt (!) lánczokat
 S eljő a kor, a mely ma csak remény.

Édes anyám! ha majdan mindenütt,
 Hol szenvedő proletár-szív dobog,
 Fiaid nevére az arczok kigyúlnak
 S titánokká válnak a nyomorútlak
 Szivedben is az öröm napja süt
 És földerül most felhős homlokod.

Ily merész reménynyel, ily lobogó lelkesedéssel indul választott harcmezéjére. S valóban szavának állott. Nemcsak elméletben, nemcsak lantot ragadva vív a győzelemért, de mellét kitérve ott künn a csatatéren is. Nem rég olvastuk hírlapokban, hogy egyik nagyobb vidéki városban vezérszerepe volt Csizmadia Sándornak egy socialista népgyűlés megtartása körül. Nem volt vele szerencsés. Hatósági beavatkozás következtében félbenmaradt a népgyűlés, sőt a vezér a városból is kitiltatott. Költeményeiben mégis szerencsésebb, mint a «külső csatatéren». Itt legalább némi sikert ért el egyes részletekben. Eleven képzelet játékát látjuk, izzó szenvedély erőteljes költői hangját halljuk itt-amott. Teljesen kifogástalan költői alkotással azonban nem örvendeztet meg bennünket a kis gyűjtemény. Egyikben a tartalom zavarossága, másikban a pathosnak szinte affectálásig vitt túlzása s mindenütt a verselési technikának s a nyelvnek fogyatékosága költi föl figyelmünket. Untató az az egyhangúság is, mely az egész gyűjteményből felénk ásít. Unalmas tudniillik mindig annak az egyetlen húrnak pengetése, mely a proletárok szenvedésének s izgatásának és az elnyomók kárhóztatásának van szentelve valamennyi költeményben. Ezt okozza részint a költőnek ugyanazon tárgyra kizárólagosan feszített figyelme, részint a találékonyság szegénysége.

Előtte a tőke a leggyűlöletesebb. Szerinte: «a tőke érczczé fagyott könny és verejték; vassziklája a fájdalomnak, mit elsírnak s halomra vonnak a munka hősei; nagy bajnokoknak elhullt vére; ős forrása minden gonosznak; szégyenköve a szolgaságnak; míg némán túrsz, keserves átok, de fordítsd meg a kalapácsot, s eltűnik, mint a kínos álom stb.» kérdésbe tehető: vajon ily nevekre volna-e keresztelve a tőke akkor is, ha — bár csak részben is a proletárok kezébe kerülne? . . . Hasonló elkese-

redett kárhoztatásban részesül a gyár is, mely nem ad kenyeret a munkátkereső szegényeknek. Egyik tüzes, izgató költeményében mondja, hogy a tavasz hiában ontja tárháza drága kincsét, belőle csak morzsák jutnak a proletároknak, bár érte ők fáradnak, vérzenek. Aztán folytatja:

A szűk műhely, a széles nyílt mező,
A szürke gyár, a vak, mécsfüstös bányá
A hegy, a völgy és az egész világ:
A proletárok gyászos golgotája!
A tőke öl!

Azt mondja egyik versében, hogy «nem a gyomor az, mi őket a küzdelemben össze tartja», hanem valamely magasabb eszme, mint látszik s mint folyvást hirdeti, a szabadság eszméje. De megvalósulás esetén miben álljon rájuk nézve a szabadság? arról nem értesülünk. Sőt e sorokból:

Ha majd a diadal után
Az osztályoknak harcza véget ér,
Mindenkinek terem bőven kenyér.

azt sejtetni, hogy mégis csak a gyomornak van ebben a küzdelemben nagy szerepe.

Az ő választott népe, szinte eszményített serege a proletárok. Csaknem mesebeli hőskké emeli őket képzelődése. *Márctziusról* énekelvén (117. lap.) csudálatosan elfogulva dicsőíti azokat. A szabadságért vívott harcokban minden érdemet és eredményt nekik tulajdonít.

A mely nagyot, szépet, dicsót akart.
Proletárkézben villogott a kard
.
A hol dúsan aratott a halál,
Kitárt mellel küzdött a proletár stb.

Az volt az a hősi sereg, mely a szabadságért a csatatéren elvérzett; ők voltak «a hősök hősei, a proletárok». Ezt a különös történelmi tény, nem tudni, honnan, Csizmadia Sándor fedezte föl, a 48—49-diki «névtelen félistenek» nem kis öröme és meglepetésére.

A versek némelyikéből úgy látszik, hogy Csizmadia Sándor hősei főleg a munkától akarnak menekülni, tudniillik a mások

javára végzett s nem eléggé jutalmazott munkától. A szabadság eszméje mellett ez az eszme domborodik ki nem egy helyütt, hol világosan, hol homályosan. Mikép érti ezt a költő, megmondja ebben a pár sorban

Mi a munka jármát vonjuk
Egyre mégis;
Rázzuk le s a kinek ezért
Fáj a háta
Hogy ne fájjon, tegyük ezt az
Ő nyakába.

Tehát abban állna akkor a szabadság, hogy a munka járma gazdát cserélne, vagyis a régi proletárok helyett újak jönének, kiknek sorsa fölött ismét izgató lantot pengethetne egy újabb socialis költő.

Egy szép költeményben éneкли meg a *Tavaszt.* (125. l.) Szinte ragyog a természetű fényes színektől. A tavasz a szabadság utáni vágyat ébreszti benne s azt a fogadást, hogy „nem nyugszunk, meg míg szabadok nem leszünk”. Általában ott, a hol a természet képeinek, külső jeleneinek festésére tér ki helyenkint, föltűnő ügyességet tanúsít. Nem mondhatni jót az elnyújtott *Rabszolga dalokról* (Cseh Szvatopluk) I—V. Unalmas összevisszaságok ezek, kegyetlenül döcögő versekben, a költészet minden szikrája nélkül, a kancsukás rabszolgaság százszor ismételt emlegetésével, unalmas is, idegen is tölünk. Nem hagy nálunk kellemes ízt az utolsó falat sem, a gyűjtemény utolsó költeménye, az *Újabb dal* (Heine). Formában, tartalomban prózai, gyarló viszhangja annak, a mit Heine könnyed szeszélylyel, szinte enyhelegve dalolt arról, hogy nem a másvilággal kell biztatni a népet, hanem itt a földön kell megteremteni számára a mennyországot.

Bajos volna eldönteni, vajon a socialismus ügye nyert-e többet e költeményekkel, vagy a magyar lyrai költészet? Ez utóbbi remélhet ezek után tisztultabb s értékesebb folytatást. Ohajtandó, hogy az író az annyira kebléhez nőtt proletár-ügytől eltérő más mezőn is mutatná be és gyakorolná költői tehetségét. Így, ha amott talán nem láthatná küzdelme sikerét, itt legalább némi kárpótlást nyújtana neki a múzsa.

l—f.

*Somogyi Ede: Szumirok és magyarok. Budapest. Rákosi Jenő
Budapesti Hirlap Ujságvállalata. 1903.*

A Tigris és Euphrat folyamok mosta terület déli részében — ezért nevezték el a «két folyam országá»-nak — élt egykor egy nép, a mely már a Krisztus előtti harmadik évezredben, tehát több mint négyezer évvel ezelőtt, letűnt a történet színpadáról. E nép nyelvét tartják jelenleg a világ legrégebb nyelvének; e néptől indult ki az a cultura, a melynek romjaiban, gyér maradványaiban kell keresnünk mai művelődésünk zsenge csiráit. Ez a nép a szumér nép, a melynek történetét még sűrű fátyol borítja. Írása és nyelve, a melyet Európa és Amerika nagy múzeumaiban őrzött agyagtáblácskákról ismerünk, alkatánál fogva arra a ma már majdnem általánosan elfogadott föltevésre jogosít, hogy e nép az uralaltaji nagy nyelvcsalád turk-tatár ágához sorozandó.

A tudományos kutatásnak már ez az egy eredménye is megköveteli, hogy mi, a kik olyan nyelven beszélünk, a mely szintén az ural-altaji nyelvcsaládba tartozik, különösen érdeklődjünk a szumerológia iránt. Nekünk is kellenének nyelvbúvárok, kik a babyloniai-assyriai ékírású szövegek beható tanulmányozása alapján, a magyar nyelvészet segítségével, sikeresen, úttörő módon működnének a szumerológia terén.

Bizonyára kétséges, vajon a minálunk hirdetett tétel, mely szerint szumirok = magyarok, vagy magyarok = szumirok, valaha megdönthetetlenül bebizonyítható lesz-e? Szilárd meggyőződésem, hogy az a nagy kérdőjel, a melyet a szakemberek mindezideig ez egyenlet mögé írtak, sohasem fog onnan eltűnni. De az összehasonlító nyelvtudomány és ethnologia is roppant hasznot méríthetne-e tanulmányokból. Hosszú évekig vitatkoztak azon, vajon létezett-e csakugyan szumér nyelv mint élő nyelv, létezett-e valaha szumér nép. Ma már annyira jutottunk, hogy az assyriologia tudományának vezetői mindnyájan a szumerismus mellett vannak és a Babylonia déli részében élt szumér nép egykori létezéséről megvannak győződve, csak Halévy, a párisi École pratique des Hautes Études híres Maître de Conférences-a maradt meg szilárdan, tántoríthatatlanul a maga anti-szumér álláspontján. Mely nyelvcsaládba sorozandó a szumér nyelv? e kérdésben a tudósok azonban mindeddig nem tudtak megegyezni. A tudomány kiváló

képviselői: Oppert Gyula, Sayce A. H., Hommel Frigyes nyíltan kijelentették, hogy a szumér népnek az ural-altaji nagy nyelvcsaládhoz való tartozásáról meg vannak győződve. Hommel kerekén ki is mondja, hogy a szuméroknak az ural-altaji nyelvcsaláddal való szoros együvértartozása nem elmélet többé, hanem tagadhatatlan tény. Vannak azonban még nagyon kiváló assyriologusok, a kik a szumér nyelvnek az ural-altaji nyelvcsalád ágival való összefüggését tagadják. És a tudós nyelvészek között vajon kik volnának hivatottabbak arra, hogy a szumér nyelvnek az ural-altaji nyelvekkel való rokonsági viszonyait kutassák, mint éppen mi magyarok?

És ezért, de csakis ezért, köszönettel tartozunk annak a minap megjelent könyvnek is, a melyet Somogyi Ede *Szumirok és magyarok* címen tett közzé. Szorgalommal és kitartással gyűjtött össze sok mindent, a mi a kérdés mai állásáról fölvilágosíthat és ha a szakember nem is csatlakozhatik minden tételhez, a mely Somogyi könyvében foglaltatik, sőt annak minden sorából azt olvassa ki, hogy szerzője dilettans, a ki a szumér kérdéshez hasonló problema tudományos megoldásához szükséges előismereteknek híjával van, mégis nem érdemtelen az a vállalkozása, hogy a művelt közönségnek a tudományos kutatástól távolabb álló részét egy olyan tudományos kérdés történetébe és mai állásába beavassa, a mely a modern kutatás legnevezetesebb problémái közé tartozik.

De ezzel ki is meritettük mindazt, a mit e könyv dicséretére mondani lehet. Ha Somogyi többre tart számot és azt kívánja, hogy művét tudományos körök is komolyan vegyék, vállalkozása nem állja ki a kritika bonczoló életét. Első sorban nagyon föltűnő, hogy előszavában számos forrásra hivatkozik, a melyeket könyve megírásánál állítólag fölhasznált, holott egyszerűbb lett volna, ha azt mondja: «Hommel és Weissbach dolgozataiból fordítottam le egyes helyeket.» Az ugyanis, a mit Somogyi könyve két első fejezetében (I. *Az ékirás megfjtésének története*. II. *A szumir kérdés története*) előad — és ez könyvnek még a legértékesebb része — nem is compilatio, hanem Hommel Frigyes *Geschichte Babyloniens und Assyriens* (Berlin, 1885) és Weissbach *Die sumerische Frage* című műverből való egyes részek szó szerinti fordítása és egymáshoz fűzése. Lássuk közelebbről a dolgot. Már az első bekezdés (11. l. 1. sorától a 12. l. 18. soráig) a Hommel-féle történelem hasonló című fejezetének

(58. l. 9. sor — 60. l. 11. sor) fordítása. A következő bekezdés (12. és 13. l.) annak a compilatiója, a mit Hommel ad a következő bekezdésében (60., 61. l.), a reá következő bekezdés azonban (13. l.) szószerinti fordítása a Hommel műve 61. lapján levő bekezdésnek. A 14. l. 11. sorától a 24. sorig fordítás Hommeltől (64. l. 1—14. sor). Ugyanezt mondhatjuk a 14. l. 6. sorától a 21. l. 5. soráig terjedő részről, a mely szószerint megegyezik a Hommel könyve 67. l. 1. sorától 69. l. 6. soráig terjedő résznek. És így tovább, — részben compilatio, nagyrészt azonban szószerinti fordítás, a miről még a laikus olvasó is meggyőződhetik, ha Somogyi könyvének 37. l. 20. sor — 42. l. 10. sorig terjedő részét Hommel a 119. l. 12. sor—122. l. 6. sorig terjedő részével összehasonlítja. Íme egy példa:

Somogyi 28. l. 12—22 sor.

Lehetetlen ilyen szűk téren mindazt elmondani, a mit *Layard*, *Raszam* Hormuzd segítségével, 1850 közepéig Szenaheribnek Asszurbanipál által átalakított délnyugoti palotájában napvilágra hozott. Egyre világosabban szálott ki a földből a régi Asszírnia, és a jókarban levő baszreliefek száza oly értelmesen beszéltek, hogy a fölizatok megértése nélkül is világos képet lehetett alkotni a régi asszírok erkölcesiről és szokásairól, köz- és magánéletéről, egyszóval egész kulturájáról.

Hommel 85. l. 3—14. sor.

Es ist einfach unmöglich, auf kurzem Raume all das zu beschreiben und anschaulich vorzuführen, was Layard und seine Arbeiter, unterstützt von Hormuzd Raszam, bis Mitte des Jahres 1850 in dem von Assurbanipal (Sardanapal) umgebauten Südwestpalast Senacherib's bloßgelegt und zu Tage gefördert haben. Klar und immer klarer tritt das assyrische Alterthum aus der Erde hervor, und so verständlich redeten die Hunderte von wohl erhaltenen Basreliefs, daß, auch ohne noch die Inschriften zu verstehen, schon damals, allein aus den Abbildungen in den zwei populären Büchern Layard's, sich jeder ein ziemlich deutliches Bild von den Sitten und Gebräuchen, dem Leben und Treiben, kurz der ganzen Kultur der alten Assyrer zu machen im Stande war.

A mellett a fordítás helyenként nem is sikerült és nagyon is zavaró tévedések vannak benne. Hommel (87. l.) azt írja: «Die meisten trugen die Unterschrift» Tafelserie xx, soundsovielste Tafel; Palast Assurbanipal's des Königs der Gesamtheit, des Königs

von Assyrien». Somogyinál (28—29. l.) ezt olvassuk: «XX. táblasorozat; Asszurbanipalnak, a mindenség királyának, Asszírja királyának palotája». Ezt olvasván, mindenki joggal azt hiheti, hogy ennek értelme: «huszadik táblasorozat...» Miért nem választott Somogyi olyan betűket, a melyek az ilyen tévedést lehetetlenné tették volna, például «n-ik táblasorozat...»?

Somogyi 14. l. 11. sor.

Egészen új *Niebuhr*-nál egy háromnyelvű Xerxes-főirat, a már említett Dárius-főiratnak ó-perzsa és szuzai szövege, egy ó-perzsa Dárius-főirat és egy egy nyelvű Xerxes-főirat. Azonban *Niebuhr* e mellett egy hatalmas lépést is tett előre, a mennyiben a később háromnyelvűeknek főismert főiratokon három különböző írásmódot állapított meg és a legegyszerűbbikből negyvenkét különböző írásjelt állított össze, a melyeket egészen helyesen betűknek mondott. Ezzel alapos remény nyílt arra, hogy valamikor sikerülni fog ezt az egyszerű írásmódot negyvenkét (vagy mint később megállapították: negyvenöt) betűjével megfejteni.

Hommel, 64. l. 1—15. sor.

Ganz neu sind bei *Niebuhr* die dreisprachige Xerxesinschrift G, der altperische und susische Text der genannten Dariusinschrift H, die einsprachige (altperische) Dariusinschrift J und die einsprachige Xerxesinschrift Ca. Aber nicht nur, daß *Niebuhr* diese außerit werthvollen Abschriften mitbrachte und den Gelehrten zugänglich gemacht hat, sondern er that auch einen bedeutamen Schritt weiter in der Erkenntnis dieser Inschriften dadurch, daß er drei (meist zusammen vorkommende) verschiedene Schriftarten in den später als dreisprachig erkannten erblickte und aus der einfachsten dieser Schriftarten 42 verschiedene Zeichen zusammenstellte, die er dann auch mit Recht als Buchstaben bezeichnete. Es war nun begründete Hoffnung auf die Möglichkeit einer einzigen Entzifferung vor allem dieser einfachsten Schriftgattung mit nur 42 (oder wie sich später herausstellte 45) Zeichen gegeben.

Mit jelentsen Somogyi szövegében ez a kitétel: «a már említett Darius főiratnak ó-perzsa és szuzai szövege»? Bizonyára azt, hogy erről a Darius-féle főiratról a könyvben már előbb is szó volt. Több ízben keresgéltem a könyv idevágó helyein, tüzetesen átolvastam az egészet, de sehol sem találtam semmit, a mi erre a főíratra vonatkoznék. *Hommel*nél igen! Az idézett hely előtt kevésel (63. l. alulról 7. sor) azt mondja: «Man darf nur die dreisprachige Darius-Inschrift B, ebenso die 25-zeilige

babylonische Version der Darius Inschrift H bei de Bruin u. Kämpfer einerseits u. bei Niebuhr andererseits mit einander vergleichen». Ő tehát joggal mondhatta később: «der altpersische u. susische Text der genannten Dariusinschrift H.» Somogyi azonban, a ki erről a fölíratról előbb mitsem említett, óvatosabb lehetett volna a fordításban.

Több alkalommal is találkozunk hasonló botlásokkal. Még csak egy példát idézünk. Hasonlítsuk össze a következő két mondatot.

Somogyi 29. . 21. sor.

Már elmondtam, hogy *H. Rawlinson* a harminczas évek közepe táján megtalálta a behisztuni sziklafalon a nagy háromnyelvű Darius-fölíratot.

Hommel, 90. l., 28. sor:

Wir haben oben (S. 70) gehört, wie *H. Rawlinson* um die Mitte der dreißiger Jahre die große dreisprachige Darius-Inschrift der Felswand von Behistun entdeckte...

Hommel joggal mondhatta: «wir haben oben gehört», hiszen a 70. lapon *Rawlinson*ot nevezi meg e fölírat «fölfedezőjé»-ül. *Somogyi*nál hiába keressük ezt a megjegyzést. Könyve 22. lapján, a hol *Somogyi* azt foglalja össze, a mit *Hommel* a 70. lapon adott elő, sehol sem említi, hogy *Rawlinson* volt e behisztuni sziklafölírat «fölfedezője». Hasonlítjuk össze *Hommel* és *Somogyi* könyveinek megfelelő helyeit:

Hommel, 70. l. 6. sor.

Dieselbe wurde mächtig gefördert durch die Entdeckung der großen 400zeiligen, dreisprachigen Inschrift der Felswand von Behistun, in der Nähe der Stadt Karmanjschah an der Grenze des alten Medien, ja kann durch die sich daran knüpfenden weiteren Untersuchungen des Entdeckers, *Henry Rawlinson*, seit 1846, in welchem Jahre *Rawlinson*s Kommentar des persischen Theiles jener Inschrift erschien, als durchaus gesichert und in sich abgeschlossen betrachtet werden.

Somogyi 22. l. 4. sor.

De még sokkal nagyobb haladást tett ez a tudomány a Karmansah város közelében, a régi Média határán levő behisztuni sziklafalon talált négy száz soros háromnyelvű fölírat fölfedezése után, a mely utját egyengette annak, hogy az ékírást teljesen megfejtsék. *Henry Rawlinson* mellett, a ki 1846-ban kiadta a fölírat perzsa részének kommentárját...

Míg tehát *Hommel* a «fölfedező» *Rawlinson*ról beszél, addig *Somogyi* *Rawlinson*ot nem így nevezi. *Hommel* teljes joggal mondhatta a 90. lapon: «wir haben oben gehört...», a «már elmondtam» kifejezés *Somogyi*nál nem felel meg a tényeknek.

Somogyi több ízben említi a nagy angol fölratos művet, a ki azonban nem eléggé ismeri az irodalmat, nem tudhatja, hogy ez alatt Rawlinson *Cuneiform Inscriptions of Western Asia* című művét kell érteni, sőt ha valaki csak Somogyi nyomán indul, épen séggel tévútra jut, mert Somogyi könyvének minden figyelmes olvasója azt bihetné, hogy ez a mű Opperttől és Hinckstől való. A 31. lapon tudniillik ezt olvassuk:

«1851-től fogva az ékírás kutatás történetének két korszakát különböztetjük meg; az elsőt különösen Hincks és Oppert Gyula fényes és éleselméjű munkálatai karakterizálják, a melyekben az elért eredményeket rendszeresen földolgozták és újabbakkal megtoldották, más szavakkal: a babilon-asszir nyelvtant megszerkesztették. Ebben az első korszakban kezdték meg a *Cuneiform Inscriptions of Western Asia* kiadását, a melyből már eddig több kötet jelent meg, s a mely minden assziriológusnak megbecsülhetetlen segédforrásul szolgál.»

Úgy látszik, hogy az irodalom ismerete általában gyöngö oldala Somogyinak, noha előszavában (7. l. 16. sor) azt mondja, hogy «Könyvem megírásánál számos külföldi forrást használtam». Aligha ismeri a Lenormant-féle *Lettre Assyriologiques*-ot, pedig ez egyike «a főbb munkáknak, a melyek után indultam» — mondja Somogyi úr könyve II. részében, a mely Weissbachra támaszkodik, épen úgy mint az első rész Hommelre. Somogyi a 63. lapon így kezd el egy szakaszt: «Ezalatt (1873 elején) megjelent Lenormant *Lettres assyriologiques* című művének második kötete.» A 64. lapon pedig azt írja: «Lenormant következő műve az *Études accadiennes* volt. Ennél a munkájánál Rawlinson szivességéből fölhasználhatta a londoni ékírás munkának negyedik kötetét, . . .» Pedig mindaz, a mit Somogyi a 63. lapon összefoglal, már a Somogyi által «Lenormant következő műve» gyanánt idézett *Études accadiennes*-ben foglaltatik, a mely nem egyéb a *Lettres assyriologiques* második sorozatánál. A mit Somogyi a 64. lapon kiemel, az *Études* I. kötetének 3. füzetében található. Mi sodorhatta Somogyit e tévedésbe? Weissbach *Die sumerische Frage* című könyvének 14. lapján azt mondja: «Unter dessen hatte (Anfang 1873) die 2. Serie von Lenormant's *Lettres assyriologiques* zu erscheinen begonnen.» És ez a második sorozat épen az *Études accadiennes*. Somogyi, a ki, úgy látszik Lenormant művét nem ismeri, noha előszavában hivatkozik reá, «die 2. Serie» kifejezést «II. sorozat» helyett «II. kötet»-tel

fordítja, nem tudván, hogy a *Lettres assyriologiques* e második sorozata azonos az *Études accadiennes*nel. Ezért értette félre a következő helyet is:

Weissbach, 20. l.

Eschon zur 3. Lieferung des 1. Bd seiner Études accadiennes hatte Lenormant durch Rawlinson's Güte den 4. Bd des Londoner Inschriftenwerkes benutzen können . . .

Somogyi 64. l.

Lenormant következő műve az Études accadiennes volt. Ennél a munkájánál Rawlinson szíveségéből fölhasználhatta a londoni ékirásmunkának negyedik kötetét . . .

A szumir, assyr, babyloniai fogalmakat Somogyi igen gyakran összetéveszti egymással.

Az egész mű tévedéseinek csattanója a következő eset. Hommel a 126. lapon olyan okmányokat említ, a melyek Egibi házára és fiára vonatkoztak. Hommel «den Söhnen Egibis» (11. sor alulról) kifejezést használja, az «Egibis» szó végén levő «s» betű tehát a genitivus jelölésére szolgál. Somogyi így fordítja a szóban forgó helyet (45. l., 6. sor alulról): «Ezek az Uj-Babylonia magán- és kereskedelmi életére és kronológiájára nézve rendkívül fontos okmányok egy *Egibisz* nevű zsidónak tulajdona voltak . . .»

Mindezek után, azt hiszem, nem kell még bővebben bizonyítanunk, hogy Somogyi könyve tudományos értékre nem tarthat számot. Ily körülmények között nem bocsájtkozom az itt ismertetett anyag részletesebb fejtegetésébe.

Somogyi a használt anyag nagy részét nem értette meg. Különben nem magyarázható meg, miképen állíthatja például (116. l.), hogy Mahler a hyksosokat ural-altaji népnek tartja. Az *Ethnographia* 1899. évfolyamában megjelent cikkemben csak azt a kérdést fejtegetem, miképen találhattak a hyksos királyok szobrai között két olyat, a melyek turáni eredetre vallanak, de épen nem állítom, hogy a hyksosok turániak voltak, sőt határozottan hangsúlyozom (*Ethnographia*, X. köt. 215—216. l.), hogy a hyksosok semiták voltak. Abból, hogy az említett turáni eredetű két hyksos király dolgában azt a kérdést vetem föl: «de honnan erednek ezek a turáni származású Hyksos-királyok és kik voltak ezen Hyksosok?», Somogyi nyilván arra a téves következtetésre jut, hogy Mahler a hyksosokat turániaknak tartja.

Annak illusztrálására, hogy miként készült Somogyi könyve, csak a következő dolgot idézem. Mindenki könnyen meggyőződ-

hetik arról, hogy Somogyi könyvének 37—42. lapjain Hommel műve megfelelő fejezetének (119—122. l.) hű fordítását adja és a mellett, bár Somogyi azt mondja, hogy «próbaképen közöljük a következőket», a példa gyanánt idézett szótár-téglák is ugyanazok, a melyek Hommelnél találhatók. De e közben bajba keveredik. A szóban forgó jegyzékből — bizonyára tévedésből — kihagyja a 6. sort és ennek következtében a táblácska 7. és 8. sora nála mint 6. és 7. sor szerepel. De Somogyi ezt nem vette észre és nyugodtan szószerint lefordítja Hommel következő mondatát (121. l. 9. sor alulról): «In Zeile 1, 5, 7, und 8 dagegen ist keine Aussprache angegeben»: «Az 1., 5., 7. és 8. sorban a kiejtés nincs megjelölve.» (41. l. 15. sor).

Ez kellőképen jellemzi a Somogyi-féle könyv keletkezésének módját. És ha Somogyi ennek daczára így kiált föl (55. l.): «de fájdalom, a mi tudósaink, az Ujfalvyak, a Hunfalvyak, a Budenzek, másképen gondolkoztak», ez ellen csak azt mondhatjuk, hogy az Ujfalvyak, Hunfalvyak és Budenzek sok babért arattak a magyar tudományosságnak és ha tételeiket néha megtámadták, azokat komolyan és tudományos méltósággal védelmezték. Hála Istennek, hogy voltak és vannak még nálunk Ujfalvyak, Hunfalvyak és Budenzek és adja Isten, hogy a fiatalabb nemzedék soraiból is olyan férfiak kerüljenek elő, a milyenek az Ujfalvyak, Hunfalvyak és Budenzek voltak! Akkor a Somogyi-féle *Szumirok és magyarok* című könyvhöz hasonló mű nem kerülhet majd a tudományos könyvpiacra.

Mahler Ede.

Magyar Minerva II. évfolyam. 1901—1902. Budapest, 1902.

A múzeumok és könyvtárak országos főfelügyelősége a múlt évben kiadta a fenti cízzel a magyarországi múzeumok és könyvtárak czimkönyvének 1901—2-re szóló II. évfolyamát, hogy ezzel hozzájáruljon a hazai közgyűjtemények állapotának megismeréséhez. Ez évfolyam eltérést mutat az elsőtől; mert míg ez utóbbiban a könyvtárakra volt súly helyezve, s a múzeumok közül egyelőre csak azok vétettek föl, melyek a nagy közönség számára nyitva vannak, addig az új évfolyamban a könyvtárak mellett a múzeumokra is nagyobb gond van fordítva; különösen az iskolai gyűjteményekre van figyelemmel az új évfolyam. E mellett azonban a könyvtárak csoportjánál el vannak hagyva

azon hatósági könyvtárak, melyek nem tekinthetők nyilvános könyvtáraknak; úgyszintén kimarad a zárt jellegűnek tekintendő ifjúsági könyvtárak ismertetése. Kiváló gondja volt a szerkesztőségnek, hogy az olvasó körök, kaszinók, s más egyletek könyvtárait lehetőleg teljesen felsorolhassa. E szempont a könyv terjedelmét is megnagyobbította, mert míg az első évfolyam 24^{1/2} ívre terjedt, addig a második évfolyam már 34 ívből áll, s míg amabban 61 múzeum és 696 könyvtár leírását találjuk, addig az utóbbi 871 gyűjtemény leírását nyújtja.

E címkönyvből átveszszük a következő statistikát. Az országos közgyűjteményeken kívül, melyekhez a kolozsvári egyetem és erdélyi múzeum gyűjteményei is tartoznak, nyilvános jellegű múzeum van 68, nyilvános jellegű könyvtár pedig 22. Iskolákkal kapcsolatban 210 múzeum és 145 könyvtár van. Különböző egyházi és világi hatóságok, egyesületek és más testületek 7 múzeumot és 452 könyvtárt tartanak fenn. Megjegyezzük, hogy a szerkesztőség (dr. Schönherr Gyula és dr. Grün Albert) itt valami hibát követett el. Mert ha e számokat összeadjuk, akkor 904 gyűjtemény jön ki, holott a könyv végén levő címjegyzékben csak 871 gyűjtemény van felsorolva. Ez ismét ellenmondás az előszó azon állításával, hogy a címjegyzékben foglalt 871 gyűjtemény 619 könyvtárat és 297 múzeumot foglal magában. E szám meg már 916 gyűjteményt mutat.

A szerkesztőség a beküldött adatok alapján állította össze a címjegyzéket. A beosztás következő: A gyűjteményeknél először ennek keletkezése van megemlítve, azután az állomány következik, ki van emelve, hogy van-e katalogusa vagy leltára, mi az évi javadalmazása, ki a gyűjtemény őre? Végül a gyűjteményre vonatkozó irodalom. Összehasonlítva ez évfolyamot a mult évivel, látjuk, hogy az utóbbiban előfordult tévedések lehetőleg ki vannak javítva, már a mennyire a szerkesztőségnek tudomására jutottak. A most ismertetett II. évfolyamban a felkai tátrai múzeumnál meg lehetett volna említeni, hogy a múzeum a Szepesség nagynevű szülöttjének, Hunfalvy Pálnak hagyatékából is gyarapodott néhány értékes könyvvel. rr.

Dr. E. Mach: Die Analyse der Empfindungen und das Verhältniss des Physischen zum Psychischen. Mit 36 Abbildungen. Dritte vermehrte Auflage. Verlag von G. Fischer in Jena, 1902. S. XI+286. Mark 5.

E mű az utóbbi pár év alatt meglehetősen kapóssá lett. Első kiadása, *Beiträge zur Analyse der Empfindungen* cím alatt, 1886-ban jelent meg s 8 fejezetből állott, a második 1900-ban s itt a mű terjedelme 8 fejezetről már 13-ra növekedett, a harmadik 1902 elején s itt ismét 2 új fejezet járult hozzá; — s a folyó év elején, mint egy német irodalmi értesítőben olvasom, megint újabb, negyedik kiadása látott világot. E nagy siker titkát részben abban láthatjuk, hogy a mű a psychologia physiologiai alapú műveléséhez, a mely ma csaknem korlátlanul uralkodik, járul figyelemreméltó adalékokkal, — de másfelől a szerző egyéni kiválóságában s a mű világos, vonzó előadásában is. Mach, nyugalmazott bécsi egyetemi tanár, a mennyiség-tan természettannak egyik legkiválóbb, eredményben és hírnévben Helmholtz-csal versenyző művelője volt. *Die Mechanik in ihrer Entwicklung* (4. kiadása 1901-ben) című műve e kérdésnek legjelesebb monographiája; népszerű természettudományi előadásai a legolvasottabbak közé tartoznak. Egy ily előkelő physikustól, főleg a természettudósok, de magok a czéhbéli philosophusok is szívesen fogadják, ha hosszú évtizedekre terjedő tanulmányai, kísérletei, megfigyelései alapján elmondja nekik nézetét a lelki élet alapvető folyamatáról: az *érzetről*, ha útbaigazítja őket a testi és lelki világ viszonyáról, ha közelebb viszi őket a nagy rejtélynek: a lélek mivoltának földerítéséhez.

Mach könyve két, egymástól határozottan különszakadó részre oszlik. Az egyik az érzetek, főként a látás és hallás érteinek physiologiája, vagyis az érzetek keletkezésének, physiologiai föltételeinek vizsgálata. Az ezekről szóló fejezetek (VI., VII., X., XII., XIII.) bámulatatos mathematikai és physikai iskolázottságról, éles megfigyelésről, széles látkörrel és józan fölfogásról tanúskodnak, a mű legértékesebb részeit alkotják s okvetetlenül számot tesznek az érzékek physiologiájának irodalmában. Egy psychologus sem fogja mellőzhetni ezeket az alapos vizsgálódásokat. Csak azon csodálkoztam, hogy sehol az írók közt, kiket oly bőségesen idéz a jegyzetekben, kikkel olykor hosszabb polemákat

is folytat, nem látom a physiologiai psychologia mai legelső rangú művelőjének, Wundtnak nevét; mintha nem is léteznék, annyira ignorálja Mach. Fechnerrel bőven foglalkozik, de már a Fechner művének továbbfejtőjét, a tökéletlen kezdet sikerre vivőjét, nem érdemesíti szóra! Szinte alig tudja az ember elhinni, hogy a ki Stumpf, Lipps, James, Münsterberg, Ribot stb. műveit tanulmányozta, azokból olykor felvilágosítást, olykor legalább serkentést merített, csak Wundt nagyon is jelentős kísérleteit, fejtegetéseit ne ismerné!

Szerzőnk legtöbbször Heringet és Helmholtzt idézi. Érdekes a Helmholtznak *Die Lehre von den Tonempfindungen (1863)* című, kétségtelenül nagyjelentőségű művében kifejtett tanairól mondott itélete. «Első föllépésekor a Helmholtz-féle tan a hangérzetekről egy szép, befejezett, mintaszerű alkotásnak tünt föl. Mind a mellett egyes sarkalatos tételei nem állhatták ki a kritika ostromát. S a kritika egyáltalában nem volt okvetetlenkedő, a mint eléggé kitűnik abból, hogy a különböző kritikuskok fejtegetései, minden egyéni sajátosságaik mellett is, ugyanazokra a pontokra s teljesen azonos szempontok szerint irányultak. A fő-problema a kritika által csaknem a Helmholtz előtti állásra szorítottatott vissza. Szinte tragikusnak lehetne mondani a dolgot, ha általában szabad volna ezt az ügyet egy személy álláspontjáról tekinteni. Ám Helmholtznak művét minden megtámadható oldalai mellett sem lehet kevésre becsülnünk. Azon gazdag pozitív nyereségen kívül, a melyet e munkának köszönhetünk, mozgás támadt e kérdések körül, az a kutatókat más kísérletekre bátorította fel, egy csomó új vizsgálódást indított meg, új kilátásokat tárt föl, esetleges tévútakat végleg elzárt...»

Mach művének második fele ismeretelméleti és philosophiai természetű, a mennyiben a testi és lelki világ egymáshoz való viszonyát tárgyalja. Álláspontja e kérdésben rokon a positivista fölfogással: minden metaphysikát mint henye és a tudomány ökonomiáját zavaró dolgot, szerinte, ki kell rekeszteni. Metaphysika az is, ha anyagról meg lélekről beszélünk; mindkettő nem egyéb, mint elemek complexuma, az előbbi a színek, hangok, formák, nyomások, tér, idő stb., — az utóbbi az emlékek, hangulatok, érzelmek, képzetek complexuma. Ezen elemek mögött semmi magánvaló nem létezik. Az érzékek physiologiája kimutatja, hogy a tér és idő épen úgy érzeteknek nevezhetők, mint a színek és hangok; a tettek összes tulajdonságai nem

egyebek, mint érzetek; mi a dolgokról semmi egyebet nem tudunk meg, mint a mit az érzetek tudomásunkra juttatnak, s a dolgok magvának, valamint azok kölcsönhatásának fölvétele, a melyből ezek az érzetek származnának, henye és fölösleges dolog. Mely elemek tartoznak a tárgyakhoz, s melyek az «én»-hez? Egy szín physikai objectum, mihelyt például a világító fényforrástól (más színektől, hőtől, tértől stb.) való függésére ügyelek; ellenben, ha a reczehártyámtól való függésére tekintek, akkor psychologiai objectum, érzet. Nem az anyag, hanem a vizsgáladási irány más-más a két területnél.

Nem az «én» az elsődleges, hanem az elemek (érzetek); az elemek alkotják az «én»-t, az érzetektől épül föl az alany. Az «én» nem változhatatlan, élesen meghatározott egység; elemei folyton változnak, e változásokkal szemben fontos a continuitas. A mi a tudat egységét illeti, miután a való és az érzett világ közt levő látszólagos ellentét csak a szemléletmódban rejlik, de tulajdonképeni szakadék köztük nem létezik, — a tudat változatos, összefüggő tartalma semmivel sem nehezebben érthető, mint a változatos összefüggés a világban. Az «én» nem reális, hanem csak practikus egység.

Nem a testek szülik az érzeteket, hanem az elemcomplexumok (érzetcomplexumok) képezik a testeket; minden test csak gondolati symbolum, elemcomplexumok számára. A legközelebbi s egyúttal végső elemek az érzetek. A világ tehát nem rejtélyes lényekből áll reánk nézve, a melyek egy másik, épen oly rejtélyes lénnyel, az «én»-nel való kölcsönhatás útján szülik az érzeteket. A színek, hangok, terek, idők... számunkra a végső elemek s ezeknek adott összefüggését kell nekünk kinyomoznunk. E nyomozásnál nem akadályozhatnak bennünket a különös, gyakorlati, időleges és korlátolt czélokra alkotott efféle összefoglalások és elhatárolások: test, én, materia, szellem. A physikusnak a test gondolata megkönnyíti a tájékozást, a nélkül, hogy zavarólag hatna reá; a ki tisztán gyakorlati czélokot követ, azt nagyban segíti az «én» gondolata. De mihelyt physika és psychologia egymással érintkezik, az egyik terület gondolatai tarthatatlanokká válnak a másikban.

A mily tetszéssel fogadta a tudományos világ Mach érzéphysiologiai fejtegetéseit, épen annyira megoszlottak a vélemények ismeretelméleti fölfogásával szemben. Hogy az összes lelki folyamatokat, az egész belső és külső világot csupán érzetekre

lehet visszavezetni, az ép oly kétséges, mint az, hogy a szemmozgás kivételére irányuló akarat maga a térerzet. A physikusok nehezen fognak abba belenyugodni, hogy az objectiv dolgokat csupán gondolatsymbolumoknak tekintsék, azoknak az érzettől független létet ne tulajdonítsanak; épen oly nehezen lehet Mach én-fogalmával megbarátkoznunk. Az oekonomia, a tulságba vitt egyszerűsítés miatt sok problémát nem lát ő meg; pedig ily könnyen nem lehet velök végezni; ha az ajtón kiteszszük őket, az ablakon térnek vissza. Ám módszere, a matematika-physikai alapú vizsgálódás azért nem veszít becseből, ha ezúttal nem egészen megérlelt gyümölcsöket termett is. L—s.

Egy nemzeti reformterv.

Hány javaslatot hallottunk már, hogyan lehetne Magyarország baján segíteni! Nincs annyi kuruzslószer a világon, a hány indítványt és ötletet adtak már elő Magyarország emelésére és átalakítására. A lángelmű *Hiteltől* kezdve egészen a tegnapi képviselőházi beszédig — mind eszközöket ajánlanak a magyar állam kiépítéséhez és a magyar nemzet megszilárdításához. Szemere Miklós egy kis füzetben (*A Fenséges Uralkodóház figyelmébe ajánlja Szemere Miklós.* Budapest, 1903.) oly indítvánnyal áll elő, mely az eddigi reformtervezetektől abban különbözik, hogy könnyű szerrel, rögtön, pénzáldozat nélkül volna megvalósítható, két sort kell a parlamentnek elfogadni és a királynak aláírni — megvan a nagy, a döntő átalakítás.

Melyek ezek a sorok?

Kövessük csak Szemere Miklós gondolatmenetét.

A socialismus — e tételből indul ki Szemere — mindinkább terjed. A földművesek is hajlanak e veszedelmes tanra. Ily módon a monarchikus érzés is lazul nálunk. Ez pedig annál nagyobb baj, mivel az egységes magyar állam ma uralkodónk egyéniségén és személyes erőnyeiben nyugszik. A magyar nemzet egységesítésére Szemere egy intézményt ajánl, a mely nem kerül pénzbe és nagy erkölcsi hatással lesz. Teremtsünk egy osztályt, melyre a király, a nemzet támaszkodhatik és melybe mindenki beléphet legyen polgár, katona vagy gazdálkodó. Minden érdemes ember lehet nemes ember és minden nemes ember lehet tagja a főrendiháznak, ha a censusa megvan. Tehát általánosítsuk az egész

nemességre a főrendi jogosultságot, de census alapján. Az új áldásthozó törvénynek tehát csak egy §-a van:

«Minden magyar nemes ember tagja a főrendiháznak, ha a censusa megvan. A törvény végrehajtásával a kormány bízatik meg».

Ez a paragraphus pénzébe nem kerül sem az adófizetőknek, sem az államnak és mégis erkölcsi dynastikus hatásában megmérhetetlen mélységes — mondja Szemere. Százazerek keblét megdobbantja, felemeli a trón zsámolyához, részesévé teszi a szent koronának, a törvényhozásnak. Természetesen mindez csak *in petto*, mert hisz a censusa alig van meg egy párnak. De azt mondja mind a száz — sőt sok ezer — mindenki, a ki akarja és odavaló: «engem sem a gólya költött» és ha majd a szorgalmam, igyekezetem, becsületes munkám útján az Úr Isten kegyelme megengedi, hogy a censust megszerezsem, úgy magam vagy fiam ott fog ülni a törvényhozásban. És ismerni kell a magyar embert: ezért még dolgozni, áldozni is érdemesnek fogja tartani. Fölembreszti benne a vagyonszerzés és vagyonconserválás ösztönének nemzetileg oly fontos ösztönét.

Ez az egyenlősítés, ez a nivellálás felfelé, ez a felemelése az esetleg szegényeknek és minden törekvő jobbaknak az ország legelsőihez: ebben rejlik a jól alkalmazott monarchikus elv vonzóereje, mely fölvillanyozza, az öntudatot fölemeli és a már-már fásuló és lefelé hajló tömegeket a korona büvkörébe vonja.

Hozzájárulhatunk-e Szemere Miklós vérmes reményeihez, melyeket e javaslatához fűz?

Mindenekelőtt meglepő, hogy a szerző e tervezettel a socialismus terjedését akarja meggátolni. Hiszen Szemere egy új osztályt akar teremteni (a főrendiházban ülő köznemességet), mely a vagyontól függ, mely a gazdag emberekből ujonczoz. A gazdag embereket nem igen kell a socialismushoz való pártolástól féltetni: gazdagok csak kivételesen lesznek socialistákká (a mi természetes). Szemere indítványa talán épen ellenkező hatást tenne: növelné a socialismust, mert az ő terve ismét csak még rikítóbbá tenné a modern világnak azt a nagy baját, hogy csak kétféle embert különböztetünk meg: gazdagot meg szegényt. A többi különbség ember meg ember közt a közfelfogásból mindig jobban elenyészik. Oly sok előnnyel jár máris a vagyon, hogyan küzdhetünk a socialismus ellen ha még új nagyobb előnyökkel toldjuk meg?

Nem hiszem, hogy e reform után megváltozzék hazánk

sorsa. Mindössze talán csak néhány száz vagy ezer méltóságos úrral volna több, a mi a címekorságot csak öregbítené.

A kérdés lényege abban rejlik: minő lélektani hatással volna ez a reform azokra, kik nem érik el a censust, kik tehát nem jutnak be a felsőházba, azokra a kik a remény küszöbén maradnak?

Úgy hiszem, itt rejlik Szemere tévedése. Szemere ugyanis túlbecsüli ezt a hatást. Ő azt reményli, hogy a künn rekedtek is egységes, lelkes, reménynyel teljes osztályt képeznének. De melyik az az erős kapocs, a mely őket majd összetartja? Nincs egyéb, mint az a tudat hogy eo ipso a főrendiházba jutnak, ha meggazdagodnak. Ez ugyan valami, de — nem sok. Magyarország egységét erre a tudatra építeni nem lehet. A ki meggazdagodik, annak ma is sok eszköze van befolyáshoz és címekhez jutni: nem kell várnia, míg törvénynyé lesz a Szemere Miklós javaslata. Szemere túlbecsüli a főrendiházi tagság reményének értékét. Túlbecsüli azonkívül e reményt (mely többnyire elég távol áll még a valószínűségtől) mint ellenszert a socialismus ellen. A socialismust bizony nem fogjuk lecsendesíteni azzal, hogy néhány száz gazdag embert beültetünk Steindl gót kupolája alá.

Szemere ezzel fejezi be élénken írt füzetét:

«Ébredjetek! Harangoznak!»

Ha harangoznak is, bizonyos, hogy ez a harangzó nem fogja eloszlatni a socialismus nehéz viharfelhőit, melyek a látatháron tornyosulnak.

—rs.

Új magyar könyvek.

Ambrozovics Dezső. Ujabb versek. Budapest, 1903. Singer és Wolfner. (8-r. 144 l.) 2 K.

Bárony István. Igaz mesék. Budapest. 1903. U. o. (8-r. 159 l.) 3 K 40 f.

Cicero Brutusa. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Posch Árpád. Budapest, 1903. Franklin-Társulat. (8-r. XVI, 340 l.) 4 K.

— Ugyanaz, latinul és magyarul. Budapest, 1903. U. o. (8-r. XVI, 464 l.) 6 K.

Delitzsch Frigyes. Babylonia és biblia. Az új és átnézett kiadás után egyedül jogosított magyar fordítás. Budapest. 1903. Athenæum. (8-r. 44 l.) 1 K 20 f.

Deutsch Antal. A pesti Lloyd-társulat. 1853—1903. Bevezetéssel ellátta Falk Miksa. Budapest, 1903. Grill K. (8-r. XVI, 250 l.) 6 K.

Dugovich Titusz. A tót nemzetiségi mozgalmak fejlődésének története. Tanulmány. Turóc-Szt-Márton. 1903. Moskóczi F.-né. (8-r. 105 l.) 1 K 60 f.

Dumas Sándor ifj. Clémenceau. Színmű 5 felvonásban. Ford. Fáy Béla. (Fővárosi színházak műsora. 145—146. sz.) Budapest, 1903. Lampel R. (8-r. 94 l.) 60 f.

Ex-lex. Az —. Közjogi tudomány. Budapest, 1903. Grill K. (8-r. 73 l.) 60 f.

Feleki Sándor. Árnyak és sugarak. Versek. Budapest, 1903. Lampel R. (8-r. 157 l.) 2 K.

Fényes Samu. Bacsányi. Színmű 3 felvonásban. Budapest, 1903. (8-r. 159 l.) 2 K.

Finkey Ferencz. A magyar büntető eljárás tankönyve. Második átdolgozott kiadás. Budapest, 1903. Politzer és fia. (8-r. XVI, 584 l.) 9 K.

Gorkij Maxim. A csavargók és egyéb elbeszélések. Fordította Kemény Aladár. Budapest, 1903. Könyvkiadó társ. (8-r. 96 l.) 50 f.

— Hajléktalanok. (Kisvárosiak.) Fordította Ilosvai Hugó. Budapest, 1903. U. o. (8-r. 100 l.) 50 f.

Gomperz Fülöp. A görög félhangzók és kettős hangzók a classikus korban. Bölcséletdoctori értekezés. Budapest, 1903. Kókai. (8-r. 90 l.) 1 K 50 f.

Halévy L., Cremieux H. és Decourcelle P. Constantin abbé. Vigjáték három felvonásban. Ford. Paulay Ede. (Fővárosi színházak műsora. 143—144. sz.) Budapest, 1903. Lampel R. (8-r. 69 l.) 60 f.

Hammerling Róbert. Ahaversus Rómában. Költői elbeszélés. Fordította Kún István gróf. Miskolcz, 1903. Lövy J, fia. (8-r. 244 l.) 4 K.

Hanusz István. A fák birodalmából. Budapest, 1903. Atheneum. (8-r. 319 l.) 4 K 20 f.

Hegedüs Sándor ifj. Az élvetemetkezés. Dráma egy felvonásban. (Fővárosi színházak műsora. 142. sz.) Budapest, 1903. Lampel R.) (8-r. 24 l.) 30 f.

Heinrich Gusztáv. Osszián. Budapest, 1903. Franklin-Társulat. (8-r. 114 l.) 1 K 50 f.

Ibsen Henrik. Peer Gynt. Drámai költemény. Fordította Sebestyén Károly. Budapest, 1903. Franklin-Társulat. (16-r. 227 l.) 1 K.

Irodalomtörténet (Egyetemes —). Szerkeszti Heinrich Gusztáv. I. kötet. Ó-kori keleti népek és Hellének. A vallás- és közoktatási m. kir. miniszter támogatásával. Budapest, 1903. Franklin-Társulat. (8-r. XX, 742 l.) 20 K.

Jókai Mór. Csataképek a magyar szabadságharczából. Két kötet. 7. kiadás. (Szépirodalmi Könyvtár.) Budapest, 1903. Franklin-Társulat. (8-r. 191, 228 l.) 4 K.

Jósika Miklós. Abafi-Zólyomi. (1836.) Tizedik kiadás. (Jósika Miklós összes művei.) Budapest, 1903. Franklin-Társulat. (8-r. 340 l.) 6 K.

— Pygmaeon vagy Egy magyar család Párisban. Regény. (1856.) Negyedik kiadás. Budapest, 1903. U. o. (8-r. 228 l.) 6 K.

Kabos Ede. Ákáczvirág. Elbeszélések. Budapest, 1903. Athenæum. (8-r. 155 l.) 2 K.

K. J. Lawn-tennis. Budapest, 1903. Kilián Fr. utóda. (8-r. 232 l.) 3 K.

Kelemen Géza. A nemzetek küzdelme a gazdasági vezérszerepért. (Iparosok Olvasótára. IX. évf. 7. sz.) Budapest, 1903. Lampel R. (8-r. 37 l.) 60 f.

Kenézy Gyula dr. Nőgyógyászat dióhéjban. Budapest, 1903. Dobrowsky és Franke. (8-r. 171 l.) 3 K 60 f.

Kongresszus, Dunántúli kivándorlási —. Megtartatott Siófokon, 1902. évi június hó 28. és 29. napjain. Kiadja az Orsz. Magy. Gazdasági Egyesület. Budapest, 1902. Pátria. (8-r. 157 l.) 2 korona.

Kongresszus, Székely —. Megtartatott Csík-Tusnádon. 1902. évi augusztus hó 28., 29. és 30. napjain. Kiadja az Orsz. Magy. Gazdasági Egyesület. Budapest, 1902. (8-r. 699 l.) 4 K.

König Gyula. Az algebrai mennyiségek általános elméletének alapvonalai. Budapest, 1903. Akadémia. (8-r. XII, 599 l.) 15 korona.

Lukács Ferencz. A magyar pénzügy fejlődése. A pénzügyi közigazgatás, a pénzügyőrség, az adók, államegyedáruságok- és jövedék történetének vázlatos ismertetése. Nagybánya, 1903. Molnár M. ny. (8-r. VIII, 330 l.) 7 K 25 f.

Mahler Ede. Babilon és a Biblia. Budapest, 1903. Lampel R. (8-r. 55 l.) 50 f.

Mátrai Vilmos. Látszattan. (Perspektiva.) Budapest, 1902. Eggenberger. (8-r. 221 l.) 10 K.

Miklós Gyula. Magyarország és társországai az 1900-ik évi párisi nemzetközi kiállításon. Budapest, 1903. Kilián Fr. utóda. (8-r. VI. 280 l.) 4 K.

Olcso Könyvtár. Szerkeszti Gyulai Pál. Budapest, 1903. Franklin-Társulat. (16-r.)

1275—80. sz. *Ossián* énekei az eredeti Gael mértékben. Fordította Fábian Gábor. Bevezetéssel kiadta Heinrich Gusztáv. (352 l.) 1 K 20 f.

1281—82. sz. *Sophokles*. Philokletes. Görögből fordította, bevezette és jegyzetekkel kísérte Csiky Gergely (84 l.) 40 f.

1283—84. sz. *Gyulai Pál*. Glück-Szerencse úr. Beszély. (1856.) (59 l.) 40 f.

1285—86. sz. *Regőczy (Exner) Győző*. Réka gyásza. Költői elbeszélés. (55 l.) 40 f.

1287—1293. sz. *Voltaire*. XII. Károly története. Francziából fordította Pruzsinszky Pál. (362 l.) 1 K 40 f.

Prém József. A Nagy Pálhalmy fia. Regény. Budapest, 1903. Athenæum, (8-r. 157 l.) 2 K.

— Léha világ. A m. t. Akadémia gróf Teleki pályázatán 100 arannyal kitüntetett vígjáték három felvonásban. (Fővárosi színházak műsora. 147—148. sz.) Budapest, 1903. Lampel R. (8-r. 85 l.) 60 f.

Remekírók, Magyar —. A magyar irodalom féművei. III. sorozat. Budapest. Franklin-Társulat. (8-r.)

7. kötet. *Kazinczy Ferencz* műveiből. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta Váczi János. (372 l.)

14. „ *Kölcsey Ferencz* munkái. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta Angyal Dávid. (320 l.)

21. „ *Czuczor Gergely* költői munkái. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta Zoltvány Irén. (320 l.)

23. „ *Vörösmarty Mihály* munkái. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta Gyulai Pál. III. kötet. Drámai költemények. I. (368 l.)

50. „ *Vajda János* kisebb költeményei. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta Endrődi Sándor. (276 l.)

Simonyi Zsigmond. Az új helyesírás. A vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter 1903. márczius 14 én 862. sz. alatt kelt rendeletével kiadott magyar iskolai helyesírás szövege és magyarázata bővített szójegyzékkel. (Nyelvészeti Füzetek 5.) Budapest, 1903. Athenæum. (8-r. 86 l.) 1 K 50 f.

Verne Gyula. A Bégum ötszáz milliója. Regény. A „Bounty” lázadó. Elbeszélés. Fordította Szász Károly. Jogositott harmadik képes kiadás. Budapest, 1903. Franklin-Társulat. (8-r. 238 l.) 2 K.

A BALKÁN-FÉLSZIGET.*)

Első közlemény.

I.

Az a hatalmas Balkán-félszigeti terület, a melyről mindennap inkább meggyőződünk, hogy Európában az emberi művelődésnek egyik legősibb, alighanem épen legeslegrégibb földje, melynek történelem-előtti leleteiben már a művészet egy nemét tárják ki a boszniai legújabb ásatások, oly időből, midőn a délnek hozzácsatlakozó görög félszigeten még meg sem alakult a görög nép; a hol viszont a præhistoria őserdeje bizonyos tekintetben ma is él és fönmaradt rejtekeiben élő szokásokat és fogásokat találunk, melyek a diluvialis ember életmódját alkalmasak megvilágítani, mert egyenes ágban tőle származva, pásztorok és zsványok közt változatlanul gyakorlatban maradtak a mai napig; a hol a meddig csak szemünk az ezredévek homályában látni tud, annyi nép tolongott, annyiszor dőlt el az emberiség sorsa, dőlt el történelme, a hol úgyszólván soha sem szünt meg patakokban folyni az embervér, mert nagy nemzetek és nagy hódítók sorra birkóztak birtokáért: ezen a hatalmas területen, mely minden időkben a történelem egyik legelső rendű szinpada vala, nevezetesen magyar vértől is áztatva van minden talpalatnyi föld, mert nemzeti történelmünk legdicsőbb és legvégzetesebb fordulatai itten dőltenek el.

De ez a magyar vér századról-századra, ha mindenkor a magyar név nagyságáért és dicsőségeért, mégis nemcsak magyar érdekekért folyt. Ha a honfoglaló nemzet erejének féktelenségében Brémaig és Párisig száguldott zsákmányolni, a

*) Fölolvastatott a m. tud. Akadémia f. év június 15-iki ülésén.

délorosz síkságra lépett összes nomád népek példájára első sorban be kellett törnie a Balkán-félszigetre is, Konstantinápoly és Szaloniki gazdag kincseket rejtő faláig. De már a honalapító és honföntartó nemzet erejének javát céltudatosan és szívélyesen követett politikában a Balkán-félszigetre irányította. Ez a politika pedig már nem zsákmányolás, de nem is a hódítás és elnyomás politikája, hanem az a nagy és bölcs politika volt, hogy a központi Magyarországot koszorúként körülfogó kisebb-nagyobb történelem-politikai individualitásokat nagy politikai szervezetben, állandó, hű szövetségre nyerve meg, együttes és közös védelemre, mert mindnyájan együtt, mi is, ők is, történelmünk kezdeteitől fogva mindenkor és a mai napig, nagy és hódító nemzetek, valóságos világhatalmak, nem is csak egy, hanem mindenkor több világhatalom közé voltunk és vagyunk élve és csak egyesített erővel állhatunk meg, érvényesíthetjük érdekeinket, teljesíthetjük európai misszióinkat. Mert minden világhatalomnak az a természete, a dolgok benső lényegének kényszerereje hajtja rá, hogy a gyöngye szomszédot elnyeli, vagy ha maga elnyelni nem bírja, másokkal osztozkodik rajta.

Egy ezredéves történelem folyamán változtak magok e világhatalmak; a kelet-római császárság és a német nemzet római szent birodalma; a tatár hatalom, a török birodalom, melyet egykor együtt rettegett az egész többi világ és mely ma is három világrészre terjed; az orosz, mely nemzetközi jelentéktelenségből két század alatt a nemzetek történelmében eddig példátlanul álló terjedelemre növekedett és úgyszólván napról-napra terjeszti hatalmát; végre az új német császárság, mely fénixként támadt föl a régi római szent birodalom romjaiból. Ehhez képest ebben az együttes és közös védelemre concipált politikában is változhattak és változtak századról-századra az időkkel a módok: változtak a területek, melyekre kiterjedt és változtak a területekkel a szövetségi kötelekek alakjai, laza, a születés jogára és egy család örökösödési viszonyaira alapított personal-unio, szervezett közjogi kapcsolat szorosabb és tágabb viszonyban, társország, középkori hűbéres fejedelmek és királyok, az egyszerű katonai conventio, mely hajdani Balkán-politikánkban is szerepelt és melyet imént kötöttünk meg Romániával. Mint minden emberi viszonyban, múló összeütközé-

sek, surlódások, nehézségek mérülhetnek föl, de ebben a rendszerben föl kell mérülniök. Ám a magyar imperialis politikának lényege, eszméje mindig csak az volt, jövőre is csak az lehet, hogy kezet fogva a bennünket körülfogó népekkel és néptöredékekkel, a Magyarország saját határain messze túlterjedő nagy monarchiát, evvel és szövetségi rendszerünkkel a nemzetközi viszonyoknak adæquat katonai hatalmat kell föntartanunk mindnyájunk biztonságára, mert e nélkül meg nem élünk, nemzeti létünket nem biztosíthatjuk, annyival inkább ki nem fejleszthetjük, európai missiókat nem teljesíthetjük. Ezer esztendőös egész történelmében csak kétszer hagyta el a nemzet ezt a politikát, mert Bethlen Gábor és Bocskay ragaszkodtak hozzá még a győzelem órájában is, Rákóczy hívei pedig rátértek a szathmári békében. Csak kétszer próbálta meg a nemzet visszavonulni saját határait: először, mikor a török már elszedte Balkán-félszigeti szövetségeseinket és János király választásával elszakadtak a kapcsolatok a lengyel, cseh és osztrák tartományokkal is; másodszer 1849 ápril 14-én. Mind a kétszer nyomban bekövetkezett az ország földarabolása és az idegen uralom. I. Ferdinánd már csak keskeny karéjt vett át Magyarországból az örökös tartományok és Gácsország határain. A többinek nagy része közvetlen, egy része hűbéres török birtok volt. A nemzet és a Habsburg-ház egyesített erejének három századra volt szüksége, hogy Magyarország területi integritását helyreállítsa Orsováig, a mi csak nem rég, a katonai határvidék polgárosításával érte befejezését. E missio teljesítésében, melyet a dynastia a szent koronával együtt vállalt, fölmerültek conflictusok, úgy mint fölmerültek a századok folyamán mindenütt a világon nemzet és korona közt. De a missio teljesítve van. A Habsburg-ház azonban a missiót csak úgy teljesíthette, hogy annak az imperiumnak visszaállításáért, melyet Hunyadi Mátyás concipiált midőn a cseh rendek által, mint Csehország királyának, az osztrák rendek által, mint Ausztria főhercegének hódoltatott magának, föláldozta spanyol és német imperiumait.*)

*) «*Új Magyarország. Magyar jelenről, magyar jövőről*» cz. munkában, (Budapest, 1880.) 157 l. és ff. tüzetesebben fejtettem ki e szempontokat.

Ime, ebben az imperiális politikában járultak hozzá a Balkán-népek Szent Istvántól Mohácsig a magyar szent korona nagyságához és fényéhez, mint hű és vitéz fegyverbarátok.

Királyaikat és fejedelmeiket közjogunk a szent korona tagjainak nevezte. Szabad nemzeti fejlődésök védelmet talált idegen hódítás és elnyomás ellen. Vitézeik részesedtek a magyar géniusz azon csodálatos, bámulatraméltó alkotásában, a magyar ősi nemesség intézményében, mely a német népek révén egész Nyugat-Európában hatalomra jutott feudalismust mindig repudeálta, a kék vér fogalmát, az örökös méltóságokat és tisztségeket nem ismerte, egy volt és egyenjogú, demokratikus aristocratia, aristocratikus democratia, sorai nyitva állottak minden érdemnek, tagjainak nyitva állott minden méltóság, születésre egyenlő magával a királylyal, mert az Árpád-ház magva-szakadtával királylyá választható volt mindenik. A hazafias érdemmel járt a nemesség, a hazafiatlansággal elvesztése. A haza földje nem lehetett magán-tulajdon, sem kótya-vetye tárgya, collectiv tulajdon volt, a korona által haszonélvezetre osztva a haza védőinek, a hazafias érdemnek, egyenlő osztályra a férfi-maradékban, ennek magva-szakadtán, de hazafiatlanságával is visszaszállva a collectivításra. Tehát úgy a haza ügyeinek intézése, a politikai jogok gyakorlata, mint a haza földjének birtoka, a hazafisághoz volt kötve. Ez intézményen belül Balkán-félszigeti fegyvertársaink számosan emelkedtek föl nem csak saját hazájokban, hanem Magyarországon is a legfőbb méltóságokra. Bielo, «a fehér», latin okmányainkban «Belus», a byzancziakban «Belos», a raskai zsupánok házából, szerb knéz és magyar főúr, mint az ország nádora szerencsével és dicsőséggel vezette Magyarország kormányzását, szoros szövetséget létesítve háza és a magyar korona közt, Byzancz ellen Magyarországnak erős positiót szerzett a Balkán-félsziget szívében, de evvel egyben megteremtette a szerb államfejlődés szilárd alapjait; és az ő kezét kell látnunk azon állandó kötelék létesítésében is, mely a bosznia bánágot a szent koronához kapcsolta. Ebben az imperiális politikában Balkán-félszigeti fegyvertársaink nem csak a magok bőréért, hanem minden harcunkban harczoltak. A morvamezőn, midőn László király serege döntötte el az élet-halál harczot az első Habsburg és Prsemiszl Ottokár közt, ott voltak horvátok, bosnyákok, szer-

bek és bolgárok. De viszont az ő szabadságuk védelmében Byzancz, majd a török ellen, 500 éven át patakokban foly az övékkel vegyest a magyar vér, — oly drága vérokonság, oly «testvér»-ség, melyet soha sem kellene felejtenünk.

II.

A török hódítás után a Balkán-félszigetből csak Horvátország egy része és Dalmátia maradt meg a magyar korona kötelékében. A kis Montenegro, az Adria partján Dalmácia déli csúcán hozzáférhetlenül emelkedő hegyeiben, melyekről azt tartja a nép, hogy mikor az Isten a világot teremtette, épen ott szakadt ki a zsák, melyben a hegyeket tartogatta, már a XIX. század ötvenes éveiben osztrák védelem és protectio mellett tényleg függetlenítette magát. De itten már addig is csak úgy tudta a fényes Porta tekintélyét érvényesíteni, mint például máig arabiai birtokain: akkor és addig, a mikor és a meddig fegyveres erővel megszállva tartotta, a mi mindenkor csak véres ellentállás után sikerült. Nem lévén ebben az érdekes országban sem tudós, sem professor, sem prókátor, itten az államfejlődés is a tudományra való minden tekintet nélkül létesült. Nem épen az 1848-iki chúr-hesseni radikálisok követelése szerint: «Die erbliche Republik mit dem hochseeligen Churfürsten an der Spitze», hanem mégis demokratikus respublika feudális közigazgatással, örökös theocratiával és absolutistikus éllel. Az utolsó Balsa, a kinek neje Morosini lány, az Árpádok rokona volt, a török elől Velenczébe futott. A feudális családok megmaradtak a kerületek élén és a kerületi főnök, «vojvoda», hivatala ma is még örökös bizonyos családokban. Lázo Szocsicza vajda, a ki a nyolczvanas években a Tara és Piva közt a Durmitor alatt kormányzott és nekünk az occupatio alatt és után annyi bajt okozott, volt még akkora úr, hogy hatélen Czetinyébe ment, 100 ökröt — nem a magáét — hajtattott maga előtt, hogy letapossák a havat. Az ország, a régi Zéta, kormányzását az utolsó Balsa szökése után a nép és a püspök vette át, a kinek egyházi méltósága szintén örökös lett családjában. A dolgok pedig úgy intéztettek, hogy a harcosok egy fa alatt egybegyültek tanácskozni és határozni a

püspök, «vladika», vezetése alatt. Ha nem tudtak megegyezni és már elég sokáig húzódott a vita, akkor közbejött a cloture: megkondult a monostor nagy harangja. Erre a vladika még egyszer fölhívta a tanácskozó népet, hogy határozzanak szabad akaratuk szerint. A válasz erre pedig mindenkor az volt, hogy «Legyen hát, a hogy te akarod». A vladika kezében egyfelől az excommunicatio rettegett hatalma állott, de a harcban ő is lóra ült és hadvezére volt népének. Így volt ez a negyvenes évek végéig. Csak az ötvenes évek elején proclamálta magát a vladika örökös világi fejedelemmé.

A Balkán-félsziget más részeiben csak az 1878-iki berlini béke vetett véget a török-uralomnak.

Törökországtól a Balkán-félsziget éjszaki részét az Adriától a Fekete-tengerig elszakította, a Horvátországgal és Dalmáciával határos Bosznia és Hercegovina kormányzását — a szultán souverainitásának föntartása mellett — az Osztrák-Magyar monarchiára bízta, az Adriára nyiló spizai kis területét Dalmácia déli csücsán ehhez csatolta és egyúttal fölhatalmazta a monarchiát, hogy az e tartományokból délkeletnek kinyúló, Montenegro és Szerbia közé ékelt novi-bazári szandsákat katonailag megszállva tartsa; Montegrót jelentékenyen megnagyobbította és független fejedelemségnek elismerte; ám a berlini békeszerződés és az összes európai hatalmak tekintélyével szemben az albánok maig sem engedték meg Montenegrónak, hogy a neki ítélt egész területet elfoglalja és Dulcigno városát is csak a török fegyveres hatalom kényszerítette 1880-ban hogy magát Montenegrónak alávesse; a hűbéres szerb fejedelemséget megnagyobbítva ó-szerbiai területekkel független királysággá emelte; a szerb határtól a Fekete-tengerig és a Duna vonalától a Balkán tarajának vonaláig, sőt egy délnyugati nyujtványban azon túl, az új Szerbia délkeleti határától egész a Rhodope éjszaki lejtőjéig autonóm hűbéres bolgár fejedelemséget alkotott; a Dobrudsát, mely ettől az újon alkotott Bulgáriától a Fekete-tenger partvidékén nyúlik éjszakra, hozzácsatolta az addig szintén hűbéres fejedelemséget képezett, most független királysággá emelt Romániához, kárpótlásul az Oroszországnak átengedett Besszarábiáért; a Balkán tarajától délnek a szultán által kinevezendő keresztyén főkormányzó alatt autonóm tartományt szervezett Kelet-Ruméliában; de miután

1885 szeptember 18-án Philipopolból elkergették Chresztovich főkormányzót és e tartomány Bulgáriához csatlakozott, a fényes porta pedig oly módon legalizálta a bekövetkezett tényleges állapotot, hogy a bolgár fejedelmet nevezte ki (öt évre) Kelet-Rumélia főkormányzójává, e tartomány tényleg egybeolvadt Bulgáriával, bár a hatalmak mindeddig megtagadták e tényleges állapot elismerését.

1881-ben ugyancsak a berlini szerződés következtében Törökország átadta Thessália nagy részét és az artai kerületet Epirusból Görögországnak. Végre miután a San-Stefanói béke kimondotta az orsovai szigetről, hogy «Ada-Kaléh sera évacué et rasé», a berlini szerződés pedig erről a területről semmit sem szól, Románia és Szerbia függetlenségének kimondása és területeinek megállapítása után a régi magyar Ó-Orsova várát Magyarország, Románia és Szerbia hármashatárán, mint tényleg uratlanná vált területet az osztrák-magyar csapatok megszállták és azóta Krassó-Szörény megye közegai által adminisztrálva Magyarországhoz van csatolva, a nélkül azonban, hogy ez a tényleges birtoklás akár nemzetközileg, akár magyar törvénnyel rendezve volna.

A Balkán-félsziget területéből Szent István koronájához, — melynek védurasága Byzancz ellen hajdan messze kinyúlt a szerb és bolgár országokra, — tartozik még 14,190 négyszög kilométer, a mai Horvátország Kulpán és Száván túli része és Fiume területe; a törvényesen fönnálló magyar közjog szerint ugyanide, de tényleg a bécsi birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok kötelékébe tartozó Dalmátországhoz 12,863; Szerbiához 48,303; Bulgáriához 96,345; Oláhországhoz a Dobrudsza területe 15,812; az Osztrák-Magyar monarchia által megszállott és adminisztrált Boszniához és Hercegovinához, mely régi magyar tartományokban azonban ma mindenben látjuk Ausztriát, de sajnos, alig Magyarországot, 51,110; Montenegróhoz 9,030; a még fönmaradt európai Törökországhoz 169,300 négyszög kilométer. A hol azonban megjegyzendő, hogy sem Montenegró, sem Törökországnak a Rhodope hegysége és az Adria közti része megbízhatóan fölmérve nincs. E területekre jut lakó átlag egy kilométerre a magyar korona területén 47, Dalmáciában 46, Szerbiában 52, Bulgáriában 37, a Dobrudszában 17, Bosznia és Hercegovinában 31, Montenegróban 25,

Törökországban 36. (Belgiumban 231!) Számokat adni a Balkán-félszigeten bajos, megbizhatókat lehetetlen. Törökországban egyáltalán csak a férfi lakosság vétetik számba, minden népszámlálási adat pedig az egész Balkán-félszigeten az éles politikai, faji és felekezeti ellentétek alatt szenved és bármely részről állapittatik meg valamely szám, élénken contestálja valamennyi más elem. Így kínos egybevetések után is csak hozzávetőleges értéke lehet a következő számoknak is, melyek mégis némi képét adhatják az ethnikai viszonyoknak.

E szerint:

Törökországban volna még 800,000 török (beszámítva néhány ezer tatárt), 1.319,474 görög, 1,125,000 albán, 250,000 bolgár, 243,600 szerb (megjegyezve azonban, hogy a bolgárookra és szerbekre osztott macedoniai szlávok egy töredékében külön nyelvi, irodalmi és nemzetiségi törekvések vannak, a szerb és bolgár propagandával szemben) 118,600 örmény, 90,000 macedo-oláh, körülbelül 150,000 (túlnyomóan spanyolul beszélő szefárd) zsidó, 30,000 magát «rumi», rómainak nevező cigány, 60,000 cserkesz; ezenkívül 105,000 lélek, mely különböző más európai és ázsiai nemzetiségekhez tartozik. De másik, talán egészben helyesebb becslés a következő számokat adja: egy millió török, másfél millió felül albán, másfél millió görög, 600.000 szláv, (bolgár, szerb és olyan, a ki sem ez, sem az nem akar lenni) ezenkívül nagyobb számmal örmény (Konstantinápolyban 90,000 és néhány ezer a nagyobb városokban), macedo-oláh, cserkesz, olasz eredetű levantin és kisebb számmal egyéb európai és ázsiai nemzetiségek.

Bulgáriában (és Kelet-Ruméliában) az 1900-iki hivatalos adatok szerint van 2.887,684 bolgár, 530,275 török, 71,704 oláh, 68,457 görög, 89,083 cigány, 33,655 zsidó, 3,491 német, 1,020 orosz, 58,914 egyéb nemzetiségű (örmény, tatár, szerb, stb.) De hogy a politikai viszonyokkal milyen gyorsan és meglepően változnak a statisztikai adatok, kiténik abból, hogy még 1887-ben egy akkori számítás a következő-eredményeket adta: 1.917,021 bolgár, 660,360 török és tatár, 54,000 cserkesz, 49.064 oláh, 54,205 görög, 57,149 cigány, 18,519 zsidó, 1,275 német, 5,143 örmény, 3,018 szerb, 4,111 más nemzetiségű. Tehát rohamosan emelkedett a bolgár, fogyott a török, tatár, cserkesz, szaporodott az oláh, fogyott

a görög, jelentékenyen szaporodott a cigány és a zsidó, szaporodott a német. Igaz, hogy a bolgárosítás iskolában és közigazgatásban hathatósan folyik és csak az oláhval nem bír, a muhammedánok pedig szakadatlanul kivándorolnak.

Szerbiában az 1895-iki hivatalos adatok szerint volt 2.083,482 szerb, 3,731 más szláv, 59,510 oláh (a Timok-Duna szögén, negotini kerület, a kizárólag szerb népiskola mellett is), 46,212 cigány, 6,437 német, 5,048 zsidó, 1,962 magyar, 6,102 egyéb. Ezen egyéb közt valami kétezerre tehetjük a délnyugaton benyúló albán elemet.

Montenegróban 209,500 szerb, 26,000 albán, 500 egyéb.

Romániában az 1899-iki hivatalos kimutatás csak románokat és külföldieket továbbá honpolgárság nélkülieket (zsidókat) mutat ki. De régibb számítások szerint a Balkán-félsziget területéhez tartozó Dobrudsában élt 68,268 török, tatár és cserkesz, 46,140 oláh, 38,420 bolgár, 17,045 orosz, (kozák) 3,547 zsidó, 3,024 német, 4,768 görög, 1,020 örmény, 2,178 cigány, 1,224 más nemzetiségű.

Boszniában és Hercegovinában igen sajátosságok a nemzetiségi viszonyok. A bosnyákokat szerb részről szerbeknek, horvát részről horvátoknak vindikálják és mind a két irányban sikeres propaganda folyik, amonnan a görög-keleti, eminnen a római katolikus hittársak közt. A társadalom conservatív elemeiben azonban, úgy a földmivelő nép széles rétegeiben, valamint a mohammedáná vált történelmi nemességben él a külön bosnyák fajtudat, mely történelmileg ép úgy fejlődött ki, mint a versengő szerb és horvát.

Dalmáciában az 1900. évi hivatalos adatok szerint volt 565,329 horvát és szerb, (a kiket a hivatalos adatok nem választanak el, de a 93,332 görögkeleti vallásúban nagyjából legalább megkapjuk a szerbek számát), 15,240 olasz, 2,296 német, 1,957 egyéb.

A mi az olasz elemet illeti, a városok, végig az Adria partjain, eredetileg görög telepek, Róma uralma alatt elrómaiásodtak és újabb római városok keletkeztek. Ezek aztán Olaszországgal együtt lettek olaszokká, holott a szárazföldi lakosság római maradványából az oláhság fejlődött ki, különböző ágakra oszolva. Ez olasz városokban azonban a szláv és Antiváritól délnek az albán infiltratio a középkortól

fogva szakadatlanul folyt és a velencei uralom megszűntével mindinkább terjed az elszlávosodás.

Régen bevégzett tény a morlakok teljes elszlávosodása, úgy hogy a statisztikai fölvételekben meg is szűnt már ezeknek nemzetiségi külön kimutatása. Ez az ethnologiailag igen érdekes nép, olaszosan morlak, görögösen maurovlach, törökül kara-vlassi, «fekete oláhok», hajdan a balkán-félszigeti oláhság éjszaknyugati része volt. A török hódítás után tömegesen menekült Dalmáciába és Horvátországba, a hol a Velebit sivár lejtőin sokáig tényleges függetlenségben éltek, ma is fegyveres pásztorok és merész tengerészek. Egyik águkat képezték a zenggi hirhedt tengeri rablók, az uszkokok, a kiket csak nagy harcok, tömeges kivégzések és deportatio után sikerült megfékezni. Velencei uralom alatt már a nyelvrokonságnál fogva is gyorsan olaszosodott. A horvátországi rész már régebben, a dalmáciai újabban végkép elszlávosodott. Csak Isztriában beszéli még egy község a római időktől fogva a maga oláh nyelvjárását, teljes elszigeteltségében, az oláhság tömegeitől messze elszakadva, megállva szívesen a mai napig, a római világ egy elfelejtett őrszeme. Dalmáciában máig Morlačćának neveznek egy területet Obrovazzo, Kisztanje és Knin körül, 470 kilométer 6000 lakóval, tizenegy helységben, melynek lakói ma külön tájszólásban beszélnek a horvát-szerb nyelvet. Száz évvel ezelőtt még 150,000-re tették a horvát és dalmátországi «fekete oláhok» számát, kiknek kétharmada akkor római katolikus, egyharmada görögkeleti volt.

Horvátország Kulpán túli részében van 338,241 horvát, 289,092 szerb, 1,230 német, 918 magyar és 4,547 egyéb (túlnyomóan vendek, csehek, olaszok, cigányok).

Fiume területén a magyar királyi központi statisztikai hivatal kimutat 17,354 olaszt, 7,497 horvátot, 2,842 magyart, 1,945 németet, 55 szerbet, 2,251 vendet, 29 tótot, 147 csehét, ezeken kívül 5,136 illyrt, 1,241 szlávot közelebbi meghatározás nélkül és 2,709 egyebet.

Nagy hiánya e kimutatásnak, hogy midőn minden tekintetbe jöhető szláv nemzetiség külön van kimutatva, még 1,241 szláv közelebbi meghatározás nélkül szerepel benne, a kik lényegileg mégis csak a többiekre oszolhatnak el. Épen nem acceptálható pedig tudományos elnevezésnek mai statis-

tikai kimutatásban az 5,136 illyr és elképzelni is alig lehet, mi értendő alattok? Az ókori illyr nép mai maradéka az albán. Ennyi albánról itten szó sem lehet, de nem is volna helyes őket e vonatkozásban úgy nevezni. A 40-es évek Gájféle propagandája illyrnek nevezte az összes horvát-szerb nyelvjárásokat beszélő népeket. Ez csak egy politikai irányzat terminológiája volt. Mi akar tehát Fiume statistikájában az 5,136 illyr lenni? Mentsége a hivatalnak, hogy utasításai szerint mindenkit a maga által bemondott nemzetiséghez kell sorozni. De nyilvánvaló, hogy mégis segíteni kell oly abnormitáson, mely a fölvétel tudományos értékét támadja meg.

E nemzetiségek eloszlanak az európai Törökországban: 1.700,000 mohammedánra, 2.141,674 görög és örmény keleti, 300,000 római katolikusra, 150,000 zsidóra; (az említett másik becslés szerint volna: két millió mohammedán, (közök bolgár, szerb, görög, oláh is), három millő keleti, 400,000 nyugati keresztény, 200,000 zsidó).

Bulgáriában (Kelet-Ruméliával) ugyancsak az 1900. hivatalos adatok szerint, 3.020,840 görög keletire, 643.253 mohammedánra, 33,717 zsidóra (a nemzetiségi kimutatásban 33,655-öt láttunk), 27,004 római katolikusra (nagy részt a megtérített bogumilek utódai, a kik egyrésze Krassó-megyébe telepedett), 13,796 örmény-gregoriánus, 4,524 protestáns, 1,149 egyéb.

Montenegróban 201,067 görögkeletire, 12,924 római katolikus és 13,840 mohammedán albánra.

Szerbiában a nem görög keleti elem jelentéktelen: 4000 római katolikus, 800 protestáns, 5000 zsidó, 3000 mohammedán (szerb és albán).

A Dobrudsában török és tatár mohammedán, oláh, bolgár, orosz görög keleti, a német római katolikus és protestáns.

Boszniában és a Hercegovinában 1895-ben volt: 673,246 görögkeleti, 548,632 mohammedán, 334,142 római katolikus, 8,213 többnyire az occupatio óta bevándorolt askená zsidó, 3,859 egyéb.

Dalmáciában az 1900. évi hivatalos adatok kimutatnak 496,727 római katolikust, 93,332 görög keletit, 334 zsidót, 122 egyebet.

Horvátország Kulpán-túli részében 343,819 római ka-

tholikus, 289,092 görög keleti, 827 zsidó, 231 ágostai evangélikus, 106 egyéb.

Fiume területén 36,104 római katolikus, 703 görög-keleti, 1,172 zsidó, 423 evangélikus református, 261 ágostai evangélikus, 73 görög egy., 219 egyéb.

Ezek a számok, jóllehet részben problematikusok, eleget mond arra, hogy a faji és felekezeti ellentétek meglehetősen képét adják. Nem akarom tovább terhelni az olvasót statisztikai kimutatásokkal, melyeket az érdeklődő, a mennyiben megállapíthatók, úgy is megtalálhat és éppen úgy kerülni fogom hegyek, folyók és városok neveinek hosszas felsorolását, melyek úgyis kiesnek az olvasó emlékezetéből és jó térképen, melyet az érdeklődő úgy is consultálni fog, több haszonnal láthatók. De törekvésem itten inkább arra irányul, hogy a Balkán-félszigetnek rövid és jellemző vonásokban lehetőleg eleven képét adjam, úgy a mint az bennem él, hosszú évtizedeken át ismételt, számos utazásaimból, melyeket nevezetesen a régi magyar hűbéres tartományok területén Bulgáriában, Szerbiában, Boszniában és a Hercegovinában, Dalmáciában, Horvátországban és a magyar tenger-melléken, valamint az albán partvidéken, úgy történeti és ethnologiai tanulmányaim érdekében,*) mint külügyi szolgálatom alatt tettem, nem csak járt útvonalakon, hanem vadonok mély magányában, napokon át nyeregben, békében és háborúban, Ozmán basa, a plewnai oroszlán táborában és csataterein, hadvezérek és kormányzók, fölkélok és zsidó társaságában.

Mivel pedig az egyes szaktudomány intenzív művelése mellett is, a nagy eredményeket csak a tudomány egységének, az egyes szaktudományok szerves összefüggésének és kölcsön hatásának szemmel tartása adja meg: arra töreksem, hogy itten a Balkán-félsziget sajátosságos, rendkívül bonyolult és érdekes ethnologiai és társadalmi viszonyait, a Balkán-félsziget természeti viszonyainak világánál kutassam és tüntessem föl, mint ezeknek resultatumát: kísérlet az ethnologiai és társadalmi problémák természettudományi megoldására.

*) Lásd *Bosznia és a Hercegovina* című munkámat; angol és német kiadásban is; *Jellemrajzok és Tanulmányok*, stb.

A Balkán-félsziget Ázsia tőszomszédságában nyúlva ki Európából Afrika felé, már e földrajzi és stratégiai helyzeténél, valamint természeti gazdagságánál fogva, prähistorikus időktől kezdve, mondhatni szakadatlanul a mai napig, úgy szomszédos, mint jövevény hatalmas népek hódító ostromainak volt tárgya. Ez elsőrendű történelmi színpadon kezdetől fogva megjelentek az ókori történelem és a népvándorlás legnagyobb népei, aztán arabok, németek (frankok), oroszok, magyarok, tatárok, normannok, catalánok, (spanyolok), francziák, olaszok, burgundiak és mindezek mint foglalók léptek föl, kisebb-nagyobb területeken, kisebb-nagyobb időre. Ebben fekszik világtörténeti fontossága, ezért állott mindenkor a világtörténelem előterében.

De mivel természetes határoktól igen erősen körülzárolt terület és bensejében is egyik természetes védvonal és felleget követi a másikat, minden hódítás úgyszólván századokig folyt, míg a birtokban levő bennlakók ellentállását meg tudta törni. Ez a természete minden Balkán-félszigeti vállalatnak. Mivel pedig ilyen természetű vállalatok a Balkán félszigeten úgyszólván szakadatlanul folytak, innen van, hogy a Balkán-félsziget fölülmúl minden más hasonlóan egységes és jól körülzárolt területet számos népfajainak és néptörzseinek sokaságában, melyek mindenike ismét önmagában vallásilag külön részekre szakad; innen van, hogy mindezek az ethnikaik és vallásilag különböző számos elemek annál tarkábban vannak egymás közé hányva, minél beljebb jutunk a Balkán-félszigeten, úgy hogy csak a Fekete-tenger partvidékein találunk zártabb török népelemet, melytől azonban már politikailag el van szakítva a mi Bulgáriába esik, délen zártabb görög lakosságot, nyugaton albánt, éjszakon szlávot, mely két utóbbi azonban törzsek, felekezetek, sőt a szlávok nemzetileg és politikailag is éles ellentétekre szakadnak, a félsziget belsejében azonban csak a kaleidoscophoz hasonlíthatók az ethnographiai viszonyok. Innen ered, hogy noha kevés terület van a világon természettől ennyire egységesen körülzárolva, itten mégis sem ethnikai, sem politikai egység, sem az ó, sem a közép, sem az új korban kialakulni nem tudott, a Balkán-félsziget politikai egyensúlyát önmagában megtalálni soha sem tudta, ezt az egyensúlyt létesíteni és föntartani a legnagyobb hódító hatalmak, Róma és a török

sem volt képes. Mert mindezek a népfajok és néptöredékek egymással szemben, s felekezetek szerint egymás közt is a legélesebb, kiengesztelhetetlen ellentétben állnak, egyik sem tudja tűrni és szenvedni a másikat, mindenik uszupátornak és toladódnak tekinti a másikat. Legfőlebb a török az, a ki uralma alatt eltűr minden nyelvet, minden nemzetiséget, minden vallást, a meddig uralmát respectálja. Innen van végre minden Balkán-probléma nagy nehézsége, innen van a legnagyobb nehézség, hogy vajon mi lépjen a török uralom helyébe, ha ez fön nem tartható? Innen van, hogy a Balkán-félsziget «égő kanócz alatt álló puszkaporos hordó», hogy itt soha nyugalom nem volt, nem is lesz, hogy a macedon hatalom, majd Róma, végre a török épen abban a vállalkozásban vértettek el, hogy itten consolidált politikai egységet teremtsenek meg.

III.

A Balkán-félsziget szabálytalan háromszöge, nagy délkeleti nyujtványával a Fekete-tenger és a Marmara-tenger közt a Boszporusig, melynek déli tompa csúcsához a korinthei földszoros átmetszése által most már kettévágott görög félsziget csatlakozik és mely csak éjszaki bázisával támaszkodik az európai continensre, mint már emlitém, természetes határai által legzártabb, legjobban védett egyik területe a világnak. Éjszaknak az Al-Duna, a Száva és a Kulpa völgye határolják és a felső Kulpától egy rövid vonal a Risznják hegyén át a flumei öböl csúcsáig. Nyugaton az Adria és a Joni-tenger örök mosolya, délkeleten az ægæi és a Marmara-tenger, keleten a Fekete-tenger örök háborgása. A görög félszigetről csak az ægæi tengerre néző Olymp csúcsai és az Adriával párhuzamos Pindus hegyláncza közt lehet fölhatolni és itt is a könnyen védhető zordon macedon felföldbe ütközik a benyomuló. Az Adrián számos sziget és kikötő könnyíti a partraszállást, de mindjárt a partokról meredeken száll föl a dinári alpok lánczolata óriás bástyában, mely folytatását találja az albán hegyekben és a Pindusban és ezek áthágása után ismét bástya következik bástyára, csak keskeny, nehezen járható, könnyen védhető útszorosoknak, szűk völgyeknek, egyegy magas, magányos fensiknek engedve helyet. Keletről

nem csak a Fekete-tenger háborgása, hanem meredek, nehezen hozzáférhető, tagolatlan, kikötőkben szűkölködő partok védik a Balkán-félszigetet. Fokozza mindezt, hogy ismeretlen századok óta a nyugati partok máig tartó sülyedőben, a keletiek emelkedőben vannak, úgy hogy amott vész a síkfold, itt még meredekebb lesz a part. Az aegæi tenger és kivált a Boszporus éjszakai partjai, részben nyiltabbak, de e tengerről és Kis-Ázsiából jövő invasio is csakhamar beleütődik a Rhodope és a Balkán bástyaiba, melyek a Balkán-félsziget keleti, nagyobb részén át nyugattól kelet, illetve délkelet felé húzódnak, csaknem derékszögben az Adriára néző, éjszokról délnek nyúló hegylánczokkal és ez a két hegyrendszer nemcsak természeti, hanem ősidőktől fogva ethnologiai tekintetben is két különkülön részre osztja a kifelé különben oly egységes félszigetet.

Ebben a kettős hegyrendszerben és vele együtt a Balkán-félsziget egész plasztikájában jelentékeny szerepe jut két nagyobb folyónak, melyek különben is jelentékenyek, mert az egyik, a Morava, az ó-korban hajózható volt, a másik, a Várdár ma is az, vajmi ritka dolog a Balkán-félsziget bensejének szűk hegyvidékében. A két folyó közt az egyik vízválasztó a kúnok nevét e vidéken máig föntartó kumanovoi szoros, az ó-szerbiai Üszkübtől éjszagnak, közvetlen a mai Szerbia déli határa alatt, a legalacsonyabb vízválasztó az egész Balkán-félszigeten, csak 458 méter a tenger színe fölött. Innen délnek a Macedoniát a szaloniki öbölíig átszelő Várdárba, éjszagnak a Szerbiát átszelő Moravába folynak a vizek és Szemendria alatt, csaknem szemben az ősi Keve várával, mely már Atillának erődített tábora volt, szakadnak vele a Dunába. Ez a két folyó csaknem egyenes vonalban szeli át a Balkán-félszigetet Szemendriától Szalonikiig és két, majdnem egyenlő félre osztja.

A kumanovoi szoros és ez a két folyó érdekes szereppel bír a Balkán-félsziget növényzetében is: furcsának hangzik, érthetetlennek látszik, hogy az Adriára szinte rádülő Boszniában az alsó Narenta és Trebinje völgyét kivéve, alig találkozunk a Földközi-tenger sajátos, buja, délszaki örökzöld flórájával, mely oly költőivé teszi az Adria partját; és ez a flóra egyszerre, távol a tengertől, számos fajaiban sűrűn lép fel Szerbiában, elterjed egyes fajokban a Timokig, úgy

hogy Szerbiában 164 fajtát ismerik, köztök több örökzöld cserjét, mint a *Juniperus Oxicedrus* és Belgrád környékén lelhető az *Asparagus maritimus*. Hát a Földközi-tenger flórája nem képes átjutni az Adria partjain emelkedő magas és zord gerinczekeken. Ellenben az aegaei-tenger partjaitól fölvándorolt a Várdár völgyén, átment a kumanovoi alacsony vízváltáson, lement a Morava völgyén és elterjedt annak mellékfolyóin és azokon túl.

De még fontosabb e két folyó és e szoros szerepe a Balkán-félsziget plasztikájában.

Az e folyók mindkét partjain végig emelkedő összevissza szaggatott, kuszált hegylánczok e folyók keleti partjaitól megszakítás nélkül húzódnak egész a Balkán nagy lánczáig és vele a szerb-bolgár határon, a Timok forrásvidékén a kelet-szerbiai hegység, innen tovább délnek a trni szoroson a Várdár és a Sztruma vize közt az aegaei-tengerig terjedő hegyvidék, Bulgária délnyugoti határán pedig az ichtimáni Balkán-kifutó által a Rhodope lánczolata és a közte és a Sztruma közti hegység, szoros, meg nem szakított összefüggésben állnak, tehát vele együtt a Balkán hegyrendszerét képezik. Nyugatnak ellenben még szorosabban függnek össze az Adriai- és Jóni-tengeren végighúzódó dinári alpesekkel és az albán hegylánczokkal és ezekkel együtt képezik az illyr hegyrendszert.

A Balkán-félsziget e két nagy hegyrendszere, mely csak a Moravát és a Várdárt elválasztó kumanovai szoros által áll egymással közvetlen összeköttetésben, földtanilag is egymástól gyökeresen eltérő jellemet mutat.

Az illyr hegyrendszer kizárólag üledékes kőzetekből, fővonalaiban krétakorú mészkőből áll. Éjszaknyugaton a hosszan elnyúló, elkarsztosodott, barlangokban és szakadásokban gazdag, meredek völgyek fölött emelkedő, terraszokat képező triasformáció tölti be a Herczegovinát, déli Boszniát, Délszerbiát és a régi Rasciát. Ezt az albán hegységektől Macedónián át Görögországig a tertiær korhoz tartozó eoœenformáció borítja. Itt a serpentin-tömbök által áttört jellemző numulit-mész képezi a járhatatlanságuk által hirhadt, épen azért még alig kutatott, meredek falú, szűk völgyeket: a hajdanta a Balkán-félsziget legnagyobb részét, az egész magyar Dunántúlt, az Alpeseket a bodeni tóig és Olaszország nagy részét betöltött ős illyr faj végmaradékának fellegvárát,

melyben macedón, római, byzanci és ozman uralommal szemben töretlenül fön tudta magát tartani a mai napig, mindig szegény, de mindig úr és szabad. Epirusban ismét a kréta törtet a fölszinre, nem kevésbé szaggatott és barlangokban dús, mint éjszaknyugaton. Boszniában és Herczegovinában közbe lép a jura, jelentékeny barnaszén-telepekkel. A rendszer közepén és delén az eocæn-réteget a dolomit töri át, mely a montenegroi Durmitarban óriási fehér gúlával és tüivel a lenyugvó napnak sugaraiban tündéries látványt nyújt, messze-messze dominálva a tájképet déli Boszniában Ó-Szerbiában, Éjszak-Albániában.

Hasonló képet ad a Pindushoz tartozó, forrásokban gazdag, vizeit egyfelől az Adriába, másfelől az aegæi tengerbe küldő, többnyire hóborította Zygos hegyen és a Babuna-Planinán föllépő gnájsz.

A Balkán-rendszerben ellenben uralkodik a kristályos pala hegység, számos helyen eruptiv közetek által áttörve. Maga a Balkán láncza a Timokon eocæn-formációval indul, a Sztára-Planinán átmege a triaszba, az Iszker vizének áttörésén túl gnájsz, zsirkó, csillámpala és ős agyagpala, dyorit, gránit és porphyr lép föl. A már említett ichtimáni kifutó, mely a Balkántól a Rhodopéhoz vezet, kizárólag gnájsz-hegység. A Balkán-láncz keleti része porphyr által áttört kréta, mely a Fekete-tenger partján elnyúlik a Dobrudsáig, a hol aztán elszigetelve emelkednek gránit, porphyr, melaphyr és kristályos pala-hegyek a messzeterjedő homokos és mocsaras legelők fölött. A Fekete-tengeren a Balkántól délnek húzódó Isztrandsa-hegység gránit, gnájsz és szyenit és csak Konstantinápolynál mege át a mészbe. Mész a kelet-szerbiai hegység is, a kelet-macedóniai gránittól áttört gnájsz, a Rhodope-hegység nagy tömege gránit és trachyt, éjszaki lejtőin gnájsz és amphybol-pala.

Mindezen hegységekben ősidőktől fogva mérhetetlen kincseket bányásztak és mérhetetlen kincseket rejtenek még, ki nem tárva, nem mivelve többé. Csak Boszniában vett nagy lendületet a bányászat az occupáció óta és Szerbia igyekszik követni a példát.

A római császárok idején világhírű boszniai aranybányászat nyomai találhatók még Szrebrenicza, Váres és Zvornik mellett és arany található még Kucsaina mellett

Szerbiában és Köszteniánál Bulgáriában; jelenleg magyar vállalkozók tárgyálnak fermánért aranybányára Szaloniki vidékén, de az állítólagos lelhely titok; ezüst Váres, Zvornik, Krupa, Varsevo, Banjaluka és Kamicsak vidékén Boszniában, Köszteniál és Berkovce mellett Bulgáriában, a Kopaonik és a Jasztrebác hegységekben Szerbiában, Karatova, Novobrdó és Ochrida mellett török területen. Vas Rujevácznál Horvátországban, Kresevo, Sztári-Majdán, Váres, Fojnicza, Viszoka, Borovicza, Biac, Fócsa, Przics, Mlakra mellett és a Zvezda-Planinán Boszniában, Boljeviciben Montenegróban, Vranja, Kucsaina, Majdán-Pék, Oszoje és Szlari mellett Szerbiában, Dubniczában és Szamokovban, a Vitos és a Rilo hegyben Bulgáriában, Prizren mellett, a Rhodope- és Deszpoto-hegységben Törökországban. Réz Banja, Fojnicza, Kresevo, Szerajevo mellett és a Ráma völgyében Boszniában, Bakarniczánál Szerbiában, Sumlánál Bulgáriában, Karatova és Bujukdere mellett és a Rhodopéban Törökországban. Ólom Doleri, Dolnji-Tuzla, Fojnicza, Borovicza, Gorni-Vakúf, Jaszzenovicza, Alaszin, Szrebrenicza, Szrednj, Olovo-Zvezda és Zvornik mellett Boszniában, Karatova mellett, a Rhodopéban és Gallipolinál Törökországban, Krupanj és Kucsaina mellett Szerbiában. Higany és zinóber Podgorelicza, Fojnicza, Kresevo mellett és az Inacz-hegyben Boszniában. Kresevonál e mellett malachit, horgany és arzenik, sőt itt nyomait találták az ónnak is, oly fém, mely a bronzkorszak földterítésére nevezetes. Horgany előfordul még Szerbiában Majdán-Pék, Krupanj és Kucsaina mellett; arzenik Iviczánál Boszniában és híres itten a szreberniczai arzen-forrás. A Vergorác és Metkovics vidékén Dalmáciában kitünő aszfaltot nyernek és ugyanez található Zeniczán Boszniában, Avlona vidékén a török Adria-parton. Kősó Dolnji Tuzla mellett, a hajdani magyar Só-bánságban és a Majevicza-Planinán Boszniában, petroleum kitünő minőségben a montenegroi Bukoviczben. Kőszén Banjaluka, Buna, Dolnji-Tuzla, Konjicza, Lívno, Mosztár, Lukavecz, Sztolacz, Travnik, Trebani, Zenicza, Zsepese mellett és a Majevicza-Planinán Boszniában és Herczegovinában, Metkovics, Sziverics és Carpanovinesa mellett Dalmáciában, Dobra, Szenje-Szikolje, Kosztolác, Nis, Csupria és Alexinác mellett Szerbiában, Felső-Albániában, Szeresz, Kavala, Veria, Gabrovicza, Kovanlik

mellett és a Fekete- és Marmora-tenger partjain Törökországban, Trevna mellett a Balkán éjszaki lejtőjén Bulgáriában és az Al-Dunán Szerbiában. Építő kő mindenütt található, vörös márvány Macedoniában, minden színben és kitünő minőségben Arbe és Parosz dalmát szigeteken.

E két hegrendszer éghajlati viszonyaiban is különbözik egymástól.

A Száva és Duna völgyeiben a nagy magyar és oláh síkságok hatnak és e vonalon az éghajlati viszonyok közel egyenlők, 12°_2 C. középmeleggel. De már innen délnek a Balkánig és az éjszak-albán hegységig, a meddig az európai nagy erdő-öv tart, egyenlő ugyan az évi középmeleg, de a talaj folytonos emelkedése következtében lesüljed 9 és 10° C-ig, e középmeleg egyenlősége pedig már csak úgy áll elé, hogy a háborgó Fekete-tenger, de főleg a közép-ázsiaival összefüggő continentális klíma hatása alatt sokkal nagyobbak a végletek, a Balkánban 28° C-ig esik a téli hideg és megfelelően forró a nyár, míg az illyr hegrendszerben az Adria közele mérsékli úgy a téli hideget, mint a nyári hőséget. Még tovább délnek ettől a vonaltól szintén azt látjuk, hogy az Adria partvidéke melegebb, mint az aegaei-tengeré. Így Ragusa középmelege 16.7 , a sokkal délibb Szalonikié 15 , és vannak telek, mikor, mint 1903-ban is, itten befagy a tenger. Mosztárnak tropikus nyara és igen enyhe tele van. Legforróbbak az albán partok, a hol a nyári hőség 40° C-ig emelkedik. Mégis a magas Albániában gyakoriabbak a havazások, mint az aegai partvidéken. Itt csak az Olympon marad meg a hó augusztusig.

Valamint az illyr és a Balkán-hegrendszer, bár igen keskeny hidon, a Várdár és a Morava vízgyűjtői közt, a kumanovoi szoros által egymással összefüggnek, úgy függ össze egyfelől az illyr hegrendszer a Fiume és a Kulpa vízgyűjtője közt 1528 méterig emelkedő és a dinári alpok éjszaki folytatását képező horvát Kapella-hegységhez tartozó Risznyák hegyében a krajnai karszttal és ez által a középeurópai alpesekkel, túlfelől pedig a Balkán hegrendszere a Kárpátokkal. Mert a kelet-szerbiai hegység folytatása a délmagyarországi Kárpátoknak, az Orsova fölötti Kazán-szorosban csak 170 méternyire elválasztva ezektől a magyar alföldet egykor borított tenger lefolyása, a Duna áttörése által, mely 40 mé-

ternyi mélységű sziklaágyat vájt itten magának. A két hegység összefüggését mutatja kézzelfoghatóan, hogy ugyanazon kőszénrétegeket bányásszák a magyar és a szerb parton és a Balkán-flórájának sűrű föllépése a mehádiai hegyekben, a honnan egyes fajai elvándoroltak Erdélyig.

A magyar alföldi tenger kitörése és lefolyása előtt hajdanában összefüggött e hegyek mostan a hatalmas folyam rohanó ezüsttömegeit kétoldalt szorosokra szorítva, mogorván és zordonan néznek farkas-szemet egymással a hőmpölygő vizen át, a történelem kezdeteitől fogva két kulturának, két világnak határa, hol az egyik, hol a másik felülkerekedve műveltségben, harcaik emléke, hatalmas ősi várak mind a két parton; itt véste a szó szoros értelmében a jobb part szikláiba hatalmas útját Traján, melyet a túlparton támasztott föl a robbantás modern eszközeivel Széchényi. Van-e még valahol a világon együtt, úgy mint itten ezen az én szülőföldemen, medve és pelikán, zerge és kaviár? Itt állnak még a Hunyadiak várai, itt hirdeti még a messze visszaso- ritott iszlám elfelejtett őrszeme a mohammedán oláhok lakta Ada-Kaléh, a dunai szigetvár mecsetjének magasáról a két túlparton lakó hitetleneknek mindennap háromszor hogy: «La illah' il Allah, Muhammed raszúl Allah!» Lejebb, túl a «Vaskapun», Szörény-Tornyánál, ma Turnul-Szeverinu, állnak még romjai Traján köhidjának, a minőt a Dunán át nem építettek azóta. Azontúl tágul-tágul két oldalt a síkság és csak itten, éjszakkéleti részében áll nyitva védtelenül a betörésnek a Balkán-félsziget, innen gázoltak át rajta történelmi tudomásunk szerint a szkythak idejétől fogva szakadatlanul Ázsia lovas vándornépei és így kellett ennek lenni már a præhistorikus idők végtelen homályában is.

Mert ha attól a pillanattól fogva, hogy ezen a területen történetet tudunk, azt látjuk, hogy minden nép, mely a Közép-Ázsiát Európával oly szorosán összekötő dél-orosz síkságra érkezett, jött légyen akár keletről, akár éjszokról, egyik a másik után, de kivétel nélkül, kymmerek, szkythák az ó-korban, germán, hún-ugor, turk és szláv népek mind becsaptak a Balkán-félszigetre, akkor ebben a természeti törvény szükségszerű kényszererejét kell fölismernünk, melynek hatni kellett már azon præhistorikus időkben is, melyekről semmi följegyzés, semmi hagyomány nem beszél és melyek-

nek történelmét csak a természettudomány képes rekonstruálni.

Megerősíti ezt egy pillantás arra a síkságra, mely a Balkán hegyaljától a Dunáig terjed, csak tíz kilométerrel kezdődve a Timok torkolatánál és aztán folyton tágulva 50 kilométerig a Fekete-tengeren.

Eltűntek a már Herodot által említett bölények, melyek itten őserdőben és mocsarak közt tanyáztak. Nem látjuk többé a tevék sokaságát, melyek a Magyarország ellen itten gyülekező török hadak hadszer-vonatait hurczolták. De valami ősrégi jelleget adnak a tájképnek még a tűzokok falkái kiállított őrszemeikkel és a tömérdek bivaly, melyet a nép minden tekintetben magasan fölibe helyez a közönséges szarvasmarhának, mert fehér marhája — melyet egyébiránt nem fehérnek, hanem zöldnek neveznek a Balkán-félszigeten — csak degenerált válfaja a magyar pusztai fajnak és a tarka marha még csoda-számba megy.

A síkság középrészében van még egy erdős zóna a Balkántól a Dunáig nyúlva bükk és tölgy, cserjés szélei sűrűn befonva a clematis indáival, neve «Deli-Ormán» a kúnoknak tulajdonítva, de nyugatnak és keletnek végtelen róna vidék, nyugaton a Balkánból jövő alacsony domborokkal és apró folyókkal, gazdagon termő, jól művelt, a Dunához leszálló sík, keletnek a Dobruđa esik a Fekete-tenger felé, domb és fa nélkül, csak elszigetelt hegyekkel, de számos prähistorikus sírdombbal borítva, agyagos, mocsaras legelő terület. Valamikor sokkal több volt az erdő; de a «Silva Bulgariæ», melyet a kereszties hadak a Dunától a Balkánig jártak, már a XVI. század közepén eltűnt. Pusztították a törökök, a föl-föl cserepedő vágást lerágták a kecskék és leperzselték a legelőre éhes pásztorok. Csak nagy bozót és cserjés-területek mutatják, hogy volt.

Az egész területnek tájjellege ugyanaz a pusztai jelleg, mely az Al-Dunán a Kárpátok által megszakítva a Bánságban és Szlavóniában találja folytatását. Terjedelmes rétek, nedves részekkel, száraz cserjés dombokkal váltakoznak. Kövér, agyagos, gyakran fekete földben tavasszal vad-sáfrány, iris, orchideák virágznak ezrivel. A forró nyárral magasan nő a sűrű fű, tele gazdag viránnyal, tömérdek vadszegfűvel és pillangós virággal. A Deli-Ormán őserdején túl a Fekete-

tenger felé hozzájárulnak ezekhez a krimi, a dél-orosz és a transkaukasszi növényzet nagyszámú sajátos elemei és a tengerparton a jellemző pontusi flóra; ebben legérdekesebb a valódi vad szőlő, nem a mit nálunk így hívnak, az ampeloxis quinquefolia, hanem a nemes szőlőnek, a melynek borát isszuzuk, vitis vinifera L., az emberi kulturától érintetlen eredetije, vitis silvestris, mely innen elterjed a déli Krassó-Szörény megyéig és előfordul a német Rajnán is, csak hogy ott valószínűleg már csak a cultivált szőlő visszafejlődése, itten az eredetije. Ezek mellett aztán képviselve van egyes fajával a Földközi-tenger sajátos délszaki flórája is.

Mindebből tehát világos, hogy ez az éjszak-balkán-félszigeti nagy síkság természetes és szakadatlan folytatása a dél-orosz és tovább a közép-ázsiai nagyterjedelmű pusztaterületeknek, hogy azoknak nomád népei fokozatos előnyomulásukban ideérhettek úgyszólván a nélkül, hogy észrevegyék, hogy idegen földre jutottak, úgy, hogy folyton ott-hon érezhették magokat.

Azon messze történelemelőtti, geológiai epochától kezdve tehát, midőn geológiai és az éghajlat átváltozására ható csillagászati okok Közép-Ázsia nagy részét vízszegénynyé és terméketlenné, részint sivataggá tették és physikai és népesedési okok megindították a legelső, őstörténelmi népvándorlást, Közép-Ázsiából a legelső invasióknak ide, a Balkán-félsziget éjszakkéleti nyílt részébe kellett jutniok, a hol sem a Kárpátok hatalmas körive, sem az éjszak zordonsága útjokat nem nehezítette és az összes föltételek kedvezőknek és otthoniasnak kínálkoztak. Csak szakadatlan újabb s újabb invasiók nyomása és a már meghonosultak fokozódó ellenyomása kényszeríthették aztán az újabb s újabb jövevényeket, hogy tovább nyomuljanak és éjszakibb utakat keressenek.

Az előrenyomulásnak legnagyobb akadály a Balkán-félsziget egész keleti részén a Timok és Duna szögétől egyenesen keletnek a Fekete-tengerig 500 kilométeren átvonuló az az őshegységi sziklabástya, melyet a régiek Hæmusnak, a mai lakók Sztára Planinának, régi hegységnek, a törökök egyszerűen hegységnek, Balkánnak neveztek, a honnan ered a nálunk is gyakori Balkány, Valkány név.

És mégis mérlegelve a migratio természeti törvényeit,

azt kell hinnünk, hogy a Balkánon át és nem az Adria felé történt az első terjeszkedés.

Mert igaz, hogy nyugatnak ekkora mérvű és terjedelmű akadály nem emelkedik; de azért már a Timokot átlépve végig az Adria partjáig küzdeni kell úgyszólván lépésről-lépésre a félsziget egész nyugati részében a talajnehézségek szakadatlan és folyton emelkedő akadályával; a mai Szerbia völgyei, hegyaljai, alacsonyabb fensíkjainak egy része termékeny, szorgalmasan, bár sok tekintetben még kezdetlegesen művelt terület, világhírű szilvatermeléssel, sertésenyestéssel, ám az ország mégis sokszorosan barázdázott felföld, nyugatnak mindinkább emelkedve, ősidőkben még járhatlanabb az egészet borító tölgy-rengetegektől; de mentől tovább haladunk az Adria felé annál zordonabb, járhatlanabb lesz a talaj, annál nehezebb az előnyomulás, mind szűkebbek a termékeny völgyek és medenczék, míg végre a termőföld csak egyes karszt-lyukakba, a dolinákra szorúl és buja gazdag síkság, az egy Száva völgyét kivéve egyáltalán sehol sem kinálkozik.

De azok is, a kik a szerb felföldön át, melyet ma gazdaggá tesznek szilvásai és sertésfalkái, de melynek meredek hegységeit és mély barázdáit egykor csak az erdő sűrűje borította, eljutnak a Száva-síkság kezdetét képező szerb Macsváig, mely a macsói bánóság nevét tartja fön máig, épen úgy mint azok, a kik a déli Kárpátokon hatoltak át természet-szerűen első sorban a magyar síkságokon terjedtek el. A Balkán-félsziget nyugati járhatlan területeire tehát csak azok s csak akkor szorúlhattak, kik midőn újabb s újabb hatalmasabb invasiók súlya alatt, nem tudták tovább tartani a termékeny síkságot, e zord terület természetes védváraiban találtak menedéket, bátorságot, szabadságot.

Ellenben igaz, hogy a Balkán láncolatának túlnyomóan épen éjszaki falai a legmeredekebbek; a hol pedig a Közép-Balkánban Szlivno városától az Iszker áttörésig, délnek esik le hirtelen, és a Duna felé csak fokozatosan száll le a hegység, legmagasabban emelkedtek a jegeczes pala kőzetekkel borított gránit, syenit és diorit tömegek, 2385 méterig a Gümruksál, 2279-ig a Kadimlja. Igaz, hogy csak egy helyen töri át a szakadatlan láncolatot az Iszker vizének szűk és a modern műépítések előtt járhatlan szorosa.

De míg ettől keletnek könnyíti az átkelést a centrális Balkánon az előtte elterülő szélesebb előhegység, mely Trevena mellett kőszenet rejtve, azontúl messze a Duna völgye felé ereszti kréta formációit a vastag lösz-réteg alatt, — (a hol talán sikerrel lehetne kutatni a palaeolith ember nyomait), — a centrális Balkánon túl az addig egységes taraj négy ágra szakadva, az itten elsimuló szelidebb háta, a déli oldal némi eruptív kőzetei, tuff és trachyt mellett, túlnyomóan krétás homokkőből állva, mindinkább alacsonyabban esnek a Fekete-tenger felé. Végre az egész láncolatnak csúcsai sehol sem érik el az erdélyi Kárpátok magasságát; a taraj magassága pedig átalán csak kevéssel haladja meg az 1500 métert és a tenger felé leszáll 8—600 méterig és számos útszoros vezet át a tarajon, melyek legmagasabbja 1442, legalacsonyabbja pedig, a tenger közelében csak 402 méter, az aránylag könnyen járható Sipka-szoroson 1273 méter.

És ha például követve a Dunától a Jantra szelíd völgyét, egyszer fölkapaszkodott a Közép-Balkán tarajára hatalmas kőhegyű dárdájával és élesre csiszolt könyylaival a Közép-Ázsiából idáig érkezett kőkori harcos, végig tekintve a déli lejtőkön, oly látvány terült eléje, mely nem tagadhatta meg vonzó varázserejét a szebb hazát kereső vándornépre.

A Balkánnak kivált éjszaki meredekeit ma is részben borongós őserdő borítja, tölgy és cser, bükk és gyertyánfa és ennek duinói első lelhelyéről elnevezett balkán-félszigeti válfaja, a *carpinus duinensis*, és ez erdők sajátos dísze a közbe szórt ezüstlevelű hárs, (*Tillia tamentosa*). Bizonyára ősidőktől képez itt egész virágos erdőket, melyekről annyit énekel a bolgár népdal, a vadon termő buján virágzó orgonafa; az erdő szélein és a ritkásokban minden színekben pompáznak bokrok, kórók, folyondárok, virágok. A magas csúcsok körül fenyvesek akadnak. A növényzet typusa egészben egyezik a középeurópai hegységekével, de a fajokban egészen eltérő, idegenszerű, önálló, ősrégi eredetű. Egyes fajok Európában sehol, csak a Kaukaszban találhatók ismét. De vannak a Balkánon növények, melyek Európa növényzetében egészen elszigetelve állnak, egy régebb geológiai korszak, a tertiær epocha flórájának maradványai és legközelebbi rokonaikat csak tropicus égalj alatt, jelesen Indiában találják. Így például épen a Balkán lejtőin a 30-as években meg-

gyilkolt budapesti egyetemi tanár után elnevezett Haberlea Rhodopensis Friv. Rokon evvel a szintén magyar kutató után elnevezett Jankæa Heldreichii Boiss., mely csak a thesszali Olympon fordul elé; a ritka Ramondia serbica, melyet csak Nis körül találtak, az újan fölfedezett Ramondia Nataliae majdnem minden magas helyen; mindezek azonban Európában csakis a Balkán-félszigeten és egyes válfajokban a pyrenæi félszigeten találhatók, részükről is mutatva, hogy igazi őstörténelmi földön állunk.

De mi ez mindahhoz a pompához képest, mely a Balkán déli lejtőin terül elénk!

Ha teszem, följutottunk az 1876-iki török-orosz háború óta hirhedt, gyászos emlékü Sipka-szoros magasára, melyet oly megrendítően örökitett meg Verescságin képe a megfagyott és behavazott orosz őrszemmel, vissza az őserdőre, előre a kazylyki rózsa-mezőkre tekintve, külön két világot látunk és oly területre lépünk, melynek mai magas culturája nélkül is, ősidőktől ugyanazon varázserővel kellett vonzania a vándor népeket, mint Olaszországnak az éjszaki barbárokat.

A Balkán déli falai és lejtői alatt végig húzódnak nyugatról keletnek, párhuzamosan magával a Balkánnal a Szredna-Góra és a Cserna-Góra alacsony hegylánczai. Ezek és még ezek előtt a Szófia alatti Vitos hatalmas gúlája, a Balkánnal a széles medenczék egész sorozatát képezik, élénk vizekkel, buja növényzetükkel, enyhe égaljjal, déli káprázatos vilagitással a bércek ölében.

Már a szófiai medenczéről (550 méterrel a tenger fölött) mondja egy 1577-iki német utas, hogy «nit kunt schöner g'mahlt werden». Éjszának az Etropol-Balkán, délen a Vitos 2290 méternyi syenit gúlája, messze mögötte a 2700 méterig emelkedő Rila-hegység, a honnan az Iszker jön, hogy átkanyarogva a medencze síkján, mellékvizekkel gazdagodva, a legmerészebb svájci tájképekkel vetekedő vadregényes torlatban áttörje a Balkán egész lánczolatát, mintegy 60 km. hosszú szűk kapút képezve rajta át, melyet barbár betörések ellen már rómaiak és byzancziak castrumokkal és középkori várakkal erősítettek. De ha a szófiai sikon csak búza- és kukoricza-földek váltakoznak kövér legelőkkal, tovább keletnek, a Közép-Balkán meredekei alatt, a kisebb kaloferi és még inkább a Balkán és a Cserna-Góra közt hosszan elnyúló ka-

zanlyki medencze meseszerű tájkép, terebélyöket száz lábnyira terjesztő diófáival, (a Balkán-félsziget őshazája a diófának, mint a nemes és vad gesztenyének,) a Tundsza vizével és mindenütt bugyogó forrásaival, mindenütt mesterségesen öntözött földjeivel, számtalan nyájaival és bivaly-gulyáival a réteken, gazdag terméssel a szántókon. Ennek a termésnek legnagyobb része pedig rózsa és rózsa, melynek illata messze betölti az egész vidéket. Itt van a rózsa-olaj-ipar központja. Hogy mekkora a rózsa-termelés, kitűnik abból, hogy a Balkán-túli Bulgária (Kelet-Rumélia), mely az egész keleti világot látja el rózsaoajjal, az illatszer kivitelében kedvező években eléri a 3000 kilogrammot, egy kilogramm rózsaoaj destillálására pedig 2500 kilogramm rózsalevél kell. Hogy pedig ez mekkora jövedelmi forrás, kiderül abból, hogy egy kilogramm rózsaoajat 1000 frankkal fizetnek, — a nagykereskedők. A kis forgalomban aránytalanul drágább.

A szófiai medenczét keletnek, a Balkántól a Vitos és a Rhodope felé húzódó rekesz, a már említett ichtimani kifutó zárja el, vízvázlatzó a Duna és az aegæi tenger vízrendszere közt; a Budapest-Konstantinápolyi-vonat a vakareli, a régi út a Traján-kapú szorosán hatol rajta át a Szredna-Góra és Cserna-Góra alatt terülő nagy thrák síkságba. Traján itt vonult át 101-ben a Dunára Dacia meghódítására, és állnak még a szoros római erődítésének, a Traján-kapúnak romjai. A környék lakóit derbendsi-knek nevezik, szoros-öröknek, a török uralom alatt rájuk volt bizva a stambuli utat záró e szorosok védelme és a hagyomány sajátos viseletükkel oda-telepített magyaroknak, menekülők utódjának tartja őket.

A Rila hatalmas bérczsomója csaknem a csúcsában emelkedik annak az éles szögnek, melyet a Balkán nyugat-keleti lánczával a Rila alól délkeletnek húzódó Rhodope hegláncza képez. A Rila csomójából fakadnak köröskörül a vizek, éjszoknak a Dunába az Iszker, délnek az aegæi tengerbe a Rhodope nyugati háta mögött a Karaszu és a Sztruma, a Balkán és a Rhodope közt nyugatnak a Maritza, mely aztán Drinápolytól szintén délnek kanyarodik az aegæi tengerbe.

A Traján-kaputól lefelé a Balkán és a Rhodope magas rengetegektől borított vad hegysége közt nyílik a vidék, mindinkább kiszélesülve, a kövér fekete föld nagy síksága, prehistoricus sírok csoportjaival, a Maritza vize és mellék-

folyói által öntözve. Buja és gazdag a növényzet, a Duna és Balkán közti síkságétól teljesen eltérő. A Balkán védi az éjszaki széltől, délről a tengerpart meleg légáramlata öleli. Ide átnyúlik a közel Kis-Ázsia növényzetének egy része, jelesen a borostyánmegy, *Prunus Laurocerasus*, mely a Balkán déli lejtőitől Perzsiáig van elterjedve, itten megterem nemcsak a rizs, hanem a gyapot is, és ez a Balkán-félsziget gabona-tára. Az ægæi tenger mosolygó partjain az örökzöld tölgy, *Quercus Ilex* és a mediterrán flóra ad új jelleget a növényzetnek. A mi állatvilágunkon kívül, föllép itten már a sakál, mely még a XVII. században Dalmátiáig volt honos, csakogy az akkori írók hyenának tartották, és a vad fáczán, általános használatban van a szamár mellett az öszvér, és gyakori még a törökkel együtt visszavonuló teve. A thrák síkság lassanként elfajúl aztán a thrák pusztává; határolják, nyugatnak a Rhodope dél-keleti lejtői, éjszakra a Drinápoly fölött csak 824 méterre emelkedő, de præhistorikus megalith monumentumai által nevezetes Sákár-Planina, keletnek a fekete tenger partjain a Balkántól a Bosporusig húzódó Isztrandsa-hegység, délen a Marmara-tengeren Rodostótól a Dardanelláig húzódó Tekir-Dagh: gyéren lakott, alig mívelt agyagos legelő-terület, zordabb éghajlattal, az alsó Maritza nagy mocsaraival, tele gólyával, ragadozó madárral, varjúval, csókával, teknős békával, a világ legszebb pontjának, Konstantinápolynak kapujáig. Itten, továbbá a Rhodope-hegységben, a keleti Balkán két oldalán, onnan a Dunáig lagnak még nagyobb tömegekben törökök, a Rhodope délkeleti részében a legtisztább vérűek Európában; e hegységben és a Közép-Balkántól éjszakra, mintegy 150.000-en mohammedán bolgárok, a pomákok, a keresztény bolgárok legrajongóbb ellenségei, az iszlam és a szultán lelkes hívei.

A tengerpartokon túlnyomóan görögök, egyes nyelv-szigetekkel Drinápoly fölött és az éjszaki Rhodopén, ezek közt mohammedán görögök is. A Duna mentén, három nagy csoportban, kelet felé fogyva lagnak oláhok, és nomád oláh pásztorok, dáko-oláhok úgy mint macedo-oláhok, Erdélytől a Pindusig ezerszámra barangolnak nyájaikkal és lovaikkal az egész Balkán-félszigeten, Szent-György napjától Szent-Demeterig a havasokon, Szent-Demertől Szent-Györgyig a völgyekben legeltetve, a mint elődeik barangoltak ősidőktől

fogva, még a Balkán-félsziget romanizálása előtt. A török hódítás alatt ideplántált albán telepeknek ma már alig van nyomuk. Néhány ezer örmény él még szétszórva, a bizanczi telepek maradványai; nagy számmal csak Konstantinápolyban vannak. Néhány ezer szerb lakik a Timokon, néhány ezer kisorosz kozák a Dobrudsában. A Dunán Szilisztria, és a fekete tengeren Varna körül és a Dobrudsában, számos tatár falu van még, nagyrészt a múlt század hatvanas éveiben a Krimből jött újabb telepések, a kik azonban most lassanként tovább költözködnek török területre. A Duna-torkolatától Szilisztriáig és ettől a vonaltól a Balkánig még 100 év előtt tömegesen lakott egy keresztyén nép, mely már a török hódítás előtt ó-török nyelvjárást beszélt, és ma is törökül beszél, de oly elemekkel, melyek világosan a gróf Kuún Géza által közzétett Kún-codexre*) utalnak, és ez is rohamosan fogy: a kúnok utódai. Ma talán még vannak 10—15 ezren. Egy részöket még a bizanczi császárok Drinápoly körül telepítették fegyveres szolgálatra és itt is élnek még néhány faluban utódaik. Zömök, izmos, szögletes fejű, sötétbarna emberek, az ifjú leányok szemében vad, buja tűz, mértéktelenül kicsapongó, szenvedélyes faj, a többi Balkán-népektől szembeszökően különböző. Asszonyaikat rejtegetik. Nevök Gagauz, a régi kún «úz» «ogúz». Rajongó keresztyének, a kik hitökért az ozmán uralom alatt is mindenkor helyt álltak. Ma nagy részök mint bolgár vagy görög szerepel, ámbár otthon ezek is törökül beszélnek. Csaknem teljesen eltűnt az utolsó orosz háború előtt még 100,000-nyi cserkesz, kik az orosz hódítás elől 1864-ben menekültek a Balkán-félsziget nyugati részébe, de szétszórtan, katonai szempontból a fontos útszorosokon telepítve, gazdaságilag sem tudták magokat föntartani, mert e pásztornép sem ipart sem földművelést nem ismerve, csak rablásból és leányainak eladásából élt. Szintén tetemesen megfogytak a Spanyolországból 1492-ben idetelepített spanyolul beszélő szefard

*) A magyar tudományos Akadémia által kiadott *Codex Cumanicus*, Budapest, 1880. — Lásd Radloff, *Das türkische Sprachmaterial des Cod. Cum.* Szent-Pétervár, 1887. (*Mém. de l'acad. imp. t.* 35 n° 6.) — Jireček, *Überreste der Petschenegen und Kumanen.* (Sitzungb. der kg. böhm. Gesellschaft der Wissenschaften, 1889.)

zsidók régi, számosabb telepei. A szerb, bolgár, görög, macedo-oláh, örmény szatócs és falusi koresmáros mellett a zsidó nem tud megélni, ámbár viszonyuk a hatóságokhoz és a néphez mindenütt a legbarátságosabb, és zárt szervezetben mindenkor az uralkodó elemmel mennek. A Romániából, Orosz- és Magyarországból bejövő németül beszélő askenáz zsidók még kevésbé tudnak boldogulni, mert a legnagyobb ellenszenvvel találkoznak, és az egész Balkán-Félszigeten alig élnek néhány ezren, kivéven Konstantinápolyt és Boszniát, a hol az osztrák-magyar occupatio óta rohamosan szaporodnak. Hogy ez az ellenszenv nem vallási türelmetlenség és nem antisemitismus, mutatja a kitünő viszony, melyben a nép a szefárd zsidókkal él. Bizonyos, hogy ezek miveltebbek, tisztábbak, erkölcsösebbek. Konstantinápolyban 40,000 szefard, 5000 askenáz zsidó lakik.

A keleti Balkán-félsziget lakosságának nagy zöme, a Dunától az aegai tenger közeléig különben bolgár, és bolgár hatóság alatt a beolvasztás, népoktatás és közigazgatás által, rohamosan és sikeresen folyik.

ASBÓTH JÁNOS.

BÖCKLIN.

1827—1901.

Böcklin a mai kor gyermeke s minden ízében germán. Phantasiája a mondák s népmesék világában fejlődött s mielőtt a görög-római világgal megismerkedett, már határozott egyéniséggé vált. Míg mi kicsinységekkel foglalkoztunk, míg hosszannát vagy feszítsd meg-et kiáltottunk egy-egy kiemelkedő egyéniségnek, addig ő haladt a saját útján. Ha megállt néha, hogy küzdelmeinek eredményét megmutassa: csak gúnyt és kicsinylést hallott.

Most meg így szólunk:

Ime egy ember, a ki szerette a magányt s a természetet, s ki lelkében új magányt és új természetet teremtett! Mert az ő világa új, embereivel és hegyeivel, mosolyával és keservével, virágaival és fáival. Vagy talán nem is, hisz még fülünkbe csengenek a dajkameséi a sárkányról, mely őrzi a szépséges királykisasszonyt; még emlékezünk a régi, régi világ szörny-alakjaira, faunjaira, kentaurjaira és sirénjeire. Igen ám, de ez a kifejezés és vonatkoztatás, melyben ő ez alakokat előnkbe rajzolja, ismeretlen nekünk. Alig látjuk egy pár művét s máris tudjuk, hogy gazdag phantasiával van dolgunk és sejtjük, hogy ez ember birodalmának csak egyes részletét festette le csupán s a többit lelkében színezte ki, saját gyönyörűségére.

Böcklin első kísérleteit, a melyekben pedig már nyilatkozik: leszólták a kritikusok. Nem is csoda, hisz a nagy tekintélynek örvendő Piloty, a «mester», tanítványainak eltiltotta a Böcklinnel való érintkezést, barátkozást! Mert, úgymond, az ő iránya a művészet tönkrejutását jelenti. A kritikusok tudomásul vették a «mester» véleményét. A kö-

zönség pedig mégis csak figyel az «útmutatókra». Az igaz, hogy később épen a kritikusok indultak a közönség, különösen a nők észrevételei után. Megsejtették Böcklinben a rendkívülit, egyelőre azonban csak azért, mert egész lényében valami titokszerűséget láttak s addig is, míg kövel dobálhatták, szellemtelennek és szenvelgőnek, modorosnak bélyegezték irányát. Ő pedig csak festett tovább. Thémája ugyanaz maradt, csak látköre szélesbedett, kifejezésmódja erősült, tökéletesedett. Végre komolyan kezdtek vele foglalkozni. Mesterei után tudakozódtak. Megtudták, hogy első mestere Schirmer volt, Düsseldorfban, kitől azonban, miért, miért nem, hamar elszakadt s Antwerpenbe meg Brüsszelbe menve, másolgatott természetet és képet egyaránt, majd Genfbe ment s Calame tanítványa lett, kinél szintén élethüen másolgatott, a mester naturalista receptje szerint. Egyszer aztán őt is otthagya és elment Párisba. Nos, tehát Böcklin is naturalista! zúgtak föl egyszerre a kritikusok. Pedig dehogy! Böcklin otthagya Schirmert, Calamet, mert nem tartotta őket művészeknek. A hű másolás nem lehet a művészet célja, a természet így csak nyűg, a mi köt, lebilinesel, holott Böcklin úgy érezte, hogy a természet épen szabaddá teszi a művészt! hogy a természet nem célja, de eszköze a művészeknek. Más kritikusok többet adtak arra, hogy Böcklin Weimarban is volt, és ott tanárkodva igen jó barátságot kötött Prellerékkal. Világos! szóltak e tudósok, ime, Böcklin alakjait, motívumait az antik világból veszi, bizonyára a Prellerék hatása alatt.

Pedig dehogy! Böcklin teljesen czéltévesztett valaminek tartotta a classicisáló irányt: a Feuerbach, Genelli, Preller s a többi classicisáló művész nagyzólo, pózólo, üres irányát, ha meg épen Davidra gondolt, szinte szidalmazni kezdte a jó Winckelmannnt, a ki a maga idejében (1754) fölbujtotta a művészvilágot s az antik művészet alakjainak csöndes elmélyedésére és méltóságteljes nyugalomára utalva, harczot üzent az akkor divó barokk és rococo szellemnek.

Böcklin úgy látszik elfeledkezett arról, hogy a Davidék üres formaiságán kívül Goethe és Thorwaldsen is valamik, s ha ismeri Goethének az antik világ mélységes szellemén át elképzelt alakját Iphigeniát, és ismeri Thorwaldsen műveinek a javát, bizonyára nem beszél Winckelmannról olyan kicsiny-

lőleg, mert hiába, a classicizáló iránynak volt kinövése, de volt érdeme is.

Böcklin közben Olaszországba is eljut. Olasz földre érve érezi, hogy e talaj után sovárgott, hogy ezt a napfényes eget, ezt az örökösen mosolygó természetet kereste. Egyelőre nem dolgozik, csupán bolyong e vidékeken, figyel és tanul, míg végre az anyagiakkal való küzdelem munkára inti. Rómából aztán Párisba megy, itt meglátja Conture műveit, melyeknek ragyogó kolorizmusa élesen figyelmezteti az ellentétes színeknek egymásra való hatására. Ez a mester kérdezte egyszer Manettól, egyik tanítványától, hogy sohase akar már olyast festeni, a mit lát? Sőt ellenkezőleg, szólt a tanítvány, de nem azt festem, a mit más, hanem, a mit én látok. Ha ismeri Conture Böcklint, bizonyára tőle is ezt kérdezi; Böcklin is úgy felelt volna mint Manet. Az olasz föld megtermékenyítette Böcklin phantasiáját; de bármennyire is rajongott érte, nagy művészeivel nem nagyon rokonszenvezett; többre becsülte a régi németalföldi meg a régi német mestereket, különösen Rubenst, Memlinget és Rogier van der Weydent kedvelte; nem győzött eleget csodálkozni épen ez utóbbi mester remek technikáján, míg Rubens hatalmas ereje egyenesen bámulatra ragadta, de nem utánozza őt se, mint a hogy nem utánzott soha senkit. Hogy mégis kitől tanult legtöbbet? A legnagyobb élő mestertől, a természettől. Mert Böcklinnek nincsenek elődei. Ő nem utánoz, hanem teremt, az antik művészek, költők módjára népesíti be a — saját világát.

Művészetében csekély jelentősége van a modellnek; a düsseldorti és genfi kísérletek után nem másolja többé a természetet, hanem megőrzi lelkében azt az összhatást, melyet annak szépséges helyei, tüneményei rá gyakoroltak s visszavonulva magános otthonába ecset után nyúl, hogy ez összhatásból varázsoljon elé egy képet. Nem a közönséges érdeklő, hanem a rendkívüli; éles szeme olyan dolgokat vesz észre, mik mellett más fűtyörészve megy el, nem mintha nem látnák ugyanazt, a mit ő, hanem mert annak rájuk nézve semmi jelentősége sincs. A természet tanulmányozásának módszerében a Leonardi tanítványa; az ő segélyével jut azon magaslatra, hol a művész typust alkothat. A mélabús ciprusok, olajfák, a mép tarka virágok, tengerhullámok, a nőalakok folyton ismétlődő típusaival találkozunk

műveiben. A színelosztásban nem a finom átmeneteket, hanem az erős ellentéteket kedveli, meleg és hideg színek bámulatos ügyességgel, számítással vannak egymás mellé téve, összevonva, néha minden átmenet nélkül csoportosítva. Lépcsőről lépésre a tiszta festői hatásra törekszik s nem sokat törődik azzal, hogy a kritikus hanyatvágódik a lehetetlen színezés miatt. Ne maga az anyag, annak hatása legyen természetű! Mindenben a lényegest, a jellemzőt keresi és állítja élére, teljesen figyelmen kívül hagyva, hogy alakja az æsthetikusok zsinórmértékének megfelel-e vagy sem. Az æsthetikusokat gyűlölte, világért se azért, mert megkritizálták, hanem mert azok egyebet se tudnak csak szabályokra hivatkozni, mintha bizony a művészetben szabály volna minden. Hisz az ízlés amúgy is megmondja, hogy meddig és ne tovább.

A plain air hívei imádták a napot. Ez volt Manet művészetének központja. Ő és Manet és Pissaro a szabad levegőt, a nagsugarak játékát, a fény erejét és ragyogását igyekeztek visszaadni. Böcklin 1894 júliusában így nyilatkozott dr. Reuternek: «Mennyire sovárogtam egész életemben a nap után, képeimen fogva akartam tartani, de — nem sikerült».

Pedig a fényelosztás problémájának kérdését mennyivel jobban megközelítette, azaz megfejtette azt Böcklin, mint a napra esküvő Manet és társai. De teljesen ő sem fejtette meg. De hát kinek is fog az sikerülni? Az 1900-iki párisi tárlat a plain-air problema zászlóvivőinek a diadala, az igaz, de e diadal még csak a biztos utat jelzi, a melyen a teljes eredményt meglehet közelíteni s nem egyúttal azt, hogy vége a kísérletek idejének!

Az igazi művésznek a vonalak, ezek által a formák, színek rythmusa a vérében kell hogy legyen, mint a poétának a kedély, az eszmegazdaság és a rim. A modern művészek legnagyobb hibája a kapkodás. Nem tudják becsülni Leonardo tanait. A modernek legnagyobb része alig tud modell nélkül egy vonalat rajzolni, a rengeteg «studium» közepezt merev, szögletes, modoros lesz, pedig ezélja a sokat mondás, a világosság és az önálló stíl akart lenni. Leonardo megkivánta tanítványaitól, hogy az emberi és állati test legnehezebb mozdulatait, a fák ágainak, leveleinek legbonyolultabb hajlását, ringását, rezgését is emlékezetből fessék

meg. A modern művész nem hordja mindenét magával, mint a hogy nem a «tudós» se, kinek minden tudománya mázsa-számba menő jegyzeteiben van. Gyér a művészi eszme, gyakori a «csendélet». Az emlékezetnek, meg a phantáziának gyöngesége egyoldalúvá tette a művészeket. Egyik szakadatlanul tanulmányfejeket fest, mert véletlenül egy ilyes kísérletét tapssal fogadták. Ha akad egy Max, egy Troggler, hagyján, de belőlük sem lesz Lenbach, kinek egyoldalúsága a genieje. A Liebermann hívei festenek pocsétákat, a miket czimök után tájképeknek kell neveznünk. Mert a czim minden. Ki tudná elszámolni azt a sok nevet, hajnalhasadástól az alkonyatig, mivel a művészek útnak bocsátják festményeiket?

Pedig a keresztelés teljesen fölösleges, mondja Böcklin s csakugyan, képeit más nevezte el, nem ő; vagy gróf Schack, vagy Gurlitt kereskedő, vagy egyik másik barátja.

«Ein Bild von Böcklin, nun, sieh dich hinein!» mondja Lichtwark, s hozzáteszi, hogy nem is kell egyebet tudni, ha az ember Böcklin egy műve elé áll. A szabad alkotásban Böcklint Klinger éri utól és Thoma közelíti meg. A francia symbolikus költészet mind a hármukra egyformán hatott, de legerősebben Klingerre. Végeredményben ő is eszményit, mint Böcklin, ő is a typust keresi mint Böcklin, bár az abszolút emberit Marès után Thoma találta meg legjobban.

Böcklin festett egy pár arczképet is. Nem tudták, hogy milyen kategoriába sorozzák. Klinger márványból készíté el Asewjef Elza írónő mellszobrát. Ezt a szobrot se lehet kategorizálni, mert igaz, hogy föl lehet ismerni benne az írónőt, de csak az ismeri meg benne őt, a ki egyéniségét is ismeri, azt a valamit, a mi megkülönbözteti őt annyi millió asszonytól. És mit csinál Böcklin? Megnézi azt, a kit le akar festeni, egyszer, kétszer; megtudja, hogy kivel van dolga, s úgy, emlékezetből aztán lefesti. Természetesen más képet fest, mintha vonásról vonásra lemásolta volna azt az arcot, mást: technikailag gyengébbet, lényegileg hüebbet, mert ő is azt festette, a mit Klinger; csak hogy Klinger még tovább megy, *Salomeja* és *Kassandraja* ezer és ezer arcznak jellemző vonásaiból van megalkotva. Itt az egyéni fölülmulja a typus.

A művészetnek vidámnak kell lennie, mondja Böcklin. Művészetéből az ember tükröződik vissza, a ki örvend az

életnek, de ki, mikor fájdalom tépi szívét, az Istenhez menekül. A költőről, a művésztől legőszintebben saját műveik beszélnek. Pantheismussal, atheismussal vádolták Goethet, mert másképen hitt, mint a tömeg. Befejezte *Faustját*, s ekkor akadt egy pár ember, ki észrevette, hogy Goethe is csak ember, bár különb mint — Voltaire.

Lehetetlenség, hogy valaki a Böcklin műveiből más következtetésre jusson, minthogy ő is pantheista volt. De van neki egy pár vallásos képe! Hát játszott, mondhatja valaki. Pedig nem játszott; Böcklin is csak ember volt, ő is kételkedett, tagadott, nevetett, a míg meghalt egy végtelenül szeretett leánya s akkor festi a *Pietát*, s az egyik angyalnak arcában leányának vonásaira ismerünk. Máskor, micsoda indítékból, nem tudjuk, de fest egy édesen naiv képet, mint a milyen a *hegedülő remete*.

A tiszta életvidámság lép Böcklinnél előtérbe. Szereti a tavaszt, mert virágpompás mindensége maga egy élő himnus. Ő pedig e himnust akarja ellesve megtanulni, hogy kicsinyben, parányi vásznon új életre varázsolja a természetet.

Nemcsak felületes szemlélő, ki legfőlebb tanulmányozza, hogyan hajlik a fatörzs, mint remegnek meg a nagy ágak egy szélvihar alkalmával, mint remegnek, zizegnek a levelek, ha végigsivít fölöttük a hideg őszi szél, vagy hogy nagy zápor után mint mosolyog a természet a föléledéstől, az új élettől, mint törnek millió sugárba a levelekről aláhulló vízcseppek; őt nem a részlet, az egész érdekli, a típust keresi mindenben.

Ha végignézte a vihart, lelkében vihar támadt. Hát nincs-e a szívnek is vihara? Nincsenek-e vágyaink, reményeink, álmunk, melyekért küzdünk vagy melyeket elsíratunk? Ha megrázta Böcklint lelkében egy-egy ilyen természeti hangulat; ha a fák reesegése, törése, sikoltása közepett fölújulnak lelkében a már eltemetett vágyak, szenvedélyek, s ezek hatása alatt fest egy olyan képet, mint a *Villa a tenger mellett*, csodálkozhatunk-e, ha odafest egy szomorkodó nőt is, ki a villa falának támaszkodva csak néz, néz a zajló, morajló tengerhullámokba, mintha beléjök akarná nézni bánatos lelkét?

E kép előtanulmány egy későbbi nagy művéhez, a *Halottak szigetéhez*. Benne már mutatkozik az a sejtelmesség,

mely a későbbi *Pietà* című képen át a *Halottak szigetében* éri el tetőpontját. Közben-közben találkozunk nemcsak a lemondás sohajával, de a világegyetemmel összhangzásba jött, örömtől túláradó szívnek hangos fölkacagásával megcsöndes-édes humorával is.

A *Tavaszi körtáncz* hozsánnakiáltás az álomból fölbredett természethez. Virágokkal behintett domboldalon ül a nympa, jobb karjával egy urnára támaszkodva, melyből kristálytisztá víz csörgedez alá; édes álmadozva nézi a csicsergő madárkát, mely bal kezére szállt. Egy szomjas fiatal faun a csörgedező víz alá tartja jobb kezét, míg kissé előre hajolva baljával a dombra támaszkodik. Egy másik valamivel idősebb faun jobb karjával a dombhoz fogószik, baljában sipot tart s úgy látszik mintha lusta csúszólást játszana. A nap beragyogja az egész dombot, melynek tetején körbefogózva kis gyermekek játszanak s szinte hallható kedves danájok, mely mintegy kíséret a forrás csobogásával együtt a nympa kezén csicsergő madárka dalához. A nympa testét finom kés fátyol veszi körül, alóla szépen csillog elé a fiatal test rózsaszíne. Ez a szépséges halványkék ég, ez a sok éneklő kedves apróság, a réti virágokkal sűrűn behintett domb, a nympának főséges, átszellemült, arcza, melyen a természet imádata a legclasszikusabb kifejezést nyer, a lassan csörgedező, mesélő forrásvíz, a két faun, mit Böcklin a természet hű gyermekéül oly sok helyt megfest, a legszebb harmoniába olvad össze. A játszó, tánczó kis gyermekek, mintha mind föntebb és föntebb szállanának, mintha a ragyogó nap vonzaná őket maga felé. Talán a nap melegétől, hevétől felszikkadó vízgőzöknek a symboluma ez a fölszálló gyermekserég? Minden vonása egyéni; színelosztása, világitása biztos és hatásos s a nap hevétől átmelegített nehéz levegőt lebegni látjuk a hűvös forrás fölött.

1864-ből való a kép, mely a művészt és feleségét ábrázolja. Kellem, egyszerűség jellemzi a nőt! Maga a művész fiatalosága teljében áll előttünk; valahová a messziségbe néz, mintha valamit keresne. Jobb karja derekán nyugszik, kezében egy kis turista sapkát tartva. Baljánál áll neje, egyszerű, igénytelen ruhában, egészen közel a művészhez, kinek karját szeretetteljes gyöngédséggel öleli magához.

Keresetlen, póznélküli a szeretet e kifejezése! Neje

maga elé néz, a semmibe, a bizonytalanba, de semmi gond, semmi bánat sehol, komoly rokonszenves arcán; mélységes szemeiben szépen tükröződik vissza szíve boldog nyugalma.

Kedves a *Tavaszi tájkép*. Virággal telt dombon ül két kicsi gyermek; a kisebbik furulyáz, a nagyobbik nevet hozzá. Nem messzi tőlük egy másik is próbálgatja a furulyát. A domb alatt csendes nádas víz terül el. A milyen igénytelen épen oly kedves és megható az egész; naiv, szívből jövő hozsánna a szép természethez. Hát ez a leány hová megy? Tavasz pompája közepett miért oly szomorú? Mellette folydogál a kis patak, oly erőtlen, gyöngé még, hogy alig tud utat törni magának; partjain mindenfelé csupa virág, üdeség, mosolygás, csupán a közöttük bolyongó leány oly szomorú! Szeliden szólnak hozzá a kis virágok:

Flóra! Fióra! mi bánthat téged? Flóra hallja a virágok szelid szavát, de csak halad tova, melléhez szorítja bal-karjával a virággal telt edényt s jobbjá játszadozik az útközben leszakított virágokkal, miket egyenként szór el és halad tovább, tovább, ki tudja merre, ki tudja hová? Valami kimondhatatlan kedvesség van e képen. Fakadó tavasz közepette ábrándos leány, virág, patak, messziről kéklő dombok, hisz ez mind oly közönséges, olyan megszokott! Vagy talán a Flóra szépséges arcza, alakja tart lekötve? Nem, hisz Flóra nem szép. Vagy a tavaszi táj? Ez szép, de nem bővíli meg a nézőt. Flóra könnyed mozdulatának kifejezésében rejlik a varázs. Az a hanyagul vállára dobott kendő, mit a szél meg-meglibbent, Flóra virággal játszó kezének mozdulata, testének finom puhasága, hajlékonysága, lebegő járása, az arcán visszatükröződő bizonytalan fájdalom Böcklin egyik legszebb alkotásává teszi e képet.

A *Tavaszi nap* című képen a természet hangulatteljes pompája közé helyezi a művész a maga kedves egyszerű alakjait, csupa boldog, naiv embereket, kiknek tiszta és jó a szívék. Pázsiton ül egy nő meg egy férfi s kezökben gitárt tartanak. Kissé távolabb, a tó partján, egy éltes férfi alakja látszik, a mint kalaplevéve áll és gyönyörködik a vidék szépségében. Eltűntek azok az álmok, melyek lázban tartották egykor ifjú szívét, eltűntek, hogy soha többé vissza ne jöjjenek. De ime a Tavasz, mely szívét egykor álomba, mámorba ringatta, mi az ábrándot emelte és színezte, vágyaknak lendü-

letet, szárnyat adott; ime a Tavasz visszatér, hogy új álmat lopjon az ifjú szívekbe. Az ifjú szívekbe! És nem az övébe! Ő csak emlékszik arra, a mi elmúlt, a mi szép volt, mert örökre álom maradt . . . Baloldalt a dombon kis gyermekek játszanak édes gondatlansággal. Egyszerű, könnyen érthető symbolisálása az élet három fő korszakának. Nincs itt semmi sötét felhőkbe burkolva; a jelentőséget a legegyszerűbb, a legtanulatlanabb ember is megérti, hiszen nem kell hozzá lexikon, csak — szív.

Böcklin e képe jelzi azt az irányt, melyet «dekoratív» névvel a jövő művészetek föladatának tartanak. Kevés vonallal és színnel s a legegyszerűbb világítással, erős contrastokkal nagy hatásra törekszik, észreveszi, hogy az igazi művészetben az érzésből szakadt gondolat kifejezésének első föltétele a tömörség.

A *Tengerzajlás* mélységes hangulatával s a színek bámulatosan egyszerű elosztásával lepi meg az embert. A hullámok zúgva, sikongva csapnak a tengeröböl hatalmas sziklacsúcsaiba, aztán susogva omlanak alá, eltemetve új és új hullámcsapástól. A tengerből kiemelkedő szikla mélyedésénél egy nő támaszkodik a sziklaoldalhoz, egyik kezével a szikla ormójába fogózik, másikkal arany hárfán játszik. Symboluma a tenger mystikus zenéjének. A hullámok egyre csapódnak, mindig egyenlő rythmusban: «ein Lied, ohne Anfang und Ende». De hát a ki nézi e képet, nem lát — egyebet? A nő asszonyias komoly arczából kisugárzik lelke jósága; tekintete kíséri a hullámok föl- és lecsapódását s úgy, a hogyan ott áll, nyugodtan, merengve, játszva a hárfán, ellenállhatatlan erővel vonz magához lényének nemes egyszerűségével. Rozsdásbarna, viola és mély vörösbe átsapó ruhája teljesen elföldi testét, csak a nyak elő-elő csillámló fehérsége sejteti annak szépségét.

A tenger hullámozása, zajlásának festésében Böcklin igazi mester, s úgy e képeben, mint másban, különösen a *Nereidák játékában* a legelevenebb, merészebb, megkapóbb színárnyalatokkal igazi tengert, élő, hatalmas, titokkal teljes tengert fest, egyszersmind háborgásában a pokol minden lármáját, sikolyát pusztító hatalmát ábrázolja, máskor meg hangos üdvrivalgását, pajzán játékát, enyelgve játszó hullámozását mutatja.

A *faunok és a nympoha* című kép alvó nymphát ábrázol, kinek feje szép urnán nyugszik, melyből egyhangúan csörgedez a tiszta forrasvíz. Két faun vizeért jött a forrás-hoz, de a hogyan a sziklamélyedésnél észreveszik a szép nymphát, nem mernek zajt csinálni, nehogy azt fölébreszszék. Letelepszének hát a pázsitra és gyönyörködnek a tüne-ményben. Az egyik unott-álmosan, de ravasz, kíváncsi tekin-tettel, a másik hamisan nevetve az alvóra, jámboran, de kissé élvsováran néz rá. Csillogó harmatként ragyog a nympoha vállán a piros fátyol, eltakarva a pihegő kebel egy részét. A három alak a természet s az emberi érzések hullámlásait jelképezi, nem a durva érzékiséget, mint sokan gondolják. A fölfogás igazán naiv, annyira keresetlen, hogy első pillanatra mosolygunk e jámbor alakokra; megbotránkozásról szó sem lehet. Nem a Rubens szemtelen, kéjszövő satyrjai; ezek ártatlan, egyszerű teremtmények mint a Böcklin többi ilyes alakja, a milyenek a kentaurok, nereidák, siréneek.

E képen nem találkozunk aprózott, finoman árnyaló vonásokkal; nagy, odavetett vonalaknak határozottsága emel itt ki mindent. Épen ilyen, de finomabb, tisztább kidolgozású, Rogier van der Weydenre, emlékeztető raffinált technikájú kép a *Boldogok mezője*. Szép, napsütötte vidék terül el előttünk. A fehér márvány áldozati kő körül ujjongva, nevetve tánczolnak a fiatalok. A lejtős oldalon sziklák emelkednek jobbra-balra. Széltől lengetett fák alatt egy kis fiú játszik a pásztorsípon. Ragyogó nap aranyozza be a szikla-csúcsokat, sugarai enyelgve játszanak a part virágaival; egész a völgyben, zizegő nyárfák alatt ülnek az «aranykor» gyermekei, kik nem ismerik a sohajt és a könnyet . . . E völgy alatt mély sötét kék tó terül el, most épen egy öreg kentaur, hátán egy szépséges nőt vive, siet át a virágos part felé, magához csalogatja a tóban úszó hattyúkat s ezek magasan emelik fejüket, okos kíváncsiságot árulva el, úsznak feléje. A nádasból két sirén jött elé s dallal köszönti a szép nőt, ki azonban rájuk se ügyel, mert ott fönn, fönn a boldogok mezőjén bolyong a lelke s sovárogra néz a tánczó ifjakra. Az ősz kentaur Chiron és a nő Helena? (V. ö. dr. Guido Hauck: A. Böcklins: *Gefilde der Seligen und Goethes Faust.*)

Új fordulattal találkozunk e képen. A színezése egy-magában lehetetlenség. De csak első pillanatra, mert figyel-

mesen vizsgálva a compositiót, észreveszszük, hogy Böcklin ez erős színezést tudatosan alkalmazta. A sötétkék ugyanis mintegy reflex színekkel töri át a környezet színeit, kiemeli teljesen a kentaur hátán nyugvó nő s a sirének testszínét s míg enyhíti a háttér jobbra eső oldalának mély sötét zöldjét, mindenik színbe átolvad s lehető legnagyobb ellentétül szolgál a távoli völgy világos, élénk zöldjével szemben, különösen észrevétet egy perspectivai lehetetlenséget. Mert oly messzi távoból is szembetünő élességgel tűnik ki a tánczó ifjak piros ruhája s a környezet legapróbb részlete. A plain-air hívei természetesen összeacsapják a kezöket s sajnálkoznak e tévedésen. Nos, a kinek tetszik elfogadhatja a Lehrs nézetét, mely szerint a színezés a perspectiva szempontjából nem igaz, tehát lehetetlen, de, úgymond, Böcklin épen a plain-air híveit akarta kifigurázni legfőbb tételökkel együtt. Valószínűbbnek tartom azonban, hogy e kép távlatkép akar lenni, mert bizonyos távolságból bámulatosan szép hatása van, épen ez erősen kiemelt színezés miatt, a távoból elmosódnak a túlságok s valóságú-e vagy csak illusioképen, de gyönyörködünk az egész hatásában.

A természet egészéből egy másik egészet látszik Böcklin teremteni a parányi vásznon. A nymphea testének színezésében is tisztán látjuk célját: ő az élet után törekszik, de eszményit, és a hatás emelései épen a legellentétebb színekkel dolgozik. Világítása néhol így erőszakolt, mesterkelt, mint a hogy nagy merészséggel alkotja a testeket is, melyekben lehet anatómiai hiba, de melyekben mindig érezzük a meleget, az erőt: az életet.

Böcklin nemcsak hegyet, völgyet s élő és szabadon mozgó organikus lényeket varázsol egymás mellé, közéjük teremti az éltető levegőt is, a magas csúcsok tiszta, könnyű levegőjét, a nyári nap tikkasztó, bágyadt levegőjét, és az alkony enyhe szellőjét, míg ha vihart fest belemarkol annak vad sötétjébe, érezzük, hogy az rombolóan zúg tova, hogy aztán annál szebben támadjon föl az új élet. Ha Calametól nem is sokat tanult, de észrevette nála különösen a sötétkék előnyeit. Annak egyoldalú hatását; más színekkel való kapcsolatban rejlő nagy előnyeit azonban csak Böcklin művészete aknázza ki biztosan, tudatosan és teljesen. A nagy ember hasznosítja azt, mit más ugyan észrevett, felfödözött

de kétkedve ejtett el, nem lévén ereje a megvalósításhoz és a kombináláshoz. Ilyen emberektől se lehet elvitatni némi nagyságot.

Böcklint sok oldalról környezik első mesterei, hol egyes kortársa, hol meg Tizian színelosztásával találkozunk egyes képein, bár maga nem nagyon rajongott érte, sőt a hol lehetett hibáit is kiemelte. Így mikor az Uffizi képtárban a *Fekró Venust* tanulmányozta, észrevette a pusztán dekoratióul oda-festett zöld függönynek az egészhez való esedékességét, mert úgymond maga Tizian se tudta, hogy egy olyan szövet mi-képen hat a távolból.*)

Dreber fölhívta figyelmét a mesevilágra, de annak új életet, s ebbe természetességet és naivitást, erőt Böcklin adott. Schirmer formája sokáig uralkodik rajta, míg elhagyja őt és a saját útján haladva megtalálja a saját formáját.

Az arcképfestésben egyetlen művész sem tudja Holbeint feledni; Böcklin elhagyja őt és megkísérli, pusztán emlékezetből festve, a symbolisálást. Hogy aztán tévedett is, az más kérdés, legalább kísérlete az önállóság utáni törekvésről tanuskodik. S e törekvés jellemzi Böcklint léptenyomon. Es irrt der Mensch so lang er strebt, — mondja Goethe, s ki mélyebben pillant a magasabb szempontokért küzdő lélekbe, megérti, hogy épen e tévedések jelölik a fejlődés fokait, mert ezek helyezik legélesebb világításba a végtelenbe való viszonyában a küzdő embert.

Majd újra visszatér Böcklin az ő világába, s szerető odaadással merül el kedvencz alakjainak a festésébe.

Hatalmas fölkaczagás, örömrivalgás a *Najádok játéka*. A fürge najádok végtelen kedvtől ösztönözve a hullámok rivalgása, fölcsapódása közepett egy szikladarabot akarnak szétbontani. Hogy iparkodnak még a kis najádok is! Szinte halljuk, mint kiabálják túl örömkaczagásukkal a hullámcsapások zúgását.

Böcklin ilyes képeit látva, lehetetlen a tengert később is e jókedvű pajzán alakok nélkül elképzelni. A *Najádokból*, mint a *Hullámok játékából* Böcklin azon fölfogása világlik ki a mesék és regék világán át, hogy élete van a hullámok-

*) Gustav Floerke: *Zehn Jahre mit Böcklin*. München, 1901. 179 old.)

nak, hogy a tenger mélyében állati testtel, de emberi szellemmel, vágyakkal és érzésekkel megáldott lények laknak, melyek épen úgy sírnak és nevetnek, úgy szeretnek és csalódnak, mint az emberek. És épen hogy képeivel mindezt el tudja velünk hitetni, abban van művészetének eredetisége.

A *Hullámok játékánál* az előtérben, tajtékozó hullámok között egy szép sirén úszik, a mint jobb karjával egy triton magához szorítva, tovavonja. Közvetlen mögöttük alámerülő tritonfej látszik; balról fönt vízi kentaur emelkedik ki a zajló hullámok közül s bámészkodva néz az úszó párra, felfuvalkodva tehetetlen irigységében. Jobbról, fönt, nagy hullám közepén szépen bukik alá a vízbe, míg a kentaur s a fölbukó sirén között egy másik uszkál háttal s nevetve, gúnyolva nézi a «hopponmaradt» kentaurt. Meglep a ragyogó színezés. Pillanatra elfeledkezünk arról, hogy mit is akar a művész mondani, csak bámuljuk a szinpompát, azt a hatalmat, melylyel a kifejezésben rendelkezik. Micsoda takarékoskodás a színek fölhasználásában s mégis mennyi változatosság és ragyogás! Az elől úszó sirén aggódva, félénken néz félre. Micsoda kifejezés ez! A sirén szép ifjú teste remek kontrasztot képes a triton rézvörös, rozsdásbarna testével, s otromba nehézkessége élesen emeli ki a syrén lebegő úzását. Hát a syren mint a kentaur testének a víz alatt s a vízből való fölcsímlása! az áttörés, a reflex visszaadása! Ily finom árnyalatokban seholy dolgozott még a művész. Ha valahol, úgy itt látjuk igazán, mennyire a színekből bontott ki minden vonást.

Pedig maga a színezés mint a koloristáknál, Böcklinnél sohasem volt első cél. Azt mondják, hogy bemártotta ecsetjét a festékbe, rápocsétázta azt a vászonra, aztán más és más színű festéket rakott föl egymás mellé s így kezdett e színekből háttért és alakokat kibontani, előre készített vázlat nélkül. Az igaz, hogy e módszernek megvan nála technikai gyöngéje bármily erős, biztos legyen is a belső technika. Innen van, hogy Böcklin formaképzése nem mindig helyes, anatómiailag nem mindig biztos, néhol eröltetettséget, szögletességet veszünk észre alakjain, a min nem is csodálkozhatunk, hisz az alakoknak előre elkészített vázlata nélkül képtelenség a vezető vonalak teljes szabadságának az elérése. Azt hiszem azonban, hogy oly erős, hatalmas tech-

nikájú képnél, mint a milyen a *kentaurok harcza*, maga Böcklin is, előre elkészített vázlat után dolgozott.

Tengeri csönd. Nyugvó, csöndes tenger mélyéből kiemelkedő sziklaskadékon pihen jobb oldalára dőlve a tenger szép leánya. Rémes álomból ébredett föl. Valami idegen ember leste meg alvása közben, el akarván lesni az álmát, szíve vágyait, de ő női ösztönénél fogva megérezte az idegen férfi vágyóan rátapadó tekintetét s nehéz álmából fölocsudva mintegy tova akarja űzni balkarjával a látományt, míg jobb-jával a szikla szélébe fogódzik, ügyet se vetve a lábán nyugvó három sirályra, melyek nem veszik észre, mi történik s nyugodtan merednek a nyílt tenger végtelenségébe. A látomány csakugyan való volt; de a tenger leánya figyelmét elkerüli, hogy az a kísértet mellette a vízbe merült, csak néz maga elé, bágyadtan, álmosan és mégis vad villogó szemekkel, mintha most is látná azt a rémet s nem tudna szabaddulni tőle.

Hogy milyen e kis «költemény» kidolgozása? Sejtetni is alig lehet. A főmomentum kifejezésének igazsága mellett bámulatos e könnyed technikai játék. Az ébredőnek teste nyugodt és mégis izgatott a kifejezése. Milyen a kis sziklaskadék színezése azzal a sokat mondó egyszerű és mégis finom, sok színárnyalattal, mivel a képen vonásról vonásra találkozunk! Ha meg épen az alámerült férfi hátracsapott fejének kifejezését nézzük, a mint az mereven, mozdulatlanul, lélegzetviesszafojtva húzódott meg a vízben egészen hanyat fekve, akár a lecsapódás által köréje vont hullámgyűrűket nézzük, bámulnunk kell azt a raffinált technikát, mivel a művész a víz alá merült testnek színváltozását és sokszoros színjátékát állítja elénk; s ha mindehhez hozzáveszszük a nő hullámos hajának vállára meg a sziklára való lágy omlását, álmával való vívódásának s mintegy a védelemnek a kifejezését, a lemerült alak bamba de ravasz, figyelmes tekintetével együtt, lehetetlen föl ne kiáltanunk, hogy a ki e képet látta, czélzatát észrevette és megértette, el nem felejtí azt soha! A művész pedig, legyen az költő, festő, szobrász vagy zenész, csak arra vágyik, hogy az emberek eszmevilágába lopva magát, annak elemévé, vagy ha tetszik: kíséző társává legyen.

Épen ily szép, sőt sejtelemkeltésével még vonzóbb a *Triton és a nereida* című kép.

Nyílt tengeren, vihar kitörése előtt nyugszik a vízből alig kiemelkedő szirtdarabokon egy triton és egy nereida. A triton kissé jobb oldalára dőlve s kezeivel a szirt fokába támaszkodva sovárgó szemekkel néz a távolba.

«Talán ember szeretne lenni, boldogtalan, gyöngé, de Istenhez hasonló ember, a ki mert Isten képére van teremtve, hozzá hasonló is akar lenni? Talán egy lélek után sovárog, avagy elvesztett boldogság után, mert a vízi lények, úgy hiszem, el vannak kárhozva, átkozva? Nézték e szemek az angyalok bukása előtt az Isten szemébe? látták az ő fönségét, és haragját? Mert ezek a szemek többet kifejeznek mint az emberekéi!» (Floerke, 6. old). Mellette fekszik, a féltetére borított fátyolt balkarjával feje fölé vonva egy szépséges nereida, félig a sziklán, félig a víz felszínén s míg baljával játszik a föl-fölesapódó hullámokkal, gondtalanul néz a tritonra, kinek epedő, sovárgó nézését nem érti. A szél fölfodrozza a tenger felszínét; nagy vihar közeleg, de a tenger embereinek az az eleme, boldogsága.

Talán azt akarja e kép kifejezni, hogy a férfié a gond, a vihar, s a nőé az élet? Ki tudja! Avagy tudták a francia symbolista költők, hogy mit akarnak verseikben kifejezni? És mégis írtak, és látomásaikkal, sejtelmekkel nem egyszer ragadták meg az emberi lelket, vitték, ragadták beláthatatlan magasba, hogy együtt bukjanak alá istenostromlásuk miatt! S ki meri mondani, hogy nem voltak költők?

Az utóljára leírt három képen a tárgy jelentősége mellett mindenütt meglep; miként festi Böcklin a tengert. Megmarad az ő mindenható színe, a kék mellett, azzal festi a tengert is minden változatosságában, holott igazában alig lehet erről szó, lévén a hullámzó tenger színe egy folytonosan változó, a fehértől, a csillogó ezüsttől a legsötétebb szürkébe átmenő és mindig kékes zölddel vegyített szín-skála, a szerint a mint a világosság hat reá. E színskálát a modern művészek közül Melbeye találja el legjobban, de a hullámok életének visszaadásában ő is Böcklin mögött marad. Böcklin csak a kékkel és fehérrel dolgozik s mégis micsoda árnyalatokat tud teremteni!

Épen ily egyszerűen s igazsággal festi meg az eget, ha itt-ott, a nehéz, sötét felhőket szinte feketés kékkel is, a mi lehet szeszély, formailag hibás, de jelentésében úgy is igaz.

Az ő igazi ege azonban a nap ragyogásától, melegétől áthatott levegőég, ezer és ezer csillogásba és árnyba olvasztva át; az ő báránnyfelhőjét áttöri a nap sugara és vele világít, sötét felhője mellől kisiklik a fénykéve s ragyogva világítja be a völgyeket és hegycsúcsokat s ha egészen felhőtlen eget fest, akkor is utoléri a japánok «vágyak nélküli» egét. A nap sugártöréseire szép példa a már leirt *Tavaszi körtáncz*, a felhőtlen azur égre pedig az *Őszi gondolat*, melynél a felhő nem az égen, hanem egy kies völgyben, füzesek között elfolyó patak partján álló ifjú szívében van, ki a ragyogó vízbe hulldogáló hervadó levelek után bámulva, talán könnyes szemekkel, kételkedve egy más világ létében, a vágy épen, szerelmi bánatában örömpresve olvassa le róluk az ember sorsát, a memento mori-t . . .

Tartalmuknál fogva — mondjuk komoly művei közül már említettük *Villa a tenger mellett* czimű képet. Hozzá sorakoznak, mint e nembeli legjellemzőbb alkotásai: *A hegedülő remete*, *Flóra*, *Költészet és festészet*, *Pietà*, *Hazatérés*, *Őszi gondolat*, *A lugasban*, *A pásztor panasza*, *Prometheus*, *A halál lovagja*, *Csend az erdőben*, *Vita somnium brevis*, *Halottak szigete*.

Ezek külön fejezetét képezik Böcklin művészetének.

A természetben való gyönyörködés jelentőségének megértése a pantheismus felé ragadja a művészt. «Auch wir sind Naturanbeter . . . Gerade weil wir es sind, haben wir eine höhere Sorte Respekt vor ihr, als dies Sichkummern um ihre alten Hosen und Stiefel, Runzeln und Warzen». (Floerke: 55. old.) Daczára annak, hogy sokáig él Rómában, a katolikus világ fővárosának szelleme semmi mélyebb hatást nem gyakorol rá. A természet élvezésében, nagy hatása titkainak kutatásában, az antik világ s a renaissance tanulmányozásában elmerülve csak azoknak szellemében is működik. E pontban sajátosságosan érintkezik az antik művészet legnagyobb újáteremtőjével, Thorwaldsennel. Vesz motívumokat a bibliából, szabadon, merészen, szépen alkot meg belőlük egy-egy művet, épen mint Thorwaldsen, de a katolikus szellem mélyebben egyikökre se hat. Fest négy-öt *Piétát*, Thorwaldsen megteremti nagyszabású művét: *Jézus és a 12 tanítvány*, de úgy Böcklinnél mint nála csak classzikusan szép motívumokkal találkozunk, a lélek mélységes

hite s a hit fönséges melege, őszintesége nélkül. Mindkettőnél találunk azonban egy-egy művet, melyben a hidegség mintegy fölolvadni látszik a szív öntudatlan, mélységes nyilatkozása alatt. Ilyen műve Thonwaldsennek a koppenhágai *Frue kirke* homlokzatán lévő *János prédikálása*, Böcklinnek a *Hegedülő remete*.

Távol a világ zajától, magános, szegényes remetekunyhóban egy kis fészület előtt állva áhitatosan hegedül egy jámbor remete, míg a szegényes czella ablakán és fedélzetén kis angyalkák leselkednek mosolyogva ennyi lelki nagyságon, ennyi hiten. A szegény, jámbor remete nem tud aranyat, ezüstöt áldozni az úrnak s az ő szíve királynőjének, Máriának, de virágot szed s azzal ékesíti a kis fakeresztet s az istenanya képét s hite boldogságában túlradt szívét áldozza Istennek. Csak húzza, húzza az egyszerű dalt, közel, egészen közel hajlik a fészülethez s nem tudni, hogy mikor lesz vége e fönséges imának . . . A hatást emeli a rembrandti árnyalás, a sötét tónusnak meglepően biztos alkalmazása, finom, lágy, olvadékony vonásokban, míg távolabbra és távolabbra elhal a beszűrődő fény s csak a sötétség s a lélek mélyében világitó hit marad itt rejtelmes sugarával . . .

Vallásos motivumu képei közül még a berlini *Pietà* emelkedik ki színezésének eredetiségével. A márványlapra kiterített Jézusra sötétkék lepelbe burkoltan hajlik Mária; ruhája teljesen elfödi arcát, csupán jobb keze látszik ki a lepel alól, a mint a hideg, halott testet görcsösen fogja át. Sötét nehéz felhőkkel van borítva az ég, mintha maga is részt venne a Mária gyászában, fönn a messzeségből mintegy kihallatszik az angyalkák panaszos zokogása. Az istenanyának mint minden embernek az égből jó a legőszintébb vigasz: a sötét felhők közül ragyogás tör elő s az égi fény közepett száll alá Gábiel arkangyal s vigasztalva hajlik a fájdalmában odameredt Mária fölé s megjövendöli, hogy hiszen van föltámadás.

Jézus holttestét a legmesszibb menő realismussal állítja elénk. Megborzadunk, képzeletünkben szinte érezni véljük a fölsláznak induló test szagát. És épen ez az, mi e képen a fönséges hatást kisebbíti.

A tárgy nagyszerűsége a technika áldozatává lett. Közelebről vizsgálva a színelosztást, észreveszszük, hogy a

sötétkék alkalmazása itt is tudatos s hatása biztosan kiszámított. A márvány sárgás-fehér színe, az ég és Mária ruhájának sötétkékje, a Gabriel válláról leomló piros lepel mint együttes reflex hat a halott testre, fölolvadva itt-ott szederjeskék, barnás, és zöldessárga színekbe.

A Pietà ábrázolásában azonban fölülmulta a mestert a tanítvány. Klinger drezdai *Pietája* úgy a fölfogásra mint a kivitelre nagyszerűbb amannál. Klinger Máriát és Józsefet germán típusban állítja elénk és mégis több benne az általános emberi, mint a Böcklin művében, mely pedig csupán mint ilyen akar hatni. Ott térdelnek Máriáék Jézus kiterített holtteste mellett; nem sírnak, nem jajveszékelnak, annál nagyobb a fájdalmuk. Mária Jézus jobb kezét szívéhez szorítja és félig lecsukott szemekkel mered a halottra; balja József kezében van, ki maga elé nézve a semmibe, a kétségbeesésbe, öntudatlanul tördeli Mária kezeit. Mennyi a lebilincselő, az áhitatra, a résztvevésre keltő e kézen! De mikor Klinger a Böcklin technikájával akar előbbre menni, mestere szélsőségébe esik. Jézus teste itt is szertelenül tárgyi hűségű, a mi lehet bár igaz és megrázó, de gyöngíti az eszme fönységét. *A pásztor panasza*. Virágokkal telt lugas bejáratánál áll egy szép pásztorfiú, szerelmes szíve panaszát tilinkója dalába önti. Lábainál alma, szőlő és egy etruszk edényben tej van, mit szerelme áldozatául hozott a szép nymphának, ki a lugas félhomályában ül és gyönyörrel hallgatja a szerelmes, panaszos dalt, édesen csüngve tekintetével a furulyázó pásztorfiún. E kép egy szép kis lyrai költemény: színekben. Az antik kor művészetének sokat hangoztatott fönsséges nyugalmát is megtaláljuk Böcklin művei között. Ilyen kép az *Euterpe* és a *Sappho* is, *A költészet és festészet*, *Csönd az erdőben*, s különösen a *Halottak szigete*.

A tenger közepéből emelkedik ki a halottak szigete, nehéz, borongós, komor fekete felhőktől körülveve. Megközelíthetetlen szikláknak a tömkelege ez, melynek közbelső meredekéből suhogó cziprusok merednek az égnek. A sziklafalakba ajtók vannak vágva a halottak befogadására. Épen most siklott a bejáratához egy csónak, egyik végén piros virágokkal behintett lepel van, mely egy koporsót takar el. A csónakban fehér lepelbe burkolt pap áll, a mint épen a szigetre akar lépni.

A tenger messzi távlatot nyújt, s a mint a sötétkék, nehéz fellegekben elvész, valami főséges, sejtelmes hangulatot ébreszt. A szikla színezése rejtelmesen egyszerű, s szépen verődik vissza a vízben, mely szürkés-kék s csak néhol olvad át a ciprusok árnyékaival sötétkék színbe. A bejáratnál fölhalmozott kövek mohosodni kezdenek már a víztől, s úgy e moh, mint a magasabban fekvő sziklarészek téglásbarna, majd rozsdás, néhol aranyos zománczba átmenő színei szépen verődnek vissza a tenger fölszínén. Az egész fölött valami borús, mystikus hangulat uralkodik, mit emel a ciprusok félelmes szomorúsága, s a temetés titokszerősége, csöndje.

Böcklin symbolismushoz és mysticismushoz hajló természetere e képen teljes erővel kifejezésre jutott. Mintha a lelkében fölgyülemlett vesztett álmoknak elégiáját írta volna meg! . . . Technikájának is teljes diadala ez a kép, a színekkel való pazarsága közepett meglep épen a velök való takarékoskodása, azoknak tömörsége.

E képet Böcklin ötször ismételte, de úgy, hogy mindegyikben van valami új, meglepő változtatás. A színezés komorságával legerősebben hat az első (mely Simrock tulajdona Berlinben), a legapróbb részek finom kidolgozásáért legteljesebb a lipcei példány, mely a városi muzeumban van. Igyekeztem Böcklin számtalan műve közül a legjellemzőbbeket tartalmilag is ismertetni. Ezekon kívül még sok olyan műve van, mely irányára és fölfogására nézve épen oly jellemzők mint az említettek. Ilyen első sorban is a *Háboru*, a *Halál lovagja*, a *Szent Berek*, a *Nyári nap*, a *Tavaszbredése*, a *Várrom*, a *Diána vadászata*, a *Vezeklő* s megannyi más, melyek közül még kettőt mutatunk be; *Böcklint a hegedülő halállal*, s a *Vita somnium brevist*.

Komoly, méltóságos kifejezésű kép a művész portraitja a hegedülő halállal.

Az előtérben áll a művész, a mint palettáját kezében tartva merően figyel a mögötte hegedülő halál nótájára. Ime, szeretnénk fölkiáltani: a halál hegedűjének egyetlen húrjával, a «g» húrral adja meg minden gondolathoz az első hangot. Mintha e hegedűszó varázsolná a művész phantasiája elé a mesevilg csodás alakjait . . . mintha e hangok hatása alatt születnének meg lelkében azok a csapongó álmok, me-

lyekben a mulandóság, a halál paródiájául annyi az öröm és a kaczagás!

A kép sötétzöld háttéréből szépen, plastikusan domborodik ki a művész, míg az egészen füléhez hajolt halál a kép sötét háttérébe olvad át. Holbeini eszme ez a kép? Mindegy, földolgozása és vonatkozása teljesen önálló s a hatás nem több, mint a Dürer apokaliptikus lovagjainak a Böcklin *Háborújára* való hatása. *Vita somnium brevis*. Virágos réten átfutó patak partján ül két kicsi gyermek, közel a lét titokzatos forrásához, mely halkán, rejtelmesen csörgedez alá a sphynx szájából. A kicsikék összeszedik a rét tarka virágait s bedobják a patak vizébe; a tovarohanó víz elviszi őket, de a gyermekek vidáman, mosolygó arczczal néznek rájuk; minék sirjanak, hogy a csalfa hab elvitte játékukat, hisz ott még a rét ezer és ezer virága! Nevetnek hát e pillanatnyi mulandóságon, aztán új virágot szedve folytatják játékukat, míg ifjakká nőnek, mikor a vágyak és álmok mámorába elmerülve fájdalomossá válik az ébredés, s az eget ostromló ember végre is kétségbeesve kutatja a lét nagy miért-jét s nem veszi észre, hogy a sirnál maga felel meg a keserves csalódások hatalma alatt elsohajtott kérdésekre.

De addig! Az öregkor boldogsága annyiszor elfeledteti a sok csalódást, ha a multból visszaszáll, tarka álmokkal színezve munkásságunk, küzdésünk jutalmául a második gyermekkor, midőn nincs ugyan már erőnk arra, hogy patak partján virágért szaladgáljunk, de hát emlékeinket bocsátjuk gyermekként a futó habok közé . . . s mosolygunk hozzá. Mert a játszó gyermekek a boldog gyermekkort, a virágot szakító nő s a csatába dicsőségért induló ifjú az aranyifjú kort és a távoli magaslaton ülő fáradt öreg ember, ki még a boldog multba néz s nem veszi észre, hogy a halál mögötte reá emelte már borzalmas fegyverét, az öreg kort szimbolizálja.

A leírásokkal igyekeztem sejtetni, hogy Böcklin műveiben a hangulat az uralkodó. Ha világnézetében nem is, de fölfogásban és kifejezésben sokban megegyezik némely nagy költővel, a kinek főereje a hangulat. Csakhogy egyik a színek, másik a szó erejével kapja meg lelkünket. E hangulatok egyiknél se a szeszély múltó játéka, vagy épen meszterkelt impressionismus eredménye, hanem tartalmas, ér-

dekes, vonzó és gyakran megrázó benső szemléletek, mondhatjuk azt is: költői képek: mert Böcklin is képekben lát és érez, mint a renaissance nagy mesterei, kik nem aprózták a dolgokat, de nagy vonásokban nagyot és hatalmasat alkottak. Tájképeinél is a szemlélődőt látjuk és nem azt a művészt, ki elmerülve egy vidék szépségében, pontosan naplóba vezeti megjegyzéseit vagy épen konturozva lemásolja, hogy aztán otthon kidolgozza; ő nem csinált vázlatot, hanem elmerengett a természet szépségein, lelkébe olvasztotta a hatást s több ilyennek egyesítéséből teremtette meg tájképeit, melyekből kiérezzük, hogy nem eszményiek és nem másoltak, hogy egységes hatásukkal nem megközelítik a természetet, de annak szépségeivel hatnak. S hogy e hatást el tudja lesni, azt erős megfigyelő tehetségének, «hogy meg tudja őrizni: emlékezetének s hogy vissza tudja adni, nagyszerű technikájának köszönheti.

Hangulatot ébreszteni, mely erejével megrázzon, gondolkozni, elmerengni késztesse: a fő célja. S ha akármelyik művére is gondolunk, érezzük, hogy a művész törekvése diadalt aratott.

De honnan van lelkének e nagy fogékonysága, érzelmének mélysége, intenzitása?

A svájci vidékek, gyermekkorának színterei nagy hatást gyakoroltak rá. A magasba nyúló sziklaóriások fölött elzúgó viharokat nem egyszer bámulta elragadtatással a gyermekifjú; a vizesések ragyogó szépségeit, a napsugaraknak az alázuhanó víz felszínén való millió napsugár törését, majd a sziklarepedésekből nagy vihar után aláhulló víz csapódásait nem egyszer nézte szinte szent áhitattal a gyermek, hogy később mind e hatások alatt a titkok titkainak a fölfedezésére indulva egyikévé váljék azon művészeknek, kik megtanítanak minket olvasni a természet szent könyvéből.

Mikor aztán a művész olasz földre lépett s annak partjairól végigtekintett a nagy hatalmas tengeren, a mint viharzik vagy álmadozva elcsendesül; mikor a pálmák, olajfák és cziprusok közt merengve lelkét magával ragadta a megszentelt föld mesés nagysága; mikor a fényes, elmúlt világról mesélő-regélő romok előtt bolyongva visszaképzelte közējük az életet, a ragyogást, a hatalmat, emlékezve közben az otthon hallott dajkamesék s népregék naiv alakjaira, akkor,

egész észrevétlenül: mindjobban és jobban elvált kortársai művészi fölfogásától, járatlan útra tért, mely messzi — idegenbe vezetett. Azon haladt élte végéig. Kortársai előtt azért maradt oly soká idegen. Eredetisége fölfogásában, új hangulatok megteremtésében, a regevilág alakjainak, mint a természet erői megszemélyesítéseinek fölújításában és új vonatkoztatásában áll, kísérve mindenütt páratlan, s az új nemzedéktől bámult technikával. De művészettörténeti jelentősége is nagy; egyesítette művészetében kora művésztének szétágazó irányait, «tartalmában philosophiai ingadozásait», problémákat oldott meg a fényhatás kérdései körül és saját erején a monumentalis festészet egy nemét alkotó meg, melynek lényege, hogy kevés eszközzel nagy hatást ér el, vagyis egyszerű vonásokban nagyot alkot, párányi vásznon is nagy tér fölött uralkodik és kevés színnel színpompát fejt ki. Nem egy képe van ugyanis, melyen csupán két szint alkalmaz s mégis megtalálja azt a színskálát, melylyel érzelmeit kifejezze. Belelkesíti a természetet, vagy a régék hagyományainak egyes motivumait használja föl, vagy épen hasonló névre, de új életre teremt alakokat, melyek magokban organikus lények, és össze vannak azzal a vidékkel, melybe helyezve vannak. Mindig a természet után törekedett, de olyképen, hogy egyszerűségben és jelentőségben érje utól azt a hatást, melyet a természet gyakorol a vele érző és gondolkozó emberre.

Alakjai symbolumok, a természet erőiül képzelt és megszemélyesített lények, kiket vágyakkal és szenvedélyekkel ruház föl. És e vágyak? És e szenvedélyek? Oh azok nem oly kártékonyak, a mint első kritikussai hitték s buzgóságukban nem egy művét bevették a rendőrséggel a kirakatóból; csupán naiv nyilvánulások azok, ártatlan csecsebecsési a nagy mindenségnek, de melyeknek a böcklini tájképek középett nagy jelentőségök van, mert visszavezetnek abba a naiv, hihetetlenül szép világha, mikor az emberek örültek a természet szépségeinek, elmerültek azok gyönyörködésében, mikor a phantasia szabadon, merészen csapongott s mesés alakokat teremtett a saját gyönyörűségére.

Böcklin tevékenysége bámulatos volt, és az volt munkabírása is. Floerke jegyzi föl e szavait: Csak dolgozni, dolgozni! de ne akarj nagyot, világra szólót, hogy már czéled-

ban előre gyönyörködjél az — eredményben! Schick pedig följegyzí értékes naplójában, hogy Böcklin 8—9 órát szokott dolgozni, néha mindén mégszakítás nélkül. Ecsetje alól hamar kikerültek a kész festmények, úgy hogy nem egy arczképet 3—4 óra alatt festett meg és a nélkül, hogy e sietésnek csak nagyobb nyoma is maradt volna. Nőtypusa teljesen eredeti, mint a hogy a fehér márványtól kezdve a fűvön, és tarka virágokon át a szomorú cziprusig mind folyton ismétlődő typussal találkozunk műveiben.

Nőalakjai nem szépek, mint a hogy egy Flóra se szép, de valami olyan varázst lehel rájuk, hogy gyönyörrel nézzük őket. Leonardo pedig e valamit követelte egykor a nagy, eredeti művésztől.

Ha Böcklin az antik művészethez tér vissza, nem utánozza annak formáját, mint Mengsék, nem is a Thorwaldsen szellemében akar tovább haladni, hanem csak motívumokat vesz át belőle s habár alakjai sokban emlékeztetnek a görög művészet alakjaira, de azok vonatkoztatása teljesen az ő phantasiájának a terméke, sőt nemcsak a vonatkoztatásuk, de szervezetök fölépítése is az, mert az ő sirenjei, kentaurjai, tritonjai önmagukban véve sokkal egységesebbek, minden izomműködésre képesebbek mint görög elődeik, melyeknél a szervezet fölépítésében az állat és emberi testrészek úgy néznek ki, mintha össze volnának ragasztva.

Mint Rubens, Böcklin is neje alakjában állítja elénk a nőt. Vonásaiban mindig találunk ugyan egy-egy idegen vonást, de ezek mögött mindig fölismerjük a *Flóra* arczát, alakját, könnyedségét.

A tempera és fresko-festést is gyakorolta. Festői közül a boroszlói muzeum számára készített vázlatát nem tudta kidolgozni, lévén Boroszló szegény; — de talán több igaza van Mendelssohn Henriettának, — szegény nem annyira pénzben mint értelemben.

Teljesen bevégzett mű a baseli muzeum lépesöházának a freskója. Érdekesekek és jellemzőek plastikus művészeti kísérletei (Torzképek), melyek a jóllakott, nyárspolgáriias vonásokat meglepő finom gúny és hahota közepett mutatják be. A baseli jó polgárok le is verték szinte a falról, elérvén a gyöngéd czélzást. Maga e plastikus kísérlet se volt tehát minden értéknélküli munka, bizonyítja a — hatás.

Böcklin mint ember is szeretetreméltó volt, de egyszerűen, visszavonultan élt, minden percét művészetének szentelve. Iránya inkább egyéniségének mint a társadalom indítékainak a kifejezője.

Annyira elfoglalta saját művészete, hogy a társadalom fejlődésével vagy maradiságával nem is törődhetett. Idegen maradván a társadalommal szemben, természetes, hogy ez se ismert föl egyéniségében semmi vele való közösséget s csak később, midőn a modern művészet hódítani kezdett, fedeztek föl műveiben érzelmeket és gondolatokat, melyek vonatkozásaikban az általános emberhez közelednek. De csak közelednek; a társadalom nagy része előtt most is idegen e művészet.

Tudjuk már, hogyan vélekedtek az első kritikusok, kérdezték, hogy mit akarhat ez az ember; micsoda vakmerő színezés ez, ilyen tengert, ilyen eget, ilyen rubázatot, ilyen fákat mi nem láttunk; faunokról, sirénekről, kentaurokról, nereidokról és tritonokról álmadozni most e modern világban, mikor a természettudományok minden ilyes regebeli dologról levonták a leplet; mikor a természetnek hű képét akarjuk adni a művészetben! Nem, nem, ez nem művészet, ez egy beteges agynak a képzelgése, ezek a vonások, ez az árnyalás, ez a színtónus azzal az örökös sötétkékkel unalmas, nem szép és lehetetlen!

De azt is tudjuk, hogy a mester ezután is a maga útján haladt; tehetett ő arról, hogy a tudósok senkit se találtak az egész művészettörténelmében, kihez az ő fejlődését, irányát köthették volna? Egyszerűségében és naivitásában emlékeztetett Botticellire . . . igaz, de többet ők se tudtak kisütni.

A közönség is megállott képei előtt, de nem, hogy áhitattal nézze, hanem hogy megmosolyogja ezt a szenvelést, ezt az önkényt. Később azután igaz, észrevették, hogy hiszen mindez a legszebben és legőszintebben nyilatkozó naivítás, hogy e modorosság a legtisztultabb egyéni stílus, és hogy mindez nem ízléstelenség, hanem egy emelkedett világnézet érdekes nyilvánulása. De azért a közönség még sokáig a Bluemner, Grimm Herman, Knille Ottó, Becker Herman s a többi kritikus meggyőződése után indult, míg aztán akadt ember, ki megállt e képek előtt és elfeledkezve

vagy nem is tudva a tudósok véleményéről ott állt előttük lélekzetviasszafojtva, elmélyedve nézésökben. Aztán elfeledkezve az előítéletekről, érezték, hogy nem tudnak szabadulni e képektől, hogy valami fogva tartja őket, valami ismeretlen, eddig nem érzett hangulat, melynek egyes akkordjai azonban régóta kísértének egy-egy művésznél. Így látták meg azt is, hogy Böcklin eddig észre nem vett vonalakkal és színek árnyalataival fejezi ki gondolatait, hogy mindaz, a mit festett, nemcsak vonzó és érdekes, hanem művészi, szép.

Eltávozva a képektől csak csodálkoztak, hogy mi vonja vissza őket azokhoz a fákhöz, regebeli alakokhoz és azokhoz a virágokhoz, miket a tovalebegő Flóra leszakít és álmadozva dob el magától . . .

Így vették észre nagy későre, hogy Böcklin azokat az álmakat, vágyakat festette meg, melyeknek öröm- és bánatkönnyei a mi szemünkben is annyiszor fölcillámlanak! . . .

GLATZ KÁROLY.

HÚSÉLELMEZÉSI HARCZOK A KÖZÉPKORBAN.

A XX-dik század, a sok modern dolog között, egy igen régi kérdést — a húsélelmezési kérdéseket — toltta fölszínre. Szinte csodálatos, hogy a mai korban, midőn oly erős «a harc a kenyérért» — a régi emberek évszázadok porával elfödött, és elfeledett küzdelmeire: «a húsért való harcokra» térünk vissza.

A régi földteke majdnem minden népénél beköszöntött mostanában ezen «új» jelenség. Amerikában, Franciaországban, Németországban, Afrika modern részein (Tunisz, Fokföld, Transvaal) mindenütt megfogyatkozott a vágóállat és megdrágult a hús, az ember legdrágább és legjobb eledele.

Szinte csodálatos, hogy a járvány a mi «tejjel és mézzel folyó» országunkat is meglátogatta. Csodálatos, hiszen nálunk nincs sűrű népesség, ipar vagy kereskedelem, a nagy fogyasztó «zöm», nincs oly duzzadó vagyonos osztály, mely nagy számban tenyésztett állatainkat — fölemészténé.

Egyszerűen csak az történt, hogy a rendes fogyasztás (közélelem, elhullás, betegség) és a vágóállat kivitel nagyobb állatlétszámot emésztett föl rövid idő alatt a nyugati húsdrágulás és export következtében: mint a mennyit a magyar föld ugyan annyi idő alatt termelni képes volt. Az egyensúly tehát — rövid időre — nálunk is megbomlott, és a kínálat erősen mögötte maradt a keresletnek.

A következmény azután nálunk is a húshiány és húsdrágulás lett, miként azt a fogyasztó közönség élénken érezheti is.

Téved azonban az, a ki e jelenséget: «gazdaságunk hanyatlásának», egy «új aggasztó jelenségnek» — minősíti mert nem az, sem egyik, sem másik. Nem «gazdasági hanyat-

lás», hanem csak egy kis zökkenés, a viszonyok váratlan átalakulása következtében. Nem «új jelenség», mert mint látni fogjuk, már a középkorban a cultura lépcsőjén fölfelé haladó németek ezen állapotot «végigcsinálták». Nem hiába mondta már Krisztus utáni I. században Ben Ákibá zsidó történettudós, hogy «semmi sem új a nap alatt»! «alles war schon da gewesen» — mondaná a mai ember.

A húsnak és élelmiszereknek rettenetes megrágulása — csak nálunk új és szokatlan «Hiszen 1900-ban majdnem saját zsirjába fulladt» a vidéki magyar mint azt nagy Széchényink jósolta, mert hizott állatait a gazda a vidéken még eladni sem tudta. 1902-ben pedig viszont nem volt képes annyit termelni, a mennyit tőle megvásárolni akartak. Kitudhatja előre, az ily fordulatokat?

A húsrágulás iránt csak mi magyarok panaszkodunk, és tördeljük a kezeinket, hogy nem kapunk «roast beefet», és olcsó disznóhúst. A külföldi egyén, «az alsóbb tizezer közepéből» nem esik kétségbe ha 50, vagy 100 %-al drágább a zsír, a hús, a vaj. Ekkor nem válik meg az utolsó ingétől, hogy annak árán finom húst vehessen, hanem eszik azt, a mi — olcsóbb. A szegény, de okos szász munkás marhahús helyett eszik bivalyhúst, ha ez is drágul, akkor leszáll a lóhúsig, avagy szamárpescenyéig, ha ezt is drágának találja akkor nem veti meg a kutyahúst sem. [Chemnitz szászországi városban 1902-ben levágtak a közvágóhídon — 13,440 marhát, 20,231 juhot, 48,229 sertést, 675 lovat, 3 szamarat és 332 kutyát.]

És ez így van okosan, mert utóvégre is: húst evett, és mivel olcsón vásárolt, pénzt takarított meg a szegény munkás. A lovat ma már minden művelt állam levágja és húsát megeszi. Fiumétől kezdve Palermoig minden olasz megeszi a macskát, sőt Párisban is emelkedik a macskahús fogyasztás. A dán az ő kitünő vaját Londonba viszi, és maga eszik — margarint.

Az egész csak nézet, megszokás dolga, és alapjában véve okosság, mert kellő egészségügyi ellenőrzés mellett a kutyahús fogyasztása sem lehet veszélyesebb, mint a mi patkánylábakkal fűszerezett olcsó «falusi kolbászkáinké.»

Porosz Sziléziában utazva többször hallottam, hogy művelt, világjárta és vagyonos kereskedők, intelligens úri

emberek nagyon kedvelik a magyar disznó zsírt, és piritott kenyérrre nyersen (hidegen) rákenve a reggeli kávé mellett csemegének fogyasztják.

Midőn Liebig az ő híres húskivonatát hozta forgalomba, többen kifogásolták a «Fleischextract»-nál (sűrű kenőcsszerű, visszataszító szagú anyag) azt, hogy nagy kálisótartalmánál fogva a vérkeringést fokozza és az idegeket izgatja. Erre Rohlfs Afrikai utazó német írja Liebighez levelében: «a mi a húskivonatot illeti, az főleg nekünk Afrikai utazóknak egy valóságos jótétemény. Az én nagy utazásom alatt a tripolisi nagy sivatagon keresztül a Tschad-tóig az volt az én egyedüli táplálékom. Mindenféle más hús helyett ezt ettem én minden reggel biscuitre kenve, és nemcsak kitünően ízlett nekem, de tökéletesen pótolta a húsételt. Este bouillont készítettem belőle, vagy belékevertem jó adagot rizshez, lencséhez vagy kuskusuhoz».

Pedig lám a húskivonatot sokan még megszagolni sem bírják!

A német nép akár azért, hogy az a régi germánoktól úgy maradt a vérében, tehát a sok húsevéshez hozzászokott, akár azért, mert a hús a legerőteljesebb és legtáplálóbb eledel, tehát arról — lett legyen az marhától, kecskétől vagy más háziállattól eredő — lemondani nem akart: élénk harcokat vívott érte, már a régi időkben is.

E küzdelmek egyik nagyon érdekes és tanulságos korszakát (sajnos, nálunk a húsélelmezés története összegyűjtve és ismertetve még nincsen és így hazánk régebbi közlélelmezési viszonyait még magunk sem ismerjük, tehát nem is ismertethetjük) dr. Adler freiburgi egyetemi tanár adatai nyomán a következőkben vázoljuk.

I. Régi idők hús fogyasztása.

Nagy Frigyes német császár közismert mondása, melyel azt az óhaját fejezte ki, hogy az «ő parasztjainak minden nap tyúk följön a fazekában» — csak a mai emberek előtt tűnik oly nagy igényű kívánságnak, vagy pláne teljesíthetlennak. Annak az idején, mikor e mondás elhangzott (1712—1786.) ez óhaj teljesítése épen nem volt oly nagy

dolog, de az sem ha a paraszt naponként tyúkot ebédelt és sertésczombot vacsorált.

A régi idők emberei, egész a XIII—XIV. századig a mértéktelen evés-ivásban látták a földi gyönyöröket, és a költői képzelet is zománczal vont be azon pazar étkezéseket, melyek napokig eltartottak. Az emberek egyáltalán óriási mennyiségű húst fogyasztottak ekkor. Ha a régi idők húsfogyasztásáról statistikáink volnának, a mai ember, a modern «Übermensch» idegessé válna az óriási húsételek elfogyasztásának láttára vagy hallatára.

A régi germánok gazdasági culturája legfőképp legelőgazdaságból és állattenyésztésből állott. A nagy állatállomány mintegy maga is rávezette őket az erős húsfogyasztásra. Az ilyen étkezés mellett azután a nép hatalmas testre, féktelen életerőre fejlődött és vad indulatú lelkülettel nőtt föl. Ez egyéni sajátságok azután az akkori vallás mellett, és a mértéktelen állati eledelével való táplálkozás következtében lassankint az egész népfaj közös vonásává váltak. A későbbi századokban a keresztyénség és a cultura terjedése a nyers, vad erkölcsöket szelidítette, és a húsélvezetet is csökkentette ugyan, de a húsfogyasztás azért még a XIV—XVII. században is elég jelentékeny maradt.

Hogy fogalmat alkothassunk magunknak egy-egy ünnepeyen lefolyt «traktamentum»-ról, néhány adatot dr. Adler tanár nyomán következőkben adunk.

1493-ban Augsburgban egy gazdag pék leányának az esküvőjén a vendégsereg elfogyasztott:

20 darab hizottökröt	500 darab különféle baromfit
95 « hizottsertést	1,006 « libát
49 « kecskét	15 « fajdkakast
46 « hizlalt borjút	25 « pávát
30 « szarvast	900 « kolbászt.

A földesurak, a nemesek azonban természetesen még nagyobb ünnepélyességgel tartották az esküvőket, keresztlőket, halotti torokat, búcsúkat és a vendégsereg is nagyobb volt, de a «dáridó» is tovább tartott a hegyormokon épült várak tornyai alatt levő vendégszobákban.

1578-ban a nemesür Wilhelm von Rosenberg esküvőjén, egy ott levő vendég följegyzése alapján a következő hús-mennyiség fogyott el:

370 darab ökör		19 darab vaddisznó pe-	
2,687	« ürü	csenyehús	
1,579	« borjú	162	« óz
421	« bárány	2,292	« nyúl
99	« süldő sertés	470	« fáczány
300	« hizott sertés	276	« fajdkakas
577	« malacz	3,910	« fogoly
88	« westfáliai sonka	22,687	« fenyvesmadár
113	« szarvas	3,000	« hizlalt kappan
24	« szarvasderék pe-	12,887	« tyúk
	csenyehús	2,500	« csirke
98	« vaddisznó	3,550	« hizlalt liba.

Az asztalokról lekerült ételekből a lakodalom egész ideje alatt a környék szegény népe is lakmározott. Ezen szédítő adatok tehát mégis megmagyarázhatók.

De nemcsak a gazdagok tobzódtak a régi időkben a húsfogyasztásban, és nemcsak az esküvőkön, keresztelőkön és halotti toroknál vagy farsangi mulatságokon volt ily «rogyásig terített» asztal. Húst evett akkor még a legszegényebb nép is, a közönséges napokon is.

Berthold von Henneberg püspökök Rheingau-ban levő birtokán a cselédeknek következő «kosztot» rendeli kiadni:

«Jedweder tagwerker, er arbeite auf dem felde oder sunst, erhält morgens eyne suppe sampt brod, zum ymbs eyne starke suppe, gut Flaisch und gemüse und einen halben Krausen (Krug)*) gemeinen weyns; abendes Flaisch und brodt oder eine starke suppe und brodt».

«Schenk Erasmus zu Erpach» 1483-ban Odenwaldban a következőket rendeli:

«Alle taglöner, die gedungen sind, sowie die Fronleute sollen gemeynlich als auch die knechte und megde, jeden tag erhalten zweimal Fleisch, und zukost, und eine halbe krause weyns, uszgenommen die fasttage, da sollen sie Fische haben oder sunst narhafte speisen. Auch soll man eynem jeden, der in der woche geerbeit, den sunn- oder Fyertags güthlich tun nach der mesz und predig. Sie sollen haben

*) Zárjel közötti szavak a régi ósdi német szavaknak az értelmét sejtetik.

brot und Fleisch genugsam, und einen halben groszen krausen weyns; an den hochziten (hohen feiertagen) auch bratens genugsam. Auch soll man inen mitgeben nach haus einen grossen leib brot, und von fleisch sovil als zwey in einem ymbs essen können».

A gazdasági cselédek és napszámosok ételmezésének mikéntje azonban nem csupán a földesurak jóságától vagy kegyétől függött. 1500-ban a szász hercegségi «Landesordnung», a cselédek és fizetés mellett alkalmazott mesteremberekre szóló «Hausordnungban» előírja, hogy hacsak bőjt nincs, naponként kétféle húsétel legyen kiszolgáltatva a cselédségnek és napszámosoknak.

1374-ben a strassburgi kórház cselédségét a következő utasítás szerint ételmezték:

«prime: suppe in eine grossen kare (Schüssel) mit drigen (drei) stücken rintfleisches oder kalbfleisches,
 an rehten imbisz: ein sümelin brot (Weizenbrot) eine nuve Krügelin mit einem halben mossen wines,
 eine nuve schüssel mit zweigen stücken rintfleisches oder kalbfleisches in einre gelwen brüge mit wurzen (kraut),
 eine nuve schüssel mit eine gelwen brige,
 ein nuve schindelteller mit zweien stücken gebrotens kalbfleisches oder aber swinenfleisches,
 eine nuve schüssel mit semfe oder mit sehsze (Zwiebel?) und darzuv einen zweigkese eines viertel minre (weniger ein Viertel, d. h. dreiviertel).»

A strassburgi dominikánusok konyhamestere 1523-ban a kolostorban levő idegen munkásokra tett kiadásokat számolván el, naponként kétszer húsételt, bőjti napokon halat számolt el a rendnek.

Az akkori szakácsművészet igazán «remekelhetett» a maga nemében. Csak a sertéshúst ötvenféle elkészítési módal tudták akkoriban tálalni, mert Heresbach *De re rustica* című könyvében felsorolja.

De akkoriban más nemzeteknél sem volt másként az ételmezés módja. A gyomor volt a legfőbb gondoskodás tárgya, és az evés-ivás a gyönyörök egyik fő neme. Ha az ember a drezdai Zwingerben, vagy a régi német városok muzeumaiban a középkori leventék és matronák ruházatait, cipőit, kalapjait stb., látja az üveg szekrényekben, csodálkozással

látja a hatalmas arányú ruhadarabokat, és elmosolyodik, ha egy menyasszonyi czipőt lát, elgondolva, hogy bizony hatalmas termetű hölgyek lehettek a középkori hajadonok, kiknek lábaira ezen «czipőcskék» ráillettek. Nem szólva a lovagokról, kiknek egy-egy ünneplő nadrágja — rémitő testarányokat sejtetett. Ily nagy testtömeget táplálni, «jó húsban tartani», bizony nagy és jól működő gyomor birt meg csak, de az elfogyasztott húsétel ára sem tellett volna ki a mai kor: «díjnoki» fizetéséből.

Angliában VIII. Henrik alatt a szegények is juh és sertéshússal táplálkoztak. Franciaországban 1345-ben a trónörökös udvartartásában 30 személyre számítottak 82 darab disznót.

Nálunk magyaroknál is értettek a húsfogyasztáshoz, főkép a sertéshús evéséhez. A mi kevés adatunk — a mi sajnos, bizony alig ismerünk — szintén a mellett szól, hogy a napi élelmezésnél a disznóhús hatalmas arányokban fogyott szegények, gazdagok háztartásában.

II. A közéletmezés támadó bajai.

Az ilyen állapotok azonban nem tartottak sokáig. A «húsfogyasztás aranykora» már a XIII. században kezd letűnedezni. A nagymérvű húsévezet, a húsnak pocsékolása nem szűnik ugyan meg, de a papok intelmei és az «Obrigkeitek» mindenféle scálán végigjátszott figyelmeztetései, azt némileg csökkentették. A nagy húsfogyasztás tartott mindaddig, míg «a szükség kényszerítő hatalma» nem lépett közbe, és azt rohamosan és folytonosan szűkebb határok közzé nem szorította, azaz, a húsfogyasztás akkor kezdett csökkenni, midőn az állatlétszám növekedése nem tartott lépést a lakosság szaporodásával, tehát a húsfogyasztás arányaival.

Ez ok volt a megteremtője a közéletmezési politikának, azaz a nép élelmezési kérdéseibe való hatósági beavatkozásnak, és ez időponttól kezdődnek a közéletmezés ezernyi bajai, most válik a közéletmezés: «kérdéssé» melynek sikeres megoldásán a városi hatóságok századok óta fáradoznak — több igyekezettel, mint — sikerrel.

Magától értetődik, hogy a nép oly nagy tömegű hús-

fogyasztása a meglévő állatállomány, főként a vágóállatok (szarvasmarha, juh, kecske, sertés) számát erősen megtizedelte, és így azok gyors és megfelelő arányú utánpótlásáról is kellett gondoskodni.

A hús iránti kereslet és a vágóállatokban való kínálat közötti arány egészséges is maradt addig, míg a városi lakosság által szükségelt vágóállatot tehát a hús iránti keresletet, a városi állattenyésztés, és a vidék: a «Flache Land» kellőképen fődözte.

Ezen kereslet — és kínálat közötti arány azonban nem marad egészséges, sőt mindig betegebb, azaz kedvezőtlenebb lesz. A városi lakosság szaporodásával a hús iránti kereslet élénkül, a városi nép állattenyésztésének gyengülésével, és főképp a vidéki állatállomány csökkenésével ellenben a vágóállat tehát a húsban való kínálat — fogy.

Így azután a vágóállat és a hús ára folytonosan emelkedik, tehát beáll a húshiány, később hússzükség, végül időközönként — a hús inség.

A magas vágóállat- és húsárak iránt a felső-Rajna vidékén (Oberrhein), Bajorországban, Württembergben (akkor még herczegség) mindinkább hangosabbá válnak a panaszok.

1554-ben Württemberg egész területén húsdrágaság áll be. Az akkori «fleisch- und metzger ordnung» egyik pontja így szól:

«es sei vilueltig befunden, das in vnserm Fuerstenthumb grosser mangel und abgang des Vichs erschienen, darausz dann lenger je mehr der gemein Vieh und Fleischkauff in solchen auffschlag kommen, das weder der arm gemein mann noch der Reich das fleisch nit mehr ueberkommen — noch gehaben moegen, sondern das schier umb zwei gelt hoeher und thewrer dann vor etlichen wenig Jahren kauffen muessen».

A hús ára oly magassá lesz, hogy azt csak a főurak és gazdagok tudják megfizetni; a köznép — koplalni kénytelen.

Jellemző, hogy vágóállat hiányra főként Németország azon részein panaszkodnak, hol a lakosság erősen megszorodott, és a hol a viszonyok a gazdasági állapotokat is átalakították, a hol az állattenyésztés hanyatlásával a gabona-termelés nyert előnyt és a hol az ipar erősödött meg.

A középkor elejétől ugyanis a XIII. századig a német lakosság erősen kezd szaporodni, a vidéki nép seregesen özönlik a városokba, megnöveszti a városi lakosságot, tehát növeli a városok élelmiszer szükségletét is. 1250—1450. évek alatt, a helyett, hogy a kellően megerősödött vidéki mezőgazdaság és állattenyésztés a városi hússzükséglet megfelelő módon való ellátására szervezkedhetnék, járványos betegségek, belső és külső harczok, háborúk kiölik a vidéki nép nagy részét és elpusztítják a fejlődő állattenyésztést. Falvak leégve, birtokok szétdúlva üresen állanak, marha, juh és sertésnyájuk pedig elhajtattak vagy elpusztítottak.

Ez időben a XV. század közepéig a húsrágulást és a vágóállathiányt ez okozta.

A XV. század közepétől a 30 éves háborúig ismét nyugalom állt be. A nép ismét szaporodik, falvak erősödnek, vidéki gazdaság ismét föllendül. A vidéki nép oly nagy arányokban szaporodik meg, hogy a városoknak el kell zárkozniok a vidékről bevándorló polgárok elől. A munkaerőben oly nagy kínálat indul meg, s a kézi munkabéreket a kínálat oly alacsonyra nyomja le, hogy a városi iparossági czéhek a vidékről ajánlkozó tagokat nem fogadják be — mint Schmoller említi.

Hegel azt mondja, hogy ez időben a német lakosság száma oly nagy volt, hogy azon magas fokot csak most a jelenkor utolsó évtizedeiben érte el, vagy multa csak fölül.

A lakosság e nagy arányú növekedésével az állattenyésztés nem tartott, de nem is tarthatott lépést. Ennek következtében a XV. század közepétől a XVI. század végéig — tehát 150 év leforgása alatt — a vágóállat árak folytonosan emelkedtek, (a marháé kétszeresen, sertésé háromszorosan) úgy, hogy 1600 év körül a vágóállatokért annyit fizettek mint a XIX. század 90-es éveiben.

A húsrá éhes német nép panasza tehát folytonosan hangosabbá válnak, és fölkeltik az «Obrigkeit»-ok tevékenységét is.

A régi idők szelleme csak később jött reá arra, hogy a városi hatóság föladatai közzé tartozik a lakosság testi és szellemi jóvoltának elősegítése is.

A lakosság úgynevezett «Wohlfahrts cwecke»-je iránt

a XII. században még csak a templom érdeklődött. A városi «Obrigkeit» csak akkor, midőn a későbbi századokban a városi törvényeket kezdték «gyártani». A nép panaszai tehát beavatkozásra kényszerítették a városi hatóságokat is, és ezzel kicsíráztatták a «közélelmzési politika» magvát.

Alább látni fogjuk, miként indultak harcba a régi jó emberek a közélelmzés ezerféle bajainak leküzdésére.

III. A vágóállat tenyésztése bajai.

A nagy arányú húsfogyasztás fődözéséről már a német városok alapítási okleveleiben a XII—XIII. században kellőképpen gondoskodtak. Az «Ürkundok» szerint a városi polgároknak terjedelmes legelőket bocsájtanak rendelkezésükre, hogy azokon kellő számú és sok vágóállatot tenyésztesse nek. A régi városi polgár tehát az ipar és kereskedelem mellett az állattenyésztés üzésének tetszés szerint hódolhatott.

Az akkori elv azonban merőben ellenkezett a maitól. A mai gazda az állatokat eladás végett — tehát nem magamagának — tenyészti.

A «régii jó időben» azonban arra törekedtek, hogy minden polgár a saját szükségletére tenyésztesze állatait.

Még a legszegényebb polgárnak is volt annyi marhája és sertése, a mennyiből — már tudniillik azok húsával — saját háztartásának szükségletét kielégíthette.

A középkor elején lenézett egyén volt az, a ki nem gondoskodott arról, hogy háziállata legyen, és húst vagy tejet mástól kell vennie. Még nagy kereskedelmi városokban így például Frankfurtban az utcák házai és a kültelki legelők telve vannak marha és sertéscsordákkal. A városi élet tehát fölötte falusias légkörben mozog. Erre mutat az is, hogy a városi lakosság adóalapját nem a kereskedelmi vagy ipari árú, vagy foglalkozás, hanem főképp a gazdasági telek termények, stb. alkotják.

A városi állattenyésztés üzése már később terhére válik a polgárságnak, és panaszokra ad okot. Ulmban, Frankfurtban, Nürnbergben a XV. században az utcákon, a disznók szaladgálása miatt a polgárok fölszólnak. Azonban a viszo-

nyok is megváltoznak. Hússal már főképp a hentesek és mészárosok látják el a városi népet. Az állatok tartásával már csak a gazdák, és egyes iparosok foglalkoznak, így például a molnárok, pékek különösen a sertések tenyésztésével és hizlalásával.

1485-ben Nürnberg város tanácsa kimondja, hogy a «lantweren» (tánc árok) belül, senki 20 drb. disznónál többet a házánál nem tarthat, «aber ausserhalb der lantwere mag er svin halten, wie vil er wille».

Ulm város tanácsa a pékeket rendszabályozza meg; kimondja, hogy egy pék sem tarthat 24 darab disznónál többet, de a kinek még saját háza sincs, az csak egy anyakoczáat tarthat a városban.

Berlin tanácsa 1641-ben már a városi állattartás gyökereire megrendszabályozására siet «weil sich viele Bürger unterständen, auf den freien Strassen und oft unter den Stubenfenstern Säu — und Schweine-ställe zu machen».

A viszonyok azonban főképp Délnémetországban alaposan megváltoztak. A már említett húsinséget első sorban is a vágóállatállomány erőszakos szaporításával, az állattenyésztés föllendítésével, tehát az «Urprodukt» növelésével igyekeztek ellensúlyozni.

A felső rajnai tartományban avatkozik ebbe bele legelőször a hatóság 1433-ban rendeletek által.

Egész sereg rendeletet adnak ki, hogy a polgárok az állatállományukat szaporítsák. A sertések számát úgy igyekeznek szaporítani, hogy egy bizottságot alakítanak, mely a városok házaikat bejárva megállapítsa, hogy kinek van? vagy kinek nincs koczája. A kinek több koczája volt, attól megvették, és az anyagot más polgárok között szétosztották. A parasztnak megtiltották, hogy a sertéseket másként nem, csupán csak készpénzfizetés mellett szabad eladniok. Ez által azt akarták elérni, hogy el ne adósodjanak, és állataikat el ne kotyavetyéljék.

A szarvasmarha drága lévén, a paraszt azt eladta és a gazdasági munkákat lófogatokkal végezte. Miután a lóval fuvarozási munkákat is végezhettek, a parasztnak inkább lovakat, nem pedig ökröket tartottak. Most a lófogatokkal való fuvarozást csak azoknak engedték meg, a kik bizonyos számú marhát is tartottak, vagy egészen betiltották a lovak tartását.

Sok paraszt nem nevelte föl a borjút, hanem a magas árak által csalogatva azt eladta. Hogy a borjúkat a gazdák fölneveljék, tehát több vágóállatot tenyészszenek, a borjúk és a borjúhús árát 1433-ban rendeletileg leszállították.

Hasonló rendszabályokat léptettek életbe 1533-ban (tehát egy századdal később) Bajorország, Tyrol és Württemberg.

A rendeletek majd kérnek, majd fenyegetnek. Württembergben hol a vágóállathiány legérzékenyebb, a parasztnak a rendelet (Landesordnung) rózsás képeket füst a szarvasmarhatartás előnyeiről és hasznairól, és a lőtartás hátrányairól. A borjúhús árát tetemesen leszállítják, de midőn ennek sincs eredménye, a kimérését is eltiltják, a legelők csökkentését, szántófölddé föltörését érzékenyen büntetik.

Elkövetnek mindent, hogy a gazdákat több vágóállat tenyésztésére ösztönözzék, de minden fáradozás hiabavaló. A vágóállathiány nem szűnik meg, sőt a viszonyok mindig kritikusabbakká válnak.

IV. A húsiparosság visszaélései.

A mint fönntebb jeleztem, a közélelmezés politikájának megszületését eredményezte a vágóállatok hiánya. Ez volt az első láncszem, utána kapcsolódott a többi. És pedig annál több szem kapcsolódott be a lánczfonatba, minél nyomasztóbb lett a hússzükség és húsdragaság kérdése.

A hatóságoknak a kérdés sok gondot és fejtörést okozott. Az állatállomány számbeli növekedésére, tehát a hús kínálat emelésére tett intézkedések nem váltak be; maradt tehát az, hogy meg kellett elégedni a meglévő vágóállat állománnyal és a meglévő anyag minél jobb kihasználásával kellett a kérdést a megoldás felé vezetni. Arra kellett tehát törekedni, hogy a lakosság hússzükséglete lehetőleg mindenkor, jutányos árakon és szegény-gazdag igényéhez képest kielégíthessék.

E szándék keresztülvitele azonban egy nagy nehézségbe ütközött: a húsiparosok czéhének ellentállásába.

Az akkori iparosság a jól szervezett, saját autonómiával bíró czéhrendszer (Zunft) védőbástyái mögé húzódott, és a polgárság támadásai ellen is kellőleg véde magát, de a

hatóság rendszabályainak is fittyet hányt. Az iparosok között akkoriban a legerősebb volt, — mert leggazdagabb — a pékek és «metzgerek» (mészárosok, hentesek) czéhe; így volt ez 1429-ben Baselben, Freiburgban, Strassburgban és a legtöbb városban.

A «metzgerek» czéhe tehát kitünő szervezettsége miatt, mint egy testületi egység állott szemben a fogyasztóközönség széttagolt rétegével, és a vevők ki is voltak a czéh önkényének szolgáltatva teljesen. Ez annál is inkább lehetséges volt, mert az élelmiszer az nem divatczik, hanem szükséges anyag, itt tehát majdnem jobban van ráutalva a fogyasztó, a vevő az eladóra, mint az eladó a vevőre. A szószoros értelmében az eladók Cartellje állott fönn tehát, a vevőkkel szemközt, és a vevőközönség ki volt szolgáltatva az eladók kényekedvének az árúsítás tekintetében.

A fogyasztók előtt nemcsak e körülmény élesztette az ellenszenvet a húsiparosok ellen, hanem az is, hogy néhány «metzger» ezen állapotot a maga előnyére túlságosan kihasználta. Szemet szúrt még a húsiparosok gyors vagyonosodása is.

A hatóság nehezen birt a hatalmasodó húsiparosság ellen tenni valamit. Egész sorát adta ki rendeletnek, szabályzatnak, a húsiparosság gyakorlását az idők folyamán aprólékos részletességgel szabályozta — de nem sok eredménnyel.

Kénytelen volt tehát radicalis eszközökkel rendezni a kérdést. Ha tehette, megnyirbálta a czéh jogait, átluggatta a czéh védőbástyáit, sőt egyes esetekben szét is rombolta azt.

Századokra menő harcz indul most meg a czéhek és a hatóságok között. A hatóság rendeletekkel tör a czéhek ellen, ezek pedig cartelljükkel, organisatiójukkal és összetartásukkal szegülnek ellen. Ott, hol a városi tanácsban a húsiparosok befolyást gyakoroltak, a hozott rendszabályok is enyhék voltak, de még végrehajtásuk ellenőrzése is lanyhán ment, és a «Metzgerek» vigan lovagoltak el a hozott §-ok között. Néhol azonban a hatóság volt a győztes. Hol a húsiparosok érezték erejük súlyát, ott nem egy esetben megtagadták a városnak az engedelmességet, a rendeleteknek fittyet hánytak, sőt szüneteltek is. Egyszerűen nem vágtak, nem mértek ki sokszor hetekig húst, és a kiéhezett város gyomra szavára hallgatva végre is — megadta magát.

Voltak azonban másféle esetek is. Svábföldön 1439-ben a vágóállat-árak hallatlan módon fölemelkedtek, és Augsburgban a marhahús fontja öt fillerre emelkedett. A fogyasztók kérésére a városi tanács a húsarakat limitálta, kimondván hogy öt fillernél magasabbra az árakat emelni nem szabad. Erre a «Metzgerek», mert a hús megszabott árát olcsónak tartották — kimondták a szüntetést. A tanács azonban úgy törte meg az ellenállásukat, hogy a pékeknek megengedte a húsvágást és kimérést, és a kültelki és vidéki húsbehozattal engedélyezte és hetenkint két húsvásárt nyitott.

Érdekesebb volt a freiburgi «Metzger» szüntetés. E városban a húsiparosok a behozott húsrá vámmentességet élveztek. Ezt a tanács azon indokolással, hogy ők ugyis elég gazdagok, hogy a behozott vámokat megfizethessék és mert vámmentességet már egy czéh sem élvez, felfüggesztette. Sok herceze-hurcza után itt is kimondták a szüntetést, csupán egy mester vágott húst, ettől azonban a húst az aggoknak a gyermekágyas asszonyoknak és betegeknek adták oda, a közönség többi része — éhezett heteken át.

A tanács ismételt fölszólítására a «Metzgerek» azzal felelnek, hogy adnak a tanácsnak nyolcz napi gondolkodási időt. Ha a vámokat ezalatt nem szüntetik meg, akkor a tanács vágjon húst — maga. A czéh — élén az elnökkel — egyetemlegesen szolidárisnak vallotta magát. A furfangos városi tanács erre külön-külön titokban fölhivatja a tanácsba egyenkint a Metzgereket, és ünuepélyesen megkérdezi: «akarsz-e vágni? fogsz-e húst kimérni?» Csodálatosképen ekkor mindig ugyanaz volt a felelet, hogy: «wöllte so vil metzgen, als vil er vermöchte.» Ilyenformán a végén csupán a czéh elnöke maradt meg munkaszünetőnek, a többi fölmondta az összetartást, és megkezdte a húsvágást és kimérést.

Hogy a húsélelmezés problémája egyike volt a legfontosabb kérdéseknek, arra mutat az is, hogy maga Luther is belészólt a dologba. Az akaratos és ellenszegülő húsiparosok ellen radicalis segítőeszközöket ajánl. Így nyilatkozik: «ha figyelmeztetések nem használnak, úgy kell tenni, mint némely városban szokás: hogy egy becsületes egyént fölszólítanak, kinek a tanács 2—300 forintot előlegez, melylyel ő azután az egész várost hússal vagy kenyérrel ellátja, és a tanácsnak azt kell megengedni, hogy egyedül ő vágjon a

városban, hogy az ily büszke legények letöressenek, és ne pöffeszkedjenek, mint mi halljuk és tapasztaljuk».

Mint később látni fogjuk, így is járt el a legtöbb erélyes tanács. Így törte meg Colmar város tanácsa is a XVI. század elején a «Metzgerek» híres munkaszünetését.

Colmarban a húsiparos czéh cartellt kötött, a vidék legrosszabb húsát mérte, méregdrága áron. Mindig csak bizonyos csekély számú marhát vágott, hogy a húst a közönség utolsó fontig elfogyaszsa és ne válogathasson. A mi rossz marha az egész vidéken volt, és sehol sem volt eladható, az mind Colmarra került, úgy hogy ha valahol egy beteg, vagy elcsigázott, vén, sovány marhát láttak az emberek, nevetve mondták: «das ist ein fressen für Colmar». Az ottani vágómarhát pedig annak ellenére, hogy a városból kifelé való eladás szigorúan meg volt tiltva, mégis exportálták.

A nép a rossz, kevés és drága hús miatt föllázadt és majdnem komoly összeütközésre került a dolog. A városi tanács tehetetlen lévén a czéh-hel szemben, az utolsó és az akkori időkben irtóztató módhoz folyamodott: meg akarta esketni a Metzgereket, hogy a cartellt fölmondják, jó húst és olcsón mérnek és kellő számú marhát vágnak.

A Metzgerék — mivel akkori időben az esküszegést borzasztó módon büntették — nem fogadták el a föltételeket, és nem vágtak húst. A nép éhezett és lázongott.

Erre a tanács a vidékre küldött falusi mészárosokért, és velök vágatott húst. A mészárosok erre megijedtek, «beadták a derekukat», és abbahagyták a szünetést, sőt a tanács föltételeire még az esküt is letették.

Érdekes volt még a lipcsei húsiparosság ellenkezése is a XV. században. A lipcsei czéhbeli mesterek drágán adták a húst, és a közönség sokat panaszkodott. A tanács most, mivel a városban ugyis hússzükség mutatkozott, falusi «Metzgereknek» adott hetenkénti két hetivásárra húsárulási engedelmet, azzal, hogy az állatot a vidéken és nem a városban kell vásárolniok, nehogy az ugyis kevés vágóállatot esőkentsék. A közönség örült, mert olcsó és jó húst kaphatott, a városi czéhbeli mesterek ellenben mindenféle fegyverrel harcoltak a falusi «nyúzók» versenye ellen. A falusi mészárosokat a városi «Metzgerék» szívükből gyűlölték, sőt ha szerét tehették, jól el is náspángolták. A vidékről a heti-

vásárokra beránduló mészárosokat «nyúzóknak» hívták, mert azok a marhát másképp — parasztosan — ölték és darabolták.

A tanácshoz panaszokkal, beadványokkal jöttek ellenök, de hiába, mert a tanács a falusi mestereknek még több kedvezményt adott, sőt az eddigi heti két vásári nap helyett, mindennapos húsvásárt engedélyezett.

A «Metzgerek» czéhe most (1464.) egy beadványban arra szólítja föl a tanácsot, hogy ha a falusi mesterek itt vannak, ők a húst nem adhatják olcsóbban, mert azok nem fizetnek adót és a vágóállatot jobban megvehetik, tegyen a város még egy utolsó kísérletet, és hagyják reá a czéhbeliekre a város húsélelmezését, az idegeneket tiltsák ki a városból — egy időre. Ha a kísérlet sikerül, akkor örökre, ha nem sikerül, akkor a «nyúzó» hadd jöjjenek vissza. A tanács hallgatott a városi húsiparos czéhre és megtette kívánságát.

A próba azonban úglátszik nem a városi «Metzgerek» javára ütött ki, mert két évre reá, a falusi mestereket, a lenézett «nyúzókat» ismét vissza kellett hívni, hogy a város húsélelmezésén javítsanak és a czéhbeli mesterek visszaéléseit megtörjék.

V. Az állatkereskedelem rendszabályozása.

A húsélelmezési politikában a hatóságoknak arra kellett törekedni, hogy a szükséges készlet, a nyersanyag legyen. Említettem, hogy a vidéki állattenyésztés emelésére a viszonyok nem voltak kedvezők; a városi állattenyésztés pedig a cultura haladásával folytonosan nehezebb viszonyok közé jutott. A húsinség mellett tehát a viszonyok javulását azáltal is igyekeztek elősegíteni, hogy a vágó-állatkereskedelmet szűk határok közzé szorították, főképen pedig hogy azon vágóállatot, mely már a város határában volt, onnét többé ki nem engedték.

Ez elv érvényesült már a XIII—XIV. században is. Bamberg, Ulm, Baden-Baden városok rendeleteket adnak ki, és olyan vágóállatnak az eladását, azaz kifelé való eladását, mely már a városi legelőre járt, szigorúan tilalmazták. Abban az időben nemcsak vágóállatra állott fönn kiviteli tilalom

(Export-Verbot) hanem húsrá, gazdasági terményekre: «was direct oder indirect von der Allmende stammt». Meg akarták ugyanis akadályozni, hogy a hús, kenyér és másféle élelmiszer a mi a város határában termett, más városba kerüljön és más népet tápláljon, hiszen magoknak sincs elegendő élelmiszerök.

Az Ulm városi «Metzgerordnung» 1423-ban a pékeknek, kik tudvalevőleg főkép sertéstenyésztők is voltak — csak akkor engedi meg sertéseknek kifelé (Auswärts) való eladását, ha a Metzgerok a polgármester előtt kinyilatkoztatják, hogy elég vágóállat és hús van a városban.

Ha egy városba idegen jött, és magával hajtott vágóállatokat és azokat nyolcz napig a városban tartotta, többé azokat kifelé sem elhajtani, sem eladni nem volt szabad. Az állatokat abban a városban kellett leölni, és a húst sem volt szabad kivinni. 1393-ban Lipcse város tanácsa elrendeli, hogy a pékek csak 12 darab sertést tarthatnak, de ha azokat kihizlalták, akkor minden pék: «so sal er dy swin unsz gnedigen herrn adir den burgern in der stadt vorkauffin und audirs nymande».

Azonban volt ebben is kivétel. Akkor, ha valami állati betegség ütött ki a nyáj között, nemcsak az ilyen állatoknak a városba való behajtását tilalmazták erősen, hanem a rögtöni kihajtását rendelték el.

Jellemző azonban az akkori gondolkodásra és erőlesre — hogy mi módon rendelkeztek. A középkorban a beteg állatot eléggé respectálták. Beteg állatot levágni, húsát kimérni a világért sem engedték meg, mert félték az akkori időben gyakori járványos pestisszerű emberi betegségekől, a mit legtöbbször «vom bösen fleische» eredőnek tartottak.

Beteg állatot eladni, vagy húsiparosnak megvenni, levágni, húsát kimérni — nem volt szabad. A «Metzgernek» olyan faluba menni, hol állati betegség uralkodott, szigorúan tilos volt. Ha egy városban ütött ki állati járvány, akkor az illető állattulajdonosnak az egész falkát ki kellett hajtania a városból öt mértföldnyi távolságra és sem élve, sem leölve visszahozni nem volt szabad.

A tanács azonban csak a saját városbeli polgárságnak becses egészsége fölött őrködött. Az akkori keresztyéni gon-

dolkodásra jellemző, hogy beteg állatot azonban más városnak eladhattak.

Strassburgban a XV. században így rendelkeztek: «so mögent die metzger semmliche bresthaftige (tudniillik beteg) schofe und hemmel lebendig wol ins lant treiben und verkoufen». Epígy rendelkezik — nem valami keresztyénies szellemben Nürnberg, 1497-ben.

Ha meg is engedték, hogy az ilyen «bresthaftes» állat a városban bennt levágható legyen, de azt már nem, hogy ugyanott el is adják a húsát, hanem hatósági ellenőrzés mellett bepáczolták és exportáltatták. Bambergben ki is mondják, hogy ha a Metzger borsókás disznót vág le, ám legyen, de a húsát páczolja be és «so schol er ez anders wa verkawffen und nicht hie». Így óvta meg a régi jó időkben a városi tanács a saját városi polgárságának becses egészségét, de veszélyeztette is erősen a szomszédokét.

A rendeletek megszegőit könyörtelenül büntették. De nemcsak azon «Metzgert», a ki beteg állatot vett, húsát kimerkte, hanem a gazdákat, állattulajdonosokat is, kik beteg állatokat (legtöbbnyire juhokat) eladtak, vagy a városba behajtottak.

Nürnberg 1447-ben kimondja, hogy az ilyeneket «legyenek azok hercezek, vagy urak» («sind es Leute der Fursten oder Herren») a városból három évre kitiltja. Az akkori igazságszolgáltatás azonban nem igen ismerte a jogegyenlőséget. Az urat, vagy gazdát enyhébben büntette mint a szolgát. Érdekes, hogy ugyanilyen vétségért az urat három évre a városból kitiltja, a szolgát, vagy cselédet ellenben négy hétre toronyba záratott, egy órát «Pranger stehen»-re ítelt és öt évre száműzetett.

A mint tilalmazták az állatoknak kifelé való eladását, kivéve ha azt «bresthaftes»-nek találták és ismerték — épúgy kedveztek a vágóállat importnak. A kívülről való vágóállat-behozatalt adó és vámkedvezményekkel segítették elő, sőt midőn a húsinség a XV. és XVI. században nagyobb mérveket öltött és a «Flache Land» sem győzte a városok húsfogyasztását kielégíteni, távoli országokból Magyarországból, Lengyelországból, Dániából hozatnak be nagy tömegben vágóállatot Délnémetországba, sőt Svájcából, Csehországból, Oroszországból is, az «Obrigkeit»-ok segítkezése mellett.

Pedig az ily vágóállatimport igen sok nehézséggel volt összekötve, az állatokat vasút hiányában lábon kellett hajtani, a mi már maga is nagy nehézséget, sok költséget és betegségek, elhullások miatt veszteséget okozott. Egyik állam a másik ellen vámokat tartott fönn, és így az állat a sokféle vám miatt is aránytalanul megdrágult. Politikai okok is gátolták az állatok továbbítását. Sokszor az osztrák-magyar határon a vágóökrök ezerszámra vesztegeltek, mert nem eresztették őket tovább.

Így például Orosz—Lengyelországból, «Kurfürstentum Sachsenbe» belekerült egy pár vágóökrök hajtása és szállítása 5—6 forintba, holott maguk az ökrök csak 10—16 forintba kerültek, tehát egy pár ökörért 20—25 forintot is kellett fizetni, és maga a szállítási költség 50%-ja volt az eredeti vételárnak.

A behozatalokat elősegítendő, magok a városi tanácsok sietnek segélyére a húsiparosoknak. Nürnbergben a XVI. században a hatóság fölállítja a «Mastochsen Bezahlungs Amt»-ot (megfelel a mi budapesti vásárpénztárunknak, mert sajnos, ez is a szerbiai szarvasmarhabehozatalt kedvezményezi) és a húsiparosoknak előlegeket, kölcsönöket ad idegen országbeli (magyar, lengyel) szarvasmarhák behozatalára.

A Württembergi «Metzgerordnung» 1554-ben tanácskozáskor rendel el, hogy minő módon volna lehetséges az idegen vágómarha behozatalt elősegíteni.

Hogy a magas költségek és a sok nehézség ellenére is oly sok vágómarha került be idegen országokból a német tartományokba, mutatja, hogy a hússzükség nagy volt és a húsárak magasak voltak. Mint Adler magát kifejezi: folytonos «Zuströmen der Schlachviehherden» volt a XV. és XVI. században Magyar—Lengyelországból, nyugati- déli- és keleti Németországba.

A XV. században Mitteldeutschland legnagyobb vására volt a Buttstedt városi, hová «rémitő» nagyságú állatsordákat hajtottak, 16—20,000 darab marhát, azután juhot és sertést is nagy tömegben. Tőlünk évente Schmoller szerint 80,000 darab vágóökrök került Németországba. Szászországban a «Kurfürstliche Hof» tőlünk, ezután Cseh- és Lengyelországból ezerszámra hozatta a sertéseket, hogy ott az erdőkben makkoltassa, vagy az uradalmi malmokban az udvartartás számára fölhizlalhassa.

De a külföldi vágóállat-behozatal sem volt folytonos; voltak egyes időszakok, midőn azt a hatóságok különösen kedvezményezték. Ilyen időszak volt az őszi idő, Szent-Mihály nap körüli időszak, szeptember végén (29-én). Ezen időszakban óriási volt az állatforgalom; élénk az eladás, mert a legelők, erdők ekkor szüntek be, a gazda télidő előtt áruba bocsájtotta fölösleges állatait, tehát nagy volt a vásárokon a kínálat, és élénk volt viszont a kereslet is, mert ekkor a húsfogyasztás hatványozott mérveket öltött. A gondos családapa ugyanis ekkor szerezte be azon húst, melyet télire páczolva, füstölve eltett. E szokás általános volt akkoriban. Még a legszegényebb család is tett el magának sonkát, oldalast, kolbászt, a mit télen és husvét és pünkösöd közötti bőjt nélküli időben, vagy a farsangon ellakmározott. Maga az augsburgi *Stadtrecht* is előírja, hogy «ha jön az ős, minden polgár lássa magát el hússal».

Az őszi állatvásárokon — tehát elképzelhetőleg élénk volt a forgalom. Panaszok merültek azonban föl az iránt, hogy ilyenkor a «Metzgerék» elkapkodják a polgár elől a vágóállatot, és ők vagy drágán jutnak, vagy sehogysem jutnak az ő házi szükségletökre megvenni óhajtott vágóállatokhoz.

Hogy a húsiparosok a nagy fölthajtások mellett olcsó árakon szerezhessenek magoknak vágóállatot, az állatokat künn a mezőn vásár előtt, vagy a vásári fölthajtásnál künn a külső utakon előre lefoglalózták és megvették, vagy a vásáron az alkudozó polgárt «kistájgerolták» a vételből.

A hatóságok érdekes, sőt még a mai viszonyok között is fölötté tanulságos módon rendszabályozták meg a húsiparosság visszaéléseit, és biztosították a polgároknak az olcsó vétel lehetőségét.

Az állatkereskedelem terén már a húsinség előtt is fölmerültek e panaszok. A XIII. és XIV. században a húsiparos volt az állatkereskedő is, vagy paraszttal tartotta a vidéken «mutyiban» az állatokat. Később azonban midőn a felső-Rajnantenti népes városok felé nagyobb vágóállatimport indult meg, és az állatkereskedelem is élénkült, azt a húsiparosság kezéből a kereskedők vették át. Sok vidék állatállománya mozdult meg, került távolabbi vásárookra és került kupeczkedés által erősen megrágítva messze vidékekre. A fő bajhoz — a húsinséghez most még az is társult, hogy az

állatok sok kézen keresztülmenve az ismételés által még jobban megdrágítottak. A hatóságok, hogy az ottani szükségletre is kevés vágóállatnak elmozgítását megakadályozzák, már a XVI. század elején megtiltják az állatoknak ismételés végett való eladását, vagy megvételét. Az állatot csupán a Metzgernek szabad eladni, ki azt köteles helyben levágni és kimérni, vagy a polgárnak, ki azt házi szükségletére öleti le. A vágóállatokkal való üzérkedést, speculatiót szigorúan büntették és a rendeletek nem is maradtak «írott malasztok».

Főlesküdt «felügyelőket» alkalmaztak, ellenőrzés céljából. A ki a visszaélést földadta, az a pénzbüntetés $\frac{1}{4}$ -ét kapta jutalmul. Idegeneket becsuktak és kitiltottak a városból. A ki állatot ismeretlen viszonyok között vett, annak esküt kellett tennie, hogy azt nem «Merschatz»-ra (nyerészkedésre) vette.

A gazdának magának kellett állatát vásárra vinnie. Vágóállatot csupán a vásáron szabadott adni-venni, hogy így az adásvétel központosíttassék és jobban ellenőrizhető legyen.

Az elővételt már 1300-ban tilalmazták Breslauban, nehogy az iparosok a vágóállatot a polgárok elől előre elkapkodják, és az árakat felszöktessék. A vásár előtt a mezőre a «dryft»-re (így hívják még ma is Mezőhegyesen a legelőket) kimenni és az állatot ott olcsón előre megvenni, vagy a vásárok az útakra, vagy a «Ringmauer»-en kívül kimenni — tilos. Nürnberg kimondja: «niemand, fleischer, Bürger, gast oder Jude, darf Vieh ausserhalb der Stadt kaufen».

A városokba jött idegen eladók panaszt tettek több helyen, hogy a húsiparosok a megvett állat árát a vásár végén későn fizetik ki, (rendkívül érdekes, hogy hasonló panaszokat lehet hallani az erdélyi vásárokon manapság is az állatkereskedők ellen) vagy adósak maradnak vele. Az idegen nem kapván meg pénzét, nem jött abba a városba többet az eladó marhával, és így a hússzükség megint nagyobb lett. A hatóságok tartva az idegen állatimport hanyatlásától, gyorsan és erélyesen léptek közbe a panaszokra. Az adós mészárosok ellen végrehajtást rendelt el, vagy boltjokat záratta be, vagy őket csukatta el mindaddig, míg adósságukat ki nem fizetik. Később főlesküdt alkuszokat (Makler) alkalmazott, és az adásvételt írásbelileg (a mai kötetjegy) kellett kötni, hogy a késedelmes adós semmit le ne tagadhasson.

Az őszi nagy állatvásárokon azonban a húsiparosok még mindig előnyben voltak a vásárló polgárok fölött.

Most több város, (így Hamburg, Lübeck, Stettin, Freiburg, Schlesvig,) igen érdekes rendszabályt hoz be.

Így 1275-ben Freiburg megtiltja a «Metzgereknek», Márton-nap előtt nyolcz és utána nyolcz nappal a vásáron a vágómarha vásárlást. Ekkor csak a polgároknak szabad vásárolni saját szükségletükre. E tilalmat Riga, Mihály-nap előtt és után, három hétre terjeszti ki.

De még ennél is tovább mennek. Több városban a «Metzger» csak akkor léphetett az állatvásárra, ha ott a polgárok vásárlásukat bevégezték már. Ha a polgár alkudozott a vágóállatra, a «Metzgernek» fölüligérni nem volt szabad.

Az Augsburgi «Stadtrecht» 1276-ban kimondja, hogy ha a «Metzger» egy állatot már megvett, köteles volt azt egy polgárnak — ha az szintén arra az állatra kapott kedvet — átengedni az általa fizetett áron.

E fölötte szoros korlátok azonban csak az említett időszakban állottak fenn a legtöbb helyen, így szarvasmarhák-nál Szent Mihálynaptól — karácsonyig, sertésnél farsang utoljáig. Mindenesetre jellemző azonban, hogy az akkori jogi fölfogás így szólt:

«Wenn der Bürger kauft,
Soll der Fleischhacker weitergehn».

VI. Húsvágás és kimérés rendszabályozása.

A húsvágás és kimérés iparát már a XI. században a czéhek monopoliumává avatták. Húst csak a mészáros és hentes adhatott el. 1398-ban Wormsban a statutum így szól: «senkinek sem szabad a városban húst árúsítani, csupán annak, a ki azt megbeszélte (helyesebben kicsinálta) «myt unsern hern, dem dumprobste und myt den metzerele meistere» (Metzger mesterrel, azaz a testület főnökével). Az idők folyamán a húsiparos czéhek oly hatalomra tettek szert, hogy a húsvágás és kimérés tekintetében a közönség teljességgel az ő önkényöknek volt kiszolgáltatva.

A pártatlan birónak a városi «Obrigkeithoknak» kellett

lennie, hogy a vevők és eladók, a fogyasztók és a húsiparosok közötti folytonosan élesebb súrlódás elsimíttassék. Kényszeríti a hatóságokat még a közbelépésre a pestisszerű járványos betegségek elterjedése is, mely bizony sokszor a rossz hús élvezésétől is eredett.

A hatóság föladata tehát, elősegíteni azt, hogy a fogyasztóknak méltányos áron, egészséges, élvezhető anyag, becsületesen és jól legyen kiszolgálva. A hatóság tevékenysége tehát háromféle irányban csúcsosodik ki: a hús minőségének ellenőrzésére, a hús árúsításának ellenőrzésére, és a hús pénzbeli értékesítésének (Fleischtaxe) határok között való tartására.

Az első szempont alatti tevékenység a húsvizsgálattal van összefüggésben.

Láttuk már az előző fejezetben, hogy az állati betegségekől miként igyekezett minden város menekedni. Ha valahol az állatok hullottak, már a XII—XIII. században az egyes városok így Augsburg 1276-ban is — két polgár és két «Metzgerből» álló bizottságot alakított, és ennek föladatává tette, hogy a várost «vom bösen Fleische» eredő károktól megóvja. Pforzheim 1500-ban «Vihschauert» nevez ki, kinek állatorvosi teendői vannak. Az elhullott állatot megnézi, betegséget megállapítja, hatóságnak jelentést tesz, betegség elhurcolásának megakadályozása stb. iránt intézkedik. Beteg állatot levágni nem volt szabad, úgyszintén himlős, vagy rühös juhot sem.

A hatóság az akkori állatorvosi tudomány fejletlensége ellenére azért megpróbál distigválni is. Úgy fogja föl a dolgot, hogy vannak betegségek, melyekben szenvedő állat húsa veszélyes «lehet» az emberre, és ismét vannak, melyekben szenvedő állat húsa az emberre föltétlen «káros» (Schaden bringen muss). Az elsőkhöz sorozták a borsókás sertéshúst, (trichinozist még nem ismerték) a romlott, undort gerjesztő húsokat. Ezeknek árúsítását megengedték.

A másodikhoz sorozták a beteg állat húsát, a kutyától vagy farkastól megmárt és miatta elhullott állat húsát. Ezek elárúsítását nem engedték meg.

Hogy azonban a húsiparosokat nagyon ne sújtsák, az ilyen állatok levágását megengedték ugyan, de csak azzal az épen nem keresztyéni föltétellel, hogy ha a húst más város-

ban adják el. Az előbb említett húsféléket (így például a borsókás húst is, a mit ma föltétlenül elkoboznak) akkoriban csak alárendelt minőségűnek (Minderwertig) tartották és olcsóbb árakon külön áruló asztalokon, a húsáruló bódéktól három lépés távolságra engedték már a XIII. században is árúsítani.

A húsvizsgálatot már elég korán bevezették. A felső Rajnai tartományokban előírták, hogy a levágandó állatot levágás előtt és után meg kell egészségi szempontból vizsgálni, épúgy mint azt a mai állategészségügyi tudomány követeli.

A húsvizsgálatot később a XIV—XV. században majdnem általánosan gyakorolják, és sokféle rendeletet adnak ki, hogy a közönségnek minő húst szabad és nem szabad elárúsítani. A rendelkezéseket a XV. században a «Metzger» Ordnungokba is fölveszik, és a húsvizsgáló bizottságokat alakítják meg, három tanácsúrból és két húsiparosból, évenként választás útján. A bizottság működéséért díjazásban részesül.

A rendeletekben előírják, hogy a közönségnek ne csak egészséges, hanem friss és jó minőségű húst kell adni. Sok városban megtiltják, a túlfiatal, túlöreg, túlsovány állatok húsának, sőt a kansertés, a kos és hágóbika húsának kimérését is — addig míg a XV. században a húsinség nem lép föl. A túlfiatal — azaz a 3¹/₂—4 hetesnél fiatalabb — borjúk húsát veszélyesnek tartották, az emberre, azért sokáig tilal-maszták a kimérését.

Érdekes, hogy mit tartottak «friss» húsnek? Akkoriban legtöbb városban hetenkint háromszor vágtak, vasárnap, kedden, csütörtökön. A mi vasárnapi vágásból visszamaradt, azt már kedden nem volt szabad árúsítani, mert az már nem volt friss. A mi keddi vágásból maradt, azt nem csütörtökön és így tovább.

Érdekes, hogy a kiadott rendeletek megtartására a húsiparos legényeket (tehát a mestereket nem!) megeskették, és megígértették velök, hogy a rendelet áthágóit föl fogják adni.

Azért a mesterek sem maradtak büntetlenül, pláne erélyes városi hatóság kezében. A ki valami nagyobb visszaélést követett el, azt nem tartották méltónak a czéhbeliségre, és a

czéh testületből kilökték. E kilökést azonban nem «átiratilag» hozták tudomására a kilököttnek, hanem azt végre is hajtották rajta, a középkori brutalitással. A vétkest a «Scupstol»-ba ültették (egy hajító szék féle készülék) és az utca népének ujjongása közben életveszélyes lóditással egy ganéjdombra hajították ki. A későbbi időkben azonban a vétkeket már «liberálisabban kezelték», elvonták tőle ipari engedélyét, vagy száműzték a városból pár évre.

A zsidóság elszaporodásával az ő «rituális húsvágásukkal» is meggyült a hatóságok baja.

A zsidók által «saktólt» húst a keresztyénekre veszélyt hozónak tartották, főleg azért, mert a zsidók a szarvasmarhának csak bizonyos testrészeit (az elejét, derekát) ették meg, és sokszor a jó húst sem használták a mit ők saktóltak. Az ilyen (trieff) húst azután «minden áron» eladták. Ez nemcsak a «népnek» tünt különösnek, de a «Metzgerek» is haragudtak érte, mert általa ők is károsodtak. Sok városban az ilyen «trieff» húst a városi hatóság vagy nem engedett meg elárúsítani így például Nürnberg XIII—XIV. században vagy a borsokás húsokkal árultatta külön bódében így például Ulm város is. Osnabrück a «trieff húst» egy bódében a zsidó szobor (Standbild) előtt engedi meg árúsítani («dar de joden belde by stat»).

Sok baja volt a húsvizsgálatnak a kolbászkészítő hentesekkel. A kolbászfélékbe már akkor keverték bele mindenféle rossz húst, és romlott, bűzös húsféléket; a kolbásznak rossz szagát (melyet az akkoriak schmurtzeln jelzővel neveztek) foghagymával vették el. Sokféle rendeletben szabályozták a kérdést és egy külön bizottság ügyelt föl a rendszabályok megtartására. Strassburgban oldották meg leghelyesebben a kérdést, (mily okos dolog volna, ha ezt nálunk is meghonosítanák!) ott ugyanis a kolbászféléket a henteseknek nyílt helyen a publicum előtt kellett készítenie. Ez volt a legjobb ellenőrzés.

A hatósági tevékenység második fő szempontja volt a húskimérés megfelelő ellenőrzése.

A mesterek a húst darabszámra (nach der Hand) mérték ki a közönségnek. A fogyasztók azonban a súly szerinti eladást óhajtották, a miről a mesterek hallani sem akartak. A vevők a hatóságoknál folyton panaszkodtak a húsiparosok

önkénykedése ellen, hogy az eladásnál egyeseknek előnyököt osztogatnak, szegénynek ugyanazon pénzért rosszabb húst adnak, mint a gazdagnak, nem olyan húst adnak, mint a minőt árúlnak, juhhús helyett kos húst, ökörhús helyett bikahúst, disznókolbász helyett rossz hússal töltöttet adnak stb. A hatóságok végre, így Augsburg 1276-ban Stettin 1312-ben elrendelik, hogy a «Metzgerok» a húst súly szerint mérjék ki, a kért és kívánt mennyiséget hüen szolgáltatassák ki, és becsülettel mérjék meg.

A húsiparosok ellenszegülése folytán azonban a rendeletek nem igen lettek megtartva, még akkor sem, midőn «fölsküdütt felügyelő» állott a vásári bodék mellett, hogy a közönség kívánatára a kapott húst megvizsgálja és utánmérje. Sok helyen «Marktmeisterokat», és mérlegeket állítanak föl a közönség érdekeinek védelmére — a piacon.

Jellemző a húsiparosokra, hogy a közönség velök szemben mily sokféle védekezésre volt kénytelen. A rendkívül értelmes szász parasztság a falukban szintén megbizottat (Bauermeister) állított föl a piacon, ki az élelmiszer kereskedést ellenőrizte és a húst utánmérte.

A rendszabályok sokasága szintén a «Metzgerok» visszaéléseire mutat. A hatóság nemcsak a becsületes súly szerinti mérést szabályozta, hanem a minőség szerinti eladást is. Olyan minőséget kellett adni, a milyent a vevő kívánt, tehát például juhhús helyett kosnak a húsát nem volt szabad odaadni a jóhízemű és tapasztalatlan vevőnek.

Érdekes, hogy sok helyen nem is engedték meg egy asztalon többféle húsnak a kimérését, és hogy némely meszternek az állat lehúzott bőrét is föl kellett mutatnia, jeléül, hogy bárányhús helyett nem ad például kutyahúst. Augsburg város tilalmazza még a húsnak fölfuvasát, vízben való dagasztását, hogy az ne nézzen ki ezáltal nagyobbak vagy tetszesebbnek, mint a milyen.

Mindazonáltal akadunk némely furcsaságra is. Strassburg város például 1435-ben megengedi, hogy a szegénynek ki a húsért nem képes pénzzel fizetni, oda lehet adni a rossz húst is, a betegség miatt elkobzottat pedig a kórházba lehet küldeni.

A mondott rendszabályok főképp azonban a súly szerinti eladás a hatalmas és gazdag «Metzgerok» szívós ellentállása

miatt még a XV—XVII. századokban sem lesznek általánossá. Csak egy-két erélyes kezű városi tanács képes azt kiérszakolni, és pontosan végrehajtani.

Legtöbb nehézséget okozott mindazonáltal a húsárak szabályozása, mint azt látni fogjuk.

VII. A húsárak szabályozása.

Az adásvételbe a hatóság beavatkozásának akkoriban, midőn a szabad verseny nem nivellálta az árakat, az volt a célja, hogy az árúk tisztességes módon, a megengedett nyereség melletti eladását biztosítsa.

Az akkori czéhrendszer eléggé monopolisálta az értékesítést, a szervezett testület kartellje eléggé diktálta az árakat, és így a közönség kizsákmányolásának megakadályozására a pártatlan bírónak, és az igazság és jog örének: a hatóságnak kellett közbelépnie, hogy az árúk eladási árát, és a megengedett polgári haszon nagyságát ő, nem pedig egyedül az érdekelt fél, csupán maga az eladó határozza meg. Még szükségesebbé tette ezt az akkori középkori közszellem és a pénz- és mértékegységek és mértéknekem különfélesége.

A húst régebben nem adták súly, hanem darabok szerint. Akkor lehetett tehát a hús árát megszabni, midőn a XV. században a súly szerinti eladás hozatott be. A XIII. században nem szabták meg a hús árát, hanem az egész állatnál határozták meg a maximal-nyereséget, a bevásárlási ár alapulvétele mellett. Így tehát elég térköz maradt a mestereknek, hogy azt meg ne tartsák, mert hiszen ellenőrizni sem volt lehetséges a dolgot.

Augsburgban úgy segített a Stadtrecht 1276-ban, hogy ha a mesterek a városban nem akartak mind egyféle áron húst eladni, vagy ha az árakat a «Burggraf» vagy a polgárok magasnak találták, akkor egy bizottság próbavásárlást csinált, és ha azt állapította meg, hogy a Metzger nyeresége nagy, akkor a húsárakat leszállították.

Későbbi századokban a húsdrágaság nyomása alatt a húsárszabást nagy körültekintéssel, pontossággal állapították meg és a húsnak minőségi osztályozását is akkor (XIV. században) kezdték meg minden állatnál és az állat testrészeire

is kiterjedőleg. A nürnbergi húsárszabás a XV. században már egész catalogus; egy becslőbizottság tesz időnkint számításokat és állapítja meg a húsárakat. Ugyanott 1622-ben a tanács által megállapított árakon a mesterek nem akarnak húst mérni, erre a tanács az ügy állásának kiderítése végett hat magyar ökröt vágatott le, és részletes számítások után rájött, hogy a «Metzgerek» nyeresége a megállapított húsár mellett is igen szép.

Sok helyen nem sokat számítgattak, hanem azt nézték, hogy a szomszéd városban, hogy adják a húst? és ők is azt vették alapul. A helyes húsár megállapítása különben elég nehéz dolog volt. Azt, hogy egy mester mennyit számít üzleti hasznának, vagy munkadíjának? nehéz eldönteni; a becslőbizottság is mindig máskép határozott. Ha benne a Metzgerék voltak mérvadók, akkor a hús árát magasra szabták.

A hatóság által megállapított árnál magasabban a húst eladni nem volt szabad. De azért százféle kibuvóval lehetett a tilalmat áthágni, az ellenőrzés pedig nehéz volt, még akkor is, midőn 1567-ben az a szokás terjedt el, hogy a hús árát táblákon jeleztették.

Érdekes, hogy a magas húsárak idején a mesternek a szegénytől el kellett fogadni a hús árának kézi záloggal való fizetését is, ha a zálogtárgy ¹/₃-al értékesebb, mint a vásárolt hús ára. Így akarta a tanács némely városban biztosítani azt, hogy a szegény nép ha nincs készpénze, a húsévtől azért meg ne fosztassék.

A húsárak emelkedését azonban nem csupán a már elmondott okok eredményezték. Nagy befolyással bírtak arra a húsiparosok czéhe, és a Metzgereknek egy városban való száma is. A mesterek cartellje annál erősebb volt, minél kevesebb volt egy városban — a «Metzger», tehát a concurrens elem.

A míg tehát a hatóságok a verseny emelését, tehát a mesterek számának növelését erőltették a XV. században, addig a Metzgerék a czéhbeli tagok szaporodását akadályozták meg, mindenféle módon és eszközökkel. A czéh belépési díjat 40-szeresen emelték. Baselben 1248-ban a belépődíj tíz schilling volt, 1391-ben pedig már 40²₁/₂ schilling egy czéhbeli fiának azonban csak 32³/₄ schilling. A czéhbe csak az jutott be, kinek vagyona és háza volt, ki városi

szülött volt. Boltot csak az nyithatott, a kinek nagy «protectionis» volt, vagy az üzletet örökölte, vagy egy mészáros családba beházásodott.

Uralkodott tehát a «numerus clausus», hogy a húsárakat tetszés szerint diktálhassák. A városok tanácsai az autonóm jogokkal fölruházott céhek ellen küzdöttek ugyan, de sokat nem tehettek addig, míg a városon kívüli mészáros vagy hentes boltok engedélyezésével, vagy húsvásárok létesítésével nem törtek rést a Metzgerék czéhének védőbástyáin.

A hatóságok később a czéhek elzárkozását igyekeztek azáltal is megtörni, hogy a czéhek tagjául rendeleti úton vétettek föl egyeseket. Így például Stettinben a Metzger czéh éveken keresztül nem fogadott be új tagot, nehogy a versenyt elősegítse. Erre kilencz Metzger segéd kit a czéhbe fölvenni nem akartak, 1540-ben Barnim herceghez ment panasza, ki intézkedett, hogy őket a czéh befogadja. Más városok szintén felsőbb rendeletre vétettek föl a czéhekkel új tagokat. Ha ez nem használt, akkor a tanács a czéh belépési díjat szállította le, hogy a belépést ezáltal is megkönnyítse, vagy «Freimeister» állásokat létesített.

Sziléziában Schweidnitzben a szegény nép a túlságos drágaság miatt évekig nem ehetett húst. Erre Ágnes hercegnő 1374-ben *consumvásárokat* létesített, hová falusi hentesek a húst vámentesen behozhatták, de a húst bármi áron (à tout prix) el kellett adniok, visszavinni, vagy a városi Metzgereknek eladni nem volt szabad.

Így jártak el azután több helyen is, hogy a szegényebb népet olcsó húshoz juttassák.

Később, midőn a húsdrágaság lépett föl, megengedték a város polgárainak, hogy saját háztartására kiki állatokat vágathatott, sőt Augsburg 1276-ban kötelezi a húsiparosokat, hogy a polgárok állatait ők vágják le és dolgozzák föl.

A XV. és XVI. században felső Rajna vidékén és más délnémet városokban a polgároknak azt is megengedik, hogy az így levágott állatok húsát a piacon árulhatják, és a Metzgereknek őket nem szabad abban akadályozni, mert ellenkező esetben «testökre jól és becsületesen» kapnak büntetést — mint Augsburg 1439-ben kimondja.

A másik fegyver volt a hatóságok kezében a városon kívüli falusi húsiparosok bebocsátása a heti húsipiaczokra.

Ezeket, mert nem tartoztak a czéhbe, és mivel az állatokat másként dolgozták föl, a városbeli mesterek izzó gyűlölettel az élénk verseny miatt «nyúzóknak» (lesterer, lestern = zerreisen) nevezték. Másik versenytársuk volt sok helyen a pékek, molnárok, kik sertéseket hizlaltak és a húst árulták. Ellenök is mindenféle eszközzel küzdöttek a czéhbeliek. Egyik hatalmas fegyverök volt a *húsvizsgálat*, melyet a czéhbeliek ki is használtak és az idegenből behozott húst legcsekélyebb okok miatt is koboztatták. A városi tanács, így például Lipcsében, a húsbehozatal visszafejlődésétől tartva, figyelmezteti is a czéhbeli mestereket, hogy «domit (azaz a confiscációval) sollen doch die Fleischauer nicht sere ilen» hátha a «lestererek» enyhítő körülményeket tudnak fölmutatni.

A másik fegyver is elég hatalmas lehetett, az izmos mézsáros öklök képében. Erre mutat az, hogy a falusi mesterek is, és a disznóhúst áruló pékek is majdnem minden városban sűrűn kéri a hatóságot, hogy a piacon távolabb jelölje ki az ő húsáruló bódéjokat, mert a «Metzigerek» közelében nem mernek de nem is tudnak békében ott maradni.

VIII. A húsfogyasztás rendszabályozása.

A közéletmezés ismertetett bajait most még egy móddal: a húsfogyasztás szabályozásával, mesterséges csökkentésével igyekeztek javítani. A vázolt viszonyok között, illetőleg azok kihatása alatt, a népesség szaporodásával, a szegénység terjedése mellett a húsfogyasztás erősen megcsökkent ugyan a régebbi időkhöz képest, de azért még mindig elég magas maradt annak relative értelmében és a tovafejlődő húshiány miatt a szegénysorsú nép folyton kevesebb húsételhez juthatott.

Hogy egy országban mily mérveket ölt a húsfogyasztás, azt még ma is nehéz pontos számszerű adatokkal kimutatni. Az absolut húsfogyasztást (azaz egy bizonyos idő alatt összesen elfogyasztott húsmennyiséget) még inkább meg tudjuk határozni, mint a relativ húsfogyasztást (azaz a lakosság lélekszámára eső és bizonyos idő alatt átlagosan elfogyasztott húsmennyiséget). Pedig ma tudjuk a levágott állatok

számát, a behozott húsmennyiséget, a a húsfogyasztási adó által megadóztatott állatok számát és elfogyasztott húsmennyiségét — és a mi a fő: a lakosság lélekszámát. És a számok, adatok stb. folytonos változásai miatt mégsem tudjuk a pontos relativ húsfogyasztás mennyiségét. Annál kevésbé tudhatjuk meg, hogy az emberek mit fogyasztották az elmúlt századokban, csak egyes symptomákból tudunk arra következtetni.

Schmoller azt hiszi, hogy a középkor elején, a nagy húsfogyasztás idején az emberek naponként 6—700 gramm húst fogyasztottak, tehát évenként 200—260 kilogramm húst.

A XVI. században Nürnbergben már csak 150—200 font, Lipsében 156 font volt az átlagos fejenkénti húsfogyasztás évenként. A 90-es években a húsfogyasztási adóval «sült» poroszországi városokban pedig az: 64—76 fontra szállott alá, tehát 30—38 kilogramm között mozgott. [A mostani 1901—1902. évi német húsinség idején leszállott az egyes helyeken még annak felére is!]

Hogy mily óriási húsmennyiség a régi ember 700 gramm napi húsadagja, az mutatja, hogy ma a német katonaság háború adagja (Kriegsportion) csak 375 gramm hús, pedig ez már «jó nagy napi portio».

Föltehetjük tehát, hogy ha a XV., XVI. században a relativ húsfogyasztás tetemesen kisebb is volt, mint annakelőtte, azért mégis nagy volt az absolut húsfogyasztás, mert a gazdagok még mindig dobzódtak «a hús pocsékolásban» és a piacra kerülő hús még mindig nem volt elegendő a «köz» ellátására.

A hatóságok tehát törvényeket hoznak és kötelezőleg kimondják a húsélvezettől való tartózkodást.

1533-ban a bajorországi «Kreisstände»-k mondják ki legelőször, hogy a «szükség és közös haszon szempontjából» mindenki tartozik hetenként 2—3 napot böjtölni (húst nem enni). Nem volt szabad a koresmárosoknak sem e napokon mást csak sajtot, tésztát, kenyeret, gyümölcsöt vendégeinek adnia, hogy ennek következtében több hús maradjon meg a városban és a «gemeine Mann» a nem böjti napokon húshoz juthasson.

Elrendelik még, hogy a «dárídók» nagy evés-ivások megszüntetendők, lakodalmakra legföllebb csak 40 vendég hívható, keresztelőkre, búcsúkra, még ennyi sem.

A felsőrajnai «Rappenmünzei» szövetség 1555-ben előírja, hogy a húshiány miatt katolikusok és protestánsok 40 napig böjtöljenek. Csupán az aggok, gyermekágyas nők és betegek voltak kivéve e tilalomból. A már akkor is hírneves fürdőhelyben Baden-Badenben a vendéglős e tilalom miatt szintén nem adhatott húst a fürdővendégeknek.

A hústól való tartózkodást rendeletileg kiterjesztik később Baden, Elsass és Württemberg is, hol 1552-ben bizonyos cynismussal azt mondja az «Obrigkeit», hogy a mindenképpen tapasztalható húsinség miatt a falusi paraszt szokjék le egészen a hűvévről a magasabbrendűek és a városok javára. Az 1567-iki württembergi *Metzger Ordnung* nyíltan kimondja, hogy a falusi paraszt elégedjék meg tészta étellel és főzelékkal, melyből földjén magának eleget termelhet és ne kívánja, hogy falusi mészáros húst vágjon.

A «Dorf Metzgererei»-okat erre csakugyan megcsökkenetik és a vágómarhákat a városok részére veszik meg. Olyan faluban, melyben nem volt 15 év óta mészárszék, a meglevőket bezáratják, újakat pedig nyitni nem engednek. Hol 15 év óta voltak már mészárszék, azokat számhoz kötik, a számfölöttieket a városokba viszik át mesterestül együtt. Ha egy Metzger meghalt, helyébe új nem jöhetett, új mészárszék nyitását nem engedték meg.

Igy szabályozták minden társadalmi réteg és vallásfelekezet hús fogyasztását, barbár, erőszakos módon, de a szükség kényszerítő hatalma alatt. Így azután a helyenként elszaporodott zsidóság sem menekedett a megrendszabályozás alól.

Regensburg, Würzburg, Nürnberg városok már a XIV. században megtiltották a zsidóknak a halak vásárlását, nehogy általa a húsdragaságot növeljék. 1433-ban Majna-Frankfurt a zsidóknak csak október 28-tól november 25-ig engedi még a marhahús vásárlását, «tartsanak a zsidók magoknak borjút, bárányt, és azzal segítsék ki magokat», mondja a rendelet. A legtöbb városban a zsidók által vágható húsmennyiség maximuma különben legtöbbször meg volt határozva. Nagyobbmértvű rendszabályozást, azért a zsidók mégis elkerülték sok helyen, mert a disznóhúst — melyben nagy hiány volt, és mely a köznép fontos élelmiszere volt — ők nem fogyasztották, és így ha sokan is voltak, és gazdagsá-

guknál fogva sok húst is fogyasztottak, azért a húsnek e neménél a húshiányt nem növesztették, se nem befolyásolták lényegesen és észrevehetően.

★

A hatóságok tehát kissé barbár módon ugyan, de jó szándék által vezérelve, (főleg a szegénysorsúak védelmére irányuló célzathból) a hatalom mindenféle skáláján végig mentek, hogy az állapotokat javítsák és a húshiányt megszüntessék. Az állapotok erős falán azonban mindenféle rendelet szétmállott, a falat ledönteni nem bírta.

A magas árak ellenére a gazdák nem tenyésztettek több — már tudniillik a szükségletet kielégítő mennyiségben több — vágóállatot. A gazdasági üzem akkoriban parasztok kezeiben volt, és így nem csodálható, hogy ők tanultság, intelligencia hiányában a viszonyokhoz alkalmazkodni nem bírtak. A mezőgazdaság adóval, szolgálmányokkal, agyon volt nyomva, föllendülni nem bírt.

Az állattenyésztés alapja — a mesterséges takarmánytermelés még bölcsőben ringott. A másik főök pedig az volt, hogy minden háborunál és harcznál az ellenséges csapat legelső martaléka a marha- és sertésnyáj volt, és így annak is a gazda itta meg a levét.

A húsiparosság vagyonsága és így hatalmas volta és czeéhbeli szervezetsége miatt könnyen szembeszállt a hatóságokkal. Az ő erejét a czeéhek megszűnése és a szabad verseny törte meg teljesen.

A hatóságok szabályrendeletei azonban ennek ellenére mégsem maradtak némi hatás nélkül, főleg a szegényebb-sorsú nép érdekeinek szempontjából. A hússinség nem öltött oly mérveket, mint e nélkül öltött volna, és a gazdagoknál a mértéktelenségeket is kellő színvonalra nyomta le, és ezzel az erkölcsöket is szelidítvén, a cultura haladásának egyengette az utait.

Egy amerikai statisztikus azt állította, hogy az emberiség szaporodása, — mióta a béke uralkodik, s mióta a modern orvosi tudomány a ragályos betegségek ellen többé-kevésbé küzdeni képes — sokkal gyorsabban halad előre, mint az állatoké, és ennek következménye az lesz, hogy a tömér-

dek ember táplálására a földön levő állatállomány sem lesz elégséges — és éhinség fog beállani.

Az ilyen jóslásokba bocsájtkozni — elég hálátlan kenyér ugyan, de mindamellett láthattuk, hogy a húshiány nagyobb bajokat rejt magában, és sokkal komolyabb következményeket okozhat — mint azt sokan hinnék. Látjuk, hogy a középkori húsinség megszüntetésére is elkövettek az emberek mindent — eredmény nélkül. Egyszerre azután a viszonyok váratlan fordulata következtében — emberi rendelkezés nélkül is megszűnt, megfordult az állapot. Megnyugtató tudat, hogy a világ rendjének, az egész emberiség sorsának az intézői — nem emberek.

E. DORNER BÉLA.

DOMOKOS.

Regény.

Harmadik közlemény.*)

VI.

Néhány héttel ezután D'Orsel úr fürdőre utazott, szórakozás és kúra ürügye alatt, de valósággal oly különös okokból melyeket senki sem ismert, és melyeket én is csak kissé később tudtam meg. Magdaléna és Julia elkísérték.

Ez a válás, mely másnak szivettépő kint okozott volna, engem nagy zavarból mentett meg. Nem tudtam többé Magdaléna mellett élni, mindig oly félenkség fogott el hirtelen az ő jelenlétében. Kerültem őt. Már csak az a gondolat is, hogy ráemeljem szemeim, merészségnek tetszett. Oly nyugodtnak látva őt, midőn én nem voltam az többé, — oly tökéletesen szépnek találva őt, midőn nekem annyi okom volt visszatetszeni magamnak iskolai egyenruhámban, és naptól égett, falusi arczszínnel: az alárendeltségnek, elnyomottságnak, megszegyenülésnek oly érzete vett erőt rajtam, mely bizalmatlansággal töltött el és békés barátságunkat részemről bántó hódolássá és kelletlen szolgasággá változtatta. Amaz estének hirtelen fordulata ezt láttatta be velem legtisztábban s ezzel izgatott föl különösen. Egy szóval, félttem Magdalénától. Uralkodott rajtam, mielőtt varázsával megejtett volna: a szívnek ugyanoly naivságai vannak mint a hitnek. Minden szenvedélyes imádás így kezdődik.

*) Az előbbeni közleményeket l. a *Budapesti Szemle* 1903. évi 318. és 319. számában.

Elutazása utáni napon a Karmelita-utczába futottam. Olivér a palotának egy magas pavillonjába rejtett szobácskában lakott. Iskola idejekor rendszeren utána mentem és a kertből kiáltottam föl hozzá, hogy jöjjön. Eszembe jutott, hogy ilyenkor, szinte mindennap egy más hang felelt hangomra: Magdaléna ugyanis ilyenkor megjelent az ablaknál és jónapot kívánt nekem. Eszembe jutott az az izgalom, mit ez a mindennapi viszontlátás okozott nekem: azelőtt közömbös és veszélytelen volt rám nézve, majd egyszerre valóságos gyötrelemmé fajult. Most bátran, szinte örvendve mentem be, mintha valami rettegéstől és ellenőriztetés tudatától szabadultam volna meg.

A ház üres volt. A szolgák magok is mintegy csodálkozva jöttek-mentek, hogy nem kell többé feszélyezniök magokat. Minden ablakot kinyitottak, és a májusi nap szabadon játszhatott a szobákban, hol minden szép rendben állt. Nem elhagyatottság volt ez, csak távollét! Két hóig! Ez hol nagyon hosszúnak, hol nagyon rövidnek tetszett nekem. Úgy hiszem, szerettem volna — annyira szükségét éreztem annak, hogy magamé lehessenek — ha soha véget nem ér ez a múlt-kony szabadság.

Másnap is visszajöttem, és a következő napokon is: ugyanazon csönd, és ugyanazon biztosság érzete. Összejárkáltam az egész házat, végigsétáltam a kertnek minden útját: Magdaléna mindenütt jelen volt. Annyira fölbátorodtam, hogy szabadon foglalkoztam emlékével. Ablakára néztem, és ott láttam szép fejét. Hallottam hangját a kert útain, és dudolni kezdtem, hogy föltaláljam mintegy visszhangját bizonyos románczoknak, melyeket ő a szabadban szeretett énekelni, s melyeket a szellő oly légiesekké tett és a lombok rezgése kísért. Újra láttam szemem előtt ezer oly dolgot, melyekről azelőtt nem vettem tudomást nála, vagy melyek nem tűntek föl nekem: bizonyos mozdulatát, mely jelentéktelen semmiség volt és most bájosnak tetszett, — elragadónak találtam a kissé hanyag módot, a hogyan hátul összefonta haját, nyakszirtjénél föltűzve s közepén mint egy fekete kévét megkötve viselte. Öltözékének vagy modorának legkisebb sajátosságai, kedvelt exotikus illatszere, melyről behunyt szemmel fölismertem volna, minden de minden, így még utóbbi idő óta kedvence színe is, a kék, mi oly jól állt neki és oly ragyogóan

kiemelte tiszta fehérségét: mindez meglepő világossággal éledt föl most bennem, de másnemű izgatottságot okozva nekem mint jelenléte, olyat, minőt az eltűnt kedves dolgok után való bánat szokott, melynek jól esőn adjuk át magunkat. Rendrendre, nem valami nagy hévvel ugyan, de szünni nem akaró elérzékenyüléssel engedtem belemerülni magam e visszaemlékezések árjába: mindössze ennyi vonzóerő maradt meg számomra utána majdnem életelevenen, és két hét sem telt el elutazásuk után, a Magdaléna elhatalmasodó emléke nem hagyott el többé.

Egy este fölmentem Olivérhez, és mint rendesen elhadtam a Magdaléna szobája előtt. Gyakran találtam ajtaját kitérve a nélkül, hogy egyszer is eszembe jutott volna, hogy oda behatoljak. Ez este azonban hirtelen megálltam előtte, és némi habozás után, mely épen annyira új aggályok miatt vett erőt rajtam, mint a milyen újak voltak most összes gyötrő többi érzelmeim, valósággal kísértésnek engedtem és beléptem oda.

Már majdnem egészen sötét volt ott. A néhány régi butordarab sötét fáját alig lehetett megkülönböztetni már, az aranyos diszítványok gyöngén csillogtak. Tompa színű szövetek, lebegő mousselineek, egész csoportja a halvány és szelid tárgyakkal, mintegy valamilyes könnyed szürkülettel és fehérséggel vonták be az egész szobát, végtelen nyugalom és magábavonultság hatását gyakorolva. Enyhe levegő áramlott be a virágzó kert illatárjával, de mégis mindenképp egy finom illat honolt itt, mely minden másnál jobban hatott rám, a Magdaléna elűzhetetlen emlékének szelleme gyánált. Az ablakig mentem: itt szokott Magdaléna tartózkodni, leültem egy kis alacsony hátú karszékre, mely ülőhelyül szolgált neki. Ott maradtam pár percig, a legélénkebb aggály martalékául, akaratom ellen visszatartva a vágy által, hogy élvezzem azon benyomásokat, melyek ujdonsága oly fölségesnek tetszett nekem. Nem nyúltam semmihez, a világ minden kincséért sem mertem volna érinteni a körültem levő tárgyakat, még a legkisebbiket sem. Csak álltam mozdulatlanul és csak arra ügyelve, hogy minél inkább leküzdjem ez indiserét hevületet; oly görcsösen, oly gyorsan, s oly hallhatóan vert szívem, hogy mindkét kezemet mellemre szorítottam, hogy elfojtsam a mennyire lehetséges, ezt a nyomasztó dobogást.

Egyszerre meghallottam a folyosókon az Olivér gyors, száraz lépteit. Csak annyi időm maradt, hogy az ajtóhoz surranjak; ő már ott állt.

— Vártalak, — szólt elég egyszerűen, hogy meggyőzőn vagy arról, hogy nem látott kijönni a Magdaléna szobájából, vagy hogy nem talált semmi különöset benne.

Nagyon elegánsul volt öltözve, könnyű és bőszabású ruha volt rajta, melyet különösen kedvelt, főleg nyáron; kissé pongyolán kötött nyakkendőt viselt. Könnyed magatartással, fesztelenül mozgott e bő ruhákban, melyekben perczre holmi különöz idegen ifjúnak tetszett, mintha angol vagy kreol lett volna.

Izlése sohasem tévedt s ez izlés ösztöne készítette, hogy így öltözzék. Sajátosan egyéni bájt kölcsönzött ez neki, bár én, ki épen úgy ismertem jó oldalait, mint gyöngeségeit, nem mondhatnám, hogy nagy dolgot csinált volna az egészből, noha valóságos tanulmány tárgyává tette. Úgy gondolkozott, hogy egy öltözék összeállítása, a színárnyalatok megválasztása, a ruha arányai, nagyon komoly tényezők egy úri ember egész viselkedésében; de mihelyt egyszer fölvette az öltözéket, nem gondolt többé véle, és igazságtalanság lett volna azt tenni föl róla, hogy azon időn túl is foglalkozott ruhájával, melyet annak elmés összeállítása igényelt.

— Menjünk a boulevardra, — szólt karonfogva engem. — Kérlek, kísérj el. Mindjárt sötét lesz.

Gyorsan ment, és úgy vont magával, mintha ideje ki lett volna szabva. A legrövidebb útat választotta, átsuhant az elhagyott útakon és egyenesen azon fasorokba vitt, hol a közönség szokott sétálni nyáron alkonyatkor. Meglehetősen sokan voltak ott, ott volt e kis városnak színe-java, egész előkelősége, születési és pénzaristocrátiája. Olivér föltartóztathatatlanul belesiklott a tömegbe, kémlő szemekkel fürkészve, titkos türelmetlenségtől égve, mi annyira elfoglalta, hogy megfeledkezett jelenlétemről. Egyszerre meglassította lépteit, erősebben belekapaszkodott karomba, mintha erőt akarna kifejteni arra, hogy visszafojtson magába valami kítőrni akaró gyermekes hevületet, mely bizonyára tapintatlan szelkesedés lett volna. Megértettem, hogy megtalálta, a kit keresett.

Két nő közeledett felénk, a fasor szélén és elég titok-

zatosan fődve a szilfák alacsony boltozatától. Az egyik fiatal volt és föltünően csinos; iménti tapasztalataim képessé tettek, hogy immár itélni tudjak ily kényes ügyben; nem csalódtam többé. Észrevettem mily discret könnyedséggel tapossák apró léptei a fák körül elterülő pázsitot, mintha csak puha, gyapjú szőnyegen lépdelne. Merőn nézett ránk, kevesebb bájjal mint Magdaléna, de több elszántsággal, mint mennyit amaz valaha kifejtteni mert volna, és már messziről készült szokatlan mosolyal viszonzni Olivér köszöntését. Ez a köszöntés a lehető legközelebről volt váltva, mindkét részről kissé hanyag bájjal; mihelyt a fiatal szőke, még mindig mosolygó arc eltűnt kalapjának csipkéi közt, Olivér merész kérdő arc kifejezéssel fordult felém.

— Ismered X.-nét?

Egy olyan nevet mondott, melyet olykor emlegetni halottam azon körökben, hova nénémet néha elkísértem. Természetesnek találtam tehát, ha Olivér be volt neki mutatva; egész naivúl meg is mondtam neki.

— Valóban, — felelte ő — táncoltam vele egy este, most télen, és azóta . . .

Félbeszakította szavait, majd kis szünet múlva folytatta:

— Kedves Domokos, nekem, tudod, nincs sem atyám, sem anyám; én nagybátyámnak csak unokaöcscse vagyok és erről az oldalról nem várhatok több szeretetet, mint a menynyi megillet, vagyis igen csekélyke családi részt abból a gyöngédségből, mi unokanővéreimet illeti meg joggal. Szükségem van hát rá, hogy szeressen valaki, és pedig másként, mint pusztán iskolapajtást . . . Ne tiltakozzál; hálás vagyok, a miért úgy ragaszkodol hozzám, és bizton hiszem, hogy ezután sem vonod meg tőlem e ragaszkodást, bármi történjék. Mondhatom, hogy engem is föltétlen vonzalom csatol hozzád. Szóval érteni fogod, ha kissé langyosaknak találok azon nagyrabecsült vonzalmakat, melyekben részesülni szerencsés vagyok. Ezelőtt két hónappal egy este, a bálban körülbelül ugyanezen dolgokról beszéltem annak a nőnek, kivel imént találkoztunk. Eleinte csak mulatott rajta, nem látott benne egyebet, mint egy gymnázista panaszkodását, kinek terhére van az iskola; de mivel szilárdan el voltam tökévelve rá, hogy komolyan vegyék szavaimat, mikor komolyan akarok beszélni és mivel bizonyos voltam a felől, hogy

elhiszik nekem, ha erősen akarom, így szóltam e nőhöz: «Nagysád, ha tetszik önnek, tekintse kérésnek, a mit mondtam; máskülönben tekintse panasznak, melyet nem fog hallani többé!» Legyezőjével kétszer rám legyintett, kétségkívül azért, hogy félbeszakítson; de nem volt több mondani valóm számára és hogy ne hazudtoljam meg magam, azonnal elhagytam a bált. Azóta megtartottam szavam, s egyetlen egy szóval sem szolgáltatam neki alkalmat arra, hogy azt hihesse, hogy akár a legcsekélyebb reményt táplálom, akár a legcsekélyebb kétség lakozik bennem. Nem fog többé sem panaszkodó, sem esdő szót hallani tőlem. Érzem, hogy ebben az esetben lesz erőm kitartani és várni fogok.

Miközben így beszélt, nagyon nyugodtnak látszott Olivér. Egy pár kissé hevesebb mozdulat, bizonyos rezgés hangjában volt az egyetlen észrevehető jel, mely elárulta benső megindultságát, ha ugyan meg volt indulva szíve mélyén, a miben kételkedem. Mi engem illet, én igazi, mély aggodalommal hallgattam. Annyira újak voltak előttem e szavak, vallomásai oly különös természetűek, hogy első perczben csak erős zavarba jöttem, mint mikor valamely teljesen érthetetlen eszmével állunk szemben.

— És aztán — szóltam, nem találva egyéb feleletet, mint a naiv csodálkozásnak e fölkiáltását.

— És aztán? ezt akartam veled tudatni Domokos, ezt, és nem egyebet. Majd ha te is azt kívánod tőlem, hogy meghallgassalak, megteszem.

Erre még rövidebben feleltem, gyöngéd kézszorítással és elváltunk.

Olivér vallomása úgy hatott mint minden igen hirtelen vagy igen erős leczke: ez a részegítő ital elszédítette fejemet; sok heves töprengésembe került, míg föl tudtam fejteni azon hasznos vagy káros igazságokat, melyek ily fontos vallomásokban rejlettek. Azon a ponton, a hol én álltam, ki alig mertem megindultság nélkül ejteni ki a szív nyelvének legártatlanabb és legszokottabb szavait, az én legmerészebb képzelődéseim sem merték volna soha magoktól túllépni egy önzetlen és néma érzelem fogalmát. Ily kezdetleges pontról jutni el azon szilaj föltevésekhez, hova az Olivér merészsége ragadott magával, a teljes hallgatásból azon fesztelen modorba csapni át, a hogyan ő beszélt egy nőről,

végre követni őt a végpontig, melyet czélul tűzött ki magának: mindez elegendő volt arra, hogy pár óra alatt sokat öregedjem. Mégis megtettem ezt a rémületes ugrást, de leírhatatlan irtózáttal és szédüléssel; és a mi leginkább ámulatba ejtett, mikor már elértem a tisztán látásnak azt a kívánt fokát, honnan teljesen megérthettem az Olivér által adott leczkét, ez az a különbség volt, a hogyan az egész ket-
tőnkre hatott, engem hevületbe ejtve, őt pedig, az állítólagos szerelmemt, hideg magatartásra és műértő számításra képesítve.

Néhány nap múlva egy névtelen levelet mutatott nekem.

— Írtok egymásnak? — kérdeztem.

— Ez az egyetlen levél, melyet tőle kaptam; nem feleltem.

A levél körülbelől így szólt:

„Ön gyermek, ki úgy akar cselekedni mint egy férfi és kétszeresen téved, ha idősíteni kívánja magát. A férfiak, akármit is fog ön tenni, mindig jobbak vagy rosszabbak lesznek mint Ön. Sajnálatra méltónak vélem Önt, mert egyedül áll, és eléggé becsülöm Önt, hogy elhígyem, hogy Önnek szenvedést okoz, egy örökös és gyöngéd jó barátság nélkülözése; de jobban tenné, ha őszinte szívvel beszélne a helyett, hogy egy napon hirtelenében kiöntse szívét valaki előtt, a ki méltányolni tudja Önt, s aztán teljesen elhallgasson. Sem azt nem látom be, mi jót tettem önnek azzal, hogy meghallgattam vallomásait, sem azt, mi czélja lehet Önnek azzal, hogy vonakodik megújítani azokat. Önben igen sok a meggondolás, korához mérten, melynek pedig a naivság egyetlen vonzó ereje és egyszersmind mentsége; és ha Ön annyira tudna odaadó lenni, mint a mennyire tud hidegvérű lenni, érdekesebb és mindenekfölött boldogabb lenne.»

E szórványos őszinteségi rohamai ellenére, melyeknek szeszélyből engedett, csak félig voltam beavatva az Olivér dolgaiba. Bár majdnem egyidős voltam vele és kétségkívül sok pontban fölötte álltam, kissé fiatalnak talált, mint mondta, azon tervekhez, melyeket mihez tartását illetőleg lelkében forgatott. Alig tudtam helyeselni már a legelső lépéseit is azon az úton, melyen önszeretetének vagy gyönyörének teljes kielégítéséhez eljutni remélt. Mindig oly nyugodtnak, oly meggondoltnak láttam, mindenre késznek, kissé hideg és mégis szeretetreméltó arczával, mindenkit kihívón bántó tekin-

tetével, a ki nem tartozott barátai közé; azzal a futó és elragadó mosolylyal, melyet oly jól tudott szükség szerint, hol hízelgésre, hol fegyverül használni. Egy csöppet sem volt szomorú s nem volt sokkal szórakozottabb, még azon körülmények közt sem, midőn a saját beismerése szerint, rendíthetlen önbizalmának oka lehetett volna meginognia. Fölbosszankodása mindössze csak az által árulta el magát, hogy ingerlékenyebb lett, és csak az volt eredménye, hogy úgyszólván aczélozotabb rugót kölcsönzött merészségének.

— Ha azt hiszed, hogy boldogtalanná leszek miatta, csalódotl — mondta kevéssel ezután, egy oly perczen, midőn múló habozás vett rajta erőt, és mintegy tetszelgett benne, hogy gonosz ellenségeskedés kifejezése áradjon el szavain. — Ha egyszer szeretni fog, előbb utóbb, ám jó. Más különben...

— Más különben? — kérdeztem tőle.

A nélkül, hogy felelne, megforgatta és subogtatta feje körül a kezében tartott kis nádpálczát, mintha ketté akart volna vágni valamit, a mint a levegőt hasította. Aztán, folytatva az ür csapkodását, rendkívüli heveséssel, hozzátette:

— Ha csak ki tudnék szeméből egy igent, vagy egy nemet olvasni! Nem ismerek semmi más szemet olyan kínozót, sem olyan szépet, kivéve az unokánővéreim szemeit, csak hogy ezek nekem mit sem mondanak.

Egy más alkalommal, egy más természetű eset visszaadta őt önmagának. Érzékeny, izgatott, könnyedén föllengző lett, és mindenkép sokkal természetesebb. Bizonyos szelid lágyság vett rajta erőt, beszédjében és mozdulataiban, miből, bármily discretül nyilvánult is az, meglehetősen tájékozódhattam a felől, mint javultak kilátásai.

— Egészen bizonyos vagy felőle, hogy szereted? — kérdeztem végül, mert arra, hogy követelőleg léphessen föl, teljesen elengedhetetlennek véltem ezt az első föltételt, melyről pedig kételkedtem, ha meg van-e nála?

Olivér merőn szemem közé nézett, és mintha kérdésem az együgyűség vagy örültség netovábbjának tetszett volna előtte, oly gúnyos, kihívó nevetésben tört ki, mi elvette kedvem a társalgás folytatásától.

Magdaléna távolléte a kitűzött ideig tartott. Néhány nappal hazajövele előtt, a mint rája gondoltam — a mit egy perczen sem mulasztottam el — szemlét tartottam ma-

gamban azon változásokon, melyeken elutazása óta átmentem és elámultam rajtok. Titkoktól nehéz szívvel, merész gerjedelmektől fölkaavart lélekkel, mielőtt bármit ismertem volna, tapasztalatoktól terhelt elmével, röviden szólva, egészen másnak láttam magam, mint a minő távozásakor voltam. Igyekeztem meggyőzni magam a felől, hogy e változás segítségemre lesz azon bizarr hatalom csökkentésében, melyet Magdaléna fölöttem gyakorolt, és a romlottságnak az a könnyed árnyalata, mely teljesen ártatlan érzelmeimen előmlött, mintegy bizonyos arcátlanságra képesített, azaz épen elég vakmerővé tett arra, hogy nagyobb mérvű remegés nélkül tudjak Magdaléna elé lépni.

Julius vége felé jött meg. Messziről hallottam a lovak csengőit, és a gyertyánfalombok zöld hátterén, a portól egész fehéren tünt föl a postakocsi, mely a kerten keresztül, a verandalepcsőig hozta őket. Először is a Magdaléna kék fátylát pillantottam meg, a kocsi ablakában lebegve. Könnyedén kigrott a leánya a kocsiból és Olivér nyakába borult. Éreztem két kis kezének élénk és testvéri szorításán, melyeket oly odaadó szivességgel tett kezeimbe, hogy álmaim megtestesülése visszatért; majd az idősebb nővér bizalmasságával karonfogva Olivért és engem, egyenlően támaszkodva mindkettőnkre és mint igazi napsugarat hintve mindkettőnkre egyenes és nyílt tekintetének tiszta fényét, egy kissé látható fáradtan fölhaladt a szalonba vezető lépcsőkön.

Ez este csupa ömlengéssel telt el. Magdalénának annyi mondani valója volt! Szép vidékeket látott, annyi új dolgot fedezett föl, új szokásokat, eszméket és ruházatot. Zajgó emlékektől túltelt lelkének első áradásában, mi rendet sem tartva, mohó sietséggel beszélt, mint a ki türelmetlenül néhány percz alatt akarja közölni mindazt a benyomást, mit két hó alatt szerzett. Időnként meg-megállt, kifáradva a beszédben, mintha abba fáradt volna bele, hogy ismét föl-mászott és lejött azon hegyi úton, hova elbeszélése vezetett. Végig húzta kezét homlokán, szemein, visszasimította halántékairól tömött haját, mit az úti por és szél kissé fölborzolt. Azt lehetett volna mondani, hogy ez a kézmozdulat, milyent az szokott használni, ki járás közben kihevült, fölfrissítette emlékezőtehetségét is. Kereste a neveket, időpontokat, folyton elvesztette és újra megtalálta útjok irányának

összebonyolodott szálait; majd hangosan fölkaczagott, ha elbeszélésébe teljesen belezavarodva, a Julia tiszta és biztos emlékezőtehetségét kényszerült segítségül hívni. Csakúgy áradt belőle az élet, a tanulás gyönyöre és kielégített kíváncsiság. Bár meg volt törve a kocsin tett hosszú úttól, megmaradt még benne a folytonos helyváltoztatásból a gyors mozdulatok megszokása: egymásután tízszer is fölállt, tett-vett, máshová ült, kitekintett a kertre, üdvözlő pillantást vetett a bútorokra, viszontlátott tárgyakra. Néha ránk nézett, Olivérre és rám, figyelmesen, hogy mintegy megbizonyosodjék, fölismeri-e magát és biztosabb legyen hazatérte, köztünk levése felől; de akár mert mindkettőnket kissé megváltoztatnak talált, akár mert két havi távollét és annyi új arc látása elszoktatta a mienktől, vonásain valamilyes határozatlan meglepetést láttam kiülni.

— Nos hát! — szólt Olivér, — ránk ismersz-e?

— Nem egészen — felelt naivul; — másoknak láttalak távollétem alatt.

Én egy karosszékben ültem odaszegeződve. Csak néztem őt, csak hallgattam őt, s bármit is gondolt ő felőlünk, azon változás, mit én fedeztem föl benne, egészen másképen volt reális, mindenestre föltétlenebb volt, ha nem is mélyebb.

Megbarnúlt. Könnyedén napégette arcszínje életteljesebb lett a szabad levegőn tartózkodástól, s mintegy a nap-sugár visszfénye és melege aranyozta be. Tekintete gyorsabban járt körül, arcza kissé megsoványodott, szemei mintegy kitágultak a túlaradó élet erőfeszítésétől és a széles, távoli láthatárok felölelésétől. Hangja, mely mindig behízalgő volt, oly zengzetességgel, mintha gyöngéd szók kifejezésére látszott alkotva lenni, valami új, teljesebb csengést nyert, mitől érettebbé vált. Járása is javult, szabadabban mozgott; lábai megkisebbedtek, a nehéz úton való hosszas gyalogolásoktól. Egész egyénisége mintegy vesztett térfogatából, miközben szilárdabb és határozottabb jelleget nyert, és úti ruhája, mely pompásan állt neki, betetőzte ezt a finom és mégis oly erős átváltozást. Egy megszépült Magdaléna volt ez, kit átalakított a függetlenség, az élvezet, a meglepetéseknek kitett életmód ezer meg ezer váratlan élménye, minden erejének folytonos kifejtése, a több tevékenységet tanusító és megkívánó dolgokkal való érintkezes, és a nagyszerű természeti szépsé-

gek szemlélete. Visszahozta gyönyörű lényének egész üde fiatalságát, de már kissé megizmosodva, előkelőbbé, hatalmasabbá váltan, mi fejlődést jelzett szépség tekintetében, de egyszersmind bizonyára azt is elárulta, hogy ő döntő lépést tett előbbre az élet útján.

Nem tudom, ha akkor számot adtam-e mindarról magamnak, mit itt most önnek elmondok; csak azt tudom, hogy mind jobban és jobban nyilvánulni éreztem fensőbbiségét velem szemben; és még soha sem mértem meg oly biztosan, és oly izgatottsággal azt a roppant távolságot, mely egy majdnem tizennyolcz éves lányt egy tizenhétéves tanulótl elválaszt.

Egy másik, még alaposabb jel is fölnyithatta volna szememet már ez este.

Volt a csomagok közt egy bámulatos szép rhododendron bokréta is, egy valósággal gyökerestől kitépett tő, melyet egy gondos kéz, a hegyi víztől még nedves mohával és havasi növényekkel vett körül. Ezt az oly messziről hozott virágot, D'Orsel úr különös gondjaiba látszott venni; mint Magdaléna mondta a *** csúcsra tett kirándulás emlékéül küldte egy úti társuk, kit úgy említettek futólag, mint szeretetreméltó, udvarias és előzékeny embert, telve figyelmességgel D'Orsel úr iránt. Midőn Julia szétbontotta a bokréta boritékját, egy névjegy hullott ki belőle. Olivér ezt látva, gyorsan fölkapta, párszor megforgatta, hogy mint egy külsejéről mondjon ítéletet, aztán egy nevet olvasott le róla: De Nièvres Alfréd gróf.

Senki sem látszott ügyet vetni a névre, mely szárazon hangzott a teljes és szándékos csöndben. Magdaléna egyáltalán nem látszott azt hallani. Julia arcza kifejezéstelen maradt. Olivér hallgatott. D'Orsel úr pedig fogta a névjegyet és összeszakgatta. A mi engem illet, kinek leginkább állt érdekében, hogy ennek az utazásnak legcsekélyebb körülményeiről is szabatos értesülést nyerjek, mit mondjak magamról? Szükségét éreztem annak, hogy boldog legyek: ebben áll a titka sok oly elvakultságnak, mely még az enyémmel is kevésbé érthető.

Magdaléna közt, ki már szinte kifejlett nő volt, és amaz alig emancipálódott növendékifjú közt, minő én voltam, az ő fiatalságának bája és az én serdülő éveim közt, számtalan

ismert vagy ismeretlen, szembetünő vagy rejtett, meglevő, vagy ígérkező akadály emelkedett. Mindegy, én makacsul ragaszkodtam hozzá, hogy egyet se lássak. Bánkódtam Madeleine után, kívántam, vártam őt, és elképzelheti, hogy elutazása óta nem egyszer átkoztam a lázadás nyomorúlt szellemét, mely a legirigylendőbb és a legkevésbé szándékolt szolgaság ellen ingerelt. Végre visszajött, nyájassága elragadt, bájoló lénye megejtett varázsával; bírtam őt; és mint az, kinek hirtelen erős fény zavarta meg látását, nem láttam semmit azon zavart vakító fényen kívül, mely egészen elkápráztatott.

A józan ész e hiánya, vagy mondjuk, e teljes elvakultság következtében, úgy elmerültem a következő hónapokban, mintha a végtelenségbe jutottam volna bele. Képzelden el egy igazi tavaszt, mely hirtelen állt be és már is nagyon heves, — egy oly tavaszt, mely mint minden későn érkezett évszak, telve mosolygó visszasságokkal, buja virágzással, meglepetésekkel és tökéletes gyönyörűséggel. A mily szorosan magamba zárkóztam, e hirtelen ébredés megtörténte előtt, mely magának a gyermekornak zsibbadtsága között lepott meg egyszerre, épen oly gyorsasággal kezdtem most kitárni lelkemet. Nem kérdeztem, ha szabad-e fölajánlanom magam, föltétlenül odaadtam magam pazar túlaradásával, mindannak, a mi bennem igazán intelligens, a mi legjobb, és mindenekfölött lobbanékony volt. Nehezen tudnám helyesen festeni le önmek a teljes önzetlenség e ritka és rövid pillanatát, mely mentségemül szolgálhat, ha azóta viszont annyiszor rabul estem az önzés rohamainak, s melynek tartama alatt egész életem áldozatként égott és lángolt a Magdaléna lábai előtt, tisztán és csakis nemes hajlamoktól illatozva mint az oltár tüze.

Újra kezdtük régi szokásainkat. És e régi keretet egy új élet bámulatos fénye tette most szebbé. Csodálkozva tapasztaltam mennyire másnak talállok most mindent, mennyire képes egyetlen egy befolyás megváltoztatni a dolgok physiomiáját elannyira, hogy ifjú életet öntsön abba, a mi végleg korhadtnak látszott, vidámsággá deritse föl a komor mogorvaságot is. Az összejövetelek rövidek voltak, az esték melegek. Már nem ültünk bent a szalonban. Vagy a kert fái alatt töltöttük az időt, ha a városban maradtunk, vagy ki-

mentünk a mezőre s a nedves rétek szélén sétáltunk lassan mindannyian. Néha Juliának nyújtottam ilyenkor karomat. Az öregek utánunk jöttek. Beállt az éj s vele hosszas csend szállt közénk, meg-megszakítva beszélgetésünk, mint szokott az ily bizonytalan órákban, midőn gyéribbé és halkabbá válik a szó. A láthatár alján a város látszott sötét körvonalaival; a harangok és az ósdi harangjátékok hangjai kísérték e németes szellemű sétáinkban, melyek alatt én ugyan nem játsztam Werther szerepét, de bizton hiszem, hogy Magdaléna fölért volna Charlotteal. Én nem beszéltem neki Klopstockról, és kezem soha nem érintette az övét másként, mint testvérét.

Éjjelenként dühvel folytattam az írást, mert semmit se tettem többé félig. Néha úgy tetszett, mintha remekművek fogamzanának meg fejemben, annyi ábrándos képzelődés forogtága zúgott végig agyamon. Egy oly erőnek engedelmesskedtem, mely teljesen fölülállt akaratomon, miként mindazon erők, melyeknek ez idő szerint rabja voltam. Ha e napoknak emlékeivel együtt, a legcsekélyebbet is megőriztem volna azon tudatlanságból, mi oly széppé és oly terméketlenné tette ez időt, úgy azt mondanám, hogy az a különös tehetség, a maga mindig uralkodó és sohasem alárendelt, egyenlőtlen, fegyelmezhetetlen, könyörtelen jellegével, mely tetszése szerint szállt meg s épen úgy szállt is el, a csalódásig hasonlított ahhoz, mit a költők ihletnek neveznek és a Múzsában személyesítnek meg. Parancsoló volt és hűtlen: két oly jellemző vonás, melyek azt hitették el velem, hogy az igazi tehetségeknél jelentkezni szokott ihlet ez, mignem aztán később megértettem, hogy ennek az engem látogató geniusnak, kinek azelőtt annyi gyönyörűséget, és aztán annyi csalódást köszönhettem, nem volt más köze a Múzsához, minthogy szintén nagyon állhatatlan és nagyon kegyetlen volt.

E szívemet és lelkemet így emésztő kettős létben élés érthetetlen gyanús lényné változtatott át. Éreztem ezt. Nem egy veszély fenyegetett miatta; iparkodtam elejét venni e bajnak és eljöttnek hittem a pillanatot, hogy egy értéktelen titok lerázása által megmentsek egy értékesebbet.

— Furesa, . . . — felelt rá Olivér; — hova vezet majd ez téged? . . . Különben jól teszed, ha kedved telik benne.

Mindössze ennyit válaszolt s e szavaiban meglehetősen sok lenézés és talán sok csodálkozás is foglaltatott.

Ily elszóródások közt tanulmányaim úgy haladtak, a hogy lehetett. A szerencsés véletlen tovább is annyira kegyelt, hogy sikert sikerre arattam, de én megvettem őket, összehasonlítva őket azon magas röptű érzelmekkel, melyek oly kicsiny ifjút csináltak belőlem és, a mint képzeltem, oly nagy szívet. Időnként azonban kívülről is kaptam egy-egy ösztönzést, mely e sikereket kevésbé megvetendőkké tette előttem. Azon naptól fogva, midőn megváltunk egymástól, Ágoston soha sem veszített el szemé elől. A mennyire tehette, folytatta a távolból Tremblesban megkezdett tanításait. Azzal a fensőbb-séggel, mire őt, a legnehezebb oldalairól és legnagyobb szinpadán megkezdett életnek tapasztaltsága jogosította, és azon szellemi haladás arányában, melyet tanítványánál is föltételezett, rendre-rendre emelte tanácsainak hangját. Oktatásai majdnem egykorú férfiak közti beszélgetésekké emelkedtek. Keveset szólt magáról, mindössze pár általánosságban tartott phrasist, meg legfőlegb ennyit tudatott, hogy dolgozik és nagy akadályokra talált, de reméli, hogy lefogja győzni azokat. Néha egy röpke kép, futó tekintet a nagyvilágra, az őt környező eseményekre és becsvágakra, következett levelében az egészen személyes vonatkozású bátorítások után, hogy mintegy előre kipróbáljon és előkészítsen azon gyakorlati leczkékre, melyeket később a legbrutálisabb valóságok részéről, hogy kapni fogok, bizton várhattam. Érdeklődött tetteim és gondolataim iránt, és mindegyre kérdezte, mit határoztam végre, hogy teendő leszek, ha egyszer odahagyom a vidéki életet.

— Úgy hallom, — írta, — hogy ön első az osztályában. Helyesen. Ne kicsinyelje ezt az előnyt. Az iskolai versengés első naiv formája annak a becsvágnak, melylyel később meg fog ismerkedni az életben. Szokjék hozzá, hogy megtartsa az első helyet, és ragaszkodjék is hozzá, a végből, hogy aztán sohse legyen megelégedve magával később, ha valami véletlen következtében csak a második helyet foglalta el. Mindenekfölött pedig ne csalatkozzék tetteinek rugójában és ne téveszsze össze a dolyföt annak szerény érzetével, mire képes ön. Mindenben, különösen a szellemi dolgokban, csakis azt tekintse: mennyire magasztos a cél, melyet kitűzött magának, mennyire áll attól távol, és mennyire múlhatatla-

núl szükséges azt lehetőleg megközelítenie; ez nagyon szerénynyé és egzszersmind nagyon erőssé is fogja önt tenni. Az a lehetetlenség, a mi majd mindenki számára egyformán létezik, hogy elérjük bizonyos ábrándjaink legfelső magaslatát, ön előtt becsülésre és szánalomra méltónak fogja föltüntetni azt az erőfeszítést, melylyel minden derék ember igyekszik a tökéletesbülés felé. Ha ön ehhez közelebb fogja érezni magát mint más, gondoljon arra, mennyi útát kell még önnek megtennie, és ha így aztán csüggedni talál, ez többet fog érni és használni önnek erkölcsi szempontból, mint a hiú elkapatottság.

Különben engedje meg, hogy fölolvassak néhány helyet Ágoston leveleiből: ha hozzágondolja a válaszokat, könnyen megfogja érteni levelezésünk általános szellemét és teljesebben fogja látni, mi volt akkortájt az ő élete és az enyém.

Páris 18...

«Már másfél éve, hogy itt vagyok! Igen, kedves Domokos barátom, másfél éve, hogy elhagytam önt azon kis helyen, hol e szavakkal váltunk el egymástól: A viszontlátásra! Huszonnégy órával később már mindketten neki láttunk a munkának. Kivánom, kedves barátom, hogy ön elégedettebb legyen magával, mint én vagyok magammal. Az élet senki-nek sem könnyű, kivéve azokat, kik csak fölszínesen érintve élik, a nélkül, hogy belehatolnának. Az ilyenek számára Páris a legmegfelelőbb hely a világon, mint a hol a legkönnyebb azt a látszatot elérniök, mintha léteznének. Elég, hogy az árral engedjék magokat ragadtatni, mint az, ki nehéz és gyors folyású vízben úszik; fölötte lebegnek és nem merülnek el benne. Majd eljön az idő, mikor ön is meglátja ezt és tanúja lesz sok olyan sikernek, mely csak a jellem könnyűségének köszönhető; miként tanúja lesz oly catastro-pháknak, melyek meg nem történtek volna, ha komolyabb alapja van az illetőben a meggyőződésnek. Jó minél korábban megbarátkozni azzal, hogy igazi színben lássuk az okokat és eredményeket. Nem tudom minő eszméi vannak minderről, s hogy egyáltalán vannak-e. Mindenesetre nem igen valószínű, hogy helyesek legyenek; az egészben pedig az a legszomorúbb, hogy önnek van igazsága. A világnak egészen olyannak kellene lennie, mint a milyennek ön képzeli. Pedig, ha tudná, mennyire más! Addig is, míg saját maga

ítélhet erről, szokjék hozzá ehhez a két gondolathoz: vannak igazságok és vannak emberek. Ne változtasson soha semmit azon naiv hiten, melyet az előbbiek felől táplál; a mi viszont az utóbbiakat illeti, legyen mindenre elkészülve azon napon, midőn megismerkedik velök.»

«Írjon gyakrabban. Ne mondja, hogy úgyis ismerem életmódját, és hogy semmit sem írhat nekem róla, a mi új lehetne rám nézve. Az ön korában, és az önéhez hasonló lélekben, mindennap akad valami új. Emlékszik arra az időre, midőn megmérgette a fejlődő levélkéket, és megmondta nekem, hány milimétert nőttek egy harmatos éj vagy egy verőfényes nap hatása alatt? Épen így van ez, az ön korában levő ifjúnak ösztöneivel is. Ne csodálkozzék gyors fejlődésén, mely, ha jól ismerem önt, okvetlen meglepi önt és talán meg is ijeszti. Engedje működni azon erőket, melyek önnél korántsem lesznek veszedelmes természetűek; csak arra kérem, mondjon el nekem mindent, hogy ismerhessem önt; engedje olyannak látnom önt, a milyen, és akkor aztán én fogom megmondani, mennyit növekedett. Mindenekelőtt, legyen öntudatlan érzelmeiben. Mi szükség tanulmányoznia azokat? Nem elég, ha megindultságot érez általok? Az érzelmesség csodálatraméltó adomány; azon alkotások sorában, melyeket önnek létre kell hoznia, ritka hatalommá fejlődhetik, de csupán azon föltétel alatt, ha nem fordítja azt önmaga ellen. Ha egy ilyen, mindenekelőtt ösztönyszerű és finom teremtő erőt megfigyelés tárgyává tesz, ha túlon-túl finomkodik, vizsgálódik, ha az érzelmesség nem elég önnek, hanem még annak mechanizmusát is tanulmányoznia kell, ha a megindultság közepett a megindult lélek szemléletében talál leginkább élvet, ha oly convergens tükrökkel veszi magát körül, hogy a végtelenségig sokszorozza lelkének képét, — ha az emberi elemzést az isteni adományok közé vegyíti — ha érzelmesből érzékivé válik ön: az ilyen perversitásoknak nincsenek határai és figyelmeztetem, hogy ez igen komoly baj. Van az ókornak egy bájos meséje, melyet sok mindenre lehet vonatkoztatni és melyet figyelmeibe ajánlok. Narciss szerelmes lett a saját arczába, nem tudta szemét elfordítani róla, nem bírta azt megfogni és behalt magába abba az illuzióba, mely úgy elbűvölte őt. Gondoljon erre, és midőn eljön az idő, hogy magát cselekedni,

szenvedni, szeretni és élni fogja látni, bármennyire vonzó is legyen saját magának ez árnyképe, forduljon el tőle.»

«Unatkozik, mondja ön. Ez annyit jelent, hogy szenved: az unalom csak az üres lelkek, és a semmi által meg nem sebezhető szivek számára való; de mitől szenved? Megmondhatja-e? Ha ön mellett lennék, megtudnám. Ha följegósított volna arra, hogy határozottabban kikérdezhessem, megmondanám, mit gondolok. Ha nem csalódom és ha igaz, hogy ön maga sem tudja, mitől kezdett szenvedni, ez annál jobb, mert annak a jele, hogy szive megtartotta mindazt az ártatlanságot, melyet elméje már elveszített.»

«Ne kívánja, hogy én magamról beszéljek; ez az én magam mostanáig semmi sem. Ki ismeri önön kívül? Valóban senkit sem érdekel. Dolgozik, küzd, egy csöppet sem kíméli magát, alig szórakozik, néha remélget, és mindezek ellenére sem szünik meg akarni. Elég-e ennyi az üdvösségre? Meglátjuk . . .

Olyan negyedben lakom, hol ön valószínűleg nem fog lakni, mert módjában lesz választani. Mindazok, kik mint én, a semmiből indulnak ki, hogy valamivé legyenek, oda telepednek, hol én vagyok, a könyvek városába, egy elhagyatott zúgba, melyet négy vagy ötszázadnyi hősiség, fáradtság, nyomor, önfeláldozás, füstbe ment remény, öngyilkosság és dicsőség szentelt meg. Nagyon szomorú és nagyon szép hely ez. Ha szabadon választhatok, se választottam volna mást. Ne sajnáljon hát, ha itt élek; nekem való hely ez.»

«Írni kezdett: ennek így kellett történnie. Hogy titokban tartja környezetete előtt, ezt a féltékenységét értem és annál inkább köszönöm, hogy előttem föltárta e titkát. Mikor majd elérkezik annak ideje, hogy a bizalmas megnyilatkozásnak ezt a szükségét fogja érezni, küldje el nekem azon töredékeket, melyeket a nélkül közölhet velem, hogy fölöttébb megriadjon miatta első írói szemérme . . .»

«Szintén örömmel venném, ha arról is hírt hallhatnék, mi lett azon barátjából, kit már alig említ többé. Az az arckép, melyet róla rajzolt nekem, elbűvölt. Ha jól értettem önt, a rossz tanulók legkedvesebbike lehet ez. Az életet könnyű és csillogó oldalairól fogja tekinteni. Tanácsolja neki ebben az esetben, hogy becsvágy nélkül éljen, mert, ha becsvágai lennének, azok a legrosszabb fajtájúak volnának.

És mondja meg neki, hogy csak egy tenni valója van: az, hogy boldog legyen. Megbocsáthatlan hiba lenne, ha ábrándokat elegyítne oly prózai élvezetek közé és ha azt, mit ön ideálnak nevez, vegyítne merő hiúság után való vágyakozásaiba . . .

«Az ön Olivérje nem kelt bennem ellenszenvet, de nyugtalanít. Nyilvánvaló, hogy ez a koránérett, positiv, elegáns, elszánt ifjú tévútra juthat és elhaladhat a boldogság mellett, a nélkül, hogy sejténé. Neki is meg lesznek a maga phantasmagoriái és lehetetlenségeket fog magának teremteni. Minő örütség! Szeretem hinni, hogy van szíve, de mire fogja használni? Nincs-e ennek a Cherubinnak, ki donjuani szerepre vágy, két unokanővére, mint ön említette? . . . De megfeledeztem róla, mikor azt a két szót leirtam, hogy ön talán még egyiket sem ismeri közülök. Az irodalom tanára megengedte-e már önnek, hogy Beaumarchaist és Molière *Don Juan*ját olvassa? A mi Byronét illeti, abban kétkedem, és nem vallja semmi kárát, ha az utóbbival még vár kissé . . .»

Több hónap telt el minden baj nélkül; a tél közelgett már, midőn Magdaléna arcán egy árnyat, valami olyan aggodást véltem észrevenni, mely addig soha nem mutatkozott nála. Szívessége hozzám mit sem változott; épen annyi jóindulat nyilvánult benne, mint azelőtt, de több komolysággal. Neheztelés, vagy talán bánkódás fészkelte be magát közénk, valami, a minek csak hatása volt látható, mintegy első intő jeleként a ránk váró szakadásnak. Bár semmi határozott dolog nem merült föl, mégis a széthangzás, megkülönbözés, egyet nem értés tünetei a magok összeségökben annyira átalakították őt, hogy mintegy valamilyes távollevő lénynyé változtatták és már oly különös bájjal ruházták föl, minő azon dolgok sajátos tulajdona szokott lenni, melyek birását az idő, vagy a belátás elvitatja tőlünk, s melyek elmúlnak tőlünk. Hallgatagsága, hirtelen el-elvonulása, gyakran ismétlődő zárkózottsága által, minden erőszakos szakítás kerülésével, szép csendesen mind inkább eltávolítva egymástól, arra látszott törekedni rendkívüli kimérettel, hogy szétoldogassa azon kötetlekeket, melyeket életmódunk meghittsége igen szorosra fűzött. Korára gondoltam; összehasonlítottam több asszonynyal, kik nem voltak sokkal idősebbek nálánál. Egyszerre csak egy elfeledett emlék, egy idegen név, melyet csak egy-

szer hallottam, szóval egy positiv és fenyegető sejtés nyilalt át szivemen; aztán ez az éles fájdalom magától elmúlt, a biztosságérzet legcsekélyebb visszatértére, hogy egy pillanat múlva újra éledjen a kétségbe nem vonható tény egész gyötrelmével.

Egy vasárnap hiába vártuk Magdalénát és Juliát. Másnap Olivér nem jött iskolába. Három nap múlt el így, minden hír nélkül. Borzasztó nyugtalan voltam. Este egyenesen a Karmeliták utcájába futottam és Olivér után kérdezősködtem.

— Olivér úrfi a szalonban van — mondta a szolga.

— Egyedül?

— Nem, vendég is van.

— Akkor megvárom a szobájában.

Alig tettem pár lépést az Olivér szobájához vivő lépcsőn, meg kellett állanom; heves szívdobogás kényszerített rá. Lejöttem, zajtalanul átmentem az üres előszobán és bemélyedtem egy melléküti fasorba, mely az udvarból a kertbe vezetett. A földszinten levő szalonnak három ablaka nyílt a kertre, a veranda magasságával egy vonalban. Mind-egyik ablak alatt egy-egy köpad állt. Fölmásztam az egyik padra. Az éj sötét volt; senki sem sejtette ottlétem; mohón benéztem a szalonba.

Az egész család együtt volt, teljes számban, beleértve Olivért is, ki egyenes és határozott magatartással, feketebe öltözve állt a kandalló mellett. Két személy ült ott egymással szemben a tűz két oldalán. Az egyik D'Orsel úr volt; a másik egy magas, kifogástalan külsejű úr, még mindig elég fiatal, s feddhetlen előkelőséggel öltözve; egy harminczöt éves Olivér, kevesebb finomsággal és több feszességgel. Kivehettem kissé lassú taglejtését, melylyel szavait kísérte és azt a komoly kellemet, mivel időnként Magdaléna felé fordult. Magdaléna egy munkaasztal mellett ült. Még most is látom őt, a mint himzésére hajtva kissé feje, miközben barna hajának árnyékába merült az arca s egész alakjára rávetődik a lámpák vöröses visszfénye. Julia két kezét térdén nyugtatva, mozdulatlanul állott, nagy, néma szemeit a legélénkebb kíváncsiság kifejezésével szögezve az idegenre.

A mit most elmondtam, arról pár pillanat alatt tájékozódtam. Aztán úgy tetszett, mintha a lámpák kialudnának.

Lábaim ingadozni kezdtek és én a padra estem. Tetőtől talpig iszonyú reszketés fogott el. Zokogni kezdtem, szánalomra méltó fájdalomban és kezeimet tördelve folyton ezt ismételtetem:

— Imádom őt s elvesztettem őt!

VII.

Imádtam őt s elvesztettem őt. Valamivel kevésbé heves rázkódás talán csak félig világosított volna föl e kettős szerencsétlenség egész nagyságáról; azonban De Nièvres úr látása szíven talált s így mindent tisztán láttatott velem. Teljesen megsemmisülve álltam; nem tehettem egyebet, mint-hogy elviseljem ezt a fátumként beteljesedő sorsot, nagyon is átlátva, mennyire nincs jogom bármit változtatni rajta, sem tehetségem, bár egy órával is késleltetni azt.

Mondtam önnek, hogyan szerettem Magdalénát. Mily öntudatlanságig menő meggondolatlansággal és minden remény táplálása nélkül. A házasság eszméje, mely különben ezerszeresen esztelen lett volna, a legtávolabbról sem bátoríthatta naiv hevületeiben e vonzalmat, mely majdnem önmagában talált kielégítetést, a túlaradás szükségének érzetétől fokozódott odaadássá és csupán azért keresett tárgyat kultuszának, hogy legyen, kit imádhasson.

Milyek lehettek viszont a Magdaléna érzelmei: erre szintoly kevésbé gondoltam. Okkal vagy oktalanul olyan közönyt és szenvtelenséget tulajdonítottam neki mint valami bálványnak; azt tétéleztem föl róla, hogy nem vesz tudomást azon vonzalmakról, melyeket másokban maga iránt kelt; így én őt oly elszigeteltségben élőnek képzeltem, mi kielégítette azt a titkos ösztönt, mely elvégre az önmagokkal legkevesebb törődő szívek mélyén is honol, kielégítette azt a szükségérzetet, melytől üzetve kész voltam hinni, hogy Magdaléna érzéketlen és senkit sem szeret.

Biztos voltam felőle, hogy Magdaléna nem érezhetett mélyebb érdeklődést, egy oly idegen iránt, kit a véletlen úgy vetett oda életének útjára. Meglehet, hogy sajnálattal tekintett vissza leánykorának múltjára és nem minden aggodalom nélkül látta közeledni azon pillanatot, midőn egy ily

fontos lépést volt teendő. De föltéve, hogy nem tartotta fogva valamely komoly vonzalom, az szintén kétségtelen volt, hogy atyja óhaja, s a rang, állás és vagyon tekintete határozó befolyást gyakoroltak rája egy olyan frigy kötésénél, melyhez a maga részéről Nièvres úr annyi egyéb előny mellett igen komoly és vonzó tulajdonságokkal is járult.

Sem ellenszenvet, sem haragot, sem féltékenységet nem éreztem azon ember iránt, ki ily boldogtalanná tett. Már is a józan ész uralmát képviselte, mielőtt a jogét személyesítette volna meg. Azon napon tehát, midőn Ceyszacné szalonjában D'Orsel úr bemutatott egymásnak, azt mondva rólam, hogy legjobb barátja vagyok leányának, emlékszem, hogy a mint kezét szoritottam Nièvres úrral, őszinte szívből így szóltam magamban: «Nos ha Magdaléna szereti őt, ám szeresse ő is viszont!» És azonnal leültem a szalon végében; és ott a mint kettejököt szemlélem, bár, tehetetlenségem teljes tudatában inkább mint valaha hallgatásra kárhoztatva érzem magam, s bár egy csöpp ingerültséget sem éreztem azon ember iránt, ki semmit sem vett el tőlem, miután semmiben sem részesültem, mégis kitört belőlem a jog, hogy szerethessek, mint elválaszthatatlan az élet jogától és kétségbeesve szóltam magamban: «De hát én?!»

E naptól kezdve nagyon visszahúzódtam. Hozzám illet volna legkevesebbé zavarni azon bizalmas együttlétet, melyből két oly szív egyetértésének kellett származnia, melyek bizonyára elég távol álltak még egymás ismerésétől. A lehető legkevesebbet mentem ezután a D'Orsel-palotába. Ettől fogva én már oly kicsinyes szerepet játsztam az ott főnforgó érdekek közepett, hogy minden föltűnés nélkül megtehettem azt, hogy feledtessem magam.

Magaviseletem e megváltozása bizonyára semmiféle részében sem került el az Olivér figyelmét; de úgy mutatta, mintha egészen természetesnek találná; nem szólt nekem semmiről, nem csodálkozott semmin és nem bocsátkozott magyarázatokba a családjában végbemenő eseményekről. Egyetlen egy alkalommal, egyszer s mindenkorra, még pedig oly tapintattal, mely majdnem fölmentett engem a vallomástól, konstataulta, hogy mi egyetértünk Nièvres urat illetőleg.

— Nem kérdezem — szólt — minőnek találod jövőendő sógoromat. Minden férfi, ki egy olyan szükkörű és olyan szo-

rosan összetartó kis körben, világban, minő a mienk, választ nőt magának, vagyis egy-egy nővérünkötől, unokatestvérünkötől, vagy barátnőnkötől foszt meg, ezáltal bizonyos zavart okoz, szakadást idéz elő vonzalmaink kötelékében és semmi esetre sem lehet szívesen látott vendég. A mi engem illet, ő nem épen az a férj, kit én Magdalénának óhajtottam, szerettem volna. Magdalénának a maga vidékének talajában nőtt föl. Ellenben Nièvres úr úgy látszik sehol sem gyökerezik, mint sok párisi; hűgomat ő át fogja ültetni a fővárosba; de nem fogja meghonosítani ott. Ezt nem tekintve, derék egy ember.

— Derék egy ember — feleltem — meg vagyok győződve róla, hogy boldoggá fogja tenni Magdalénát . . . és végre is . . .

— Persze, — vágott közbe Olivér, — hanyagságot szenvedve hangjában; persze odaadón megteszi ezt, ez a fő, a mit kívánhatunk.

A házasságot a tél végére tűzték ki és már közeledtünk ez időponthoz. Magdaléna komoly volt; de ez az ildomosság parancsolta magatartás a legtávolabbról sem kelthetett afféle gondolatot, hogy módosult volna előbbi elhatározása. E komolyság csak arra szolgált nála, hogy általa finom tapintattal tartsa korlátok közt leggyöngédebb természetű érzelmeinek kifejezését. Teljes akaratszabadsággal és mindent lelkiismeretesen meghányva-vetve várt azon eseményre, mely őt örökre és saját elhatározásából le volt kötendő. A megpróbáltatás ez ideje alatt, melyet épen oly nehéz volt irányítani, mint elviselni, Nièvres úr a maga részéről nagyon megnyerte mindenki tetszését, mindenkit elbájolva úgy feddhetlen finom modorának, mint kifogástalanul nemes jellemének varázsával.

Egy este, midőn Magdalénával beszélgetett, félhalkan folytatott társalgásuk közepett egyszerre csak azt láttuk, hogy elragadtatva, meghitt barátsággal nyújtja eléje mindkét kezét. Magdaléna erre gyors pillantást vetett maga körül, mintegy tanúul hívva bennünket annak, mit tenni készül; majd fölállt, s egy szót sem szólva, de a legőszintébb mosolylyal kísérve az odaengedésnek e mozdulatát, beletette keztyűtlen két kezét a gróf kezeibe.

Ugyanazon este, maga mellé hívott és mintha új helyzetének határozottsága följosositaná rá, hogy ezután egész nyíltan tárgyalja másodrangú vonzalmainak kérdését, így szólt:

— Üljön ide, beszéljünk egy kicsit. Már rég az ideje, hogy alig látom. Úgy látszik, kötelességének vélte kissé visszavonulni tőlünk, a mit Nièvres úr érdekében sajnálok, mert ön épen discret visszavonulása miatt alig ismeri őt . . . Tehát egy hét múlva férjhez megyek és itt az ideje, hogy megértsük egymást. Nièvres úr nagyrabecsüli őnt; ő tudja méltányolni azokat, kik iránt én vonzalommal viseltetem. Ő most barátja önnek, a jövőben is az lesz, miként ön viszont az ő barátja: ezt a szerződést én az ön nevében kötöttem vele és biztos vagyok felőle, hogy ön meg fogja azt tartani . . .

Ilyen hangon folytatta, egyszerűen, fesztelenül, a legnagyobb őszinteséggel, a múlttól beszélve s jövő barátságunk ügyeit szabályozva, nem azért, hogy föltételeket szabjon számára, de hogy meggyőzzön, hogy annak kötelei így még szorosabbak lesznek; aztán újra közénk idézte Nièvres úr nevét, a ki — úgymond — nem választ szét semmit, sőt ellenkezőleg meg fog szilárdítani olyan viszonyokat, melyeket egy más házasság talán szétszakíthatott volna. S midőn így érdeklődést iparkodott kelteni bennem a Nièvres úr által nyújtott biztosítékok iránt, kétségkívül az volt célja vele; hogy megnyerje általa mintegy jóváhagyásomat tett választásához és hogy megbizonyosodjék felőle, csakugyan nem keltett-e bennem semmi visszatetszést elhatározása, melyhez nem kérte ki baráti tanácsomat.

Igyekeztem eleget tenni óhajvásának; megígértem, hogy semmi sem fog megváltozni köztünk és megesküdtem neki, hogy hű maradok azon érzelmekhez, melyeket lehet, talán rosszul fejeztem ki, de melyek sokkal inkább nyilvánvalók, semhogy kételkedhetett volna bennök. Talán először voltam hidegvérű és merész; sikerült arczátlanul hazudnom. Szavaimnak különben annyiféle értelmet lehetett tulajdonítani, gondolataimat annyiféleképen lehetett magyarázni, hogy minden más körülmény közt, ugyane fogadkozásaim sokkal többet jelenthettek volna. Ő a legegyszerűbb értelemben vette azokat és oly melegen köszönte meg nekem, hogy majdnem elvette minden bátorságomat.

— Ez szép lesz! Jól esik, hogy így hallom beszélni őnt. Ismétlje még egyszer, a mit mondott, hogy ezeket a kedves szavakat vihessem magammal emlékül öntől; sok

bántó hallgatásáért meg fognak vigasztalni azok és jóvá fogják tenni azt a sok feledést, a mivel tudtán kívül sértett.

Gyorsan beszélt, a szavak csak úgy áradtak ajkairól, folytonos élénk kézmozdulatoktól kísérve, miközben arcán hevültség tükröződött, a mi rendkívül veszélyessé tette társalgásunkat.

— Így tehát ezt tisztáztuk, — folytatta. — A mi régi barátságunknak nincs mitől félnie többé. Az ön részéért természetesen ön felelős. Csak ezt akartam elintézni. Barátságunknak el kell kísérnie bennünket Párisba és nem szabad elvesznie ott, e nagy városban, hol — mint mondják — annyi igaz érzés kallódik el és a legeggyenesebb szív is feledékenynyé lesz. Tudja, hogy Nièvres úr ott szándékozik lakni, legalább a téli hónapok alatt. Olivér és ön az év vége felé szintén ott lesznek már. Én atyámat és Juliát magammal viszem. Nővéremet férjhez fogom ott adni. Oh, nagy terveim vannak vele, majdnem olyanok mint önnel, szólt alig észrevehetőn elpirulva. Senki sem ismeri Juliát. Ő még erősen zárkózott jellem; de én jól ismerem őt. És most, azt hiszem mindent megmondtam önnek, a mi mondani valóm volt, kivéve egy utolsó pontot, mit figyelmébe ajánlok. Ügyeljen Olivérre. Neki a világon a legjobb szive van; de ne pazarolja el és tartsa meg nagy alkalmakra.

— És ez az én leánykori végrendeletem, — tette hozzá elég hangosan, — hogy meghallhassa Nièvres úr, kit ekkor oda is szólított magához.

Néhány nappal ezután megtörtént az esküvő. A tél vége felé jártunk, csikorgó hideg volt. Valóságos testi fájdalom emléke vegyül még ma is, mint valami nevetséges szenvedés, lelki bánatom zavaros érzése közé. Juliának nyújtottam karomat és én vezettem a kíváncsiaktól telt hosszú templomon végig, a vidék kellemetlen szokása szerint. Halálsápadt volt, reszketett a hidegtől és izgatottságtól. Abban a pillanatban, midőn elhangzott a visszavonhatlan «igen», mely eldöntötte Magdaléna sorsát és az enyémet, egy elfojtott nyögés ragadott ki azon bamba kábultságból, mibe merülve voltam. Julia volt; zsebkendőjébe rejtette arcát és úgy zokogott. Este, ha lehetséges, még szomorúbb volt; de rendkívüli erőfeszítéseket tett, hogy tartóztassa magát nővére előtt.

Minő különös gyermek volt ez akkor! Barna, kicsiny,

ideges; arcza ifjú sphinxéhez hasonlított; tekintete olykor kérdőn meredt az emberre, de ő belőle soha feleletet ki nem lehetett olvasni. Szemei, melyek mindent magukba meríteni látszottak, a legcsodásabb és a legkevésbé vonzó szemek, milyeket valaha láttam, voltak legfeltűnőbb ennek a gyanakvó, szenvedő és büszke kis teremtésnek physionomiájában. Nagy, széles szemek, hosszú pillákkal, melyek sohasem engedtek egyetlen egy fénylő pontot sem kicsillanni alólok, és oly sötét kékesen fátyolozva, mi a nyári éjjelek határozatlan színét kölcsönözte nekik; maguk voltak a talányszerűség, a mint fénytelenül tágra nyitak, az élet minden sugárzását összpontosítva magukban, hogy soha többé vissza ne löveljen az belőlük.

— Vigyázzunk Magdalénára — szólt annyi éleslátást sejtető aggodalommal, mely megijesztett.

Aztán haragosan törülte le arcát és engem okolt ezért a legyőzhetetlen gyöngeségi rohamért, mely ellen egyéniségének erélyes hajlamai most föllázadtak.

— Az ön hibája az is, ha sirok. Nézze Olivért, hogy tartja ő magát.

Összehasonlítottam e leányka ártatlan fájdalmát az anyémmal és keserűen irigyeltem tőle azt a jogot, hogy nem kell eltitkolnia érzelmeit és egy szót sem találtam vigasztalására.

A Julia fájdalma és az anyém; a szertartás hosszúsága; a régi templom, melyben annyi ember suttogott vidáman az én nyomorúságom körül; a D'Orsel-palota, melyet ezen emlékezetes ünnepély alkalmából átalakítottak, kidiszítottak, fölvirágoztak; a díszes öltözékek, a szokatlan pompa; a pazarul tündöklő világítás és a kábitó illatár, mitől majdnem elájultam; valami éles, szúró fájdalom, melynek érzése soká megmaradt bennem, mint valami gyógyíthatlan szúrás nyoma; szóval, egy rossz álom kavargó emlékei: íme ez maradt meg ma emlékül nekem e naptól, mely beteljesedni látta életem egyik leghatározottabb szerencsétlenségét. Egy alak jelenik meg előttem tisztán, ennek a majdnem képzeletbelivé vált képnek háttérében az egésznek összefoglalata gyanánt: Magdalénának szintén kissé bizarr, szellemeszerű alakja, fehér ruhájával, csokrával, koszorújával és fátylával. És ennek a látománynak sajátos könnyedsége olyan ellentétet képez azon nyersebb valóságokkal, melyek megelőzték és követték, hogy

vannak perczeim, midőn mintegy összetévesztem a saját ifjú-ságomnak szüzi, fátyolozott, tovatűnt fantomjával.

Én voltam az egyetlen, ki nem mertem megcsókolni De Nièvresnét a templomból visszajövet. Vajon észrevette-e? Pillanatnyi nehezteletésből történt-e, vagy egyszerűen azon barátság természetesebb ösztönzésének engedett-e, melynek igazán őszinte kötelékeit ő maga kívánta pár nappal azelőtt szabályozni: nem tudom; de az est folyamán D'Orsel úr hozzám jött, karon fogott és inkább halva, mint élve Magdalénához vitt. A salon közepén állt, férje mellett, abban a kápráztató öltözékben, melyben mintegy földfeletti lénynyé dicsőült meg.

— Asszonyom . . . — ennyit szoltam.

Elmosolyodott ez új névre és bocsásson meg érte e feddhetlen tiszta szív, mely képtelen volt tettetésre vagy árulásra, de mosolya tudtán kívül oly kegyetlenül jelentőségteljes volt, hogy végleg elvette józan eszem. Mozdulatot tett, hogy felém hajoljon. Nem tudom már, mit mondtam neki, sem hogy ő mit felelt. Csak azt láttam, hogy ijesztően gyöngéd szemei egészen közeljutnak az enyéimhez s azzal megszüntem eszmélni.

Mikor aztán magamhoz bírtam térni, láttam, hogy díszes öltözékű nők és férfiak csoportja övez, kik szánakozó érdeklődéssel vizsgálgatnak; meg tudtak volna ölni vele. Egyszerre éreztem, hogy valaki keményen megragad; hátra-néztem, Olivér volt.

— Mit csinálsz? Megörültél? — suttogta oly halkán, hogy rajtam kívül senki sem hallhatta, de oly szilaj hévvel, hogy elfogott a rémület.

Még pár pillanatig ott maradtam, erőszakos szorításától tartva; aztán vele együtt kimentem a szobából. A mint kiértünk, kiszabadítottam magam kezeiből.

— Hagyj engem — szoltam hozzá; — arra, a mi legszentebb előtted, kérlek, ne említsd nekem soha, a mit most láttál.

Lejött utánam az udvarra és beszélni akart.

— Hallgass, — vágtam közbe és elrohantam.

Alig értem szobámba, a mint gondolataimat végre rendezni bírtam, a szégyen, kétségbeesés és a szerelem örülségének valóságos idegrohama fogott el; nem vigasztalt meg,

de megkönnyebbitett. Nagyon nehezen tudnám elmondani, mi minden ment végbe bennem e pár lázas óra alatt, melyek először ismertették meg velem a boldogságnak annyi előérzetével együtt a legiszonyúbb szenvedéseket, a leginkább bevallhatóktól kezdve a legkevésbé nemesekig. Átéreztem azt, mi legédesebbet valaha csak álmodhattam; majd rettentő félelem fogott el, hogy talán örökre elveszítettem magam; jövőm miatt aggodalom, jelen életem miatt szégyenérzet rohant meg: mindez érzéseket most ismertem meg, melyekhez járult még egy váratlan, igen éles fájdalom, mely nagyon hasonlított a sebzett önszeretet kínosan mardosó sajtásához.

Későre járt, az éj nagyon sötét volt. Említettem önnek, hogy a tetőzetben állt mansarde-szobám, mely observatorium gyanánt szolgált nekem; onnan mint Tremblesban szoktam tenni, állandó összeköttetést teremtettem magamnak a környező dolgokkal, melyeket huzamosan elnézegettem, vagy melyek neszére gondosan hallgatózni szoktam. Sokáig járkáltam föl s alá szobámban — és itt emlékeim ismét egészen szabatosakká válnak — oly leverten, hogy azt le nem tudnám írni. Így szóltam magamban:

«Férjes nőt imádok!» Nem tudtam menekülni e gondolattól; ingerültség fogott el attól, a mi bántó e gondolatban rejlett; mindenkifölött pedig megsemmisítve és hogy úgy mondjam, megigézve éreztem magam attól a lehetetlenségtől, melyet e gondolat magában foglalt és ámulattal vettem észre, hogy azt a szót ismétlem, mely annak idején anyyira meglepett Olivér ajkán: «Várni fogok...» és tűnődve kérdeztem: de hát mire? Nem tudtam rá megfelelni, hacsak olyan aljas föltevésekkel nem, melyek Magdaléna képét azonnal megszenstségteleníteni látszottak. Aztán föltűnt előttem Páris a jövőben, megpillantani véltem a legbizonytalanabb messzeségben a Véletlen kezét, melynek annyiféle képen módjában állt egyszerűsíteni a problémáknak ezt a szövevényét és mint az egykori görög hős kardja ketté metszhette, ha nem oldhatta fel a csomót. Még egy esetleges catastrophába is belenyugodtam volna azon föltétel alatt, hogy valamilyen megoldáshoz vezessen és talán, ha pár évvel idősebb vagyok, oly eszközhöz fordulok gyáván, mely azonnal véget vetett egy oly életnek, mely annyi másnak ártalmára lehetett.

Ejfél tájban, a fedelen át, a távolból, a mennyire csak

a hang elhallhatott, egy rövid, éles kiáltást hallottam, mely legerősebb convulsióim közepett is úgy megremegtette szívemet mint egy baráti kiáltás. Kinyitottam az ablakot és hallgatóztam. Parti szalonkák voltak, melyek a dagálylyal a folyó felé vonultak gyors röpüléssel. A kiáltás egyszer-kétszer ismétlődött, de mintegy röptében kellett a fülnek fölfogni, aztán nem hallszott többé semmi. Minden mozdulatlan és álomba merülve állt. Pár élesen fénylő csillag reszketve ragyogott az éj csöndes, kék levegőjében. Alig lehetett érezni a hideget, pedig áthatóbbá tette az ég tisztasága és a szél teljes hiánya.

Tremblesra gondoltam; oly rég nem gondoltam volt már rá! Mintha mentő sugár tünt volna föl egyszerre szemeim előtt. Mily különös! Ez a hirtelen visszatérés e távoli benyomásokhoz egyszerre csak falusi életem legegyszerűbb és legmegnyugtatóbb jeleneteit varázsolta élém. Viszontlátam Villeneuveöt, fehér házainak hosszú sorával, melyek alig látszottak el a part fölött, füstölgő fedeleivel, a tél által elkomorított mezőivel, a fagytól vörösre festett kökénybokraival, melyek a jégborította utakat szegélyezték.

A legfelső fokig túlzogatott képzelet tisztán látásával, alig pár másodpercz alatt hirtelen, a abban a szempillantásban lelkem elé idéződött mindaz, a mi első gyermekségem gyönyörűségeit alkotá. Mindaz, a mi egykor izgatottságot okozott nekem, most a legmélyesegesebb békét lehelte felém. Mindaz, a mi annak idején legelőször zavarta föl szívem csendjét, most oly szelidnek és nyugodtnak tetszett. Minő változás! Gondoltam és az izzó forróság közepett, mi úgy égetett, üdébben mint valaha találtam újra föl első vonzalmaim forrását.

A szív oly gyáva, oly nagy szüksége van a nyugalomra, hogy pillanatra egy oly reménynek adtam át magam, mely semmivel sem volt kevésbé csalfán áltató mint többi társai: arról ábrándoztam, hogy teljesen visszavonulok Tremblesba. Egészen egyedül fogok ott élni, a magány hosszú évei biztosan meghozzák a vigaszt, mert ott lesznek könyveim, a vidék, melyet imádok, és a munka. Megannyi megvalósíthatlan ötlet és mégis ez a föltevés rendkívül édesnek tetszett; megnyhültem kissé, a míg vele bibelődtem.

Aztán ütni kezdtek a reggel közeledtét hirdető órák. Két torony ismételte azokat egyszerre, majdnem azonos hangon,

mintha a második közvetlen visszhangja lett volna az elsőnek. A seminarium és collegium tornyai voltak. Ez a hirtelen emlékeztetés a másnapi élet gúnyos valóságaira, szétzúzta fájdalmamat, csakis kicsinyességem érzetét hagyva meg bennem és úgy érintett kétségbeesésem között, mint iskolásfiút a vesszőcsapás.

VIII.

«Bizonyára önnek igen sokat kellett szenvednie, írta Ágoston feleletül azon fölöttébb föllengző phrasisokkal telt levelemre, melyet pár nappal Magdaléna és férje elutazása után küldtem neki, de miért? hogyan? ki által? Hasztalan ismétlem még most is e kérdéseket magamban, melyeket ön úgy sem fog nekem megfejtani. Én ugyan jól kiveszem sorai-ból, hogy valami olyan visszhangzik bennök, a mi igen-igen hasonlít azon bizonyos érzelemhez, mely nagyon ismeretes, nagyon meghatározott természetű, bár a ki érzi, mindig azt hiszi róla, hogy az egészen különleges és semmi hozzá nem fogható: minthogy azonban ön nem nevezi nevén ez indulatot levelében, arra kényszerít, hogy én is épen oly határozatlanul sajnálkozzam ön fölött, mint a mily határozatlanok az ön panaszai. Pedig szeretnék ennél többet is tenni. Tudja, hogy részemről bármire kész volnék, ha önről van szó, már pedig az ön szive, vagy — ha jobban tetszik — elméje oly állapotban van, hogy többre, hathatósabbra van szüksége, mint puszta szavak, bármily résztvevők legyenek is ezek. Bizonyára szükségét érzi most a jó tanácsnak. Bár részemről gyöngé orvos vagyok azon bajjal szemben, melyben hitem szerint ön szenved, de mégis ajánlanék önnek egy orvosságot, mely minden ellen használható, még a képzelet azon betegségeivel szemben is, melyeket magam rosszul ismerek: egy hygienicus szer ez. Értem alatta a helyes eszmékhez, az észszerű érzelmekhez, a lehetséges vonzalmakhoz folyamodást, egy szóval okos fölhasználását az élet erőinek és tevékenységének. Az élet, higye el nekem, ez a nagy ellentéte és nagy orvosszere mindazon szenvedéseknek, melyeknek tévedés az alapja. Azon napon, midőn majd belép az életbe, jól értse meg, a valódi életbe; azon napon, midőn majd meg-

ismeri ezt a maga törvényeivel, szükségességeivel, szigorával, kötelességeivel és lánczaival, nehézségeivel, meg fogja látni, minő egészséges és szép az, mily erős és termékeny már szabatosan meghatározott voltánál fogva is; ezen a napon meggyőződik majd, mennyire mesterkélt csináltság minden egyéb, hogy nincs oly fictio, mely utól érje, — hogy nincs oly rajongó föllengzés, mely túlszárnyalja, sem képzelődés, mely fölülmúlja, — hogy a legmohóbb vágyakozást is betölti, — hogy a legkövetelőbb igényeket is kielégíti: és ezen a napon, kedves gyermekem, hacsak nem gyógyíthatlan, nem halálos beteg ön, meg fog gyógyulni.

Kivánságának eltegeztet fogok tenni. Fölkeresem De Nièvres urat és nejét; köszönöm, hogy alkalmat nyújt nekem arra, hogy önről beszélhessek olyan barátaival, kiknek úgy hiszem, van némi részük azon izgalmak előidézésében, melyeket az ön érdekében úgy fájlatok. Egyébiránt legyen nyugodt, alapos okom van diszkrétnek lennem: hiszen én semmit sem tudok.

Valamivel később így írt:

— Beszéltem De Nièvresné önegységével; kegyes volt úgy fogadni, mint önnek egyik legjobb barátját. A mint önt emlegettük, igen kedvesen nyilatkozott ön felől, a miből láttam, hogy nagyon szereti önt, de nem ismeri eléggé. Ha kölcsönös barátságuk ellenére nem tájékozódhattak jobban egymás felől, ez bizonyára az ön és nem az ő hibájából történt: a mi különben nem azt teszi, hogy ön helytelenül cselekedett, ha csak félig ismertette meg magát vele; de mégis azt hiteti el velem, hogy szándékosan tett így. Ebből aztán olyasmiket következtetek, a mik nagyon nyugtalanítanak. Még egyszer kedves Domokosom, számoljon az étellel, s azzal, a mi lehetséges, ésszerű! Kérve kérem, ne higyen azoknak, kik azt fogják mondani önnek, hogy az ésszerű ellensége a szépnek, azért, a miért elválaszthatlan attól, a mi igazságos és igaz.

Ime egy része azon tanácsoknak, melyeket Ágoston nekem küldött, a nélkül, hogy egész világosan tudta volna, minő esetről van itt szó, de kitalálva a dolgot.

A mi Olivért illeti, azon estére következő napon, melyen úgy megkímélt az első vallomástételétől, ugyanazon órában, midőn Magdaléna és De Nièvres úr elutaztak Párisba, szobámba lépett.

— Elutazott? — kérdeztem, megpillantva őt.

— Igen, felelte; — de vissza fog jönni; ő majdnem nővérem: te pedig több vagy nekem mint barátom; igyekeznünk kell, hogy megelőzzük a bajokat.

Folytatni akarta, de midőn látta, mily szánalomra méltóan levert vagyok, bizonyára megesett rajtam a szíve és máskorra halasztotta a további tárgyalást.

— Majd beszélünk még róla, — tette hozzá.

Aztán megnézte óráját, és mivel már nyolcz óra felé járt, így szólt:

— Rajta Domokos, menjünk a collegiumba; ez a legokosabb, a mit tehetünk.

Előrelátható volt, hogy sem az Ágoston tanácsai, sem az Olivér figyelmeztetései nem használnak egy oly szenvedélylyel szemben, mely sokkal inkább ellenállhatlan volt, sem hogy jó tanácsokkal föl lehetett volna tartóztatni. Ők megértették ezt, és úgy tettek mint én: megmentésemet vagy vesztemet azon utolsó segédeszköztől várták, mely végső menedéke az akaratnélküli, vagy a tervezetésekből már kifogyott embereknek, az ismeretlen jövőtől.

Ágoston egyszer-kétszer írt még nekem, hogy tudósítson Magdaléna felől. Megnézte Páris mellett azt a birtokot, hol De Nièvres úr a nyarat szándékozott tölteni. Csinos kastély volt, erdőktől környezve, «a legromantikusabb hely, írta Ágoston, egy olyan nő számára, ki a maga módja szerint talán szintén osztozik az ön vágyódásában a falu után, és a magány iránti előszeretetésében».

Magdaléna viszont Juliának írt, bizonyára oly testvéri meghitt ömlengésekkel, melyek nem juthattak az én szemeim elé. Egyetlenegyszer kaptam tőle e több hóig tartó távollét alatt egy rövid levélkét, melyben Ágostonról is említést tett. Megköszönte, hogy megismertettem vele; elmondta, milyen nagyra becsüli; hogy bámulja akaraterejét; hogy maga az egyenesség és rendíthetlen kitartás; és értésemre adta, hogy kivéve azt, a mi érzelem dolga, sohasem kívánhatok magamnak erősebb és jobb támaszt. Ezt a levélkét, mely alá leánynevét írta, férje részéről pár szives sor zárta be.

Csak a szünidőre jöttek vissza, pár nappal az évről ünnepély előtt, mely alárendeltségben töltött életemnek utolsó eseménye volt és melylyel végre szabaddá lettem.

Sokkal jobban szerettem volna, ön ezt érteni fogja, ha Madeleine nem jelenik meg ez ünnepélyen. Oly ellentétek tették meghasonlottá bensőmet, iskolás fiú voltom oly nevelésű ellentmondásban állt lelki állapotommal, hogy kerültem, mint újabb megaláztatást, minden olyan alkalmat, mely bennünket a köztünk levő különbségre emlékeztetett. Különösen egy idő óta nagyon érzékeny lettem e pontban. Ez volt, mint mondtam, fájdalmanak legkevesébbé nemes és legkevesébbé bevallható oldala, és ha visszatérek rá egy oly esemény alkalmából, mely újra megsebezte hiúságomat, azért teszem, mert egy ily részlet által még jobban megvilágíthatom ön előtt e helyzetnek különös ironiáját.

Az ünnepély egy fölhagyott, régi kápolnában ment végbe, melyet évenként csak egyszer nyitottak meg és díszítettek föl, ezen a napon. Ez a kápolna a collegium nagy udvarának háttérében állt; két sor hársfa vezetett oda, melyeknek hatalmas lombjai zöldjükkel földerítették kissé ezt a rideg sétahelyet. Láttam a távoból, a mint Magdaléna, az ő köréhez tartozó több fiatal asszony társaságában belépett: mindannyian világosszínű, nyári öltözékben, fölnyitott napernyővel, melyen rezegve váltakoztak a fény és árny sávjai. Finom porfelhő szállt föl nyomukban, ruháiktól fölverve és a hőségtől elszáritva a már sárgult lombú ágak végeiről aláhullt rájuk egy csomó levél és elnyilott virág, beleakadva a hosszú mousseline écharpeba, mely Magdalénát körülburkolta. Mosolyogva, boldogan, a járástól fölélenkült arczezal haladt el előttünk, és visszafordult, hogy kíváncsian nézegesse a tanulók csapatját, kik két oldalt voltak fölállítva, olyan katonás rendben mint valami fiatal ujonczok. E nők kíváncsisága és főleg az övé hozzám is elhatott, égetve arczomat. Az idő gyönyörű volt, augusztus közepe felé voltunk. A madarak, melyek e fákon szoktak tartózkodni, elmenekültek onnan és a fedeleken énekeltek, melyekre forrón tűzött a nap. A tömeg zaja törte meg végre ezt az egész esztendeig tartott csöndet, rendkívüli vidámság derítette föl az öreg collegium ábrázatát, a hársak mezei illattal töltötték el. Mit nem adtam volna érte, hogy már szabad lehessenek és boldog!

Az ünnepély előzményei nagyon hosszán tartottak, és én számítottam a perczeket, melyek elválasztottak szabadulásom pillanatától. Végre fölhangzott a jeladás. Az én neve-

met kiáltották ki legelőször, mint a legfelsőbb osztály laureatusáét. Fölmentem az emelvényre; és midőn egyik kezemben a kapott koszorúval, másikkban a nagy jutalomkönyvvel ott álltam a lépcső felső szélén, szemben a tapsoló gyülekezettel, szemeimmel Ceyszacné nénémet kerestem: az első tekintet, melylyel a néném mellett találkoztam, az első baráti arcz, melyet fölismertem, az első sorban, épen alattam, a De Nièvresné volt. Talán ő maga is zavarba jött kissé, a mint engem abban a rémitő ferde helyzetben látott, melyet hiában kísértének meg leírni. Talán ő rá is áthatott az az elfogultság, mi rajtam erőt vett? Talán rosszul esett baráti érzelmeinek, hogy engem nevetségesnek lát, vagy csak megsejtette, hogy szenvedhetek? Mit érezhetett tulajdonképen e rövid, de nagyon kínos megpróbáltatás alatt, mely egyszerre látszott mindkettőnkre nehezédni és ugyanazon módon? Nem tudhatom; de nagyon elpirúlt, és még pirosabb lett, mikor látta, hogy lemegyek a lépcsőkön és feléje közeledem. És midőn nagynéném, miután megölelt, átnyújtotta neki koszorúmat, arra hiva föl őt ezzel, hogy szintén szerencsét kívánjon nekem, teljesen kijött sodrából. Nem tudom bizonyosan mit mondott nekem, hogy kifejezze, mennyire örvend sikeremnek, és hogy a szokásos módon bókoljon nekem. Keze könnyedén reszketett. Azt hiszem, körülbelül így szólt:

— Nagyon büszke vagyok magára, édes Domokos, — vagy: Nagyon szép.

Szemeibe, melyek teljesen elhomályosultak, önkénytelenül könny szökött: az érdeklődéstől-e, a részvételtől-e vagy csak fiatal asszonyos bátortalanságától-e? Ki tudja! Sokszor tünődtem rajta és sohasem tudtam megfejteni.

Aztán távoztunk. Koszorúimat eldobtam az iskola udvarán, mielőtt utoljára átléptem volna a gymnasium küszöbét. Még csak hátra se néztem, hogy hamarébb szakithassak egy oly múlttal, mely annyira elkeserített. És ha iskolai emlékeimtől is oly gyorsan tudtam volna szabadulni, mint a mily sietve dobtam le magamról az egyenruhát, abban a perczen a függetlenségnek és férfiaságnak érzete bizonyára kimondhatlan szilajsággal rohanta volna meg lelkemet.

— Most aztán mit szándékozol tenni — kérdezte Ceyszacné pár óra mulva.

— Most? — feleltem, még nem tudom.

És igazat mondtam ; mert a bizonytalanság, mely fogva tartott, mindenre kiterjedt, kezdve azon, minő pályát választaszak a jövőben, melyet néném fényesnek remélt és akart ; és végezve azon, miként érvényesítsem lelkem hevületének azon másik részét, melyről néném mit sem sejtett.

Úgy állapodtunk meg, hogy Magdaléna előbb Nièvresben fog lakni, aztán visszajön a tél végén Párisba. A mi minket illet, nekünk egyenesen oda kellett mennünk, úgy hogy ő minket ott már megletelepedve találjon, oly munka közepett, melynek megválasztása tőlünk függött, de melynek irányítása leginkább Ágostonra várt. Az utazás előkészületei és ezek a komoly tervek foglalták el együttesen ez utolsó szünidőnk egy részét. Mindazonáltal a ránk váró munka, az elérendő cél, teljesen határozatlan programmunk, melynek legelső pontja is formulázásra várt még, egész bizonytalanságban lebegett előttünk, előttem és Olivér előtt. Fölszabaddulásom másodnapjától fogva már teljesen elfeledtem collegiumi éveimet ; múltannak ez volt egyetlen oly időszaka, mely lelkemet hidegen hagyta, az egyetlen emlék, melylyel elégületlen voltam. A mi Párist illeti, azzal a zavaros aggodással gondoltam rája, milyennel az oly bajokra szoktunk, melyeket előrelátunk, de melyek elkerülhetlenek, kevésbé biztatók és melyekkel mindig elég jókor fogunk megismerkedni. Olivér nagy bámulatomra, semmiféle bánkódást se tanusított, hogy távoznia kell.

— Most már, — szolt hidegvérrel, — alig pár nappal indulásunk előtt, nincs semmi, a mi visszatartson a vidéken.

Tehát ily gyorsan kimerítette annak minden gyönyörét?

FROMENTIN JENŐ után, *franciából.*

H. R. J.

AZ ORSZÁG HÁZÁBAN.

Ha az ember sokáig él,
Megér sokat, mit nem remél,
És megbámul fönt és alant
Sok új erkölcsöt, furcsa tant.

Ki hitte vón, idő jöhet,
Mikor hosszú beszéd a tett,
S mint alkotmányos változat,
A lengyel *veto* a divat?

Oh többség, légy te bármi nagy,
Csak a kisebbség rabja vagy,
Csak az törvény, mit ő akar —
Elvégre boldog a magyar.

És foly az ádáz küzdelem,
Botrány kíséri szüntelen ;
Az eszközben nem válogat,
A szent czélért minden szabad.

Hanyatló éltem estvelén,
Hajh hogy mindezt megértem én !
Hitem meging, szívem szorúl,
Lelkemre bús sejtés borúl.

Lengyel *veto*, lengyel haza,
Reád az mennyi vést hozza !
Ten sorsod is ez lesz talán,
Szegény hazám, magyar hazám !

GYULAI PÁL.

IMÁDSÁG IDEJÉN.

Csak imádkozzatok édes kis fiaim,
 Az imádság áldás, az imádság élet.
 Míg a jó Istennel szóba merünk állni:
 Minden gonosz ellen lelünk menedéket.
 Addig ha a világ ellenünk fordul is:
 Nem vagyunk magunkra,
 — Velünk van az Isten az imádságunkba'!

Csak imádkozzatok édes kis fiaim,
 Az imádkozótól messze jár a vétek.
 Vagy ha kit megejt is: bűnbánata könyjén,
 Igaz imádságban megtisztúl a lélek!
 Kit ti úgy szerettek, az égi szivárvány
 A menny mosolygása:
 Megtérő bűnösök könyje hullására!

Csak imádkozzatok édes kis fiaim,
 Isten-félelemmel, ember-szeretettel;
 — Mert bűn az imádság: ha mit szájjatok vall,
 Meghazudtolnátok rút cselekedettel!
 Ki sok imádsága nagy magaslatáról
 Mást lenéz kevélyen:
 A jó Isten annak nincsen a szívében!

Csak imádkozzatok édes kis fiaim,
 Én tanítalak rá szerető szíveimmel . . .
 Az imádság áldás, az imádság élet,
 Isten-félelemmel, ember-szeretettel!
 De ne feledjétek, hogy szeretet nélkül:
 Hitünk csak sivárság . . .
 S hogy az igaz élet: a legszebb imádság!!

SZABOLCSKA MIHÁLY.

ERZSÉBET KIRÁLYNÉ EMLÉKSZOBRA.

Páratlan készséggel rendkívül nagy összeget rakott össze a nemzet arra a célra, hogy Erzsébet királyné iránt érzett kegyeletét és háláját nagyszabású művészi emlék hirdesse az utókor-nak. Bizottság alakult, a mely pályázatot hirdetett ki, versenyre híván művészeink legjobbjait. Az Erzsébet-emlék ügye országra szóló művészi eseménynyé vált. Tavaly dőlt el a pályázat — kézzelfogható eredmény nélkül. A verseny megújult. A lázas munkát ismét nem koronázta siker; az izgatott várakozást az eredmény nem elégíti ki: a beküldött munkák nagy száma között nem akadt egy sem, a melyet a bíráló-bizottság a megvalósításra méltónak ítélt volna.

Nem csoda, ha elkedvetlenedés váltotta föl a lelkesedést, csüggedés fogta el művészeinket, a közönség lelkébe pedig kétkedés, közöny, vagy épen gyanakvás lopódzott. Ha nem beszélhetünk is kudarczról, a legjobb esetben csak fél sikert értek el művészeink e két pályázaton. Mindenki önkénytelenül is okát keresi e kínos jelenségnek. A megfejtés nem könnyű. A napi sajtó sem elégedett meg avval, hogy az egyes pályázók műveinek előnyeit és hátrányait kutatta, hanem általános művészi kérdések megvitatásával is foglalkozott, mintegy érezvén, hogy a pályázatok eredményének okai mélyebben gyökeredznek. Maga a bíráló-bizottság kimerítő jelentésbe foglalta össze döntésének okait. Majdnem általánossá vált az a tudat, hogy ez esetben nincsen csak az egyes művek kiválóságáról és hibáiról szó, hanem magasabb, elvi szempontból kell az ügyet megbírálni. Művészeink vádolásával nem érünk célzt, valamint avval sem, ha kelleténél szigorúbbnak mondjuk a bizottság ítéletét.

Mi az oka a pályázat eddigi viszontagságainak? Kit illet a felelősség? Mit várhatunk a harmadik pályázattól? Mindezekre a kérdésekre csak a pályamunkák beható, összefoglaló vizsgálata alapján válaszolhatunk.

Mostanában leginkább két tényezőt emlegetnek azok, a kik az eddigi eseményeket egyszerűen külső okokra szeretnék visszavezetni. Túlságosan sok pénz gyűlt össze a királyné emlékére, a rengeteg összeg fölösleges, ha fejedelmi nő lényének megfelelő intim hatású művet óhajtunk létrehozni. Ennélfogva a földadat szinte észrevétlenül, de természetszerűen áthelyezkedik az építészet terére. A szobrász akarva, nem akarva háttérbe szorúl, alkotása, tehát a királyné alakja is, szinte másodrangú jelentőségűvé válik az architektonikus elem mellett. Mi marad Erzsébet királyné, a törékeny, világtól elvonult asszony valódi természetének, lelki élete mélységének kifejezésére? E szerint Erzsébet királyné emlékszobrához nem szükségesek nagy anyagi eszközök, kik ezt a meggyőződést vallják, bizonyára Lujza porosz királynénak Berlinben és Erzsébet királynénak Magyarország és Ausztria némely városában levő emlékszobraira gondolnak. Ideáljok egy egyszerű, nem túlságosan nagy női alak, a mely igénytelen talapzaton áll és motívumával, kifejezésével a női természet finom kecsességét, a fejedelmi nő előkelőségét, a sok megpróbáltatást ért és tragikus halállal végződő élet melancholiáját juttassa érvényre.

E tényezővel szoros kapcsolatban van a második . . . Nem tekintve a rendelkezésre álló óriási összeget, már az a hely is, a budavári Szent György-tér, a hova az emléket állítani akarják, lehetetlenné teszi a királyné egyéniségének megfelelő, intim jellemzést és a művészi földadat javát az építésznek juttatja. «A problema a városrendezés és a hegydíszítés bonyodalmas földadata elé állította a pályázókat.» E kifogással kapcsolatban arra kell gondolnunk, hogy a királyné kis méretű, talán életnagyságú szobra csakugyan nem illik ilyen nagy, exponált és környezeténél fogva is annyira jelentős térre, hanem igénytelenebb, csöndesebb helyre, a szabad természet ölébe, mélán suttogó lombok, nyiló virágok közé.

Kétségtelen, hogy minde fejtegetésekbe logikai tévedés, fogalomzavar csúszott be. A mikor a nemzet olyan nagy költséggel, a fővárosnak egyik legszebb, legszembetűnőbb helyére hatalmas emléket akar állítani Erzsébet királynénak, nem elégedhetik meg egy előkelő, bájos és szerencsétlen női egyéniség finom jellemzésével, másrészt semmi esetre sem lehet az az intenciója, hogy művészeink a városrendezésében és hegydíszítésben lássák legfőbb földadatukat. A nemzettől nem lehet elvitatni

azt a jogot, hogy annak a királynénak, a kit annyira szeretett, a kinek alakja a köztudatban tragikus, szinte legendai nagyságú arányokat öltött, hatalmas, igazán emlékszerű szobrot állítson. A szobrásztól nem szabad azt várni, hogy a történeti valósághoz híven ábrázolja a királynét, úgy, a hogy még mi láttuk, hanem tülemlelkedve a valóságon, mintegy látható symbolumát kell adnia annak az Erzsébet királyné nevével jelölt bonyolult fogalomnak, a melyet a nép szeretete, részvéte és phantáziája alkotott. Az ábrázolásnak ez a módja kizár minden genreszerűséget, kicsinységet: természeténél fogva stilizálásra, hatalmas arányokra utal. Nagy szerep vár az építő művészre is, de alkotásának nem szabad túlságosan előtérbe lépnie és semmiképen sem szabad pusztá térkitöltő, tetszetős, de a valódi föladattól idegen hatásokkal az emlék belső lényegét elhomályosítania. Nagy szobrászati mű nagy architektonikus környezetet kíván, de baj, ha az építészet fölébe kerekedik a szobrászatnak és magának követeli a vezérszerepet ott, a hol nincsen joga rá.

Ezeket a szempontokat tekintetbe véve helyeselnünk kell a bizottság negatív döntéseit, viszont mulasztásnak tartjuk azt, hogy határozatainak indokolásában nem mutatott rá világosan az összes eddigi tervek majdnem általános, legfőbb hibájára, a mely nem a formákban, nem a részletekben rejlik, hanem magában a fölfogásban, sőt úgy látszik, hogy a külföldi bírálók egyike, a német Schmitz, befolyása és példája révén a fő oka lett annak, hogy a megoldási kísérletek, főleg építészeti irányúak. Művészeinknek azonban óvakodniok kell a német példa követésétől. Vilmos császár és Bismarck emlékszobrainak sokaságába a német művészek igazán leginkább új, sokszor különös elrendezéssel, építészeti hatásokkal vihetnek be némi változatosságot és ezért az építészek ragadták magokhoz az uralmat e téren. Teljesen jogosult az, ha Schmitz például Vilmos császárnak a Kyffhäuser csúcsán levő hatalmas emlékét főleg architektonikus szempontból fogta föl, de a mi viszonyaink között, ha Erzsébet királyné emlékszobráról van szó, az ilyen fölfogás csak végzetes tévedésnek lehet a forrása. Más a német föladat, s más a magyar. A fölfogást, mely amazt helyesen megoldotta, mi nem használhatjuk, másra van szükségünk, s azt itthon kell keresnünk, mert csakis itthon találhatjuk meg.

Pedig éppen e tekintetben csodálatos hasonlóság, rokon vonás tűnik föl a pályaművek legnagyobb részében. Formákban,

stilusban különböző, de szerkezetében, rajzolatában, tömegében nagyon is hasonló építészeti rész a fő tényezője a szándékolt emlékszerű hatásnak. Már fölületes szemlélet után is meggyőződhetünk arról, hogy a milyen nagy méretűek, pompázók, nagy igényűek, sokszor különcségekkel hivatkozók ezek az architekturák, épen olyan tartalmatlanok, hybridek, fölöslegesek. A ki Erzsébet királynénak emléket akar állítani, nem elégedhetik meg avval, hogy a várhegyre, az alagút fölé, a királyi palota és a miniszerelnökség épülete közé odahelyez valami nagy, többé-kevésbé tagozott, többé-kevésbé kellemes vagy kellemetlen hatású márványtömeget — grande machinenak nevezné a francia — és azután egy pár szoborra, csoportra, domborműre bízza, hogy a királyné emlékét lássuk benne. Lépcsőzetek, a melyek nem vezetnek sehová, falak, a melyek nem zárnak be semmit és egyáltalán nem teljesítik a fal rendeltetését, a belső térnek a külvilágtól való elzárását, oszlopcsarnokok, a melyekben csak üresség, unalom honol, kupolák, ormóttan pylonok, a melyek csak sajátmagokért léteznek, az ilyen elemek összetételében, halmozásában merült ki építőművészeink alkotó phantasiája. Ez architekturák szerkesztését, művészeink úgy igyekeztek megoldani, hogy az emlék elhelyezésénél fogva két ellentétes oldalt képeztek ki. Így keletkezett a tervezetek legnagyobb részénél egy-egy nagyjából convex és concad terület, a melyeket fal, pillér vagy oszlopsor választ el egymástól.

Az emlék egyik oldala a hegyről le a Dunára néz, a másik a Szent-György-térre nyílik. Méltán gondolkodóba ejti e körülmény az embert. A pályázó művészek a föladatnak első sorban decorativ jelentőségét fogták föl. Impozáns, gazdag, építészeti képet adni a balpart felé, a mellett tekintetbe venni az ellenkező oldalt is: ez volt a fő cél, a melyet magok elé tűzték. Ilyen körülmények között a várhegy oldala, a följárat különösen gazdag, sokszor túlságosan pazar kiképzésekre adott alkalmat, míg a Szent-György-téri homlokzat építészetileg kisebb terjedelmű szerényebb tagoltságú maradt.

Miképen egyeztethető össze a decorativ szempontból megokolható kettős megoldással a szobrászati rész, az emlék rendeltetésének, eszméjének világos kifejezése? Ez a gyöngye oldala az eddigi összes számbajöhető kísérleteknek. A két, egymással ellentétes oldal művészeti Janusfejének következetes kivitele az emlék egységes eszméjének szétDarabolását vagy pedig az egyik vagy

másik oldal elhanyagolását idézi elő. Csakugyan azt látjuk, hogy a tervezetekben az egyik, többnyire a helyzeténél és kiképzésénél fogva hatásosabb dunai oldal belső tartalmára nézve vajmi szegény. Ellenmondás állott be az építészeti és szobrászati elem között és amaz nagy eszközökkel dolgozik a decoratív hatás érdekében, emennek a rovására. Mindez igazán emlékszerű alkotásnak nagynak, egyszerűnek, egységesnek kell lennie. Ha a művész két külön, egymással anyagilag kapcsolatos, de belső tartalmát és benyomását illetőleg különváló részre osztja föl Erzsébet királyné emlékszobrát, akkor a mű hatásának legjavát áldozza föl. Kiábrándulunk, ha pompás építészeti tagozatok, díszes lépcsőzetek, hatalmas oszlopsorok között kerülünk föl a térre és itt, az emlékek mintegy visszáján, akadunk annak az alakjára, a kinek kedvéért mindez épült. Az a bántó érzés ébred bennünk, mintha a czélt alárendelték volna az eszközöknek, Erzsébet királyné emlékéét a városrendezésnek, hegydíszítésnek.

Néhány, pszichologiai szempontból nagyon figyelemreméltó kísérlet elárulja azt is, mint igyekeztek művészeink e visszas benyomást enyhíteni és a két rész egyensúlyát helyreállítani. Csekély értékű surrogatumok vannak arra hivatva, hogy a gondolatok szegénységét pótolják és az eszmei kapcsolatot valamiképen föntartsák. Helyenként egészen semmitmondó motívumok lépnek föl. A két Mátrai és Hikisch mintáján két oroszlánpár áll a nagy följárat mellett. Fadrusz, Korb és Girgl tervén óriási, massív homlokzat közepett a magyar czímer jelenik meg, a mely e helyen tartalmilag jelentéktelen, formailag sovány.

E visszas körülménnyel kapcsolatban egy olyan jelenségre kell utalnunk, a melynek elvi szempontból igen nagy jelentősége van. Három pályaművön, a Telcs és Tóry-, a Zala, Jámbor és Bálint- és a Maróti-Rintel-félén az egyik oldálnak fő szobrászi motívuma a Pietás. A két elsőben Mária ölében tartja az Üdvözítő holttestét, az utóbbin Mária a holt Krisztus fölött sirankozik. Mit keresnek ezek az ábrázolások az emlék ilyen előkelő, föltünő helyén, a közeledőnek figyelmét már távolról igénybe véve? A művészek bizonyosan azért alkalmazták, hogy a belső tartalom dolgában annyira szegény oldal valami jelentős díszet nyerjen, de emberi és művészi tapintat van hivatva eldönteni azt a kérdést, nem vétének-e a jó ízlés ellen azok, a kik a keresztyén művészet e régi, magasztos tárgyát ilyen toladó módon hozzák kapcsolatba Erzsébet királyné emlékével. Csak a

gondolatokban való szegénység, rosszul alkalmazott kegyelet hozhat ilyesmit létre. Még egyéb példák is bizonyítják, hogy nagyon is elterjedt az egészen indokolatlan fölfogás, a mely a magyar nép kegyeletét vallásos érzéssel téveszti össze és helytelen, szinte sértő helyzetek ábrázolásában nyer kifejezést. Csodálkozva látjuk az egyik, különben jelentéktelen mintán, hogy Erzsébet királyné a magyar szentektől és angyaloktól körülvelt trónjáról leszállva lép egy előtte térdelő parasztcsalád felé. Rossz gondolat, de symptomatikus jelenség. A Fadrusz, Korb és Girgl-féle terven a nehéz, massiv építészeti háttér előtt levő félkörben Erzsébet mereven, egyenesen ülő márványalakja van középen elhelyezve. Mögötte, a fal mentén a magyar szentek bronzalakjai sorakoznak és angyalok rózsát szórnak a királyné felé, a kinek alakja fölött a háttérben óriási Madonnakép emelkedik és az egész helyzet fölött uralkodik. Rózsákat szóró angyalok veszik körül Erzsébet alakját a Mátrai-Hikisch-féle mintán is. Semmi okunk sincs arra, hogy Erzsébet királynét Magyarországi Szent Erzsébet alakjával egybeolvaszszuk és az a művész, a ki ilyesmivel tesz kísérletet, csak azt árulja el, hogy nincs sem saját nyelve, sem saját mondani valója.

Az eszmék más körébe tartozik, de nem kevésbbé indokolatlan, sőt érthetetlen a Róna-Leitersdorfer-féle minta egyik oldalának közepén látható óriási Hungaria, Mihály arkangyalként diadalmaskodva a sátán, a nemzet ellensége fölött. Csak arra gondolhatunk, hogy a művész zavarában, tiszta művészi öntudat és határozott cél nélkül alkalmazta itt ezt az alakot, a melynek másféle emléken talán volna értelme, de e helyen teljesen fölösleges.

Az idézett jellemző példák megmutatják, hogy semmivel sem indokolt, sőt nagyon is erőszakos eszközökkel igyekeznek művészeink alkotásaiknak magasabb tartalmi jelentőséget adni. Tekintsük akár a pályamunkák hosszú sorát, akár csak azokat, a melyeket a bíráló-bizottság jutalomra, a közönség nagyobb figyelemre méltatott, a monumentalis érzék hiányát rosszul palástoló decoratív mesterkedés, apró eszközökkel való bibelődés, heterogen elemek fölhasználása, a hatást hajszólo ügyeskedés ötlük szemünkbe. A sok mindenféle tagozat, az alakok, csoportok sokasága között a királyné alakja úgyszólván elveszti jelentőségét.

Nem sok értelme volna annak, ha apróra megvizsgálva a

pályamunkákat, kiemelnénk egy-egy olyan építészeti vagy szobrászati részletet, a mely méltó a dicséretre. Ezekben a részletekben a művészi tudás, a technikai ügyesség üli diadalát, a mely azonban, sajnos, kárba vész ott, a hol nem biztos az alap és az alkotó erő hatalma a részeket nem egyesíti nagy, monumentális egészszé. Ugyanez okból nem fontosak az egyes fogatkozások, a formai hibák, a technikai kezdetlegességek, a bizarr különcködések sem.

Majdnem úgy tűnik föl, mintha művészeink túlnyomó része kényszerűségből, inkább a zászló becsületéért vett volna részt e második pályázaton. Erre vall az olcsó hatások keresése, a művészi szemfényvesztés bizonyos neme. E tekintetben a legjellemzőbbek azok a nagy tömegek, mozgalmas csoportok, a melyek mintán drámai kar gyanánt állanak a királyné alakja közelében és versenyeznek vele a hatásért. Legújabb szobrászatunkban ugyancsak divatba jött a résztvevő, hol a fő alakkal, hol a szobor szemlélőjével együtt érző vagy hódoló sokaság ábrázolása. Kossuth mausoleumának mintáin átszellemülve, lélekzet nélkül látta, a mint a nagy halott megdicsőülve kél ki sírjából. Vörösmarty lábainál a *Szózatot* énekelte. Most jóformán ugyanazokkal a hatásos, könnyen elrendezhető, de monumentális művészet szellemével annyira ellenkező csoportokkal találkozunk. Főurak és polgárok, katonák és parasztok, asszonyok és gyermekek Erzsébet elé járulnak, leemelik süvegeiket, kendőiket lobogtatják, meghajtják zászlóikat, koszorúkat, füzereket hoznak, hódolnak, lelkesednek. Az ilyen gyülekezetek láttára kellemetlen, szinte kínos érzés kél minden egészséges fölfogású ember lelkében. Ez érzés okát találóan fejtegeti Hildebrand Adolf, a kitünő német szobrász, becses, sokszor idézett kis könyvében. Bár kőből vagy fémből valók e csoportok, mégis kiesnek az emlék keretéből. Anyagilag összefüggnek vele, de szellemileg mihozzánk tartoznak. «E járulékok a szemlélőhöz és valósághoz való átmenetet képeznek, a határ pedig egészen önkényes. Épúgy lehetne néhány szemlélőnek kőből faragott alakját az emléken szerepeltetni. Az ilyen találmányokban rejlő újítás nem egyéb művészi durvaságnál, a mely a viaszbabok és panorámák körébe tartozik.» Az erőszakos suggestio túlló a czélon, e hódoló csoportok nem fűznek szorosabban az emlékhöz, hanem mintegy fölöslegessé teszik jelenlétünket.

Milyen túlterhelt ez emlékek compositiója, milyen kevéssé

áttekinthető, milyen nagyképűek, formátlanok ezek az építészeti hátterek, suta coulissák, a melyek mögött hiába keresünk bármit. Túlságosan sok mindez és egy-egy szegény gondolat szinte beléfúl a fölépítés és díszítés barbár gazdagságába. Be kell valanunk, hogy ezt nemcsak a rendelkezésre álló százezrek okozták. Megdöbbenő jelenség, mennyire idegen művészeinktől az igazi emlékszerű fölfogás egyszerű nagysága. Azonnal fölismerjük ezt, mihelyt azt kutatjuk, hogy miképen alkották meg az emlék fő alakjának, Erzsébet királynénak a szobrát. A legjobbak igen nagy gonddal, finomsággal, egyéni jellemzéssel, de átlag többé-kevésbbé genreszerű fölfogással. Némelyek, például Zala, Teles, Damkó a magok nemében kitünő műveket hoztak létre, de nem tudtak a helyzet magaslatára emelkedni. Fő alakjuk finom, vonzó, de semmiképen sem alkalmas arra, hogy physikai és szellemi középpontja legyen az egész emléknek. Erzsébet, a bájos fiatal királyné, az előkelő, kimért mozdulatú hölgy, a jótevő nő, a bánatos anya, a költői lélek, minde vonásoknak akadtak hivatott ábrázolói, a kiknek művei kis emlék gyanánt bizonyára jól megállanak helyöket. Mások, nevezetesen Fadrusz vagy Mátraiék, az emlékszerű, megkapó nyugalmat pusztá mozdulatlansággal, kellemetlen merevséggel tévesztették össze.

Nagyon szomorú volna, ha az eddigi pályázatok tanulságai után le kellene mondanunk arról, hogy Erzsébet királyné a nemzet akaratahoz és művészetünkhöz méltó, igazán nagyszabású, monumentális, évszázadokra szóló emléket nyerjen. Megnyugtató, hogy e második pályázat mégis meghozta a maga gyümölcsét: legalább egy olyan mintát, a mely, ha nem is tekinthetjük a föladat ideális megoldásának, életrevaló csirát rejt magában, nagyjából, mind építészeti, mind szobrászati részében helyes, monumentális gondolkodásról tesz tanúságot. Megkapó hatás, egységesség és egyszerűség dolgában Margo és Popper szobrászok, Scheer és Fischer építészek műve valamennyi tervezet közül messze kimagaslik. Aránylag alacsony lépcsőzet fölött hatalmas, egyszerű tagozatú talapzat emelkedik. Annak közepén ül Erzsébet királyné alakja. Arányainak helyessége, motívumának egyszerűsége, kifejezésének komolysága már így, a kis gypsminta alakjában is szembetünő. A művészek tudatosan kerültek mindent, a mi a hatást aprólékossá, nyugtalanná tehetné volna. Erzsébet királyné alakja megközelíti azt a czélt, a melyet a föladat a művészek elé tűzött. Nagy és komoly, de a mellett nincs

hijával a vonzó nőiességnek sem, a mely nélkül a szobor egyoldalú volna. A művészek helyes érzéke került minden köznapi vonást és átszellemültnek, titokzatosnak mutatja be a királynét. Az egyszerű, plastikus megjelenése mellett is erős hatást gyakorol a szemlélő phantasiájára. A művészek megértették, hogy a genreszerűséget kerülve mégsem kell Katalin czárnő vagy Mária Terézia mintájára ábrázolni Erzsébetet, a kinek emlékezetes nagysága, a melyet a nemzet megörökíteni készül, nem tetteiben, hanem lelki életében, szenvedéseiben rejlik.

A talapzaton levő domborművek közül különösen sikerült a mellső oldal pompás, erősen kiemelkedő képsora, a melyen a művészek szerencsés fölfogással Erzsébet földi pályafutását, vagy még inkább lelkének történetét ábrázolják szervesen összefüggő, egymásba fűződő alakokban, jelenetekben. Költői mindaz, a mit ki akarnak fejezni: «Élete útja rózsákkal és tövisekkel volt tele — A rózsákat szétosztotta, a tövisen elvérzett — Szívéből hajtott ki a béke termő olajága — Könnyeket könnyeivel szárított föl.» E föliratokat bátran el is lehetne hagyni az emlékről hiszen a művészek szavak nélkül is ki tudják fejezni gondolatukat. A költői, irodalmi eszme nálok már valóságos plastikai testet öltött, — a legnagyobb dicséret, a melylyel szobrászt illehetünk.

Mostani formájában e mű sem teljesen alkalmas a nagyban való kivitelre. Erzsébet királyné ülő alakjának még határozottabb, messziről még hatásosabb rajzolatot, élesebb belső tagoltságot kívánnánk. A talapzat domborművei is valamivel egyszerűbbek, tagozottabbak és így általánosabban érthetők lehetnének. A hátsó oldal lényeges átdolgozásra szorúl. A talapzat felső síkján nyugvó két koronát el kell távolítani. A magyar szent korona természete ezt a decoratív fölhasználást, megkettőzést nem engedi meg.

Minde kifogások ellenére is kétségtelen, hogy e minta tervezői voltak az egyedüliek, a kik helyesen fogták föl föladatukat, tülemelkedtek a decoratív szemfényvesztés sivár tömkelegén és az emlék fő czélját igazán monumentális módon igyekeztek megközelíteni.

Margó, Popper, Scheer és Fischer mintája bebizonyította, hogy sem az emlékek céljaira egybegyűlt összeg nagysága, sem az emlék tervbevett helye nem szolgálhat akadályul. Erzsébet királynét nem kell törékeny, világtól elvonult asszony képében ábrázolni, hanem monumentális nagyságban, királynői fenség-

ben, az emlékek igazán legfőbb helyén. Föltétlenül uralkodnia kell környezetén. Alakját nem szabad semminek alárendelni. Kegyeletünket és hálánkat kifejezhetjük a nélkül is, hogy a királynét szentté avatnók. Nincsen szükség a hódoló csoportokra, a többé-kevésbé szellemes, de plastikai szempontból teljesen értéktelen célzásokra sem.

Az emlék építészeti alkatának egyszerűnek, egységesnek, határozottnak kell lennie. A félreértett decoratív cél kedvéért nem szabad a monumentalis célt elhanyagolni és a belső egység okáért meg kell tartani a külső egységet is. Újból bebizonyult, milyen hasztalan törekvés az úgynevezett secessió irány túlzásait, a művészi iparban elharapódzott szertelenségeket, a diszítés mindenhatóságát az emlékszerű művészetbe belevinni.

E második pályázatnak tehát mégis megvolt a maga eredménye. Művészeink sokat tanulhattak belőle, még pedig nemcsak negatív, hanem pozitív irányban is. Négy, egymással szövetkezett derék társuk megmutatta azt a helyes utat, a melyen haladniok kell. Biztató előjele ez a harmadik pályázatnak, a melynek akármi lesz is az eredménye, az úttörők érdeméből mitsem vonhat le.

ÉBER LÁSZLÓ.

ÉRTESÍTŐ.

Gróf Széchenyi István nemzeti politikája. Írta Gaal Jenő. Budapest, 1903. A Magyar Tudományos Akadémia kiadása. I. köt. 496 l. II. köt. 167. l.

Gróf Széchenyi István nemzeti politikája és jövőnk. Budapest, 1903. Politzer Zsigmond és fia kiadása. 224 l.

«Numen adest!» kiáltom vallásos döbbenéssel mint Linné. Halhatatlan szemek néznek szívem redői közé és agyam idegszövedékeibe s míg nem egy növénynek, melyet a fűvész keze, midőn megvizsgált, széttépett, de egy országlárnak, kinek eszméi a bonczolással elevenséget és hatást nyerhetnek, míg Széchenyinek taglalom életét: vajon eléggé oltalmazhatnám-e magamat az előszeretet és ellenszenv befolyásaitól? . . . Ez nyugtalanít és izgat.

Kemény Zsigmondnak e szavai*) jutottak eszünkbe, midőn Gaal Jenőnek e két munkáját kezünkbe vettük. Numen adest! Széchenyi István, Magyarországnak e nagy rejtvénye megtalálta-e Gaalban megfejtőjét?

Mert Gaal többet akar, mint Kemény; ez százszor szerencsésnek vallja magát, ha csak politikai arczképét úgy megtudja rajzolni, hogy ráismerni lehessen; Gaal ellenben élet- és jellemrajzán, reformtevékenységének céljain és eszközein kívül az egész Széchenyit akarja nemzete lelkében följújtani és őt életének egész eszmetartalmából újra érthetővé tenni.

A két munka különös súlyt helyez arra, hogy Széchenyi szellemének könyveiben, naplóiban, levelei és beszédeiben szét-szórt sugarait egy logikai rendszer tükrében egyesítse. Ezzel véli Széchenyit legjobban magyarázni, de a szellemnek ez egységes

*) *Tanulmányok* I. köt. 155. l.

rendszerében egyttal a nemzetnek örök idők számára szóló harsonát óhajt, melyet megszívlelni, követni képes legyen. *)

Széchenyinek közgazdasági, társadalmi, politikai fölfogása mellett erről foglalkozik különösen öszvilágnézletének, vallási, erkölcsi, lélektani, természetbölcséleti elveinek, a mindennapi életre föllállított okossági szabályainak föltüntetésével.

Nemcsak az ajánlás, a bevezetés, hanem az egész munka minden lapja élő bizonsága annak, mily szeretettel, odaadással, fáradsággal dolgozott rajta Gaal. Nagy gonddal rajzolta meg Magyarország állapotát Széchenyi föllépésekor, (1—126. l.) nincs annak oldala, mely figyelmét kikerülte volna, habár a sok részletnek egyenlő kiemelése mellett az nem domborodik ki eléggé, a mi a régi Magyarországot az újtól elválasztja, s a mi az átmenet nehézségét alkotja, továbbá a rajzolt képnek alaponusán is túlságosan uralkodik a Széchenyi mondásában kifejezett gondolat: Magyarország nem volt, hanem lesz.

Széchenyi élete, alkotásai hasonló részletességgel vannak rajzolva. (127—255., 256—360. l.) A hatalmas Atlást, a kinek vállain nyugszik majdnem egész 1825-től a harminczas évek közepéig a megújhodó Magyarország, tevékenységében látja itt maga előtt az olvasó. A munka céljához képest e rész túlságos terjedelmű is. Új tényeket, új fölfogást nem nyújt, az egészet bizonyos sietség jellemzi, mely azon igyekszik, minden fontos részletet előadni, de velök mielőbb végezni, hogy a munka fő céljához: Széchenyi gondolatvilágának, mint szerző mondja eszmetartamának rendszeres föltüntetéséhez elérhessen.

Mert Széchenyi eszméinek rendszere, ez egységes rendszernek Gaal szerint elévülhetetlen igazsága, a nemzetre ma is érvényes tanításai alkotják a fő érdeket, mely őt, a hogy már jeleztük, írásában vezette. Mennyiben volt helyes Széchenyinek gyakorlati módszere eszméi kivitelére, másodlagos érdekű reá nézve, e részben csupán az eszméiért kiállott szenvedéseinek, lelki nemeségének szándékai tisztaságának föltüntetésére helyezi a súlyt.

Hóst, bölcslet, prófétát egy személyben akar Széchenyivel Gaal az eszményekben való hitét elvesztett mai nemzete elé állítani. «Az ő tanai, . . . sőt például élénk állított vértanúi életé . . . »-ről szól, midőn rendszerének általános jellemzésébe kezd, (*gróf Széchenyi István nemzeti politikája és jövőnk* 17. l.) hogy azok

*) Ajánlás.

a nemzetet útba igazítsák mai zavarában, ez pedig bátorítsa. lelkesítse csüggedtségében.

Gaal egész munkájának ez a két szempont adja meg a jellegét; Széchenyiben hőst lát és bölcset; de a míg a hőse Carlyle szellemében transcendentális eszményekért küzd, addig bölcse az emberiség boldogságát a természet mechanikus törvényei szerinti szervezkedésében, fejlődésében látja.

Hősét életrajzában, reformtevékenységének küzdelmei között mutatja be, bölcsét Széchenyi eszmetartalmának rendszerezése lenne hivatva megértetni.

Már e két szempont egyesítése meghökkenti az olvasót. Egy Carlyle, a hősök kultuszának, a lelkiismeret minden társadalmi conventiótól független erejének, a szellem hatalmának védője, az individualistikus közgazdaságnak, ennek «csunya (dismual) tudományának», a mechanikus evolutio «iszapos philosophiájának» ellensége lagnék tehát Széchenyiben, a mint ezt Gaal akadémiai székfoglalójában¹⁾ határozottan kifejezte. Mostani két munkájában ugyan ezt többé kifejezetten nem állítja,²⁾ de a hogy Széchenyit jellemzi, mint küzdőt, mint vértanút, mint nemzete tanító mesterét, a kinek naplóból idézi mondását, hogy a «nagy férfiak teremtik a nagy országokat és ők népeik orvosai»,³⁾ a világfölfogásnak ugyanazt a módját árulja el, a melyet Carlyle hős cultusának ismerünk s a melynek egyik alapgógmája, hogy a nemzetek sorsára egyes nagy embereiknek döntő befolyása van a mit nemcsak a mai evolutionista bölcselet, de még olyan bölcseletileg szintelen író is tagad, mint Macaulay, a ki szerint «A nap megvilágítja a halmokat, mikor még a láthatár előtt van s az emelkedett szellemek egy kissé korábban fölfogják az igazságot, mielőtt a sokaságnak megnyilatkoznék. Ennyire terjed fölényök».⁴⁾

Es Gaal mégis ezt az evolutionista bölcseletet, ennek viszonylag öntudatos megnyilatkozását akarja Széchenyi eszmevilágában föltalálni,⁵⁾ a mely evolutionista bölcselet pedig kényszerűleg érvé-

¹⁾ Carlyle Tamás *Társadalompolitikai rendszere*. 1897.

²⁾ *Gróf Széchenyi István nemzeti politikája és jövőnk* 2. l.

³⁾ I. köt. 431. l.

⁴⁾ Macaulay Dryden jellemrajzában, *Miscellaneous Writings*. I. 16. l.

⁵⁾ «Hogy a fejlődéstani elméletnek nemcsak sejtelve, hanem

nyesülő természeti törvényekre van alapítva, mely egyeseknek hősi, prófétai érvényesülését kizárja.

Széchenyi e szerint Darwin és Spencer előfutára, a természeti monizmus híve, mely szerint minden szerves, mozgó teremtmény életének törvényei azonosak s eszmetartalmának legfőbb bece abban rejlik, hogy megüti az evolutio elméletének mértékét.¹⁾ Az olvasó megkapja²⁾ e végből Darwin és Spencer tanainak hosszas rajzát és védelmét, a mi mindenesetre kissé furcsa egy gyakorlati hatásra szánt jellemrajz keretében; megnyugtatót talál, hogy a Darwinizmus és a pozitív vallás nem ellenkeznek, meghallja, hogy Széchenyi «neveltetésénél és vallásosságánál fogva» belsőleg ugyan a természet és szellemi világ különbségét vallotta, gyóntatójának Albachnak, később Lonovics érseknek nagy befolyása alatt áll, de ha nemzetének tanácsokat ad, voltaképen a természeti monizmus alapján áll;³⁾ azon van ugyan, hogy itt is megőrizze a keresztyén szellemet és azt a világrend harmoniájával és saját gondolatrendszerével összeegyeztesse, de ha a logika kívánja a testi, szellemi, erkölcsi élet egységes voltának vallása rovására engedményt tesz, a mi bizonyítja, hogy az egységes világnézet hatalma a döntő pillanatokban erőt vett rajta.⁴⁾

Az ily természeti monizmus, evolutio mellett mindenké előtt vajmi nehéz lesz az egyesnek azt a prófétai irányzó erőt tulajdonítani, a melyet Gaal szerint Széchenyi a nemzet fejlesztésére gyakorol. A fejlesztés czélszerűséget, tervszerűséget jelent, a czélt azonban számúzi az evolutio. A nemzet fejlődhetik az azt alkotó parányok sűrűsbödése által, midőn mozgása növekszik, a mivel együtt jár, hogy tömegének részei mindig egyenlőtlenebbek, különbözőbbek lesznek s az evolutio épen abban áll, hogy az elkülönülés ellenére megmarad köztük az összefüggés, (integratio) az összhang, melyet azonban senki nem tervezett, hanem a mely magától jó létre a mozgásból, s ennek végső alapjából, az erő fönmaradásának törvényéből.

tudata is élénkebben élt benne, mint korának legtöbb kiváló írójában.» *Gróf Széchenyi István nemzeti politikája és jövőnk.* 48. l.

¹⁾ L. *gróf Széchenyi István nemzeti politikája és jövőnk.* 47. l.

²⁾ U. o. 34—66. l.

³⁾ U. o. 66. l.

⁴⁾ U. o. 73. l.

Hagyjuk azonban ezt s nézzük Széchenyi rendszerének eszmetartalmát, világnézetét, mely az evolutionistikus elmélettel, a jövőben Gaal szerint lassanként uralkodóvá leendő fölfogással azonos.¹⁾

Gróf Széchenyi István nemzeti politikájának I. kötetében a 363—496-ig terjedő, II. kötetében a 3—148-ig terjedő lapok vannak Széchenyi eszmetartalmának előadására szentelve. De hogy az olvasó még tisztábban láthassa *Gróf Széchenyi István nemzeti politikája és jövőnkben* újra összefoglalja a természet-bölcséleti alapra fektetett nemzeti politika eszmemenetét.²⁾

Miután az olvasó Széchenyi életében, jellemében, alkotásaiban, irodalmi dolgozataiban már eléggé hallotta törekvéseinek főcéljait, ezek dicséretét, a fönt idézett lapokon bőbeszédű kiegészítésekkel kapja Széchenyi műveinek kivonatát, lényegest mellékessel vegyesen, azok egyes részeit Gaal által más iránylyal visszaadva, lefordítva — maga mondja szerző — gondolatait kihüvelyezve.³⁾ Sőt a hol különálló eszmék kapcsait az ő saját eszmei kincstárában nem találtam meg s a rokon gondolatok közt netán mutatkozó hézagokat nem tudtam másként áthidalni, ott — eredeti elhatározásom és kedvem ellenére — én vegyülök közbe és az ilyen kisebb-nagyobb szakadékokon átsegítem az olvasót.⁴⁾

Széchenyi eszmemenetének ily visszaadása sok bajjal jár; a közlő alanyiséga szerfölött érvényesül; az olvasó pedig ritkán tudja, ki beszél, Gaal-e vagy Széchenyi? Sokkal nagyobb baj azonban ennél, hogy az olvasó egységes rendszert nem kap, hanem elárasztatik a tételek, a gondolatok tömegével. Rendszer az, ha egy nagy jelenségkörre vonatkozó tényeket, egyes igazságokat valamely alapigazságra visszavezetni sikerül. Ilyeneket nem nyújt Gaal Széchenyire nézve. «Darwin létérti harcza, az anyag és mozgás eloszlására és összefüggésére, az erő fönmaradására vonatkozó Spenceri tétel, Kant kategorikus imperativusa, Eötvös elve, hogy az ember létének célját csak az egyénben lehet keresni, jelzik a gondolkodók alapigazságait. Ilyet hasztalan keresünk Gaalnál Széchenyire nézve, s így az ellenőrzés

¹⁾ U. o. 74. l.

²⁾ Id. m. 3—17. l.

³⁾ U. o. 365. l.

⁴⁾ Id. h.

lehetősége is hiányzik annak eldöntésére: Darwinista, Spence-rista volt-e csakugyan Széchenyi, avagy csak ráfogja Gaal. A miket e részben fölhoz, arról tanúskodnak, hogy a philosophia történetében sem járatos. Gaal előtt a természet törvényeire hivatkozás már Darwinismus, evolutionismus jele; utóbb a szent atyákat, a scholastikusokat és XIII. Leót is az evolutionismus hírébe hozhatná, mert annyit beszélnek a természetjogról. Rousseaut s a XVIII. század természet dicsőítőit is evolutionistákká avathatná. Széchenyi sokat beszél a haladásról, fejlődésről, tökéletesedésről, tehát evolutionista Darwin, Spencer értelmében. A fölvilágosodott absolutismus kedvencz philosophusai, Leibnitz, Wolf az ember czélját in non interrupto perfectionum progressu helyezték, ezért ezek is evolutionisták voltak-e? Vagy talán Hegel is? a ki a fejlődés gondolatát merev következetességgel és dialektikus fineszszel először vitte keresztül az emberiség történetében.**)

De egyáltalán sajtóságos fölfogás Széchenyiben rendszeres philosophust keresni, nemcsak a politikai és társadalmi életre, de a mindenségre nézve. Gaal Jenő sok derék munkával szolgálta a társadalmi tudományt, a philosophiában azonban most próbálkozik először, de e próbálkozás rosszul ütött ki. Széchenyi a tett, nem a gondolat embere volt, a világot alakítani, nem a gondolat erejével átfogni volt egyéniségében túlnyomó s még ezt is csak az ő imádott hazájára nézve volt törekvése. Gaal túlmegy azokon a német tudósokon, a kik Bismarck államelméletét parlamenti nyilatkozataiból megirták. Csak Gaalnak bölcselmi járatlanságából érthetjük meg, hogy ő, a ki a *Társadalmi béke a patriarchalismus alapján* 1896. című munkájában még a Harmel-testvérek *Val-des-Bois-i* munkás patronaga-át, Ruskint dicsérte, és *Carlyle Tamás társadalompolitikai rendszerében* 1897. Spence-eknek tétele ellen, hogy a gyengéknek az állam által való támogatását nem engedi a haladás törvénye, mely szerint az erőseknek kell főnmaradni, Huxley-t vonultatta föl, a ki a haladás e törvényének az emberi társadalomra való alkalmazását barbarismusnak jelentett ki, most 1903-ban, szintén két kötetes nagy munkájában *A nemzetgazdaság rendszere*. 1899—1900. az első fontosságú emberi szükségletek fedezésének törvényeit Darwin és Spencer nélkül, sőt velök ellentétes irányban magyarázta, egyszerre Széchenyi rejtélyes egyéniségének, bonyolult gondolatrend-

*) Stein Ludvig, *Die sociale Frage*. 503. 1.

szerének megfejtésére rántja elő a Darwin—Spencer-féle evolutionismust. Széchenyi maga egy nagy problema, a Darwinismus alkalmazása a biológián túl a sociológiában másik nagy problema, a Darwinismus és positiv vallás összhangjának kérdése harmadik nagy problema. Mindezeket ő Széchenyi nemzeti politikájában akarja megoldani. Nem csodáljuk, ha az Akadémia a tudomány módszeres művelésének elveivel ellenkező vállalkozásba nem akart bocsátkozni és Gaal munkájának végét tekintélyével nem volt hajlandó támogatni.

Az evolutionismus czége alatt a társadalmi tudományokban igen sokféle portékát árúlnak. Gaal bizonyosan ismeri Roscher mondását, hogy a Darwinismust, mely minden emberit oly igen igyekszik állativá lefokozni, bestialismusnak kéne nevezni. De hát Roscher egy hívő protestáns! Igaz, de hisz Huxley, Darwinnak egyik leghűbb követője, különben az ember állati leszármazásának, sőt a társadalom organikus keletkezésének hirdetője, mégis tiltakozott a létérti küzdés elvének alkalmazása ellen az emberi társadalomban. «Az erkölcsi jónak gyakorlása, a mit jó cselekedetnek, erénynek nevezünk, oly magaviseletet jelent, a mely minden irányban ellenkezője annak, a mi a természetben, a létérti küzdelemben diadalra vezet. Irgalmatlan önzés helyett önuralmat, a versenytársak félretolása, eltiprása helyett az egyestől nemcsak azt kívánja, hogy embertársára tekintettel legyen, hanem hogy őket gyámolítsa is. Befolyása nem arra irányúl, hogy a legalkalmasabbak fönmaradjanak (survival of the fittest), hanem hogy mentül többet alkalmassá tegyen a fönmaradásra». «Azt mondják, hogy a létérti küzdelem, mely a természet országában oly nagyszerűt létesített, az erkölcsi világban is nyilván épen ily jótékonyan fog hatni. De ha igaz, a mit kifejtettem, hogy a természeti erők uralmának semmi köze nincs az erkölcsiséghez, és ha utánzása az ember által az erkölcsinek legelső alapelveivel ellenkezik, mi lesz a meglepő eleméletből».*)

Még kevésbé hiszszük, hogy Gaal Höckel vagy Nietzsche evolutionismusát akarná alkalmazni, s az elsőnek aristocratismusát, az utóbbinak Übermensch uralmát Széchenyi társadalmi etikájának alapjára tenni, pedig ezek is evolutionismust hirdetnek. Avagy, hogy épen magáévá tenné az evolutio kozmikus

*) Thomas H. Huxley, *Sociale Essays*. 286., 287. l.

érvényének fő hirdetőjénél, Höckelnél a fölfogást, hogy a keresztény világnézet Istene gázforma gerinces állat.

Ha Gaal nem bizonyul be munkájában philosophusnak, még gyengébb a vallásos tünemények méltatásában; biztatásait, hogy a positiv vallásokkal az evolutionismus nem ellenkezik, ki fogja komolyan venni.

A mit Széchenyi vallásosságáról ír, csak azt bizonyítja, hogy élő hit és theologiai speculatio közt különbséget tenni nem tud, hogy a katholicizmusnak azt az érzelmi irányát, melynek Albach volt nálunk egyik fő képviselője, mint a német protestánsoknál Vitschl, nem ismeri.

Zichy Antal leírja*) a fölháborodást, melyet Széchenyi naplójában Pougens, francia írónak *Jocko* című az állatok lelkéről írt könyvéről kifejez s hozzáteszi, mit szolt volna, ha Darwint megéri, mi pedig hozzáteszszük, ha neki darwinistikus társadalmi etikát, spenceri evolútiót tulajdonítanak.

Gaal maga is érezni látszik, hogy a spenceri individualismus, a társadalmi consensusnak önkéntes bekövetkezése minden állami beavatkozás nélkül, még sem illik a nemzetfejlesztő Széchenyire, s polemizál**) azzal a fölfogással, mely Spencer egész rendszerében, különösen a *Man versus state* című irásában az anarchiát látja.

Gaal nem vitte előre könyveivel Széchenyi megismerését, sőt homályos ködbe burkolta. Tiszteletet érdemel fáradozásáért, de olyasmire vállalkozott, a mi erejét fölülmulta: bölcselmi magyarázatokra, világnézetek megítélésére, s olyat keresett Széchenyiben, a mi benne nem volt, rendszeralkotó philosophust.

A magyarságot összefoglalni, elnyomott egyedeit pedig föl szabadítani, a nemzet, az ember magasabb eszményét a megélhetés eszközeinek segítségével valósággá tenni, ez volt Széchenyi életének magva, idealrealismusának kulcsa és egyszersmind tragikum. A nemzeti összefoglalás conserváló munkáját, a rendi, jobbágyi kötelek megszüntetésének liberalis munkájával együtt akarta végezni, szívében épen úgy lángolt a nemzeti virágzás, emberséges élet eszményi céljaiért, a mint a mily tisztán látta eszével, hogy ez eszmények ködképek pénz, gazdasági javak nélkül.

*) *Gróf Széchenyi István naplói.* 605. l.

**) *Gróf Széchenyi István nemzeti politikája és jövőnk.* 65. l.

Tragikuma abban gyökerezett, hogy a nemzeti élet vonzó és taszító két polusát, a nemzetet összetartó, egyéneit fölszabadító erőit magában akarta egyesíteni, saját erejével akarta irányozni, a mi emberfölötti. Ez ellentétes erők a nemzetben nem voltak kellőképp elosztva, a nemzetnek ideális czéljai és realis eszközeiről a köztudat nem volt tájékozva; egy ember, még ha Széchenyi is, mindezt nem pótolhatta.

A magyarság Sphinxének rejtélye, tanainak értéke itt kerekesendő, nem az evolutionistikus philosophiában; Kemény rövid tanulmánya mindenesetre közelebb vitt megfejtéséhez, mint Gaal nagy munkája. B. K.

A cserneki és tarkeői Dessewffy család. Genealogiai tanulmány. Írta Éble Gábor. Nyolcz leszármazási táblával és ötven illusztrációval. Budapest, 1903. Franklin-Társulat nyomdája. Pfeifer Ferdinánd bizománya.

Éble Gábor azon történészeink közé tartozik, kik nemesak tartalmas, ismeretlen levéltári anyagot földolgozó, hanem külsőleg is figyelmet keltő, ritka ízléssel kiállított munkákkal szoktak a közönség elé lépni. Legújabb, 318 oldalra terjedő munkája családtörténeti valóságos díszmű, mely becsületére válik a nyomdának, melyből kikerült, s fényesen tanuskodik a magyar nyomdai ipar művészi fejlettségéről. Papirja, betűi, szövegképei, valamint önálló, részben színes mellékletei egyaránt finom ízlésről és művészi érzékről tanuskodnak s a testes, negyedretű kötet már előkelő, igazán választékos külsejével fölkelte az érdeklődést. Borítékján gyönyörű színnyomatban megfelelő keretben egy címér, a buzogányt tartó vértezett jobb kar, rajta kiterjesztett szárnyú koronás sas jelzi a könyv tartalmát, a XIII. század óta szakadatlanul szereplő Dessewffyek nemes nemzetségének változatos történetét s egyszersmint azt, hogy a család egyik jelenleg élő érdemes sarja, Dessewffy Sándor csanádi püspök, volt a könyv bőkezű Mæcenása, a kinek lelkes, anyagi támogatása tette lehetővé a szerzőnek, hogy a nagy munkát szakavatottan megírja s a Dessewffyek multjához s jelenkori társadalmi szerepléséhez méltó külalakban a könyvpiacra hozza.

Tárgya a nagy munkának a Dessewffyek története és genealogiája az első ismert őstől a jelenkorig. Ez a nemzetség

az idők folyamán az ország egyik legnépesebb, legelágazottabb nemzetségévé lőn, sőt egyik ága elszakadt (1705) Franciaországba, hol mind a mai napig virágozik. Ily népes nemzetségben mindig volt szegény és gazdag; némelyik a legfőbb közállásokat viselte, a másik meg szerény munkájával kereste kenyerét s ha az egyik kamara-elnök, altábornagy, báró vagy gróf lett, a másik mint szerény cipész, iparos tartotta el magát. Amerikában ma is működik egy Desseffy mint vasgyári művezető. Már maga ez a körülmény jelzi, milyen roppant kitartásra, milyen szorgalomra és tárgya iránti lelkesedésre volt szüksége a szerzőnek, hogy öt század homályából kiemelje az ország minden részében s a külföldön szétszórt anyagot, mielőtt a rendszeres feldolgozáshoz foghatott. Nem kevesebb, mint 1410 különféle családtagról tud számot adni s a rájuk vonatkozó adatok megszerzése végett igazán töméntelen hazai és külföldi levéltárt, anyakönyvi hivatalt s más olyan intézményt, mely a multak titkait őrzi, kellett átvizsgálnia. Már a szanaszét rejtőzködő nyers anyagok összeszedése, mely csak évek szakadatlan munkájában vált lehetségessé, a legszebb tanubizonysága a szerző törhetetlen buzgalmának. Ép oly meleg elismeréssel kell megemlékeznünk az alaposágról, a szakismeretről, melylyel ezt a különböző időkről származó s néha nagyon nehezen egymásba illeszthető nyers anyagot szerves egészszé tudta feldolgozni, úgy hogy a tatárjárás után feltűnő családalapítótól kezdve egész napjainkig könnyen áttekinthető, néhol igen részletesen megrajzolt képet ad a soktagu nemzetség minden ágáról.

Ezt legelől azon helyes módszerrel érte el, mely szerint a roppant anyag feldolgozását eszközölte. A tulajdonképeni feldolgozott részben nyújtja a család egész történetét, sorsának változásait az idők folyamán, elágazásait, birtokviszonyait, sőt a kiválóbb egyéniségeiről valóságos életrajzul szolgál, mely töméntelen új anyagot tartalmaz s általában élénken van megírva, úgy hogy élvezettel olvashatja mindenki, a ki a multak iránt érdeklődik. Ezt a feldolgozott részt igen ügyesen egészíti ki nyolcz, nagy gondal készült leszármazási tábla, mely 1210 óta az egyes ágak ivadékeit időrendben napjainkig tünteti föl s mely táblák használhatóságát különösen megkönnyíti a hozzájuk készített pontos névmutató. Ennek segélyével nyomban, minden hosszabb keresés nélkül meg lehet tudni, hogy a nemzetség mindegyik tagja, még a beházasodottak is, melyik táblán s annak melyik pontján található meg.

A Dessewffy-család első ismert őse s így alapítója az a Dezyzlaus, Dezső nevű vitéz volt, ki 1210—42 közt élhetett s a tatárjárás idején már előkelőbb állásban működhetett, mert azt tudjuk róla, hogy megmentette az ország zászlaját, noha a közben súlyos sebeket kapott s fél kezét elvesztette. A derék katona a mai szlapon földön, Pozsegában volt birtokos. Hogy magyar vagy szláv vérbeli volt-e, arra nincs adat, valószínűleg azonban vérbeli magyar volt, mert abban az időben a mai szlapon vármegyék az anyaországhoz tartoztak, akár csak Pest vagy Abauj vármegye s nemességök egy része szintén magyar földről telepítetett oda, mikor az illető terület vármegyei szervezetet nyert. Ennek a Dezsőnek leszármazói, a Dezső fiai hamar elszaporodtak, de a Dessewffy nevet csak a XV. század vége felé kezdték használni, mert addig ősi birtokokról, Csernekről Csernekyeknek nevezték magukat.

Nem is a Dráván túl, hanem az anyaországban jutott a Dessewffy család igazi virágzásra. Mint annyi más magyar családot, akképen őt is hamar máshová sodorta a mohácsi vész zivatarra. Jóságai a hódító töröknek estek zsákmányul. Dessewffy Ferencz hat fia közül az egyik pap lett, a többi őt meg az anyaországba huzódott. A legidősebb, János, Ferdinánd király szolgálatába lépett s idővel a magyar kamara, a legfőbb pénzügyi hatóság elnöke és főudvarmester, később meg Miksa királynak kedvelt, bizalmas embere lett. János szerezte meg a felföldön a szép tarkői uradalmat (1556) s általában erős vagyongyűjtő volt. Gyermeke azonban nem maradt, dús javait akkor már elhunyt öcsésének, Lászlónak fiára, Jánosra hagyta. De hagyott belőlök bőven emberbaráti és jótékony czélokra. Két-három kórházat építtetett, melyet melegen ajánlott örököse gondviselésébe s egyszerűsmind kötelezte, hogy évenként 13 szegényt felruházzon. E mellett a pozsonyi s még három más városi szegényházzal is megemlékezett. Ez a nemeslelkű ember, családjának második megalapítója, 1566 július 22-én fejezte be sikerekben gazdag életét. A kor szokása szerint alig hogy szemét behunyta, a legkülönbözőbb címek alatt megindult a ragadozás dús öröksége ellen. Miksa király pártfogásával azonban fiatal örököse, János megtartotta a vagyont, mely halálakor két fia közt oszlott meg, kik a nemzetség két külön ágát; János a tarczai, Ferencz a tarkői ágat alapították meg.

Az első tarczai Dessewffy János életét véres családi tragé-

dia szomorította meg. Első nejét, Beesky Ilonát, hűtlenségen értes pallósjoga alapján halálra ítélte és a tarczai vár udvarán lefejeztetette, De második feleségétől több gyermeke született s az idők folyamán a tarczai ág nagyon elszaporodott és számos mellékágra oszlott. Egyik sarját, Tamást, Szirmay István királyi engedélylyel fiává fogadta s ez a tarczai Dessewffy Tamás a Szirmay grófok egészen új ágat alapította a XVIII. században. A tarczai Dessewffyek egy másik leszármazója 1763-ban bárói rangot nyert, de ez ágnek 60 év múlva magva szakadt. Ellenben Antal 1812-ben Temes vármegyébe költözött, hol alispán és követ lett s egyik buzgó harcosa volt a magyarságnak. Az ő legifjabb fia, Sándor, ez idő szerint csanádi püspök, a kit Éble szép művének költségeit fedezte.

Még inkább elszaporodott a nemzetség tarkői ága. Egyik sarja, Ferencz, 1666-ban bárói rangot nyert. Egy másik, István, vitéz katona volt s egész az altábornagyságig vitte. De a közben érdeklődött a közműveltség iránt is. Kiszebenben kegyesrendi gymnasiumot alapított (1739) s más jótékony czélokra is tett adományokat. Öcscse Imre szintén a hadi pályán vitézkedett s mint vezérőrnagy halt meg. Egy másik, András, lutheránus lett s ő alapította a Dessewffyek, különben buzgó katolikusok margonyai, ma is ág. evang. vallású ágát, melyből Arisztid, az aradi vértanuk egyike származott. András egyik testvére, József, mint a nemzetség számos tagja, katona volt s altábornagy, 1754-ben gróf lett s megalapította a család idősebb grófi ágát. Egy másik tarkői Dessewffy, Sámuel, előbb bárói, 1775-ben grófi rangot nyert s tőle származik az ifjabb grófi ág. Éble munkája behatóan foglalkozik a két grófi ág leszármazóival s első sorban azokkal, kik irodalmunkban is kitűntek, József gróffal és három fiával, Aurél, Emil és Marczel grófokkal, kikről valóságos életrajzot ír s a hiteles anyakönyvi adatok felkutatásával pontosan megállapítja születésök idejét, mire nézve eddig részben téves adatok keringtek. Csakhogy maga is téved, midőn Aurél gróf életrajzában azt mondja, hogy 1832-ben Zemplénben követjelöltnek lépett föl, «Kossuth Lajossal szemben azonban megbukott». Ez nem áll, mert Kossuth sohasem volt Zemplén vármegye követe s habár megjelent az 1832.6-ik országgyűlésen, ott nem a vármegyei követek, hanem az ablegati absentium között (egy főrangú hölgyet képviselt) foglalt helyet.

Míg a Dessewffyek mindkét ágának egyes mellékágai hazá-

jokban olyan tekintélyre és vagyonra emelkedtek, addig a XVIII. század elején két sarjok, Miklós és Bálint, mindegyik külön s a másiknak elhatározását nem is ismerve, a Rajna vidékén küzdő császári hadakból a francziákhoz szökött át. Éble azonban téved, mikor Miklósról, ki a Kollonics huszár-ezredben szolgált, azt mondja, hogy az egyenesen Rákóczy (Ferencz fejedelemről van szó) parancsára szökött a francziákhoz. A francia író, kire hivatkozik, nem azt mondja, hanem a tényeknek megfelelően csak azt hangoztatja, hogy a fejedelem arra biztatta a császári seregben a Rajnánál küzdő magyar katonákat, hogy a francziákhoz szökjenek s úgy gyöngítsék a császárt, kivel ő is harczban állt. Egyenes vagyis közvetlenül hozzá intézett rendeletet a szökésre Dessewffy Miklós annál kevésbbé kaphatott Rákóczytól, mert mint császári katona nem is volt a fejedelem alattvalója. Miklós is, Bálint is saját hajlamát követte, midőn a francziákhoz szökött, s az általok magyarokból alakított huszár-ezredben hadnagy lett s azután fényes katonai pályát futott meg. Minthogy otthon őt is, unokatestvérét Bálintot is katonaszökevényeknek tekintették, természetesen szó sem lehetett, hogy haza térjenek. Mindketten francia nőt vettek el s teljesen elfrancziásodtak. Mindkettőnek voltak gyermekei, kik előkelő állásokba jutottak. De Bálint lezármozóinak magva szakadt s a ma élő francia Dessewffy grófok mind Miklósról származnak. Hogyan jutottak a grófi címhez, melyet ma is viselnek, arról Éble munkája rendkívül érdekes és okirati bizonyítékokkal ellátott felvilágosítást ad.

Műve tehát nemcsak pazar fényű kiállításával, hanem tartalmának gazdagságával, élénk és tetszetős feldolgozásával, a jegyzetekben és a függelékben közölt okiratokkal családtörténeti irodalmunk legjobb termékei közé tartozik. A kinyomatott történelmi művek alaposabb figyelembe vételével még sok apró adatokat és tájékozást nyerhetett volna ugyan, de kétségkívül igen sok újabb s a köztörténelem által is haszonnal értékesíthető anyagot közöl s egész munkája az írói hivatottság s a kutatói lelkiismeretesség dicséretes bizonyítéka.

Acsády Ignác.

The Pronoun I and The Interjection «O» or The English Person v. The Roman Thing. By Clarence Newsome. Volume I. Belfast 1902.

Nemde furesa cím ez, nyájas olvasó? «Az «Én» névmás és az «O» indulatszó, vagy az Angol Egyéniség szemben a Román Tárggyal?» Félek, hogy a cím olvasása után a nyájas olvasó már bosszús olvasóvá alakul. Hátha még a 349 lapos első kötet egyik főgondolatát megtudja. A 65. lapon olvassuk: «Tisztán angol elv az, hogy minden ember szabadnak született. Bajos volna pontosan meghatározni, hogy ez az elv mikor öltött végleges és nyilvánvaló formát, épen úgy, mint lehetetlen volna pontosan megállapítani, hogy az angol ember tisztelete az egyéniség iránt mikép nyilvánult szabatosan és véglegesen oly módon, hogy az «Én» névmás és az «O» indulatszó nagy betűs szavak lettek — a mi érzékelhető kifejezése, külső és látható jele, sacramentuma az emberi Szabadságnak, s ha szabad úgy szólnom, legfelsőbb dicsősége az angol nyelvnek, valamint hogy az elv is, melyet megtestesít és kifejt, kiváló érdeme az angol fajnak».

Most már a bosszús olvasó haragos lesz, attól tartunk. Hogyan, hát az Én és O nagy betűs voltát nem magyarázhatják-e meg külső mellékes, az írás történetében kifejlődött szokások? kérdi a józan olvasó.

S azonkívül még sok mást is fog kérdezni fejét rázva, mert meg kell vallanunk, hogy a szerzőnek ethnologiai és történeti állításai sokszor nagyon is kihívják a kritikát. De mi nem akarunk a szerzővel vitatkozni s nem is akarjuk tühegyre tüzni különösségeit.

Könyve tanulságos, mert minden különössége mellett igen tanult ember műve. De tanulságos különösen mint az idők jele, mint kifejezője korunk egyik hatalmas eszmeáramlatának.

Mert mit tanít könyvünk? Az angol nemzet tagjai tisztelik leginkább az egyéniséget önmagukban (innen az Én), s másokban is (innen az O, mint a részvét, az altruismus jelképe), azért az igazi szabadságot csak az angol becsüli meg s testesíti meg intézményeiben, az angol, ki a legjobb germán fajok vérért egyesíti ereiben. Az angol nyelvnek s nemzetnek még egyéb jelességei is vannak, innen irodalmának s egész közéletének páratlan kiválósága.

Nemde, ezt bajos volna egyszerűen tagadni? Csakhogy a német chauvin, ha nem is ily sorba fűzve okoskodását, körülbelül ugyanezt mondja önmagáról és hatalmas csapásokat mér az angol rokonra, kiben szerinte nem a legjobb germán vér csörgedez. De van francia chauvin is, ki a román vagy francia szellem kiválóságát hirdeti s annak értelmi világosságát, lelki életének könnyed, víg nagylelkűségét jóval többre becsüli a germán homályosságánál s nehézkes önteltségénél. Van továbbá oly nem angol, nem német s bár először francia nyelven nyilatkozott, de nem is tulajdonképi francia chauvinismus, mely azt tanítja, hogy a germán nemzetek az igazi államalapító s fönn tartó nemzetek s minden állam oly mértékben erős és fejlődésre képes, a mily arányban van a germán elem lakosainak vegyületében. Nem mondjuk, hogy a nagy vezető nemzetek mindegyik tagja e csoportok egyikéhez, vagy másikához tartozik, de bizonyos, hogy az a chauvinismus, mely történetphilosophiai és népschologiai okokra támaszkodik, nagyon el van terjedve. Pedig ez okok gyakran igen gyengék, többnyire féligazságok általánosításai, vagy az idegen szellem félreismeréséből levont következtetések. Mily könnyű az átmenet e félreismerésből a magunk túlbecsülésére, arra jó példát találunk szerzőnk könyvében.

Midőn az angol irodalom nagyságát dicsőíti, így kiált föl egyebek közt: «Van-e minden más országnak együttvéve annyi nagy kritikusa, mint a miénknek? Görögország csak az egy Aristophanesre hivatkozhatik, Róma senkire, Germánia a Schlegelket és Lessinget említi, Franciaország csak Victor Hugot és Tainet, de Angliában ott ragyognak az első helyen Macaulay, Jeffrey, Coleridge, Hazlitt, Matthew Arnold, Dowden, Ruskin, Mrs Jameson, Emerson». Pedig a szerző olvasott ember, de különféle elméletekben elfogódott chauvinismusa elvakítja s így nem látja Rómában Horatiust, Franciaországban St. Beuet — más neveket nem is említve. Nem látja általában, hogy a román szellemnek mennyi lélektani tapintata van, s milyen nagy a formaérzéke.

Itt van a chauvinismus nagy hibája: egyoldalúvá tesz s gyűlöletre tanít. Talán elmaradottságunk okozza — de nem szeretjük a chauvinismust. A legszeretreméltóbb chauvinben is valami egyéni hegykeséget gyanítunk, mely a hazafiság palástjába burkolózik vagy az elveiben és módszereiben meg nem állapodott tudományágak művelésében keres érvényesülést. De úgy

látjuk, hogy nagy nemzetek a chauvinismus vezetése alatt is jól megélnek, annyi erő van bennök, oly gazdag hagyományokból táplálkoznak, hogy az a nagy fölhevülés meg nem árt nekik. De nem veszélytelen reájok nézve sem, kisebb nemzetnek pedig halálos bajt okozhat. Mennyivel keresztyénibb, mennyivel emberibb és bölcsőbb az a tanítás, melyet a mi Széchenyink hagyott reánk: Önismeret! Önismeret — így tanította a magyarok igazi Mózese — csakúgy kötelessége a nemzeteknek, mint az egyes embernek. Hamis próféták el akarják felejteni ezt a tanítást Széchenyi nemzetével, de az a «sivár homok», melyet fölhevárnak s mely nem mindig nyugatról dől, talán még sem fogja eltakarni az igazi prófétától «megjelölt nyomot».

De hogy könyvünkre térjünk, csak a legkorlátoltabb elfogulatlanság tagadhatná, hogy az angol igen nagy nemzet. Talán a legnagyobb a nagyok közt, ha tekintjük alkotmányát, egész közéletét, irodalmának, s tudományának dicsőségét. De mindezt ki lehetne fejteni, a román szellem kicsinylése nélkül is s akár kisbetűs «én»-nel meg «o»-val. d.

Johannes Guthmann: Die Landschaftsmalerei der toskanischen und umbrischen Kunst von Giotto bis Rafael. 8° IV+456 l. Lipcse, 1902. Hiersemann kiadása. Ára 22 márka.

A tájképfestés történetének megírására eddigelé kevés kísérlet történt. A mai műtárlatokon azonban sűrűen szerepelnek a tájképek s bizonyára ez az oka, hogy újabban egyre többen foglalkoznak velök és multjokkal. Guthmann a toscanai és umbriai művészet keretében tanulmányozza a tájképek fejlődését Giotto-tól Rafaelig. Abból a jelenségből indul ki, hogy a középkor első részének buzgó festői személyeiket a festmény síkjába állították s a folyókat, városokat, erdőket, völgyeket és hegyeket schematikus alakokkal jelezték. A természetben lüktető élet megérzéki-tésére nem volt gondja a trecentonak. «Ha hegyeket helyesen akarsz ábrázolni s azokat természetesen föltüntetni, válaszs ki köveket, hatalmasakat, durvákat és csiszolatlanokat s mintázd őket a valóság után.» Cennininek e szabálya eléggé jellemző egy oly korszak természetfölfogására, mikor a fa erdőt, a szikla hegyet pótolta. Giotto (meghalt 1337-ben), a képírás epikus stíljének megalapítója, már úgy csoportosította személyeit, hogy

csoportosulásukból egy-egy cselekvény válják ki. A műfestést megszabadította a bysantinismus békóitól és közelebb vitte az élethez. Bocaccio írja róla a *Decamerone*-ban, hogy mindent olyannak festett, a milyen az eredetileg volt, síriratában pedig maga Giotto mondja Poliziano szavaival: «Ille ego sum, per quem natura extincta revixit.» A tájkot mellékesnek tekintette, de nemcsak symbolikusan jelezte, hanem kísérete gyanánt azon nagy vonásoknak, melyekben alakjait megalkotta. Tudja, hogy Assiseben, Paduában és egyebütt levő képein azokban az apró házakban nem élhetnek emberek s a növények és fák sem nőnek oly symmetrikusan, valamint a sziklák sem fejlődnek oly lépcsőzetesen, a hogy e képek mutatják. De ő nem is akart mindent a természettel áthatni. Ha a házakat nagyobbaknak festi, festményei monumentalis alkotások helyett történeti jellemképek lettek volna a Gentili Bellini modorában. Ha a fákat valószerűen mintázza, az összhangtalanság hibájába esik egyenes vonalú alakjaival szemben, s az az ünnepies kifejezés is veszendőbe ment volna, melynek benyomását éppen stilisálásuk kelti bennünk. Ha a sziklákat nem teszi lépcsőzetesekké és merevekké, nem tudta volna az eseményeket pontosan szétválasztani. — Sienában azután Simone Martininek (meghalt 1344-ben) s kortársainak, a Lorenzetti-testvéreknek híres képei a tájtávolságra terelik az érdeklődést. Különösen fontos e tekintetben Ambrogio Lorenzetti főműve, mely a sienai tanácsteremben van s *A jó és rossz uralkodás következményei* címet viseli.

Az umbriai származású Gentile da Fabriano (meghalt 1428-ban) műveiből már a természet szépségein való öröm túláradása szól hozzánk. Legszívesebben az erdők és kertek virágait s a mezőket festi; tájkait többnyire a háttérbe szorítja, ámde az összes jeleneteket, melyek ott lejátszódnak, kiegyezteteti a festői stíl törvényeivel s a fény és árnyék hatásait is új módszerrel érvényesíti. A fény problémáját senki sem oldotta meg oly igézetesen, mint Fabriano az *Aegyptomba menekülés* című képen. Ő volt, Guthmann szerint, a tájképfestés apostola.

Mellette és utána működött Firenzében Masaccio, ki a tájkot a szerkesztésbeli és hangulati hatás eszközévé emelte. Brunelleschitől, az úgynevezett néző- és távolsági pontok fölfedezésétől tanulta el azt, hogy perspectiva dolgában teljesen kifogástalan tereket állítson be s bennök, a pontos és következetes fényelrendezés segítségével, személyeinek bizonyos plastikus ke-

rekedséget adjon. A világosságot ugyanis, mely a térre nézve összekötő és szétválasztó tényező, a kép, sőt sokszor az egész fresco-cyclus szolgálatába terelte.

Fra Angelico (meghalt 1455-ben) tökéletesítette Masaccio eredményeit, de egy lépéssel tovább is ment annyiban, a menyinyiben háttereiben mindig meghatározott tájakat festett, így leginkább Chiamanak (Cortona mellett) terjedelmes völgyét, még pedig majd természet után, majd azon tájék általános jelleme szerint. «Firenze művészete számára ő teremtette meg a tájban levő madonnák típusát.»

Piero della Francesca (meghalt 1509 után) már nem vonalakban keresi a tájék és főleg a tér lényegét avagy egységét, hanem a mindent összekapcsoló fényben s ennek hatásaiban és a talajon való megjelenésében. Számos részletet elhagy s a különféle jelenségek tarka sokaságában az összhatás igazságát keresi. Piero volt a tanítója Rafael atyjának, s a Fiorenzo di Lorenzo, Perugino és Pinturicchio neveitől képviselt perugiai iskolának irányt adott a szelid és színekben gazdag tájbéli szépség minél tökéletesebb megérzékítésére. «A tájak kevésbé jelentősek ugyan nála, mint az emberi alakok, de a kép egészére nézve mégis elkerülhetetlenek. Finom menetű vonalaik, a fénynek és a színeknek megragadó összhangja, a bennök lüktető élet varázsa, mindezek úgy kísérik az emberi alakok csoportját, mint a hangszerek az elénekelt melódiát. Oly tájak azonban, melyek egyedi sajátosságaik miatt lépten-nyomon a közönséges emberi életre emlékeztetnek, nem felelnek meg az alakok nagy arányú és nagy stílú conceptiójának. E célra csak a szabad, általános, tipikus szépség alkalmas. Így szól az umbriaiak végrendelete Rafael számára.»

Mielőtt azonban Rafael dicséretétől hangzott volna a világ, a festő-költők: Fra Filippo Lippi, Botticelli és Filippino Lippi, továbbá a phantastikus tájék képviselője: a természettudományokban jártas Lionardo de Vinci hatalmas lökésekkel vitték előre a képírás művészetét. Közben Fra Bartolomeót hajlamai és sorsa távol tartották a tájképfestéstől. S most megjelenik az urbinói mester. Tekintsünk vissza vatikáni cartonjaitól, a folignói madonnától s a transfiguratiótól arra az útra, melyet a tájképfestés — szerény, de sokat ígérő kísérletein kezdve — egész Rafaelig megfutott, akkor tisztában vagyunk az ő történeti jelentőségével. Valóban, Rafael a csúcs- és végpontja eme sokat magába olvasztó

fejlődésnek. «Er ist der Höhe- und Endpunkt des ganzen vielverschlungenen Werdeganges», mint a szerző mondja. Halála után tüstént bekövetkezett a hanyatlás, mely megmagyarázza Michelangelónak ismert megvető és elítélő nyilatkozatát a tájképfestésről.

Íme, vázlatosan és többnyire magának a szerzőnek szavai-
val a pazar kiállítású, fénynyomatokkal és szövegekkel gaz-
dagon diszített mű tartalma. A történeti fejlődésnek föltüntetése
és fokozatainak megállapítása bizonyára éles elmére vall. Itt-ott
ugyan merész állításokra bukkanunk, de a könyv egészben véve
méltánylatot érdemel. A hosszadalmas kitéréseket és szárazzá-
váló fejtegetéseket, melyek főleg a Rafaelről szóló részben gya-
koriak, Guthmann páratlan ügyszeretete magyarázza, ha nem
menti is. Egyébként oly korra vonatkozólag, mikor a tájkép
még nem lépett föl önállóan, nehéz is annak fejlődését s e
fejlődés törvényeit kifogástalan rendszerbe foglalni. Fölhasználja
másoknak előmunkálatait is; a hol czáfol, ott ritka szerénység
és kimélet vezeti tollát. Az olasz képírás e nagy fejezetének
megértéséhez föltétlenül használható, sőt megbízható vezető
Guthmann munkája.

Berkovics Miklós.

Egy francia könyv Magyarországról.

Az útirajz nehéz műfaj, ámbár sok ember szemében —
s talán épen az útirajzírók szemében — könnyűnek látszik.
Nehéz, mert két ellentétes végtelennel kell küzdenie. A szerző vagy
igen jól, alaposan ismeri az országot, a melyről ír: s ekkor már
nincs meg útirajzában a friss benyomás élénksége. Vagy első
benyomásainak eleven hatása szerint ír: s ez esetben még
nem lehet alapos. Igaz, hogy az útirajzírók jó részének e végle-
tek két sajátságát sikerül összekötni: az alaposságból csak a
ridegség van meg bennök, a friss benyomásból pedig csak a
bizonytalanság.

Raymond Recouly a magyar földet és népét akarja leírni
épen most egy előkelő francia czégnél megjelent könyvében: *Le
Pays Magyar.*

Műve azonban épen nem rendszeres (a szerző alkalmasint
nagyon németesnek tartaná könyvét, ha rendszeres volna). Inkább
egyes rövid, élénken írt képek és elmefuttatások sorozata, melyek

Magyarország társadalmi és ethnographiai viszonyaira vonatkoznak. A szerző külön szakszerű szempontból nem nézi Magyarországot, valami különös mélyre nem tekint; tudós becsvágy e művében nem mutatkozik. Művelt, elég érdekesen fogalmazó hirlapírónak képzelné az ember a szerzőt, ki jóindulattal számol be hosszabb magyar tartózkodásáról.

Ha útirajzot olvasunk, két kérdést vehetünk föl. Első: mit tanulunk mi, az olvasók, belőle. Második: mit tanulhat az illető nép a műnek bíráló és tanácsoló részéből?

Recouly művében különösen két tárgy iránt érdeklődik: a magyar társadalom természete és nemzetiségi viszonyaink iránt.

A mit e részben mond, az tanulságos mi reánk is, a külföldre nézve is.

A magyar társadalmat következőképen látja a szerző. Ő maga nem rendszerezi talán egy helyütt sem benyomásait, de nézeteit mi, az olvasók, így foglalhatjuk egybe:

A magyar társadalom első tekintetre olyan, mint a nyugati társadalmak; de ha pontosabban vizsgáljuk, meglátjuk benne a régi, ma már eltörült rendi szervezetnek még mindig fönnálló nyomait. Nagyon is érezhetők a mai Magyarországon a régi rendiség fokozatai. A társadalmi rétegek még erősen megkülönböztethetők, még nem olvadtak egybe. Nagy, tekintélyes középosztály — mint nyugaton — itt még nincs.

Ezzel szorosán összefügg az a sajnos körülmény, hogy ennek az országnak nincs ipara és kereskedelme, mely csak ott szokott virágozni, a hol erős és régi középosztály van.

Innen van, hogy a magyar zsidók, az erős társadalmi középosztály hijában, szívósságuktól, ügyességüktől és intelligentiájuktól segítve, oly nagy szerepet játszanak ez országban és hatalomra nézve folyton gyarapodnak; hisz ők vették át annak a szerepkörnek jó részét, melyet nyugaton a középosztály tölt ki.

A rendiségnek ez a latens fönmaradása magyarázza meg végül azt a nagy súlyt, melyet Magyarországon a címekre helyeznek. A címnek itt nagy értéke van, mert a társadalmi hierarchia különböző fokait jelzi, hisz nem oly rég még a rendiségnek osztályait különböztette meg. A francziák hiúságok kielégítésére bókokat mondanak s a magyarok *nagyságos, méltóságos, kegyelmes* címeket osztogatnak egymásnak.

Épen úgy mint a társadalmi szervezet, a magyarországi nemzetiségek sorsa is fölhívja az idegen figyelmét.

A bánáti német nemzetiségi kérdést találóan jellemzi Recouly. Szerinte épen ez alkalommal lehet látni, hogyan indítanak meg «nemzetiségi mozgalmat». Maga az illető népség nem igen tud a dolgról semmit; egy szép napon azonban jönnek idegen urak, kik nagyhangon följejtik a népnek, hogy elnyomott és üldözött, hogy állapota tűrhetetlen, hogy tiltakoznia és védekeznie kell. Valósággal, — mondja Recouly — a német paraszt se nem üldözött, se nem elnyomott: a virágzó falvak, a gazdag mezők megczáfolják ezeket a jelszavakat.

Fontosabb a német nemzetiségi mozgalomnál a magyarországi oláhoké. Az oláhokra nézve a francziák el vannak fogulva — mondja Recouly — nemcsak mert fajrokonok, hanem mert sok oláh deák van Párisban. A magyar-oláh ellentétek szerinte kiegyenlíthetők. A modern államok főtörekvése a hatalomnak egyesítése; a modern állam nem tűr testében külön vagy ellentétes szervezeteket. Erdély egy évezred óta a magyaroké! Természetes, hogy a magyarok azt akarják, hogy nyelvök legyen a közigazgatás nyelve és hogy az iskolákban tanítsák. Az oláhok Romániában egészen másképen bánnak az ő nemzetségeikkel: a zsidókat a legkiméleltenebb eszközökkel kivándorlásra kényszerítik. Az oláhoknak sokkal jobb dolguk van Magyarországon, mint a lengyeleknek Poroszországban. De azért a magyarok számoljanak az oláhok jogaival és kívánságaikkal is, legyenek azon, hogy ügyetlen közigazgatási rendszabályokkal hiába ne sértsék őket és segítsék elő, hogy az oláhok részt vegyenek a magyar politikai életben. Ezt Recouly annál inkább tartja lehetőnek, minthogy egy idő óta Oláhországból nem segítik az oláh mozgalmat oly mértékben és oly eszközökkel, mint elébb.

Recouly a nemzetiségi kérdéstről Apponyi Albert gróffal is beszélt (a ki szerinte oly bámulatosan beszél a francziát, mint ezt idegentől sohasem hallotta beszélni). Recouly helyeslőleg idézi Apponyi megjegyzését, mely szerint a magyarországi nemzetiségeknek nincs történeti alapjuk. Magyarországon nincs oly nagy múltú nép, mint Ausztriában a csehek. A magyaroknak azonkívül a többi nemzetiséggel szemben nagy szellemi fölénye van.

Mindezeket kétségtől hasznos dolog volt elmondani a francia közönségnek is, mely sajtója útján inkább oláh párt-szempontról nézi a mi viszonyainkat.

A mi a dualismust illeti, Recouly azt hiszi, hogy Magyar-

országnak okvetetlenül ragaszkodnia kell hozzá. Magyarország önmagára redukálva Európa közepén csak kis állam volna, melyet belső ellentétek még inkább gyöngítenének. Földrajzi fekvésénél fogva vagy Németországhoz vagy Oroszországhoz kellene csatlakoznia. Németországgal vagy Oroszországgal szemben azonban a gyenge helyzetében volna az erőssel szemben, míg Ausztriához csatlakozva. Magyarország mindinkább az erősebb fél lesz, mert Lajtán innen a hegemonia a magyaroké, míg Lajtán túl nincs ily erős hegemonia.

Talpraesett mondatok mellett egyes, csekélyebb jelentőségű tévedéseket is találunk Recouly művében. A magyar neveket gyakran téves accentus-jellel írja. A mit a bécsi kamarilláról és Kossuth bécsi szerepléséről mond, nem mind hiteles. Az *abzug* illetén fordítása: *assez* túlságosan udvarias. Föltűnő, hogy nem tudja, hogy József főherceg és családja mennyire magyar; a fiatal főhercegről azt írja, hogy magyar beszédében Kolozsvárt kiejtési hibákat követett el. De *osztrák* főhercegtől — jegyzi meg Recouly — e részben nem lehet sokat követelni.

A magyar irodalmi, tanügyi és művészi viszonyokra könyve nem terjeszkedik ki. A szerző, úgylátszik, azon ritka útirajzírókból való, kik nem irnak arról, a mit nem ismernek. *rf.*

Új magyar könyvek.

Apor Péter br. verses művei és levelei. (1676—1752.) Szerkesztette Szádeczky Lajos dr. I. II. köt. (Magyar történelmi emlékek. II. osztály. Írók. 36. 37.) Budapest, 1903. Akadémia. (8-r. XXXVI, 591 l.) 12 K. — (745 l.) 15 K.

Bárdos Arthur. Két ösvény. (Költemények.) Budapest, 1903. Singer és Wolfner. (8-r. 78 l.) 3 K.

Szent Benedek-rend története. (A Pannonhalmi —). A magyar kereszténység, királyság és benczés-rend főnállásának kilencszázados emlékére kiadja a pannonhalmi Szent Benedek-rend. Szerkeszti Erdélyi László dr. VII. kötet. A zalavári apát-ság története. A legrégebb időktől fogva napjainkig. Írta Füssy Tamás. Budapest, 1903. Szt.-István társ. (4-r. 733 l.) 16 K.

Balog Arthur dr. Alkotmánytan. (Tudományos zsebkönyvtár. 138. sz.) Pozsony. 1903. Stampfel K. (8-r. 58 l.) 60 f.

Berzeviczy Albert. Horvát Boldizsár emlékezete. Budapest, 1903. Franklin-t. (8-r. 44 l.) 80 f.

Bozóky Endre. Az elektrotechnika vázlatos áttekintése. (Tudományos zsebkönyvtár. 142—143. sz.) Budapest, 1903. Stampfel K. (16-r. 139 l.) 1 K. 20 f.

Cserhádi Jenő és Kandó Kálmán. Nagyfeszültségű forgóárammal hajtott elektromos vasutak. Budapest, 1903. Ganz és társa. Kilián Fr. utóda. (4-r. 83 l.) 6 K.

Corelli Marie. Földi hatalom. Regény, Angolból fordította özv. Csepreghy Ferenczné. Budapest, 1903. Budap. Hirl. (16-r. 896 l.) 3 K.

Erdély nevesebb fürdői 1902-ben. Tanulmány. Irták Béli Ákos gróf, Filep Gyula dr., Genersich Gusztáv dr., Jakabházy Zsigmond dr., Rigler Gusztáv dr., Sárkány Lajos dr., Szádeczky Gyula dr. Sajtó alá rendezte Rigler Gusztáv dr. Budapest, 1903. Dobrowsky és Franke. (8-r. 308 l.) 3 K.

Évkönyve, Magyar könyvkereskedők —. XIII. évfolyam. I. Magyar könyvészet. 1902. II. Könyvkereskedelmi üzletzimtár. III. Közhasznú tudnivalók. IV. Zeneművek jegyzéke. A magyar könyvkereskedők egylete megbízásából szerkesztette Rényi Károly. Budapest, 1903. (8-r. XLVIII, 410 l.) 9 K.

Dózsa Endre. Cine mintye. (Tartsd eszedben). Regény. Rákosi Jenő előszavával. Budapest, 1903. Révai testv. (8-r. IX, 439 l.) 6 K.

Érdújhelyi Menyhért. A kolostorok és káptalanok befolyása Magyarországon mezőgazdasági fejlődésére a mohácsi vész előtt. Budapest, 1903. Szt.-István társ. (8-r. 35 l.) 1 K.

Feleki Sándor. Árnyak és sugarak. Versek. Budapest, (1903.) Lampel R. (8-r. 157 l.) 4 K.

Fraknói Vilmos. Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szentszékekkel a mohácsi véstől Magyarországnak a török járom alól fölszabadításáig. Budapest, 1903. Szt.-István-t. (8-r. X, 567 l.) 9 K.

Flavius József o-kori héber történetírónak a zsidók ősrégi voltáról szóló vitairata. Magyar-latin kiadás. Fordította és kiadta Istóczy Győző dr. Budapest, 1903. (8-r. IV, 211 l.) 6 K.

Goldzieher Vilmos dr. A szembetegségek gyógyítása. (Therapia II. köt.) Budapest, 1903. Singer és Wolfner. (8-r. XI, 279 l.) 6 k. 40 f.

Gaal Jenő. Gróf Széchenyi István nemzeti politikája. Budapest, 1903. Akadémia. (8-r. 496, 167 l.) 12 K.

Grecsák Károly Curiai határozatok kereskedelmi, váltó- és csődügyekben 1902. évben. V. kötet. Budapest, 1903. Athenæum. (8-r. 279 l.) 6 K.

Hangay Oktáv. Harcz a magyarságért. Az Alldeutsch szövetség. (Alldeutscher-Verband.) Első kiadás. Kolozsvár, 1903. Gámán I. ny. (8-r. 160 l.)

Haendel Vilmos dr. A parlamentarismus. Politikai tanulmány. Budapest, 1903. Politzer Zs. és fia. (8-r. 327 l.) 5 K.

Hajdu Miklós dr. A hitelértésítés. A kereskedelmi tudakozódás szervezete és jogrendje. Budapest, 1903. Singer és Wolfner. (8-r. 127 l.) 2 K.

Harsányi Kálmán. Költemények. Második kiadás. Budapest, 1903. Singer és Wolfner. (8-r. 144 l.) 2 K.

Harsányi Kálmán. A tölgyfalevél. Verses elbeszélés négy énekben. Második kiadás. Budapest. 1903. U. o. (8-r. 222 l.) 3 K.

Heltai Jenő. Az obsitos Vitéz Hány János újabb és nevezetesebb cselekedetei és emlékezetes vitézi tettei. Garay Ákos képeivel. Budapest, 1903. Budap. Hirl. (16-r. 158 l.) 4 K.

Herczeg Ferencz. Andor és András. Budapesti történet. Márk Lajos rajzaival. Budapest, 1903. Singer és Wolfner. (8-r. 295 l.) 3 K. 20 f.

Hettyey Gyula. Élményeim emlékeiből. Elbeszélések. Kolozsvár, é. n. Stein J. (8-r. 227 l.) 4 K.

Hoffmann-Wagner. Magyarország virágos növényei. A Hoffmann K. növényatlaszának képeivel. A dr. Hoffmann Gy. átdolgozta harmadik kiadás alapján írta Wagner János. A magyar szöveget átnézte Mágócsy-Dietz Sándor kiadja a k. m. Természettudományi Társulat. Budapest, 1903. Kilián F. utóda. (4-r. XXVI, 241 l. és 67 tábla). 18 K.

Högyes Endre. Emlékbeszéd Fodor József r. tag fölött. (A m. t. Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszéd. XI. köt. 9. sz.) Budapest, 1903. Akadémia. (8-r. 62 l.) 1 K. 20 f.

Illésy János dr. Az 1754—55. évi országos nemesi összeírás. Budapest, 1902. Athenæum. (4-r. 182 l.) 6 K.

Janda Matild. Versek. Budapest, 1903. Budap. Hirl. (8-r. 78 l.) 2 K.

Jankovics Marcell dr. Úttalan utakon. Pozsony. 1903. Stampfel K. (8-r. 75 l.) 3 K.

Juhász László. Janet spiritualismusa. Philosophiai monographia. Budapest, 1903. Franklin-t. (8-r. 284 l.) 6 K.

Katona Béla. Az állami beruházások ügyéhez. Budapest, 1903. Athenæum. (8-r. 39 l.) 1 K.

Katona Mór dr. A magyar bányajog vázolata. (Tudományos zsebkönyvtár. 136. sz.) Pozsony, 1903. Stampfel K. (8-r. 69 l.) 60 fillér.

Klemperer G. dr. A klinikai diagnostika alapvonalai. Fordította Thein János. Átnézte és előszóval ellátta Korányi Sándor dr. Budapest, 1903. Mai M. és fia. (8-r. VIII, 272 l.) 5 K.

Koltai Virgil dr. Széchenyi István gróf közgazdasági eszméi. (Magyar kereskedők könyvtára. II. évf. 2. sz.) Budapest, 1903. Lampel R. (8-r. 92 l.) 1 k. 50 f.

Konventhösök, A —. Írta X. Y. Z. Budapest, 1903. Kilián F. utóda. (8-r. 22 l.) 50 f.

Konek Sándor dr. Egyházjogtan kézikönyve. Különös tekintettel a magyar állam egyházi viszonyaira. Javította és a IX. kiadást sajtó alá rendezte Antal Gyula dr. Budapest, 1903. Franklin-t. (8-r. XVI, 638 l.) 11 K.

Korányi Frigyes ifj. Serédy Gábor. Regény. Budapest. é. n. (1903.) Singer és Wolfner. (8-r. 267 l.) 4 K.

Lovrich Sándor dr. A szervezetek növekedése. (Az élő anyag légnemű viselkedése. Budapest, 1903. Kilián F. utóda. (8-r. 44 l.) 80 f.

Moravcsik Ernő Emil dr. Az idegbetegségek gyógyítása. *Fischer Ignác dr.* Az elmebetegségek gyógyítása (Therapia. I. köt.) Budapest, 1903. Singer és Wolfner. (8-r. 236 l.) 6 k. 40 f.

Mikszáth Kálmán. Az új Zrínyiász. Társadalmi és politikai szatirikus rajz. Budapest, 1903. Lampel R. (16-r. 296 l.) 2 K. 40 f.

Oláh Gusztáv. Az elmebetegségek orvoslása. Budapest, 1903. Pfeifer F. (8-r. 199 l.) 6 K.

Palóczy Antal. Városok rendezése Budapest viszonyainak egybevetésével. Tanulmány. Budapest, 1903. Kilián Fr. utóda. (8-r. 133 l.) 3 K.

Pataky Viktor. Javaslat a birtokrendezési törvények módosítása tárgyában tekintettel az érvényben levő utasítások, miniszteri rendeletek, valamint egyletek, testületek részéről történt javaslatokra. Kolozsvár, 1903. Stein J. (8-r. 142 l.) 2 K.

Petrik Géza. Magyar könyvészet 1886—1900. Az 1886—1900. években megjelent magyar könyvek, hirlapok és folyóiratok, atlaszok és térképek összeállítása. Tudományos szak- és tárgymutatóval. A Magyar tudományos Akadémia támogatásával kiadja a magyar könyvkereskedők egyesülete. I. füz. A — Elmékedések. Budapest, 1903. Eggenberger. (8-r. 160 l.) 5 K.

Prém József. A drusza és egyéb történetek. Budapest, 1903. Singer és Wolfner. (8-r. 159 l.) 2 k. 40 f.

Rósa Ferencz dr. A magyar általános polgári törvénykönyv tervezetének közgazdasági jelentősége. Budapest, 1903. Grill K. (8-r. 51 l.) 2 K.

Rostand Edmond. A regényesek (Les Romanesques). Vig-játék három felvonásban. Francziából fordította Telkes Béla. Budapest, 1903. Franklin-Társulat. (8-r. 72 l.) 1 K.

Rubinyi Mózes dr. Két tanulmány a nyelvészet s a nyelv-művelés történetéből. Grimm és Révai.

— A mondatról s a nyelvújításnak egy elhanyagolt for-rásáról. (Nyelvészeti Füzetek 6. füz.) Budapest, 1903. Athenæum. (8-r. 48 l.) 1 K.

Schreiber Viktor és Molnár Imre dr. A szesz-adó iránt érvényben lévő törvények és rendeletek gyűjteménye. Budapest, 1903. Toldi L. (8-r. XIV, 618 l.) 8 K.

Szentpétery Sándor. Homoki szőlők kincses tárháza. Buda-pest, Pátia ny. (Szerző kiadása. Kiskúnhalas. (16-r. 146 l.) 1 K 20 f.

Thiury József. A «Behdset-Ül-Lugat» című csagatáj szótár. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XVIII. köt. 4. sz.) Budapest, 1903. Akadémia. (8-r. 66 l.) 1 k. 20 f.

Ursziny Gyula dr. Az ember-egészségügy iránt való érdeklő-dés felköltése hazánkban. Miskolcz, 1903. (Dobrowsky és Franke.) (8-r. 238 l.) 4 K.

Vass Bertalan dr. Emlékbeszédek. Budapest, é. n. Lampel R. (8-r. 135 l.) 1 K 20 f.

Vértesi Arnold, Varga Imre. Regény Goró Lajos 14 ere-deti rajzával. Budapest, 1903. Franklin-Társulat. (8-r. 188 l.) 2 K 40 f.

Vásárhelyi Zoltán. A mezőgazdasági érdekképviselőlet fejlő-dése. Budapest, 1903. Eggenberger. (8-r. 214 l.) 4 K.

Zalka Zsigmond. Mezőgazdasági szeszgyártás. Kassa, 1903. Vitéz A. (8-r. 298 l.) 7 K.

Zola Emil. Igazság. (Verité.) Regény. Fordította Zempléni P. Gyuláné. 2 köt. Budapest, (1903.) Lampel R. (8-r. 361, 357 l.) 7 korona.

Zöldi Márton. Bűnös emberek. Elbeszélések. Budapest, 1903. Singer és Wolfner. (8-r. 239 l.) 3 K.

GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN ANGOL ISMERŐSEI.

«A legnagyobb magyart» számos kötelék, rokoni és baráti, csatolta Angliához. Több ízben járt a «ködös napok de tiszta ész» országában s rendkívül megkedvelte annak földjét és lakosait s nincsen semmi kétség arról, hogy négy¹⁾ angolországi útjának fontos szerepe jutott hazánk fölvirágzásában, a nemes gróf összes áldásos és nyilvános működésében. Az angolok világába annyira beleélte magát a gróf, hogy — mint életírója Zichy Antal írja — fogadásokra adott alkalmat, vajon született Englishman volt-e vagy nem.²⁾

Midőn mint fiatal huszártiszt 1815-ben — the year of Waterloo — először érkezett meg Doverből (nem pedig Dowerből)³⁾ Londonba, avval a vágygyal, hogy «mindent

¹⁾ Báró Kemény Zsigmond azt írja a grófról, hogy Angliában legalább tizenhatszor járt (Csengery Antal, *Magyar szónokok és státusférfiak* Pest, 1851.). Ha ez áll, úgy a nyomtatott naplókban a többi útnak nincsen semmi nyoma és Zichy Antal sem tud róluk.

²⁾ Én azonban csak azt találok, hogy két hannoveri tiszt fogadott egy üveg pezsgőbe Széchenyi származása felől, olyan angolosan volt öltözve. L. *Külföldi útirajzait* 57. l.

³⁾ Ez persze nem Széchenyi, hanem a másoló hibája; mert a gróf jól ismerte a különbséget a *v* és *w* közt. Ilyenféle baklövés van elég a leveleiben, mint például *milroads* («malomkerekek»?!) *railroads* (vasutak) helyett (II. 408.) — «Kérem három Mud (!) bookomat küldje el» (studbook = ménes könyv helyett II. 521.) — «*Speakers of the House of Lords and of the House of Commons*» a mi «az alsó és felső ház *szónokai*»-nak van lefordítva, (II. 116.) ámbár Széchenyi a két ház *elnökeit* értette; de ő is téved, mert a felső háznak elnöke a Lord Chancellor, ki a *woolsack*-on (a «gyapjúzsákon») ül. — *Send me Bell's Life* a mi így van lefordítva «Bell életének leírását is kéri» (II. 124.). *Bell's Life* egy jól ismert angol sportlapnak a neve. — *Clark Millwright* (II. 27., 216.) ez nem más, mint Clark Adám, a ki millwright, azaz gépész volt. Millwright a névmutatóban mint személy-név szerepel.

lehetőleg egyszerre faljon be» mindjárt megérkezésekor azt kérdezte Brunettól, a francia fogadóstól, hogy mit kezdjen az ember most, azaz este 7 órakor, Londonban; mire rögtön az volt a rövid, de igen jellemző válasz: «rien du tout». Midőn azonban Széchenyi hét év múlva másodízben érkezett ismét Dowerből) az angol fővárosba, már elragadtatással jegyezte föl naplójába: «Mintha egy más planétába jutottunk volna. Ennek a lakóit az Isten kevesebb napfényvel, de több észerevel áldotta meg!» Már másnap találkozik sok régi ismerőssel s naplója ékesen szóló tanuja annak, hogy teljesen jól érezte magát «szeretett Angliájában» jó barátjával és utitársával, a lángoló lelkű Wesselényivel.

Harmadik angol útját, 1832-ben, gróf Andrassy György társaságában tette meg s ez, mint Zichy Antal találóan megjegyzi, egy a gyárpar többféle ágainak ugyan, de első sorban a hajó- és hidépítési technikának szentelt tanulmányút volt, ámbár a lovakra és sportra is akadt idő, jöllehet talán még sem annyi, mint két első útjában.

Ilyen tanulmányút volt a negyedik és utolsó is, melyre elvitte magával Vásárhelyi Pált, a híres magyar mérnököt, de nem volt megelekedve vele. «Semmit se beszél, nem fog sokat tanulni» jegyzi föl róla egy ízben; egy más ízben pedig azt, hogy: «Rest embernek mindig van oka nem tenni. Sült galamb röpüljön a szájunkba! Ez a Vásárhelyi épen olyan, mint Beszédes!» azaz hogy saját nyugtalan lelkét, extázisát a munka és messzeágazó tervei dolgában, irányában nem sikerült e higgadtabb, magyar lassúságú, de különben derék szakférfiakba erőszakolni.

Anglián kívül Széchenyi azonkívül bebarangolta széles Európát s minden ilyen alkalommal, úgy látszik előszeretettel, ha lehetett mindig az angolok társaságát kereste.

Már 1818-ban azt találjuk följegyezve naplójában, hogy «mennél jobban megismerem az angolokat, annál inkább megszeretem. Olyan okos, reális emberek! Génie, vagy talentum zenéhez, festészethez, költészethez alig van köztük (!?); de nagy gondolkodók és elmélkedők».

A három nagy nemzetet pedig így osztályozta: «A német sokat ír; a francia sokat beszél; az angol — tesz!»

Otthon is, saját hazájában, sűrűn fölkeresték őt Albioniai s azért angol rokonainak, ismerőseinek, barátainak száma

tetemesen megnőtt; lassanként teljes «angol ember» vált belőle; angolul gondolkozik s azért folyvást találkozunk angol dolgokkal, nevekkal, kifejezésekkel naplóiban, leveleiben stb. különösen enyelgő leveleiben meghitt emberéhez, Tasner Antalhoz, melyekben akárhányszor ott van a végükön a «God bless you» (Isten áldja) és «God bye» (azaz «God be with you» = Isten önnel).

Épen e sűrű angol czélzások miatt szükséges volt volna, hogy valamely angol nyelvet, viszonyokat, társadalmat stb. alaposan ismerő egyén átnézte és jegyzetekkel ellátta volna Széchenyi munkáit, midőn a magyar tudományos akadémia sajtó alá bocsátotta azokat. Meg kell vallani, hogy nem könnyű munka volt volna ez és alaposan ezt a föladatot csakis egy ember végezhetné volna, tudniillik — maga Széchenyi István.

A következő sorokban igyekezni fogunk annyira-mennyire pótolni a mulasztást. Persze sok hézag marad mindamellelt.

I.

Említettem, hogy a grófot sok rokoni és baráti kötelék fűzte Angliához. Testvérének, Pálnak, első neje tudniillik angol aristocrata hölgy volt, Meade Karolina (+ 1820-ban), Richard, Earl of Clanwilliam idősebb leánya.

Francia-angolországi első útjának naplója e bejegyzéssel kezdődik: «Páris szeptember 21. 1815. Születésem napján Parish testvérekkel Rochet de Cancalnál ebédeltem Sligóval, ki most Pamela férje». Erre a kiadó megjegyzése az, hogy «Richardson híres regényének az életben akkor divatozott egyik utánzása». Reméllem, hogy olvasói e czélzást megértik.*) Parish, neve után ítélve, angol volt. Széchenyi azt írja szüleihez róla, hogy jó ismerőse Nápolyból, hol ő az év

*) Richardson regényében Pamela egy szerény falusi leány, kit egy előkelő ifjú el akar csábítani, de miután ily módon czélt nem ér, elveszi őt feleségül. Sir Bernard Burke szerint azonban Sligo marquis csak 1816-ban márczius 4-én nősült meg, a midőn az Earl of Clanricarde leányát, Hesther Catherinet vette el. Különben a Pamela nevet más nők is viselték e korban, mint például a híres Lady Edward Fitzgerald, ki 1831-ben halt meg.

elején járt. Sligóról, tudniillik a Marquis of Sligóról pedig azt írja haza, hogy régi jó barátja. Vele szintén Napolyban találkozott és nála ebédelt jan. 17-én. Sligo erősen hívogatta Széchenyit, hogy látogassa meg őt falusi birtokán Irlandban s a gróf el is fogadta a meghívást, de mielőtt beválthatta volna ígéretét, erős honvágy vett erőt rajta s a látogatás a marquis beleegyezésével elmaradt. A gróf naplója és levelei csak úgy hemzsegnek a sok aristocrata névtől, kikkel találkozott, kiknek házánál megfordult stb. Így például Holland Houseban a 60 éves Lady Hollandnál ebédelt, kinek férje «a halhatatlan Fox» minister unokaöccse volt. Miután azonban itt unatkoztak, esti 11 órakor Lady Melbournehez mentek át, hol a grófot a hóbortos Lady Lamb Carolinnak mutatták be. Ez volt az a nő, ki egy izben Lord Byronba volt szerelmes a megbolondulásig s egy ideig faggatta szerelmi vallomásaival. Miután azonban a költő nem viszonzta érzelmeit, Lady Lamb megírta *Glenarvon* című regényét, melyben Byront szerepelteti csunyán eltorzítva. A kigúnyolt hős azonban nagyon könnyen vette az egész dolgot s véleménye a regényben közölt arczképéről az volt, hogy «nem igen hasonlíthat az eredetihez, mert nem ültem elég sokáig» a festőnek. Ez annyira megharagította az írónőt, hogy Byron összes leveleit, (illetőleg csak másolataikat) és miniature arczképét, melyet tőle ajándékba kapott, nagyon ünnepélyesen elégette egy máglya félén Brocket Parkban. Az égő máglyát fehérbe öltözött fiatal leányok a szomszédságból táncolták körül, kik az írónőnek egy e célra külön szerzett dalát énekelték azalatt «Lángolj, tűz! lángolj» bekezdéssel. Néhány évvel ezután, midőn a kevéstagú, porral belepett gyászmenet Byron koporsójával Nottingham közelében épen egy úri park kapuja előtt haladt el, egy nővel találkozott lóháton, ki kérdezősködött, hogy kinek temetése volt s midőn tudára adták neki a halott kilétét, rögtön elájult. A nő — Lady Lamb Carolina volt.

Széchenyi több izben hivatalos volt a regens herczegnél is — a későbbi IV. György angol királynál — Carlton Houseban. Róla azt írja a gróf, hogy ebéd alatt és után beszélt az ő saját tetteiről is, hogy mikép biztosítá Európának a békét s önhittsége szintén nevetségessé vált, mikor részletekbe bocsátkozott». Ennek magyarázatául meg kellett volna

említeni, hogy a regens valóságos Háry János volt és még Wellington herczeg jelenlétében is avval szokott kérkedni, hogy mint verte meg Napoleont Waterloonál — ámbár ott sem volt. A régens nagyon megkedvelte a fiatal magyar huszártisztet, kinek Sligo által azt üzente másnap, hogy szivesen látná, ha gombjait viselné, azaz belépne az angol hadseregbe. Londoni tartózkodása alatt a gróf «a regens herczeg boldogtalan hosszúfarkú lovain lovagolt a Hyde Parkban».

«A riding-tailor (lovagló szabó) Aslyban (értsd Astley's amphitheatre azaz czirkusz) kétszer is mulattatott.» Ez is olyan följegyzés a gróf naplójában, melyet a zárjelben adott magyarázat nélkül talán nem értett meg olvasója.

A gróf saját fölfogása szerint — tudniillik 1815-ben — Angliában csak ezt a hármat kell tanulmányozni, a többi ehhez képest semmi, alkotmányt, gépeket, lótenyésztést. A gőzgépek még ekkor nem igen érdekelték, a serföző gyárakat pedig utálatosnak találta. Így tehát inkább a gázvilágító gépnek adott elsőbbséget. Meglátogatott egy gázgyárat, mely szerinte «a legnagyobb tökéletesbitések egyike. 25 angol mérföld van már vascsövekkel a földbe ásva». E gázgyár minden esetre a London Chartered Gaslight and Coke Company volt, mely 1810-ben alakult s mérnöke egy westphaliai német, Friedrich Christian Accum volt, ki Ackermannal, a híres art-publisherral együtt a gázvilágítást meghonosította Angliában; irt ő több könyvet a tárgyról, melyeket francia, német és olasz nyelvre lefordítottak. «Az Accum-család — írja Széchenyi — úgy tűnik föl nekem, mint az a falusi család az *Evelina* című regényben.*). . . Ha az atyjoktól az újonnan föltalált gázvilágítást eltanulhatná az ember, az anyjoktól pénzt vehetne kölcsön, úgy minden meg volna téve, mit ily érdekes családtól várhatni.»

Angliából elvitte magával — írja — «a gázgép egy mintáját, melyet megszerezni nem kis fáradságba került s csakis az én vasakaratom és kitartásom volt képes. Ezt áthozni az én gondom volt, mondhatom elég aggályos, mert e nemű kivitelre halálos büntetés (!?) van szabva. Ezt mégis nem akartam megérdemelni s azért egész nyiltsággal jártam

*) Szerzője Miss Burney (később Madame d'Arblay) volt, kivel Macaulay is foglalkozik egyik essay-jében.

el. Az én mesterségem elég módot nyújt valami tisztességsőbb halálnemre is, semhogy egy gaslight kedvéért fölakasz-tassam magam».

Midőn a hajóra szállt a géppel «a büszke angol, egy vámtiszt álarca alatt, kalapját nem emelte meg előttem, de négy darab aranyért eladta nekem a nemzete lelkét: egy gépet». A büszke angol senkinek sem emel kalapot, kivéve a nőket, no meg talán a királyi család tagjait és a canterburyi érseket. A halálbüntetést illetőleg talán igaza volt a grófnak, mert oly időben járt Angliában, midőn Thackeray szerint «they wrung fellows' necks for next to nothing», azaz a legkisebb csekélységért kitekérték az ember nyakát.

Csakis IV. György király idejében — 1824 és 1829 közt — enyhítették némileg a törvényt Sir Robert Peel ministersége alatt; 1861 óta pedig csak «high treason» és szántsándékos gyilkosságot büntetnek halállal, hol azonban meg kell jegyez-nünk, hogyha bármely bűntény, mint például párbaj, magzat-elhajtás stb. halált okoz, úgy azt is szántsándékos gyilkos-ságnak számítják be és bitófa vár a bűnösre.

Széchenyi járt még ez alkalommal egy fűrész- és cipő-gyárban s megnézte Maudslay (nem Mondslay) gyárát is, hol akkoriban a világ legnagyobb és legfontosabb gépei készültek; ellátogatott az angol bankba, hol báró Kn. és Pillersdorf «mindenféle kigondolható bányászatokat» hoztak elő és szörnyen untatták a gróft; szorgalmasan látogatta a színházakat, cirkust; elment Newmarketbe a lóversenyekhez stb. s végre egy kellemes látogatás után elhagyta Angliát és nagyon beteg volt a tengeren, ámbár azt írta volt haza szüleinek, hogy a tengeri betegséget egy kis philosophiával el lehet kerülni.

Erdekes még megemlíteni első angol útjából azt, hogy a gróf is azt tapasztalta, mint sok más látogató, hogy a continensen tanult angol nyelvtudománynyal nem igen boldogul az ember Albionban, különösen a tősgyökeres londoni «bennszülöttekkel», a «real cockney»-val.

Széchenyi az első és második angol útját elvászott idő-közben ismét Olaszországban járt, két ízben is és azonkívül utazott a Keleten. Naplóiban ismét sűrűn találkozunk angol nevekkel, melyek közül akárhányszor eltorzított a másoló

vagy könyvszedő.*) Ugyanerről kell panaszkodnunk máshol a könyvben is.**)

Második angolhoni útjában (1822-ben) találkozik sok régi ismerősével, mindenütt jól és szívesen fogadják, új ismeretséget köt mint például Tattersallal, a világhírű angol lócsiszárral.

Május 2-án azt jegyzi föl naplójába: «Angliában ködös napok, tiszta ész. Mintha az emberek külön alkura léptek volna a gondviseléssel. Világosság helyett tudás». Három rövid nap múlva azonban már ezt írja: «Kezdem változtatni nézetemet Angliáról. Búskomolylyá tesz, hogy az élet poezise, ha szabad így kifejezni magam, ott hal el, hol a szabadság kezdődik. A szerelem édes ábrándját, azt a vágyódást valami ismeretlen után, nem ismeri, nem is sejti egy angol. Csak hasonlitsuk össze a dalát, a zenéjét!» A változás magyarázatát megtaláljuk a következő napi följegyzésben: «Egészségem rossz lábon».

«Senki sem pepecsel annyit mint az angol» írja más helyen a gróf. Érti ezalatt azt az angol szokást, hogy mindenkinek van házi patikája, vagy ha utazik, «medicine chest» a podgyásza között. Az angol, ha nem érzi magát jól, azonnal szedi az orvosságot, a nélkül, hogy orvosért küldene. Széchenyi, úgy látszik, később maga is elsajátította némileg e szokást, mert van több levél Majláth gyűjteményében, melyben angol ismerősét fölkéri, hogy küldjön neki blue pillt vagy pedig a receptjét.

Egy másik angol szokás, melyet elsajátított, az volt, hogy kétes helyzetben sorsvetésre bízta a döntést. Így pél-

*) Így például John Maitland alezredes az Earl of Lauderdale fia volt (*Külföldi úti rajzok* 110. lap.); W. Castright valószínűleg Mr. Cartwright (Ugyanott 114.); Doctor Sintat alatt úgy gyanítom a *Dr. Syntax* című könyv értendő (Ugyanott 226.); Læderdab lord persze Lord Lauderdale megint (Ugyanott 260.); a good seaboat, nem pedig seabot (Ugyanott 264.); Mr. Stimter talán Strutter (Ugyanott 265.).

***) Így például Barclay Craven, nem pedig Claven (Ugyanott 287.); Thoroughbred, nem Thomonghbred (Ugyanott 288.); Roehampton, nem Roe Hampton (Ugyanott 289.); Boroughbridge, nem Bomoughbridge (Ugyanott); stb. Egy helyen azt írja naplójába Széchenyi, hogy «a Fertőn mily pompás volna egy wherry» (nem pedig Whessy) vagyis a vitorlás hajók, vagy jobban mondva csónakok egy fajtája, a milyent a belföldi tavakon, például a Norfolk Broads-on használnak.

dául midőn egy izben a Duna közepén nem tudta elhatározni magát arra, hogy az orosz vagy török parton kössön ki, «fölvetett egy huszast, fej vagy irás? A sors a törökhöz döntött. Azonnal rámentek a Juliettára s néhány percz múlva Bulgáriában valának».

II.

A gróf angolhoni ismerősei közt volt persze sok mérnök s ezekkel sűrűen harmadik (1832) és negyedik (1834) angol útjában érintkezett. Köztük leghíresebb vala nálunk Clark Tierney Vilmos, a budapesti lánczhid tervezője. Evvel a gróf leveleinek magyar kiadója nagyon furcsán bánt el. Az I. kötet 502. lapján találunk egy jegyzetet, melyben a kiadó a hírneves mérnököt 1839-ben a másvilágba költözteti s azért Tierney Clark neve a névmutatóból a II. kötet után egyszerűen eltűnik, ámbár Széchenyi még folyvást ír hozzá később is. A valódi tényállás az, hogy «Old Clark» — mint a gróf nevezi, hogy őt «Young Clark»-tól, fiatal névrokonától, Ádámtól megkülönböztesse — csak 1852 szept. 22-én halt meg.

Midőn Széchenyi 1832 szeptember 7-dikén Londonban legelőször pillantotta meg a Hammersmith hidat, Clark Vilmos egyik alkotását, «magasra földobogott szive» — így jegyezte föl naplójába. «Rég nem fogta el ily keserű érzélem! Könnyen menne, legfőlebb egy millió pft. Fölhevülésben az egész költséget a nemességgel viseltetném, s azután semmi hídvam. Tatarozásra 10% szintén a nemességre. Egy bizottság, mely mindezt keresztül viszi, összegyűjtött tőkékől, mi hát!»

Magasra dobogott föl az én szívem is 44 évvel később, midőn ugyanazt a hidat legelőször megpillantottam, mert majdnem szakasztott mása volt a budapesti lánczhidnak. Volt akkor, de már nem az ma, mert mai köntösében alig lehet reá ismerni az öreg hidra, annyira elváltozott. A hid elég erős volt a mindennapi forgalomra, de nem nagyobb néptömegek fölvételére, s azért évenként elzárták a közlekedést rajta, midőn épen leginkább volt szükség reá. Ilyen évenkénti alkalom volt az oxfordi és cambridgei egyetemek ifjúságának csónakversenye, a boat-race. Clark Vilmos tanit-

ványa és assistense, a jó öreg Mr. Ordish, volt főnököm, mesélte nekem, hogy ő volt megbízva a híd hordóképességéről jelentést tenni s azért egy ily csónakverseny alkalmával lement a lánczkamrába s megfigyelte, mily hatással volt a lánczokra az, hogy midőn a verseny után a hidat ismét megnyitották a közönségnek, a néptömeg hirtelen ellepte azt és ezrével hömpölygött át a folyó másik oldalára. A hatalmas vaslánczok úgy nyújtózkodtak, mint akár a gummi, úgy hogy az öreg úrnak égnek meredt minden haja szála. A hidat azóta átépítették s a lánczokat tetemesen megerősítették s azért mai napság már nem igen hasonlít budapesti testvérére.

Mint tudjuk, a budapesti állandó híd tervét nálunk erősen ellenezték s az egyik fő ellenvetés az volt, hogy a hatalmas jégáramlás elsöpörné a hidat: Ezért, írja Széchenyi egy helyen Clarknak, hogy «ellenségeink» nehézségeket támaszthatnának épen az ő személyét illetőleg, mert szerintük neki mint angol embernek nincsenek tapasztalatai a jégáramlás körül s azért fölkéri a gróf őt, hogy Mr. Colcoon (így!) jegyzeteit, melyeket Szent-Pétervárott tett, hoza el magával Pestre (II. 416). Ez a Colquhoun, (mert ez volt a valódi neve) angol tüzérezredes volt és Szent-Pétervárott Clark Vilmos és Yates egy másik mérnök megbízásából járt, hogy ott a Néva folyó jegét illetőleg tegyen megfigyeléseket, mert ott is épen hidat terveztek abban az időben.

Yates, kinek nevét a gróf magyaros helyesírással akárhányszor Jatesnek írja, partner volt a Walker és Yates firmában Gospel Oakban, Birmingham közelében. Ő ajánlotta a grófnak Clark Vilmost a lánczhíd tervezőjéül.

Széchenyi ismerősei közt volt egy más Colquhoun is, tudniillik Robér Gilmour Colquhoun (később, midőn lovagi rangot kapott, Sir Robert Colquhoun), kit az angol kormány 1834 november 17-én bukaresti konzulnak (1837-ben Consul General és 1851-ben Agent and Consul General ugyanott) nevezett ki. 1858-ban ugyanazon minőségben, mint agens és Consul General Egytomba helyezték őt át. 1867-ben nyugatlomba lépett és 1870-ben itt Angliában halt meg.

A Duna jégáramlásának tanulmányozására, báró Sina ajánlatára, két más kiváló angol hidépítő, tudniillik Plews és Slater jött hazánkba, kik 1838 februárius 4-től márczius 18-ig tartózkodtak Pesten s így alkalmuk volt az azon évi rettene-

tes árviz pusztításait is látni. A két angol a *Vadászkürt* szállodában volt megszállva, midőn a jég megindult a Dunán és a Csepel szigetnél megakadt, hol óriási gátat formált, mely mögött megduzzadt a folyam vize és elöntötte a fővárost.*) John Plews leírásából tudjuk, hogy a hatalmas jégtáblák a szálloda ellen torlódtak s oly erővel vágódtak az épülethez, hogy ez folyvást ingadozott; de miután erősen volt építve és sarok-ház volt, sikeresen ellenállott a jég hatalmas lökéseinek. Az árviz az első emelet színéig emelkedett és több napig fogva tartotta a bennlakókat, kiknek az élelmiszerek hiánya miatt sokat kellett szenvedniök, míg végre megapadt a víz és gróf Széchenyi István maga eljött csónakon és kimenthette az angolokat veszedelmes helyzetökből.

Plews 1861-ben halt meg. Ő több hidat épített volt a Themzén, mint a Jolliffe and Banks vállalkozó cég képviselője és önállóan is. E hidak voltak az új London Bridge Sir John Rennie tervei nyomán, Southwark Bridge, Waterloo Bridge és egy hid Stainesnél. Ő építette a csinos hidat a Hyde Parkban is a Serpentine vizén át.

Slater nemsokára budapesti látogatása után meghalt. Legalább ezt kell következtetnünk a gróf egy leveléből, melyben azt írja, hogy ő majdnem szegény Slater sorsára jutott, de kissé jobban érzi már magát, ámbár még folyvást sanyarkodik és igen gyöngé.**)

A budapesti lánczhid építésénél szerepelt mérnökök közt volt Bland W. Croker is. Róla is több ízben emlékezik meg a gróf leveleiben. Mint tudjuk, a kovácsolt vaslánczokat a Howard és Ravenhill cég készítette Rotherhitheben, London egy külvárosában, a Themze tunnel közelében. Croker jelen volt a nyújtási próbáknál s azután Pestre jött és résztvett a

*) Egy nyomda- vagy alkalmasint másolási hiba teljesen elrontja a gróf egy levelének értelmét. (Clark Vilmoshoz 1838 márczius 27.) «Én és családom szerencsésen megmenekültünk, miután a ház, melyben lakunk, szilárdan megállott. A víz, melyet a Csepel szigeténél alakult jégtorlasz (the ice — new in — forming a dam) visszatartott, 4' 7'' 11'''-al magasabbra nőtt, mint 1775-ben.

***) Csunya másolási hibák ez ízben is elrontják az értelmet. A helyes olvasás ez: «I was very near to share poor Slater's lot» stb. Valami okból Slater neve egy-két kivétellel mindig Stater-nek van írva Majláth Bélánál és e hibás irással figurál a névmutatóban is.

hid építésében, ámbár Széchenyi eleinte ellenezte ittmaradását, különösen takarékosági szempontból. Azalatt, hogy Croker hazánkban tartózkodott, arra is kapott megbízást, hogy tanulmányozza Beszédes József terveit a Tisza szabályozására s midőn 1848-ban az angol mérnökegyletben a Rajna szabályozását tárgyalták, Croker is fölszólalt és megismertette kollegáival a Tiszán épült gátak szerkezetét stb. Nevével utoljára 1855-ben találkozunk az angol mérnökegylet kiadványaiban.

Midőn Széchenyi Angliában járt, gróf Andrássy Györgygel több más hírneves mérnökkel és szakértővel beszélte meg a Budapesten tervezett híd dolgát, a magyar folyók szabályozását, gőzgépeket, kotró gépeket, gőzhajózást stb. Ezek közt volt Brunel, Telford, Ogden a liverpooli amerikai konzul; James Walker, Jesse Hartley, L. Wright egy fiatal ügyes amerikai, továbbá By tüzérezredes, ki 16 évig Canadában az angol kormány részéről épült csatornák építését vezette; James Watt, a már említett W. Yates; Sir John Rennie, George Rennie és mások.

Mindkét Rennie járt ugyan Pesten, de csak George, a Wodianerek mérnöke, a tervezett híd dolgában. Sir John átutazott ugyan hazánkban, midőn 1859-ben leutazott Bécsből a Fekete-tengerig a Dunán, de *Önéletírásában* egy szóval sem említi, hogy mit látott és tapasztalt itt útjában. Bécsben összesen háromszor fordult meg, tudniillik 1831-ben a természetvizsgálók gyűlésén, 1859-ben midőn Odesszába ment és 1862-ben a bécsi vízvezeték ügyében.

Széchenyi harmadik angolországi útja, melyet gróf Andrássy György társaságában tett, mint már említettük, a gyárpar röbbféle ágának, különösen pedig a hajó- és hidépítési technikának szentelt tanulmányút volt. Szeptember 5-én délután érkezett meg a Towernál a Themzében s ámbár betegeskedett, nagy erélyvel fogott a munkához. A következő nap előkészületekkel telt el; 7-dikén azonban már egy hajógyárban találjuk és megnézte azonfölül a Hammersmith bridget is, melynek mintájára épült utóbb, mint már említettem, a mi budapesti lánczhidunk. Másnap reggel már 8 órakor a Bull and Mouth fogadónál megjelenik, de elkésett a Rapid gyorskocsiról, gyorsan tehát az Elephanthoz hajtatott, hol még ott találja Yatest s vele megy Croydon és Brigh-

thelmstone- (ma Brighton)-nak Shorehamba, hogy ott megtekintse Clark egy másik lánczhidját, mely a Norfolk-i herceg számára épült. Visszafelé Brightonban megnézte az öreg chain-piért, azaz egy lánczokon függő piért, mely kinyúlik a tengerbe s melyen a közönség sétál és hallgatja a pier végén a zenét. Azt jegyzi meg reá a gróf «már elavúlt, mert jobbat találtak». Valami 60—65 évig tovább tengődött az öreg pier, míg végre néhány év előtt ledöntötte a vihar és elnyelte a tenger.

Október 3-án azután csónakba ült a gróf Hammersmith Bridgenél s megnézte végig valamennyi hidat a Themzén. Naplójába följegyezte, hogy «a hidak alatt, u. m. Putney fahíd (ma kő), Battersea fahíd (ma lánczhid), Vauxhall vashíd (most építenek újat helyébe), Westminster kőhid (most vasíves híd), Waterloo kőhid (ma is ott van), Blackfriars kőhid (ez is) és Southwark vashíd alatt (ez is áll) — ez a legszebb a világon — s végre a London Bridge kőhidhoz (ez is áll) vitettem magam, a várost mintegy végig járva, kilencz angol mérföldön kilencz hidat találtam». Mai napság kétszer anynyi híd létezik ugyanazon távolságban.

Megnézte továbbá később Walesban a Menai láncz-hidat, mely szörnyen himbálódzott alatta, midőn öt lovas végig ügetett rajta és a Conway hidat, mely szerinte «a legszebb mit láthatni», tehát már nem a Southwark Bridge, mely bizony nagyon csunya, ha akár a budapesti Margithíddal, akár egynémely párisi ívboltos vashíddal hasonlítjuk össze.

De talán már eleget foglalkoztunk mérnökökkel, hidakkal, stb. s jó lesz figyelmünket a gróf egyéb ismerőseire fordítani. Ezek egyike volt Littleton, később Lord Hatherton, kit Széchenyi többször említ naplóiban. Fölkereste őt falun s Littleton erősen nógatta, hogy telepedjék le Angliában, a mi szerencsénkre nem történt meg. A gróf arczképét ajánlkozta neki, mely Nagy-Czenken van ma is, s ő viszont a magáéval kedveskedett neki.

Október 9-én Széchenyit fölkereste Sir John Bowring, ki több magyar költőt mutatott be fordításban az angol közönségnek. Ő a grófra egy szédelgő benyomását tette és sehogy sem tetszett neki. Bowring elküldötte hozzá emlékkönyvét, hogy a gróf írjon be valamit, a mit Széchenyi meg

is tett s ez alkalommal üdvözölte őt, mint «a Magyarok lelki rokonát». Ott látta Kazinczyt latinul, több magyart, Pattert is. «C'est au moins bonne compagnie» jegyzi meg erre a gróf. Virágtól volt az ismeretes: «Jó hazafinak lenni nehéz; de nem lehetetlen». A mi Széchenyi itéletét illeti, ez talán túlszigorú volt, de nem teljesen alaptalan. Bowring, mint értesülök, nem tudott magyarul és nem is volt soha esze ágában nyelvünket megtanulni. Azt mondják, hogy Kertbeny fordította le számára a magyar szöveget németre s Bowring azután lefordította azt angol versekbe.

Érdekes az is, a mit Széchenyi szept. 24-én jegyzett föl naplójába, tudniillik «Perkinsnél gőzpuskák stb. Tessék ilyenekkel szembeállítani az insurrectiót». A gőzpuskát Perkins 1824-ben találta föl.

Ugyanazon hó «28-án. Oxford. Nagyszerű! — Untam magam; nem az én sphæram.» Később Cambridgeben is járt, de nem tesz reá megjegyzést.

A gróf negyedik angol útjának (1834-ben) is főczélja volt a Duna szabályozásához, gőzhajózáshoz hajózható csatornák és a budapesti állandó híd építéséhez szükséges további adatokat és tapasztalatokat gyűjteni, mely alkalommal Vásárhelyit «hurczolta» el magával, «mint egy medvét».

Midőn Eszterháznál ebédel, Captain Ross, az éjszakai sarki utazó (nem pedig Captain Boss) az oroszlán.

Széchenyi azonban eleintén folyvást betegeskedett. Először Koreff gyógyítgatja, majd Copeland, s végre Quin, a híres homöopatha, ki Hahnemann módszerét Angliában először honosította meg.

Látja Lord John Russelt, a híres ministert, ki szerinte «jelentéktelen, beteges alak» s e körülmény vigasztalja a grófot. «Nem kell oda se szépség, se testi erő, se egészség, hogy valaki reformer lehessen!» Némi elégtelenséggel írja, hogy négy herceg, tudniillik Sutherland, Bedford, Devonshire és Cleveland «mind a reform mellett vannak. Mily súlyt ad ez!» Ellenben Cumberland herceg «kötekedik vele radicalismusáért», de Széchenyi fölényvel védi magát.

Az a színész, ki őt a Covent Gardenben «igen jól mulattatta», valószínűleg Kean volt, nem pedig Scan.

Márczius 15-én Mr. (nem W.) Fowles shipwright (azaz hajóépítő) Bécsbe indult. Ő építette az Árpád, Mária Dorottya

és Ferdinánd hajókat és a Dunagőzhajózási társulat rendes szolgálatába lépett. *)

IV. Vilmos angol király Eszterházytól tudakozódott, hogy «miféle ember ez a gróf Széchenyi?» s azt kapta feleletül, hogy «mais il est mon ami; il a été jeune galant, — mais bon patriote stb.» s ez igen jól esett a grófnak.

III.

Ezek után áttérhetünk Széchenyi angol ismerőseinek egy más kategóriájára.

Hazánkban a mult század első felében számos nyugat-európai utazó fordult meg; különösen sűrűen érkeztek ezek meg akkor, midőn a gőzhajózás megnyílt a Dunán. A németek közül itt járt, például, Pirch Otto, Hans Normann, dr. Quitzmann, J. G. Kohl, W. Richer, dr. G. H. von Schubert, dr. K. Koch és mások; itt járt az orosz Demidov herceg, a hollandi W. A. C. de Jonge; az olasz Domenico Sestini; a francziák közül pedig a Duc de Raguse és Duc de Bordeaux. Sokan közülök személyesen érintkeztek Széchenyivel, de kitűzött célunkhoz képest a jelen alkalommal csakis az angol utazókkal akarunk foglalkozni. Ezek közt leginkább az irlandi Quin vonta magára az európai irodalom figyelmét.

Quin épen Párisban időzött és Konstantinápolyba készült a régi hosszadalmas szárazföldi úton Bécsen és Belgrádon át, midőn értésére esett, hogy a gőzhajózás nemrég megnyílt a Dunán s azért elhatározta magát az új úton szerencsét próbálni. S miután útközben sok mindenféle kósza hírt hallottt volt a magyar gőzösök viszontagságairól, kazánrobbanásokról, homokzátonyokról, hajótörésekről a sziklákon stb., jól esett neki, midőn a csinos gőzhajót sértetlen állapotban pillantotta meg a budapesfi hajóhid árnyékában egy gyönyörű holdvilágos éjjel kora óráiban 1834 szeptember 24-én. Élményeit egy két kötetes vonzó munkában írta meg, melynek angol eredetije: *A steam voyage down the Danube* czímen Londonban 1835-ben jelent meg (második kiadásban is) és élénk érdekeltséget keltett mindenfelé, mert lefordították

*) Lásd például *Társalkodó* 1836. 96. sz.

németre (*Dampfbootfahrt auf der Donau*, Leipzig 1836) és hollandi nyelvre is (*Reize op den Donau*, Amsterdam 1838.) A munkát az *Augsburger Allgemeine Zeitung* is ismertette hosszú kivonatokban 1835-diki folyamának rendkívüli mellékleteiben. (V. ö. Széchenyi *Levelei* II. 191.) Az angol folyóiratok közt különösen a *Quarterly Review* és a *Dublin Review* közöltek róla hosszabb tudósítást.*)

Széchenyi épen Orsován tartózkodott, midőn Quin szeptember vége felé az Al-Dunára megérkezett, hol a gróf a folyam mentében épülő út számára szükséges szikla-robbantásokat szemlélte meg és Bukarestbe készült, hogy a hospodár beleegyezését megnyerje a Duna szabályozásához szükséges munkálatokhoz. Quin érdekesen írja le találkozását a magyar gróffal és környezetével és beszélgetéseit s kalandjait vele. Találkozott ez alkalommal egy honfitársával, George Dewarrel is, kit Széchenyi Londonból hozott volt magával. Ez szerény tengerész volt s mint ilyen jól értett a darugépek, buvárharang stb. kezeléséhez s azért a gróf őt bízta meg az aldunai munkálatok vezetésével. (V. ö. *Levelei* I. 412. és passim.) Midőn néhány évvel előbb a *Thetis* nevű hajó a mexicói partoknál elmerült, Dewar bízta meg avval, hogy a hajóval elsúlyedt gazdag kincseket visszaszerezze a tenger fenekéről s e megbízatásában munkaadóinak legnagyobb meglegedésére járt el.**)

Midőn Quin Orsovánál kiszállt, Popovics, a gőzhajótársulat ügynöke négy-öt úri ember társaságában fogadta őt, kik közt ő csakhamar fölismerte gróf Széchenyi Istvánt azon tiszteletteljes magatartásból, melyet társai irányában tanúsítottak. Dewarral utazónk már néhány nappal előbb találkozott volt s tőle hallotta milyen nagy hazafi és vállalkozó

*) Harmadik (bővített) kiadása pedig Párisban Galignaniéknál jelent meg 1836-ban.

**) Dewarnek a felesége Angliában maradt s azért a gróf egyik levelében fölkéri Rothschildot, hogy 1834 május 1-jétől kezdve 3 font sterlinget fizessen havonként az asszonynak, kinek czíme (c/o) M. Hodges, White Horse, High Street, Poplar. Tehát Mr. Hodges valószínűleg korcsmáros volt a *Fehér lóhoz* a főúton Poplar-ban, mely Londonnak egyik külvárosa. Az akadémiai kiadványban azután az érdeemes csapláros neve a névmutatóban a «Személynevek» között szerepel ugyan, de csak a «Fehér ló» eltorzított neve alatt így: «Whit-house Hoyes».

szellem volt a gróf. Széchenyi kitünő angol nyelven szólította meg őt s kérdezősködött tőle hogyan tetszett neki az út, volt-e sok kellemetlensége stb. s látszólag igen meg volt elégedve, midőn Quin biztosította őt arról, hogy ámbár hosszú időt vett igénybe az utazás és voltak kalandjaik útközben, egészben véve kevesebb bajjal járt, mint a mennyire el vala készülve.

A gróf meghívta őt ebédre masnap s midőn Quin meglátogatta őt, kellemesen lepte meg őt, midőn megpillantotta a gróf szobájában régi ismerőseinek az Edinburgh és *Quarterly Review*nak legutóbbi számait s más angol és francia folyóiratokat. A grófon kívül egy más magyar mágnás is volt jelen, ki épen oly lelkesült pártolója vala a haladásnak és hazája jólétének mint maga a gróf — szerzőnk szerint. Mint tudjuk, gróf Hunyadi volt az illető főúr, ki «az oláh nyelvet tanulta s nem hitt a magyarság jövőjében». (*Naplói* 292. lap, de a szövegből nem világos, vajon ez Széchenyi véleménye volt-e, vagy pedig Zichy Antalnak, a kiadónak kommentárja csupán).

Ugyanott említi Zichy Antal, hogy Quin (kit Queen-nek keresztel el) szóban forgó könyvében Széchenyit meglehetősen compromittálta; úgyszintén a *Temps* november 10-iki számában is. A gróf persze fesztelenül társalgott az angollal és teljes nyíltsággal beszélt vele a hazánkban akkor még uralkodó ázsiai állapotokról Metternichhel és más vezérférfiakkal való tárgyalásairól stb. s mindezt Quin híven reprodukálta művében, többi közt egy adomát is, melyet Széchenyi egy öreg asszonyságról, állítólag saját rokonáról mesélt el neki. Az illető úri asszonynak tudniillik Angliából mindenféle porcellán edényt küldöttek ajándékba, többi közt egy bidet-t is. Midőn ezt kicsomagolták senkisémet tudta, hogy mi volt a tulajdonképeni rendeltetése, de mivel szép volt, nem igen rejtegették. Egy szép napon azután az a jó úrhölgy vendégséget adott, melyhez sokan voltak meghíva, a többi közt maga a gróf is és több más a külföldön járt főúr. El lehet képzelni már most mily jó tréfát szerzett nekik, midőn az ebéd folyamában egy sült malacz került az asztalra — a titokzatos porcellán edényben föltálva. Ez különben mai napság Angliában is megeshetik.

A magyar nőket is megsértette Quin s e miatt Paget-

nak *) gyűlt meg velök a baja. Az előbbi találkozott egy pár magyar nővel, kik nem beszéltek francziául, németül stb. s azért ő valamennyi magyar nőt tudatlannak és műveletlennek nyilvánította. Viszont a mi némbereink valamennyi angolt bárdolatlannak, fecsegőnek bélyegezték, mert Quin szolgált nekik e tekintetben általános mintaképül. Paget ezért meg-
rójja említett honfitársát s egy-két más író, illetőleg írónőt is, tudniillik, Gleig tisztelendő urat és Mrs. Trollopeot, az *Austria and the Austrians* szerzőnőjét, ki azonban Bécsen túl nem jutott.

Quin elkísérte Széchenyit, házi orvosának szerepében — ámbár saját vallomása szerint soha életében orvosi munka nem forgott a kezében, — midőn a gróf tisztelgett Husszein pasánál Widdinben. A gróf naplója szerint a látogatás meglehetősen «hideg, szóvalan és ostoba» volt, mert tolmácsuk, a pasa olasz származású orvosa, sem törökül, sem francziául nem tudott jól. A gróf kénytelen volt a sziklarepesztéssel egyelőre fölhagyni, hogy a pasát meg ne bántsa s a látogatás egyik célja az volt, hogy a pasát megnyugtassa a «lövészek» természetét illetőleg s jóakarátát megnyerje a munkálatokhoz.

Quin részletesen elbeszéli a látogatást. A pasa az a híres Husszein volt, ki az utolsó háborúban Sumlát oly vitézül megvédte volt az oroszok ellen. Ő nemcsak jó katona volt, de az ozmán birodalom egyik letehetségesebb fia, de kudarcot vallott Siriában, hol két ízben csatát veszített Ibrahim pasa, a lázadó Mehemet Ali fia ellenében és a szultán kénytelen volt az oroszokat hívni segítségül — comme chez nous. Husszein ezért kegyvesztett lón, s irigyei az udvarnál melegen azt ajánlották a szultánnak, hogy selyem zsinórt hurkoltasson a pasa nyakába; de a nagyúr megkegyelmezett életének s Widdinbe küldötte őt parancsnokoskodni.

Széchenyi teljes magyar díszruhában tisztelkedett nála. Vele voltak titkára, Tasner és «házi orvosa», Quin, ez fekete frakkban; valamennyien fedett fővel a mozlim szokás iránti tiszteletből, három oláh tiszt és egy szolga a vesztegintézetből. A gróf mögött állt szolgája gazdag libériában és vadásza zöld egyenruhában, tollas kalappal. A két cseléd ezüsttel ki-

*) Vele azonnal meg fogunk ismerkedni.

rakott, kettős csövű fegyvereket vitt, a melyek ajándékkul voltak szánya a pasának, de melyeket a gróf ismét visszavitt magával, mert saját szavai szerint «hidegen ment a dolog, szótlanul és ostobaúl». A pasa tisztjeiből és szolgálóiból egy egész sereg volt jelen, papucs és cipő nélkül, lyukas harisnyában, a legkülönbfélebb európai és ázsiai ruhákba bujtatva.

Miután bemutatták a grófot, ez megmagyarázta tisztelgésének célját a pasának, a tervezett folyamszabályozást, úgy hogy gőzhajón Pozsonyból egyenesen a Fekete-tengerig lehessen menni. Kiemelte a vállalat nagy jelentőségét Török- és Magyarország közös érdekeinek emelésére nézve és kérte a pasa támogatását az ügy előmozdítására. Husszein szívélyesen fogadta Széchenyit, örömmel látta őt, de egy szóval sem említette a földolgot, mert úglátszik nem konyitott hozzá, hanem hallgatagon tovább szitta a csibukját egy negyed óráig. «Szeretik-e az osztrák császárt Magyarországon» kérdészködött ezután a pasa, mire a gróf igenlőleg válaszolt; beszélt továbbá a török és magyar között szerencsésen uralkodó békességről, mit a pasa azzal a megjegyzéssel szakított félbe, hogy a béke mindig jobb a háborúnál. Megint egy negyed órai szünet következett erre s a pasa azt a megjegyzést kockáztatta, hogy a császárnak kitünő tehetségű tisztjei vannak, a mivel a gróf helyeslőleg egyetértett.

Ezután ismét jött egy hosszú szünet, melynek folyamában csibukokat hoztak a szolgálak a vendégek számára és befőtt gyümölcsöt; de miután ez utóbbihoz ezüst kanál kellett volna s az ezüstöt olyan fémnek tartották abban az időben, mely könnyen terjeszthette volna a pestist, a jelenlevő vesztégintézeti tisztiek megtiltották a tisztelgő küldöttségnek a kanalakhoz nyúlni és Quin, nagy boszankodására, nem izlelhetette meg a befőttet. Jött ezután kávé, melyet porcellán csészécskékből szürcsöltek.

Végre mégis hozzászólt a pasa a gőzhajózás ügyéhez s megkérdezte Széchenyit, hogy Stambulig megy-e a gőzhajón, mire a gróf megmagyarázta neki hogy nem ez alkalommal, mert még ninesen minden készen ily vállalatra, de napról napra várnak egy más hajót Triesztből Galaczbá s a mint ez megérkezik, lehetséges lesz nyolcz nap alatt megtenni az útát Pozsonyból a török fővárosig, minek hallatára elszörnnyükö-

dött a pasa és hű követői, tisztjei és szolgálai, égnek emelt karokkal tolmácsolták csodálkozásukat.

Miután azonban belátta végre Széchenyi, hogy a pasa nem igen rokonszenvezett a vállalattal és nem igen remélt attól sok jót Törökországnak, a gróf fölkelt ülőhelyéről és elbúcsúzva, a pasától véget szakított a látogatásnak. Eltávozása előtt, a szokás szerint, tíz aranyat adott a szolgálasmélyzetnek baksisul.

Még sok érdekes dolgot beszél el angol utazóink könyvében, de mutatványul talán elég lesz ennyi belőle.

Október 8-án azt jegyezte föl naplójába Széchenyi, hogy «délután mellettünk megy el egy kis jónai csónak, mintha rablók volnának. Quin elválnék tőlünk, hogy Rustsukba mehessen». Úgy látszik, a gróf azt a csónakot értette, melyen Quin folytatta tovább útját. «A rablók» ez esetben Zante szigetéről való csónakosok voltak, a Széchenyi gőzhajóján szolgáló egyik ácsnak, egy olasz embernek jó ismerősei, kikkel Szemendriában együtt dolgozott két brigg építésénél nemrég. A mint további elbeszélésből kitűnik, nagyon derék legények voltak és Quinneknem esett semmi baja társaságukban. A szegény gróf pessimistikus hangulatban volt és haramiáknak nézte a jó zantiotákat.

Egy másik utazó, ki ebben az időben az Aldunán járt, egy skót pap, a már említett G. R. Gleig volt, ki élményeit egy három kötetes munkában *Germany, Bohemia and Hungary in 1837* címen közölte, (London 1839). Tudtommal Széchenyi nem említi őt. A tisztelendő úr sokat panaszkodik a dunai útjában átélt miseriákról. Sokat szenvedett a tömérédek szűnyogtól, ha éjjel a fődélzeten maradt és a tengernyi bolhától, poloskától, ha a kabinban merészkedett lenyugodni.

IV.

Az utazás a Dunán lefelé abban az időben még megjárta, de fölfelé — ahhoz már több bátorság és elhatározás kellett, mint a mennyivel a közönséges halandó meg van áldva, mert az út lassúságán kívül még a vesztegzár iszonyait is át kellett élnie. Egy ilyen élmény borzalmaait legjobban dr. Cumming, egy skót ember írja le *Notes of Wanderer* című

munkájában.*) Ő a Pannonia gőzösre 1837-diki Szent-Iván éjjelén szállt Galaczban, de csak 26-án indultak el. A sok esőzés az egész vidéket óriási mocsárrá változtatta át és a rengeteg sok szűnyogtól sokat szenvedtek az utasok a mi skótunk és honfitársának, Sir Edwin Pearsonnak kivételével, kik szűnyoghálók alatt aludtak. A többi szerencsétlen embert annyira megcsipdesték, hogy arczuk föl volt puffadva és meggyuladva s majdnem meg voltak vakulva. A váltóláz is sanyargatta egynémelyiköket, különösen egy szerencsétlen német bárót, ki Görögországból jött, hol I. Otto királynak szárnysegéde volt, de már másfél év óta gyötörte őt a váltóláz s azért légváltozás céljából haza igyekezett Bajorországba — egyetlenegy szemernyi quinine és szolga vagy ápoló nélkül,

Midőn Gladovához érkezett a gőzös, az utasokat és a podgyaszt egy nagy vontató hajóra helyezték át s ezt 18 pár ökör vontatta föl Orsováig, ámbár a Duna vízállása a szokottnál magasabb volt s azért az áram összehasonlítólág nem igen erős, a Vaskapún át Orsovához fél úton az utasoknak ki kellett szállniok, hogy megkönnyítsék a hajó terhét, és gyalogolniok. Miután pedig utasaink pestises vidékről, tudniillik Törökországból jöttek és Szerbiában vesztegzár alatt voltak, szerb katonák kísérték őket útajokban, mint rabokat, hogy el ne széledjenek; s ha találkoztak belföldiekkal, a katonák elkergették ezeket, nehogy megmetyeizzék őket az idegenek. Még a disznókat is elhajtották útajokból. A karavánt hátul, tisztességes távolban, a vesztegzármester és egy kapitány lóháton kísérték. Gladovától Orsováig csak 16 kilométer ugyan az út, de nyolcz és fél órát vett igénybe.

Végre utasaink július 2-án (!) megérkeztek Orsovába s itt az a kellemetlen hír várt reájuk, hogy futár érkezett néhány nap előtt Bécsből oly rendelettel, hogy tíz nap helyett ezentúl húsz napig fog tartani a vesztegzár. Miután partra szálltak és málhajókat is kiszállították a hajóról, ismét katonai fődözet alatt elkísérték a 18 vagy 20 személyből álló úti társaságot a vesztegintézetbe, — körülbelül ²¹/₂ kilométernyire a «falú»-tól, melynek bejáratánál az igazgató és assistense, mindketten orvosok, fogadták őket s tisztességes távolságból

*) London, 1839. II. 207.

megvizsgálták útileveleiket. A skót orvos, az angol lovag, a német báró, egy fölötté intelligens orosz «globe-trotter» (földgömb-ügető) és a beteg német egy épületszakaszba kerültek össze négy eléggé tisztességes szobával s kettős udvarral, melyet három vagy négy méternyi magas fal vett körül. Egy-egy szakasz lakosai nem közlekedhettek a többi szakaszokban elhelyezetekkel; Cummingnek és társainak volt két négyszög-méternyi «gyakorló» terök és élvezhették hat fa, köztök két eperfa árnyékát és ezeknek érett gyümölcsét. A szomszéd udvarban almafák és cseresznyefák is voltak, ez utóbbiak érett gyümölcsessel s azért szerzőnk türelmetlenül várta — a kedvező alkalmat. A szegény német mellbeteg volt s folyvást vért köpött.

Másnap reggel megjelent köztök az intézet orvosa, ki kérdezősködött egészségek felől s meg kellett neki mutatniok meztelen hónaljukat. Az orvos ezután lajstromot készített málhájokról és följegyezte egyszersmind a nálok talált pénzösszeg mennyiségét is; fegyvereiket pedig elszedték tőlök. Miután pedig ez a hivatalos látogatás és lajstromvétel tegnap elmaradt volt, vesztegzárunk csak a mai nappal vette kezdetét. Oh szent burokrácia!

Kosztot illetőleg, reggelijöket magok az utasok voltak kénytelenek elkészíteni, de a délutáni két órai ebédet egy közeli «traktör»-től kapták. A vesztegzár «guardiano»-ja pedig elvégezte a szolgálai munkát ingyen, de elvárt borralalót az elutazáskor. Hírlapokról, folyóiratokról persze szó sem volt s könyveket is csak a magokkal hozottakat használhatták. Máltában mindezekkel a hatóságok kedveskedtek, de Orsovánál nem.

Az orvos naponként kétszer látogatta meg őket, nyolcz órakor reggel és öt órakor este, s miután reggel a mi szerzőnk még nem ébredt föl, este pedig siestált, a kis magyar emberkében az a vélemény rögződött meg, hogy skótunk a vesztegzárt átaludta elejétől végig. «Semper dormis!» volt rendes megjegyzése és «Quomodo vales?» a kérdése s egyúttal az egyedüli beszélgetés. Csak midőn végre július 22-dikéu öt órakor reggel ütött a szabadság órája és a rendes «Quomodo vales?»-ra «Bene»-vel felelt írónk, lágyúlt meg kis orvosunknak szive és «Ergo pestem non habes!» megjegyzéssel kezét szorított skót kollegájával. Ez volt — jegyzi meg írónk —

az a bűvös tapintás, melytől leesett a lakat és zár börtönünk ajtajáról.

A vesztegetintézetből Orsovába mentek utasaink kocsin s némi késedelem után Drenkovába hajtottak, hol az I. Ferenc gőzös várt reájuk. Útközben záporosó zúdult reájok s a szoros értelmében bőrig átáztak; átázott a podgyászuk is s azért nem válthattak száraz fehérműt és ruhát, mert a gőzhajózási társulat nem gondoskodott fődött kocsikról vagy vízmentes ponyvákrol. Midőn pedig a hajóhoz értek, mély sötétség uralkodott mindenhol; nem várt reájok sem vacsora, sem meleg kávé vagy thea, hanem a kapitány és legénysége mélyen aludtak és hortyogtak hajnalhasadtáig. Szálloda sem volt sehol és azért könnyű elképzelni, a mi kényelemhez szokott utazóink, különösen a mellbeteg szegény német irigylésre nem méltó helyzetét. Dr. Cumming azért óva inti olvasóit, hogy a Dunán fölfelé, különösen egyedül, ne vakmerősködjenek.

Maga Széchenyi is belátta ezt és egy levelében¹⁾ érinti azon miseriákat, melyeket utasoknak a Dunán tapasztalniok kellett, de reméli hogy az idővel minden meg fog javulni. E levél R. T. Claridge úrhoz²⁾ volt intézve, ki a Zrinyi hajóval utazott le az Aldunán át Konstantinápolyba és a következő évben Londonban egy útmutatót adott ki a Dunán utazók számára, mely 1839-ben második kiadást ért.³⁾ Széchenyi fölkérte őt, hogy közölje tapasztalatait könyvében, és bírálgassa a jelen állapotokat, de jóakarólag, mely kérelemnek angolunk engedett is.

Egy másik angol utazó, kivel Széchenyi az Al-Dunán találkozott «egy édeskés angol regényíró, mister (így!) Simpson» volt, ki 1846-ban szeptember 13-án Pakson csatlakozott hozzá Zichy Antal szerint. (*Naplók* 306 l.) Teljes neve John Palgrave Simpson volt, 1807-ben született és nyolczvan éves

¹⁾ 1836 június 11. *Levelei* II. 315.

²⁾ A magyar kiadó angolunkat «Esquire Claridge»-nek nevezi, de *Esquire* cím, nem pedig név, s megillet mai napság minden úri embert a levélborítékon, a ki nem lovag, vagy baronet vagy gróf stb. Ily esetben azután a rendes «Mr.» a név elején elmarad.

³⁾ *A guide down the Danube* London, 1837. és New edition ugyanott 1839. Szerző írt a koleráról és vízgógyászatról is apró munkákat, de ennél többet nem tudunk róla.

korában mint édeskés agglegény halt meg. Hazánkból visszajövet egy magyar tárgyú háromkötetes regényt irt *Gisella* czimen s nyomban egy útleírást is dunai útjáról *Letters from the Danube* czimen, mely két kötetben Londonban 1847-ben jelent meg. A regény Rasoumoffsky Hermin grófnőnek (née de Marczibányi) van ajánlva, teljesen magyar földön játszódik le s csak úgy hemzseg magyar nevektől (déliab, szegény legény, pusztá, csikós, csárda, paprika stb.), magyar alakokkal (drótos tót stb.) és persze Sobri sem hiányzik belőle.

Útleírásában említi, hogy a «gróf» velök volt a gőzön és hogy jó barátja «Sz — Pista» kormányhivatalnok volt.

1835 november 10-én pedig Széchenyi ajánló levelet adott Döbrentei Gáborhoz a «két testvér M. Turnbull» számára. «Igen tudós két angol — írja — és több nyelveket is beszél». Egyikük, Peter Evan Turnbull, két kötetes munkát adott ki útjáról *Austria* czimen Londonban 1840-ben, mely annyiban furcsa, hogy magában az útleírásban (*Narrative of Travels*) a szerző csak röviden említi, hogy az egész telet hazánkban töltötte. A második kötetben pedig az osztrák birodalom gazdasági, pénzügyi stb. viszonyaival foglalkozik egész általánosságban, a nélkül azonban, hogy mélyebben bocsátkoznék a Magyarországon és «az osztrák császár egyéb tartományában» főnnálló viszonyok közötti különbségnek tárgyalásába, a mit egy más munkára hagyott, a mely azonban sohasem jelent meg. A második kötetben is csak egy-egy odavetett jegyzetből tudjuk meg, hogy Pesten járt, hogy vesztegárban volt Orsován és Pozsonyból ment Bécsbe. Az útleírásban csak azt írja le, a mit Fiumében, Buccari és Porto Re-ban látott. Széchenyi többször említi őt leveleiben és naplóiban.

Ugyancsak a gróf levelei közt van kettő, melyek Bellendenker (így!) Henrikhez vannak intézve, kiben minden nehézség nélkül Charles Henry Bellenden Ker, a híres angol jogtudósra és jogreformátorra ismerünk. Életrajzát — persze a «Ker» név alatt — a *Dictionary of National Biography*ban megtaláljuk. Ő is járt Pesten, mert Széchenyi a második levél végén kellemes utazást kíván neki s reméli, hogy hébe-hóba vissza fog emlékezni Buda-Pestre és a Szent-Gellért hegyére. Ő volt az a Mr. Ker., a ki Lord Broughammal együtt Széchenyit a londoni Society for the Diffusion of

Useful Knowledge levelező tagjául ajánlotta 1835 november 11-én.*)

Különben a második levél hibásan van lefordítva. A mit a gróf írt, így hangzik: «Miután abból, a mit Kegyed itt (Pesten) tapasztalt, azt találja, hogy az (angol) parlamenti jelentések nekünk hasznosak lesznek, igen lekötelezne engem, ha az alsó és felső ház elnökeihez folyamodnék, hogy az említett jelentéseket Pestre küldenék, ha van lehetőség abban, hogy e kedvezményt nekünk megadják».

Miután külföldi tudós társaságokról van épen szó, helyén lesz itt egy más levéllel foglalkoznunk, melyet Széchenyi fogalmazott ugyan, de nem az ő, hanem Nagy Károly nevében küldöttek Pestről Du Ponceau Péterhez az American Philosophical Society elnökéhez 1833 január 10-én (*Sz. Levelei* II. 15). Úgy látszik, az évszám hibás, mert az említett társaság hivatalos jegyzőkönyve szerint ugyancsak 1833 január 4-én Du Ponceau elnöklete alatt gyűlést tartottak, mely alkalommal Mr. Vaughan (a titkár) fölolvasta «Nagy úr» levelét, melyben ez számot ad a magyar akadémiáról. Az elnököt fölkérték, hogy válaszoljon s viszonyozza az ajánlatot a csereviszonyt (intercourse) illetőleg. A társaság részéről kiadott «Transactions» megküldendők a magyar akadémiának. Az amerikai társaság ügyésze Londonban Vaughan William volt, s ő reá vonatkozik Széchenyi följegyzése 1834 február 17. «Vaughan által elküldöm a Tudománytárt Amerikába. To the American Philosophical Society Philadelphia.»

Egy másik hivatalos följegyzés szerint ugyanaz a Mr. Nagy 1834-ben egy 72 darabból álló magyar ásványgyűjte-

*) *Széchenyi levelei* II. 312. a jegyzetben. Lord Brougham elnöke volt e rendkívül áldásos társaságnak, mely azonban, sajnálatosan, 1846-ban fölözlott. A hivatalos jegyzőkönyv szerint «Count Széchenyi was proposed as a corresponding member of the (General) Committee for Pish (így Pest helyett!) in Hungary by the Chairman (Lord Brougham) and Mr. Ker». A főnebb idézett jegyzet is elárulja, hogy mily kevésbé ismerte a kiadó az angol viszonyokat. «Annak nyomát nem találtuk ugyan — írja — hogy melyik Broughamhoz van ezen levél intézve, de mégis kétségtelenül áll előttünk, hogy az Henry Broughamhoz iratott stb». 1836-ban csak egy Lord Brougham létezett s ez nem volt más, mint a híres államférfiú, szónok tudós stb. Széchenyi azt jegyezte föl naplójába, hogy Brougham, midőn Londonban találkozott vele, rossz benyomást tett reá.

ménynyel kedveskedett az American Philosophical Society-nak, a mit ők augusztus 15-én köszöntek meg.

Du Ponceau Péter egyéniségét illetőleg, azt tudjuk róla, hogy ő Franciaországban született és 1777-ben kötött ki Amerikában, mint katonatiszt báró Steuben, a hirhedt német kalandor kíséretében; később jogot tanult és meghonosult az Egyesült-Államokban.

Egy más érdekes angol vendége is volt hazánknak a harminczas évek végén, tudniillik Miss Pardoe, a hírneves író, ki itteni élményeit egy háromkötetes munkában írta meg ily czímen: *The City of the Magyar or Hungary and her Institutions in 1839—40*. Műve 1840-ben jelent meg Londonban és német fordításban is (Lipcse 1842.)

«Hát Miss Pardoe mit művel?» kérdi a gróf Tasnertől egyik levelében. Pücker ugyan nevetségessé tette — jegyzi meg hozzá, de hogy mily módon, azt még nem sikerült fölfödözöm.*)

Egy másik levelében pedig azt kérdezi a gróf Tasnertől, hogy «Miss Pendoc (így!) volt-e Gödöllőn. Bizonyára ugyanazt a kisasszonyt érti Miss Pardoe, azonban tudunkkal nem járt Gödöllőn; ő legalább nem említi látogatását, oda eléggé részletes és érdekes útleírásában.

V.

Egy ugyancsak Tasner Antalhoz, Pozsonyból 1835-iki december 24-én írt levelében azt kérdezi Széchenyi, hogy «Pagetről nem tud semmit?» mely kérdésre leveleinek kiadója nem ad feleletet. A mi angolunk valószínűleg nem volt más, mint az a Paget János, ki egy fél évvel előbb barangolásai közben Bécsbe érkezett oly szándékkal, hogy beutazza hazánkat, melyet csak a történelemből és romantikus költészetből ismertek akkor nyugaton. Bécsben neki és útítársainak jó-

*) A kisasszony könyvének bevezetésében egész röviden polemizál egy meg nem nevezett német íróval, ki azt vetette neki szemére, hogy «minden pártbeli férfakkal érintkezett». Ezért azonban a németnek inkább dicsérnie, mint korholnia kellett volna az angol írónőt.

akaró sógoraink teli beszéltek a fejüket mindenféle otromba mesékkal a magyar viszonyokat illetőleg. Országútak nincsenek ott! nincsenek szállók! rendőrség sincs! A puszta földön kell majd aludniok, enniök azt, a mit kaphatnak és életök és pénzes tárczájok egy pillanattig sem lesznek biztonságban. A mi angoljaink tehát fölfegyverezkedtek de — fogolynál, nyúlznál egyébre nem akadt alkalmuk puskaport pazarolni. Pagetéek keresztül-kasúl járták be hazánkat s maga Paget két kötetben megírta élményeit, mely munka *Hungary and Transylvania* czímen Londonban 1839-ben jelent meg eredetben és Lipcsében 1842-ben Moriarty német fordításában. E munkában meleg, rokonszenves hangon írt, egy külön fejezetet szentelt «gróf Széchenyi István»-nak, «a huszártiszt, utazó és reformátor»-nak, nem feledkezvén meg a gróf titkárjának, Tasner Antal érdemeiről sem hazája körül.

Hazánk annyira megtetszett angolunknak, hogy letelepedett Erdélyben és magyar leányt, Wesselényi Polyxena bárónőt, vett el nőül s a szabadságharcban persze a mi oldalunkon harczolt az oláhok ellen. Így például mint Bem hadsegéde szolgált s a nagy-enyedi indulás után mint önkéntes csatlakozott ahhoz a csapathoz, melyet báró Kemény Farkas a szorongatott magyar lakosok védelmére vezetett.

Paget Jánost magyarországi útjában egy másik angol névszerint Hering György kísérte, kinek több ügyes rajza jelent meg Paget könyvében. Hering különben rajzait, számszerint 26 nagy folio lapot, egy külön gyűjteményben is kiadta, 1838-ban Londonban, *Sketches on the Danube in Hungary and Transylvania* czím alatt és munkáját gróf Széchenyi Istvánnak ajánlotta, kinek a dedicatióban nyilvánosan megköszöni szivességeit és jó szolgálatait, melyekkel őt mint távol földön utazó idegent elhalmozta. A gróf arczképét Paget könyvében is ő rajzolta.

1835 október 30-án pedig azt írja Széchenyi Pozsonyból Tasner Antalnak, hogy az nap reggel ajánló levelet adott Lord Clam (így!) Hamilton és W. Herbertnek. Hercege Esterházy Pál ajánlotta őt neki. Az első parlament tagja. Sir Robert Peel hiven, a másik irlandi földbirtokos. Mind a kettő fiatal, de gazdag ember.» Nincs kétség benne hogy itt tollhibával van dolgunk és Lord Claud Hamiltont, az Abercorni hercege testvérét kell értenünk. Miután 1813-ban szüle-

tett, 22 éves fiatal ember volt, midőn Pesten járt. Egy irlandi grófságot (Tyrone County) képviselte az angol parlamentben 1835-től 1874-ig. Hogy Széchenyit ismerte, azt abból a beszédjéből tudjuk, melyet 1849 július 21-én tartott az alsó-házban, a midőn az orosz invázió Magyarországra képezte a vita tárgyát. Ez alkalommal csodálkozását fejezte ki a «noble lord», hogy a Middlesex grófságának képviselője, midőn a magyar ügyekről beszélt, egyetlenegy egy szóval sem emlékezett meg gróf Széchenyi Istvánról, «ki vagyonat és egész életét arra szentelte, hogy hazájának ügyét fölemelje és népét fölszabadítsa azon szűkölködő (needy) mágnások zsarnoksága alól, a kiknek ügyében Kossuth most kardoskodik(!) Az említett tisztelt tag egyetlenegy szóval sem emlékezett meg egy ilyen férfiról, ámbár sok mondanivalója volt Kossuth törekvéseiről, ki teljesen lerombolta és darabokra törte azt az épületet, melyet gróf Széchenyinek harmincz év folyamában sikerült fölépítenie összes nagy tehetségeinek, kiltartásának és önmegtagadásának megerőltetésével». Ő lord-sága azután fölemlíti, hogy azon szerencsétlen magyar főúrnak barátságát élvezte, kinek elméje utóbb a hazáját ért csapások súlya alatt örökre elborult.

Még sok mindenfélét beszélt Lord Claud Hamilton ez alkalommal a magyarországi viszonyokról, jóakarólag, de nem teljesen alaposan; a min nem szabad csodálkoznunk, mert a mint Széchenyi megírta Tasnernek, a két angol Pestre csak azért ment, hogy mondhassák: «ott voltunk»; a gőzössel ismét visszajönnek s Pesten is csak egy nap maradnak. Hogy meddig maradtak, arra nézve sem a gróf levelei, sem kinyomtatott naplói nem adnak fölvilágosítást. Lord Claud Hamilton elrontott keresztnéve, «Clam» alatt került Majláth Béla névsorába s azonfölül még egyízben Clamm gróffal is összevetesztette őt.

Midőn Széchenyi 1832-ben Angliában tartózkodott, október 9-én a következő följegyzést találjuk:

«Sokat Rokeby lorddal. Mindinkább belátom bárgyúságomat, ostobaságomat; egészen boldogtalannak érzem magam. A lady sokat beszélt Sándorról, Matusevitzről stb. Mily fölénynyel birnak az emberek! Merőben el vagyok törpülve. Rokebynél ebéd. Nagyon elmés, mulattató volt.»

Lord Rokeby 1843 végén Bécsben volt, mit Raikes

Tamás naplójából tudunk meg (IV. kötet 328 lap), ki a következő dolgokat jegyezte föl az azon évi magyar országgyűlésről:

«Levelet kaptam Lord Rokebytól Bécsből, november 2-iki kelettel. Ő a következő leírást adja a mostan ülésező magyar országgyűlésről. Már hat hónap együtt van az országgyűlés, de eddig semmit sem végeztek, hanem csak folyvást veszekedtek; egyetlenegy törvényt sem hoztak eddig. A szláv lakosságot úgyszólván teljesen megfosztották képviseltetési joguktól oly módon, hogy megtiltották nekik, hogy latinul beszéljenek, magyarul pedig nem tudnak. Többen azt indítványozták, hogy el kellene törölni a halálos büntetést, ámbár az 52 vármegye közül 26-ban az állapotok olyanok, hogy rögtönítelő biráskodásért folyamodtak. Vasntakról és mintabörtönökről beszélnek, de senkisé is akar beleegyezni abba, hogy egy fillérenyi adót rójjanak reá. A közönség szabadon jár ki és be a követek tanácskozási termében épen úgy, mint annak idején a párisi conventióban, és lepisszegik vagy megtapsolják a szónokokat kényök-kedvök szerint. A követek pedig ugyanazt teszik a főrendekkel. Egy követ, ki jelen volt a karzaton, fölhasította Metternich herczegné egyik fivérének, egy Zichynek *) a hasát, mivel nem helyeselte barátjának beszédét; és a leggorombább csúfnevekkel illetik egymást. Zichy olyan kövér, hogy a sebészek csak nagynehezen tudták sebéét összevarrni. Nem szabad elfelejtenünk azt, hogy e tudósítás nem osztrák forrásból származik, hanem legkitünőbb emberöktől veszem azt, ki, mivel nem akart velök a legszélőbb végletekig menni, annyira elvesztette népszerűségét, hogy nyilvánosan megpisszegték.»

Ezzel Lord Rokeby mindenesetre jó barátjára, gróf Széchenyi Istvánra czéloz. Az angol lord így folytatja tovább tudósítását:

«Egy szóval mindazt, a mit La Rulhières a lengyel dietáról írt, itt újra megvalósítva látjuk. Azt rebesgette mindenféle kósza hir, hogy a kormánynak szándékában van az országgyűlést föloszlatni; de a kik jobban vannak értesülve a dolgok valódi állásáról, azt állítják, hogy Metternichnek el-tökélt szándéka az, hogy az országgyűlést természetes ha-

*) Metternich harmadik neje Zichy Mélanie grófnő volt.

lállal engedi kimúlni és egy csöppet sem sajnálja azt, hogy alkalma van ilyképen megmutatni a világnak, hogy ilynemű dolgokban járatlan törvényhozó testületek teljesen alkalmatlanok a kormányzásra».

Széchenyi grófnak egy másik angol barátja, London-derry marquis volt, ki 1840-ben meglátogatta őt Nagy-Czenken feleségével. A marchioness leírta a látogatást egy könyvben, mely Londonban 1844-ben jelent meg. Szerinte a gróf egész «anglomaniac» volt; nagy-czenki kastélya igen kényelmes s egészen angol módra épült és berendezett ház volt. Különösen megtetszett neki a gróf két kis gyermeke «gyönyörű szemekkel». A házi gazda épen oly mulattató volt és oly kellemes modorú mint valaha és nagyon szívesen fogadta vendégeit.

VI.

Döblingi magányában is a gróf élénk figyelemmel kísérte az angolországi eseményeket, a mire nézve több bizonyítékot találhatunk a «sárga könyv»-ben. Így például a *Blick*-ben többször említi Haynau kalandját Londonban, kinek 1850 szeptember 4-én jól kiporolták a szürét Barclay és Perkinsék sörfőző gyárában a kocsisok és munkások, a mi meddő jegyzékváltásra adott alkalmat a bécsi kormány és Lord Palmerston közt. De erről más alkalommal. Hivatkozik (409. lap) Brunelre és az általa szerkesztett Leviathan (később Great Eastern) nevű óriási gőzhajónak vízrebocsátására is, a mi csakis két hónapi kísérletezés után sikerült 1858 január 31-én.

Az utolsó angol, kivel Széchenyi életében beszélt, minden bizonyára Lord Loftus volt, a bécsi angol követ, ki gróf Zichy Edmunddal kereste föl őt Döblingben, néhány nappal halála előtt. Széchenyit beteges és igen lehangolt állapotban találták. Hazájáról beszélt folyvást és a múlttól igen nagy szomorúsággal; úgy látszik elvesztette volt utolsó reményét is arra nézve, hogy Magyarország valaha vissza fogja nyerni törvényszerű jogait. Az angol követ igyekezett őt fölvidítani, de hasztalanul; kedélye teljesen el volt borúlva. A gróf két tuczat palaczk tokaji bort ajánlott föl Lord Loftusnak, melyeket már évek óta tartott pinczéjében, de az angol nem akarta elfogadni tőle, s fölkérte a grófot, hogy tartsa meg a

saját használatára, majd föl fogja vidítani őt a bor és elüzni lehangoló gondolatait. De ő neki — úgy mondá — nem volt szüksége reá s csakugyan elküldötte az angolnak a bort a szomorú catastrophát megelőző napon. «Nagy ember volt ő — írja Lord Loftus diplomatikai reminiscenciáiban*) — ki megigézett mindenkit előkelő, nyájas és megnyerő modorával. Nagy hazafi volt ő és nagy összegeket költött hazájának javára». Szerzőnk ismétli az akkori hírt, hogy báró Jósika halála s ezzel egyetemben a Széchenyinél nemrég eszközölt házmotozás és iratainak lefoglalása voltak közvetlen okai öngyilkosságának.

KROPF LAJOS.

*) Lord Augustus Loftus *Diplomatic Reminiscences*. First Series. London, 1892. II. 154.

A BALKÁN-FÉLSZIGET.

(Második, befejező közlemény.*)

IV.

A Rhodope, vad meredekeivel, — melyekben culminál a Balkán-félsziget a Musz-Alla (2930 m), és a Perim-Daghl, a régi Orbelos (2681 m.) csúcsaival, — rengeteg őserdeivel, kiirthatatlan rablóvilágával, a Rilo óriás csomója alól délnyugati irányban az aegæi tengerig vonúlva, természetes határt képez a gazdag és buja thrák síkság és a Balkán-félsziget azon délnyugati része közt, mely ma még, — ki tudja, meddig — az európai Törökország nagy zömét képezi. Újabban divatba jött diplomatiában és journalistikában, rövidség és egyszerűség okáért, de talán azon politikai célból is, hogy az idegen beavatkozásnak minél nagyobb színtere adassék, — ezt az egész nagy felföldet Macedóniának nevezni. Macedónia megszűnt a római hódítás alatt, macedón nemzetiség és nyelv nem létezik többé, maga a macedon nép fölolvadt és elenyészett még a római imperium idején a görög és a római népelemben. Legfőlebb ha talán a Pindus alatt lakó macedonoláhok részben utódai a római telepésekkel vegyült és elrómaisodott régi macedónoknak. Végre maga a régi Macedónia sem terjedt ki sohasem erre az egész területre, melynek éjszaki részei a római hódításig megmaradtak illyrnek és thráknak. Sokkal jogosultabbak a történelmileg kifejtett elnevezések, melyek szerint e területnek csak déli részeit nevezték Macedóniának, közép-részét nyugati Ruméliának,

*) Az előző közleményt l. a *Budapesti Szemle* 1903. évi 320. számában.

éjszaki részét Ó-Szerbiának. Ruméliának a török hódítók Rómát, azaz a kelet-római egész birodalmat nevezték, melynek európai részét maga a byzantin nép, de általában az egész középkor «Romanin»-nak nevezte. Az egész középkorban e területek többnyire bolgár, Dusan czár alatt szerb hatalom alatt álltak, és csak koronként tudták a byzanci császárok itten a birodalom tekintélyét érvényesíteni. Ó-Szerbiában ringott a szerb-állam bölcsője, a rászkai zsúpa, melynek főhelye Ráska kis határvárosa, ma már a szerb királysághoz tartozik, és melyből a mi történelmünk Raczországa, Rascia fejlődött, holott a mai Szerbia egy része, a macsói bánság Nándor-Fehérvárral, melynek emléke a Macsva-vidék nevében máig él, Eugén herczeg győzelmei után egyideig «Comitatus Belgrád», a magyar koronához, keleti része Bulgáriához tartozott. Ezekhez a területekhez csatlakozik azután nyugatnak, végig az Adrián Montenegrotól Görögországig, hosszabb, de keskenyebb területen a mai Albánia, a régi Illyricum délnyugati része, és egészen délen Epirus. Ezt az egész nagy területet nagyjából beszélve, lakják az ægæi tenger partvidékén görögök, a kik azonban, — oly erős volt a római állameszme, — máig is rómaiaknak nevezik magokat: «Ῥωμαῖοι» és rómainak nevezik az új-görög nyelvet is, melyet beszélnek «romaika». «Hellinike» az ó-görög nyelv neve. Rómainak, «Rum» nevezi őket a török is, míg a görög királyság népe hellennek nevezi magát, a török által pedig «Júnán» Jóniainak neveztetik. Mig Görögország népe szláv és albán vérrel vegyült, ezek a görögök a thrák és illyr őslakók görögösített utódai és a legtisztább görög vér már csak a kis-ázsiai partvidéken található, ugyanazon jóniai görögök közt, melyeknek tiszta görög volta fölött már Herodot gúnyolódott. Macedónia belsejét és Nyugat-Ruméliát már bolgárok, Ó-Szerbiát szerbek, nyugaton albánokkal, keleten bolgárokkal erősen vegyítve lakják, Albániát és a hozzá csatlakozó Epirust mohammedán és katolikus albán törzsek, végre a Pindus éjszaki lejtői alatt az ægæi tengerbe folyó Visztrica, és az Adriába szakadó Vajucza közt tömegesen, és mélyen benyúlva Görögországba a Pindus nyugati lejtőin, a macedo-oláhok, ottan kuco-oláhoknak, Oláhországban és nálunk czinczároknak nevezve, mivel a római ötös számot «quinque», nem mint az al-dunai oláhok «csines», hanem czincz-nek ejtik, (a minthogy a két nyelvjáras egy-

általán külön fejlődött és tetemes eltérést mutat), túlnyomóan nomád pásztorok, de részben szorgalmas, ügyes műiparosok, élelmes kereskedők és üzletemberek, a kik az egész Balkán-félszigeten és azontúl nagy vagyonokra tettek szert, mint például a Sinák, Mocsonyiak, Dumbák.

E mellett azonban az albánok mélyen belenyúlnak a szerb és bolgár nyelvterületekbe, a monasztiri, és a koszzovoi vilajetet a novibazári szandsákkal tömegesen lakják, a görögök Epirusba és Albánia déli részeibe, és az egész területen szét vannak szórva kisebb-nagyobb török nyelvszigetek, olyanformán, mint nálunk az éjszaki, keleti és bánási vármegyékben a magyarok.

És valamint a mi nemzetiségi területeinken a történelmi nemességnek ősi birtoka, társadalmi és politikai hagyományos súlya, a népnek a régi úr vezetéséhez való patriarchális ragaszkodása a magyar suprematía föntartásának legfontosabb eszköze: úgy itt is a török uralom legfőbb társadalmi támaszát az a török, vagy legalább mohammedán birtokososztály képezi, mely kisebb-nagyobb birtokait a török hódítás óta apáról fiúra bírja, részben pedig utódja az iszlamra tért birtokos ősnemességnek. Erre a missióra épen úgy, mint a magyart, minősíti a török úri osztályt is az uralom legelső kelleke, az akarat, az uralom szeretete, a készség azért vért és vagyont áldozni, de egyéb kitünő tulajdonságok is. Ha egyfelől az uralom föntartása érdekében, midőn magamagát sem kiméli, kiméletlen is tud lenni, túlfelől fokozott mértékben tanúsítja egész fajának jó tulajdonságait. A török becsületes, kiválóan udvarias, jóindulatú, az első tartózkodás elolvadása után kedélyes és barátságos, bátor és áldozatkész, erős erkölcsi és jogérzettel, családi érzéssel; szenvedélyein, érzésein uralkodni tud, és nem nélkülöz bizonyos politikai ravaszságot abban, hogy a sérelmet jó képpel viseli, a leszámolásra megvárja a legkedvezőbb helyzetet. Könyörületes és emberséges, kiválóan vendégszerető; ellenséggel, de kivált lázadó alattvalóval kegyetlen; az egész keleten az a fölfogás, hogy a megingatott tekintélyt csak kegyetlenség állíthatja helyre és tegyük hozzá, hogy a kegyetlenségben soha a török nem ment odáig, mint az indiai lázadásban, mikor a foglyok tömegeit marmeláddá ágyúzták, és a szudáni hadjáratban a humánus angol; a török még állatot sem képes kínozni, alatt-

valói iránt szinte atyai jósággal van és kegyeket osztani legnagyobb öröme; komoly, kevés szavú, de föl tud melegedni jó kedvre és bizonyos természetes humorra; gyöngéd és előzékeny, kérelmet nem szívesen tagad meg és legalább ridegen és egészen nem utasítja vissza; méltóságát az indulatban is meg tudja őrizni; a modern tudományokra és pályákra nem a tehetség hiányzik benne, hanem az, hogy csak az uralkodással kapcsolatos tudományokat becsüli, mindenkifölött a vallás- és az azon alapuló jogtudományt, a gyakorlati kormányzást, a hadi tudományt; tudjuk, hogy a modern hadviselés a legnehezebb és legbonyolódottabb tudományos problémákkal jár, és hogy a török hadviselés ezeknek például Plevnánál a legteljesebb mértékben meg tudott felelni; végre a vagyonszerzést, bár szereti a fényt és szeret bőkezű lenni, nem becsüli annyira, hogy azért föláldozza a maga idegrendszerét, anémiát és neurastheniát örökítsen át a jövő nemzedékre, korcsesá tegye fáját, föláldozza a maga és utódja életderüjét, *aequitas animi*, törökül «kief».

Ezek a magyaréval oly közel rokon úri tulajdonságok teszik érthetővé, hogy csekély minoritás ilyen hosszú és nagy uralmat tudott föntartani, melyet pótolni nehéz lesz.

Míg azonban Magyarországon ez az osztály a negyvennyolczadiki rohamos átalakulás és annak következményei folytán inkább anyagilag van megingatva, a török úri osztály anyagilag jobban tartotta fönnt magát, de politikai és társadalmi befolyása van a keresztyén népfajok erősen fejlett elszakadási törekvései alatt megingatva. Ezenkívül a magyar suprematiát bent támogatja a tömeges magyarság centrális állása, kifelé a monarchia nagyhatalmi positiója.

Ellenben a török uralom föntartására az európai Törökországban először absolute is kedvezőtlenebbek a nemzeti-ségi arányok. E számarány kedvezőtlenségét fokozza az, hogy a tömeges törökség az európai Törökország szélére, a Fekete tenger délnyugati partjaira esik, az ország bensejében csak szigeteket képez. Kifelé pedig, túl a határain hatni, szavát a nemzetközi viszonyokban hallatni képes hatalomnak lenni a porta már egy század óta megszűnt. Ám azért még mindig tiszteletet parancsoló befelé és kifelé katonai ereje, ázsiai közvetlen birtokaiban 11¹/₂ millió a mohammedán alattvalója és nemzetiségi viszonyai mellett a nemzetiségeivel rokon szom-

szédok közt, épen úgy mint nálunk, területi integritásának föntartása attól függ, hogy mekkora haderőt tud és akar föntartani.

Az adott nemzetiségi és felekezeti complicatiókat még fokozza a Rhodope-hegységtől nyugatnak eső részekben, jelesen az úgynevezett Macedóniában, hogy orosz pártfogás alatt a bolgár kormány elérte, hogy Konstantinápolyban székelő exarcha alatt a bolgár egyház kivéttessék az ottani görög patriarcha főnhatósága alól. Így például a szalonikii vilajetben*) a szereszi kerület öt járásában az egész lakosság az exarcha alatt áll, míg Szeresz városa görög lakosságával, és a szereszi járás nagy része, köztük számos vegyes, sőt tisztán szláv helység a patriarcha alatt maradt. A szomszédos szalonikii kerület kukusi járásában harminczkilencz falú áll az exarcha, öt a patriarcha alatt, három római katolikus, öt egyes házak szerint van elosztva exarcha és patriarcha közt. Maga Kukus városa egészen az exarcha alatt áll, kivéven 28 házat, mely egyesült görög-katolikus.

Erről a vilajetról — és eddig csak erről, — a legújabb reform-mozgalmak alkalmából 1903 márcziusában adatott ki hivatalos török kimutatás, mely szerint van 476,484 muzulmán, (a törökök kimutatását tehát mellőzve, nemzetiség különbsége nélkül foglalja egybe a mohammedánokat, a mi politikai szempontból igazolva is van,) 310,515 görög, 215,236 bolgár, 48,915 (szefard) zsidó, 9877 egyéb, és 14,000 külföldi alattvaló. Szaloniki városának lakossága 24,673 muzulmán, 45,475 (szefard) zsidó, 11,185 keresztyén, 9000 idegen.

Úgyde e számok is nagyon contestálhatók. Valamint nálunk Magyarországon országgyűlés, törvényhatóságok és lakosság szivós és elkeseredett ellentállást fejtettek ki egész a XIX. század közepéig minden népszámlálás ellen, és annak kiterjesztését a nemességre egyáltalán nem tűrték: Törökországban a nép, de különösen a zsidók fejadó és hadmentességi adó miatt, minden lehető megtesznek, hogy a családtagokat eltagadják. Szaloniki lakossága, jelesen zsidó lakos-

*) V. ö. a szófiai térképészeti intézet által (tehát bolgár befolyás alatt) kiadott: *Cartes ethnographiques des vilajets Salonique, Cossowo et Monastir*. Továbbá: Mach, *Beiträge zur Ethnographie der Balkan-Halbinsel*. Petermann's Mitth. 1899.

sága jóval nagyobb. Hozzájárul ehhez, hogy az itteni zsidóság egy része, az úgynevezett maminok, követve spanyolországi ősei, a marannok szokását, családi körének zárkoottságában zsidó, de külszínre és a nyilvánosság előtt az uralkodó vallást tartja, s így mohamedánnak is számítják.

Ó-Szerbia jelentékeny részében a szláv lakosság nem akart az exarchához csatlakozni, annak jele, hogy nem akar bolgár lenni, hanem szerbnek vallja magát, a minthogy nyelve is, jóllehet önálló nyelvjárást képez, közelebb áll a szerbhez, mint a bolgárhoz. Ez a szerb, az igazi ősi rácz, rasciai elem azonban ennek következtében abban a hátrányban maradt, hogy a görög patriarcha ægise alatt templomban és iskolában is túrnie kellett a görög nyelv uralmát. A szerbek tehát ugyancsak orosz pártfogással arra törekednek, hogy e vidéken szerb metropoliták neveztesse ki. Ez a törekvés azonban, így például az üszkübi szerb metropolita kinevezése, a legélénkebb ellentállásra talált a patriarchánál a görög nyelv uralmának, az exarchánál a nagybolgár eszme előretolásának érdekében. Míg a koszovói vilajetben 1899-ben 127 bolgár iskola mellett csak 47 volt a szerb, az üszkübi szerb metropolita kinevezése óta ez az arány bizonyára már változást szenvedett.

Még nagyobb hátránya a szerb elemnek, melyet még nehezebben lehet most már orvosolni, hogy Ó-Szerbia szerb népe, mely elébb Byzancz, majd a török ellen hosszú századokon át megszokta a magyar koronában találni hatalmas védnökét, a török hódítás után tömegesen és ismételve keresett a magyar korona alatt védelmet, elébb a macsói bán-ságba, Boszniába, a Dunáig, Szávaig, Adriáig és midőn a török uralom itt is állandósult, a Dunán és Száván túl egyenesen Magyarországra menekült. Az elhagyott területeket azután elfoglalták az iszlamra tért albánok, kiket a török természetesen szívesen látott.

Most tehát azok a területek, melyekben a szerb állam bölcsője ringott, túlnyomóan albán nemzetiségűek. Üszküb maga, egykor római, — a mint a ma is álló nagy aquæduct mutatja. — ma igazi albán város, a prizrendi kerületben 273 albán, 124 vegyes, csak 55 szerb falu van. A prisztinaiban 623 albán, 44 vegyes, 238 szerb; az ipekiben, — a hol egykor a Magyarországra menekült szerb patriarka trónolt, elődje

a karloviczinak, 284 albán, 76 túlnyomóan albán vegyes, 89 szerb. A monasztiri vilajet monasztiri kerületében 50 falu albán, a magát csaknem függetlenül kormányzó dibrai kerületben, valamint a gortsai és elbasszaniban is nagy többségben vannak, vallásra egy részök görög keleti, de túlnyomó részök mohammedán. Az összes albánság egyébiránt föloszlik ghegekre, a kik a skutarii és koszojai vilajetben laknak, és toszkokra a janinai vilajetben. Az előbbieket ismét katolikusokra és mohammedánokra, míg az utóbbiak közt a mohammedán mellett sok a görög-keleti. A katolikus albánok mondhatni önmagokat kormányozzák és csak követet (vekil) tartanak a skutarii valinál. A macedo-oláhok kizárólag még húsz falut, vegyesen más nemzetiségekkel még e kívül vagy százat laknak. Minthogy görög keletiek és a patriarcha alatt állnak, régóta és sikeresen folyik köztök a görögösítés. Monasztirban a román kormány támogatásával gymnasiumot tartanak fönn, de intelligentiájok túlnyomóan a görögökkel tart és a politikánál inkább foglalkozik saját egyéni érdekeivel, üzleti hasznával.

Hadd említsem még, mint igen jellemzőt a moglenai völgyet Szaloniki és Monasztir közt, meredek hegység alatt, mely a Balkán-félsziget szláv területein igen gyakori Kossút nevet viseli. E 800 □ kilométernyi területen, mely évenként három termést ad, és a honnan évenként 3—4 százezer kilo paprikát exportálnak, igaz, hogy borsóliszttal és vörös agyaggal vegyítve, a mit aztán mint cayennei borsot fogyasztanak el Franciaországban, napjainkig csaknem független úr volt egy család, mely magát az első török hódítás egyik vezéréből származtatja; a régi bolgár lakosság egy részét még a byzancziak irtották ki; azután macedo-oláhok telepedtek meg; a török hódítással nomád turkmének, úgynevezett jürükek; elébb a bolgárok, majd az oláhok élükön püspökükkel, mohammedánok lettek, de máig megtartották nyelvüket; az iszlam legfanatikusabb hívei; és miután betelepültek még görögök is, e kis terület 50 egynéhány falujában ma négy nyelvet beszélnek.

V.

A török politikai administráció ezt az egész nagy területet tartományi főköormányzóságokra, vilajetekre osztja, melyek határai azonban a napi szükséghez képest ingadoznak egymás közt, és nevöket a vali székhelyétől veszik, kivéve a kosszovoi vilajetet, mely nagyjából Ó-Szerbiának felel meg Üszküb székvárosával. A szalonikii vilajet a régi Macedóniával, a monastiri Nyugat-Ruméliával esik össze nagyjából; ezekhez csatlakozik aztán a szkutarii, Albánia éjszaki, és a janinai, Albánia déli részével és Epiruszszal; a jelentékeny városokon kívül e beosztásra egészében mérvadók az ethnographiai viszonyok, természetes határok, vízválasztók.

Ez az egész nagy délnyugati része a Balkán-félszigetnek, zöme az európai Törökországnak, szaggatott, tépett, nehezen járható felföld, Közép-Ázsia némely részeinél is kevésbé ismert és kikutatott, összefüggően föl sem mért terület; a mi részletes mérés történt, az a mi vezérkari tisztjeink munkája. A nagyobb városokból félreesőbb hegyek és erdők közt, még a rendes közlekedési vonalokon is, az utas mindig kész lehet arra, hogy súlyos váltságdíj végett bandák rablásába esik, melyek az idők járásához képest fölváltva foglalkoznak közönséges útonállással és magasabb politikai aspirációkkal. Állandó békét és rendet ezen a vidéken még macedóniai Nagy Sándor és Róma minden hatalma is csak úgy volt képes föntartani, hogy véres expedíciókkal leverte a fölkelőket: fajok, törzsek, felekezetek, ősidőktől a mai napig szakadatlanul mindig készek voltak egymásnak nekiesni, ha csak lehet. Olyan politikai combináció, sem olyan közigazgatási reform nem létezik és nem létezett soha, mely itten békét és rendet biztosítson. Erre csak egy mód van, az, melyet már a rómaiak alkalmaztak és mi is alkalmazunk a montenegrói határon: kisebb-nagyobb erődökkel megrakni minden ormot és gerinczet, fegyveres erővel megrakni minden várost, őrzőjáratokkal őrizni minden völgyet és szorost: csak a superioris fegyveres hatalom fékezheti meg a népeknek az őslakóktól vérökbe szállt harczkészségét, és a ki itt okkupálni fog, kemény dióba harap. A mi «európai reformot» ajánlanak komoly ábrázatú diplomaták a fényes Portának,

arról épen olyan jól tudják ők, mint a fényes Porta maga, hogy összeférhetlenül e népek eszejárásával, öröklött fogalmaival, természetével, hagyományaival, érzületével, csak olajat önthet a tűzbe, e reformok ellen egyesítene minden gyűlöletet, a mint azt a fényes Porta számtalanszor tapasztalta, midőn a kard élével kellett a reformokat az ellenök föllázadó lakosságra rászoritania, és a hogy tapasztaljuk mi Boszniában, a hol fegyveres erőnk nélkül az általunk behozott reformok 24 óráig meg nem állnának.

A régi keresztyén egyházak hívei a Legmagasabbnak üdvözlésére a homlokot, száját, mellet érintik. Az iszlam híve megfordítja a sorrendet üdvözlésében. A nyugati civilisatio azt kívánja, hogy vedd le a kalapot, ha belépsz, a keleti, hogy hogy vedd le a cipődet. Ilyen az ellentét minden fogalomban, szokásban, az egész világnézetben.

A francia nagy forradalmat bevezető eszmemozgalom reform-lázzal töltötte be egész Európát. Nincs csak Nagy Frigyes, Nagy Katalin, II. József, hanem III. Szelim is hatása alá jutott. De hosszú küzdelem után tanácsosaival együtt reformjaiért életével lakolt.

1794-ben a bosnyák származású Ozman Paszvanoglu, kinek már nagyapját karóra húzták, édesapját lefejezték, mivel a reformok ellen harczoltak, újra kitűzte a fölkelés zászlaját katonai és pénzügyi újítások ellen azzal a jelszóval, hogy a szultán hű kutyája, az iszlamot eláruló minisztereket ki fogja marni. Ostrommal bevette Viddint, a régi magyar Bodony várát, és csakhamar független úrrá tette magát a dunai Bulgáriában. Kitűnő seregében összegyűjtött minden elégületlent, mohammedánt és keresztyént, pénzt vert, Oláhország és Havasalföld meghódítására, sőt Konstantinápoly elfoglalására irányultak merész tervei. 1796-ban 40,000, 1798-ban 120,000 embert küldött ellene a fényes Porta. Midőn evvel a nagy sereggel körülvárta a Kapudán basa Viddint és megadásra szólítá Ozman basa Paszvanoglut, ez azt üzenete, hogy fityűlve állithatott volna ki ő is 120,000 embert, de jobb szereti 10,000-rel megverni. Meg is verte. Támaszt talált a bécsi politikában; Temesvárról hadmérnöki tiszteket is kapott. 1800-ban harmadik török sereget vert szét Viddin alatt. 1801-ben tört be Oláhországba. Az oláh vajda, Szuczo Mihály 6000 menekülővel Brassóba futott előre.

De mikor 1806-ban az oroszok átlépték a Dnjesztert, Paszvanoglu a szultán seregével, a ruscsuki Musztafa basával együtt védte a moldva-oláh határt. Csak 1807 elején bekövetkezett halála vetett véget uralmának. Ám már ez év május 41-én a jancsárok lázadtak föl a reformok ellen, III. Szelimet elfogták, és IV. Musztafát emelték a trónra. A ruscsuki Musztafa basa Bajraktár hiába sietett Selim védelmére. Szereljában vette 1808-ban ostrom alá az új szultánt, el is fogta, le is tette, de Szelimet ezalatt megfojtották fogságában.

II. Mahmud lett szultán, Musztafa az ő nagy-vezére. Folytatták a reform-politikát. De még az évben ostrom alá vette a nép a nagyvezért, a ki erős toronyba menekült és itt az ostromlókkal együtt a levegőbe röpítette magát.

Sokkal ismertebb volt Európában mesés fényüzése, francia és angol diplomatai összeköttetései következtében Ali janinai basa története, melyről Jókai regénye is szól. Ő az albánok reformellenes mozgalmait használta föl, hogy Albániából, Epirusból, Theszáliából és Makedonia déli részeiből független királyságot hasítson ki magának. Hasztalanul akarták megnyerni azzal, hogy kinevezték rumili béglerbégné (eredetileg és szó szerint a római fejedelmek fejedelme). Csak 1822-ben, 40 éves villongások és két éves rendes háború után sikerült ötlet legyőzni. Fejét a szultán palotája fölé tűzték.

Ezzel azonban nem szűnt meg az albánok ellenszegülése II. Mahmud reformjaival szemben. Ali nyomába léptek mások, ők is támogatva Ali nagy pártfogója, Metternich herceg által. Arszlán bej és Musztafa szkutarii basa lázadását a Porta csak akkor tudta leverni, mikor az orosz háborúnak véget vető drinápolyi béke után 1829-ben egész hadserege az albánok ellen indulhatott. 1830-ban volt a híres monasztiri lakoma. 500 albán fejedelmet és urat hívott meg Resid basa nagyvezir barátságos ebédre, hogy a sérelmekről tanácskozzanak. Ebéd alatt fölkonzolták mind az ötszázat. Ám 1831-ben újra fölkelt Músztafa basa, 1843-ban pedig újabb lázadás következett be a katonai reformok ellen, melyet a később nagy hírre vergődött Omer basa vert le. 1847-ben is fegyvert fogtak az albánok, 1879-ben sikeresen szegültek tellene a berlini béke egyes pontjai végrehajtásának, az utolsó fölkelés pedig 1887-ben a földadó-reform ellen irányult.

Időközben a reform-szultán arra a meggyőződésre jutott, hogy minden reform hajótörést szenved a jancsárok ellentállásán. Elhatározták a világhírű régi derékhad kiirtását. A nagy Konstantin által épített Hyppodrom terén 1826 június 28-án 20.000 jancsárt koncizáltak föl, a birodalomban szétszórta jancsár-csapatokat fölözlatták, temérdekét kivégeztek, 30,000-et ázsiai számkivetésbe hurczoltak.

Midőn II. Mahmud a reform-szultán 1820-ban Boszniában is keresztül akarta vinni a reformokat, ezt csak úgy tehetette, hogy a nagy dynasta-családok egy részét megnyerte a többiek ellen, — így kapták a Csengicsek hűbérbe az egész Zogorjét az állami adókkal együtt, — és az 1821-iki véres harcok után lefejeztette a derventi, banjalukai, focsai kapitánokat és a szerajevoi bégek főbjeit.

Ám az újon elrendelt európai egyenruhákra, a mellen keresztezett fegyverszijakra a Boszna-bégek újra felkeltek: «Ha fölakarjuk venni a keresztet, nem a stambuli, hanem a bécsi czártól fogjuk fölvenni». Abdurrhaman vezír ostrommal volt kénytelen bevenni Szerajevót, a hol ismét hét főnököt fejeztetett le. De a lakosság szövetkezve az orosz háborúra átvonuló katonasággal 1828 július havában elűzte a vezírt. Midőn pedig a békekötés után II. Mahmud ismét hozzálatott a reformokhoz, Husszein-aga Berberli, brebiri kapetán, — a régi magyar időkben úgy mondták volna, hogy a brebiri gróf, — kitűzte a próféta zászlaját, fölhíva «a dicsőséges büszke Boszna oroszánjait szent háborúra az ősökért és a vallásért!» És 40,000 vitéz lóra ült és fölvonult a Rigómezőn, hogy induljon Istambulnak «a gyaur-szultán» ellen, «helyreállítani a tiszta iszlámot». A szultán csak a nagy bégek féltékeny versengése következtében és csak úgy győzhetett, hogy az egész Hercegovinát autonom hűbérbe adta Ali-bég-Rizvanbegovics sztoláci kapitánnak.

A reformok kihirdetésére 1839 november 2-án kiadott gülhánéi Hatti-Seriff ellen újra fölkeltek a boszna-bégek és midőn 1850-ben végre Omer basa, a krimi háborúból majdan híres Szerdár-Ekrem, egykor horvát határfőnöki szökevény altiszt, nagy haddal indult Boszniába, hogy keresztülvigye a reformokat, a Hercegovinában független úr gyanánt parancsoló Ali-basa-Rizvanbegovics tűzte ki «a vallás és ősi szabadság» zászlaját. Seregét Mosztár előtt bevehetetlennek

vélt positiókban, járhatlan hegyeken át vezetett oldalmozdulattal szétverte Omer alvezére, «Iszkender bég», a ki még imént mint Jelinszky Erdélyben harczolt Bem alatt. Omer basa a legyőzött Alit barátságos ebédre hívta, ünnepléses tisztelettel fogadta, ebéd után elfogta, számárra ültetve magával vitte, véletlenül elsült egy puska és a golyó keresztül ment Ali basa fején.*)

Az ötvenes évek elején Oroszország és Ausztria újra reformokat sürgettek, melyeknek politikai indító oka a boszú volt, hogy Törökország meg merte tagadni a magyar menekültek kiadását. Eredményük a krími háború volt, melyben azonban Ausztria ingatag politikája miatt két szék közt a földön maradt.

Az európai pressió alatt a krími háború után 1856 február 8-án kiadott és a párisi békeokmányhoz csatolt Hattihumajun a legnagyobb elkeseredést okozta a mohammedánoknál a keresztyének egyenjogúságának, a keresztyéneknél védkötelességük kimondása miatt. Midőn végre az utolsó orosz-török háború előtt Andrássy és Gorcsakow kezét fogtak, hogy reformokat követeljenek a szultántól Törökország saját érdekében, és területi épségének biztosítására, és a csár becsületszavát adta, hogy nem akar háborút, még nem száradt meg a tinta a reform-jegyzékeken, mikor Obrutsew tábornok megjelent Bécsben azon egyezmény megkötésére, hogy az osztrák-magyar monarchia nem fogja útját állani az orosz seregeknek, a békekötésben pedig megkapja Boszniát és Hercegovinát. Jón Bratian, az oláh kormányelnök, midőn Ő Felsege előtti tisztelgésre Nagy-Szebenbe jött, nem értette, hogy báró Wenckheim Béla miért nem akar beszélni az általa följánlott katonai conventióról. Később megkötötte a benyomuló Oroszországgal.

Mindebből tehát csak az látható, hogy nagy bátorság, nagy akaraterő, sok jóakarát és fölvilágosodás kell hozzá, ha a szultánok mindennek ellenére újra s újra reformokra adják magokat. Mert minden reform-actió alapjaiban rázkódtatta meg a birodalmat, és egy darabot a másik után szakított ki testéből.

*) Lásd Asbóth, *Bosznia és Hercegovina*, I, 139—270 ff.

VI.

A Balkán aljaitól éjszának és délnek kifejlődő nagyságoktól az Adriáig nem találunk többé terjedelmes síkságot: csak a Pindus és az Olymp alatt, de már Görögországban terjed nagyobb síkföld, a larissai síkság és a pharsalusi csatatér, melyen egykor Macedónia és Róma, majd Pompejus és Cæsar közt dőlt el a koczka, alacsony hegláncz által elválasztva egymástól. Csupán az ægæi tengerbe törekvő jelentékenyebb folyók alkotnak szélesebb, termékeny völgyeket, ezek közt a leghosszabb és legnagyobb a Várdaré: a Ljubatrn csúcsban 2500 méterig emelkedő éjszakalbániai Sár-hegység (a régi Scardus), nyugati lejtőitől, Üszküb városa fölött, egész Szalonikiig csaknem egyenes irányban, éjszaktól dél felé, kissé keletre húzódva, mintegy középen az adriai heglánczok és a Rhodope közt barázdázza át egész területünket, helyet adva a Szalonikiból kiinduló nagy vasútvonalnak, mely aztán Üszkübnél kétfelé ágazva, a nyugati ág e várostól éjszának átlépi a vízválasztót a Rigómező előtt, melyen végig Mitroviczáig megy, míg az éjszakkeleti ág Nis felé haladva, a magyarok emlékét őrző Madjarluk falván át a kúnok nevét föntartó Kumanovo városánál jut a vízválasztóhoz. E vasúti elágazás szögében, a Kara-Dagh gránit, trachyt és basaltból álló izolált őshegységéből ered a Morava legdélibb ága, mely már éjszának, Szerbia közepén végig, a Dunába folyik, és Ó-Szerbia apróbb vizeinek nagyobb részét a jelentékenyebb Ibárral együtt, de túlnyomóan már a szerb határon belül, rendre magába gyűjti. Csak a novibazári szandsákon átfolyó Lim vize folyik a szerb-bosnyák határt képező Drinába és ezzel a Szávába. De annyira sajátságosan szaggatott és barázdázott Ó-Szerbia hegyrendszere, hogy szorosan véve a Duna (és ezzel a fekete tenger) és az ægæi tenger vízrendszerei közt vízválasztó nincs is: mert a Rigómező déli csúcsán a Neredimka vize két ágra szakadva, az egyik a Szitniczába és ezzel a Morava vizeibe, a másik a Lepenáczba, és ezzel a Várdár vizeibe ömlik.

Ám ha terjedelmes síkságot hiába keresünk az egész területen, a folyók völgyei néhol tágas, termékeny medencékké nyílnak, többnyire kisebb-nagyobb tavakkal ékes-

kedve, torkolatuknál pedig az ægæi tenger partjain az általuk lerakott alluvium széles deltákat képez, a hol egész pompájában fejlődik ki e tengerpart déli növényzete. Ilyen medence a mi történelmünkben is emlékezetes Rigómező, a «Kossovopolje», valamikor szintén tóvizétől borítva.

A szerbiai felföld legdélibb és legmagasabb (1945 m.) emelkedésének, a Ráska határvárosától az Ibár jobb partján fölfelé húzódó, Boszniát, Montegrót, Albániát és Bulgáriát messze betekintő, érczdús, az ókorban ezüstjéről híres (Argentaria) Kopaonik hegység déli lejtői alatt, de már Ó-Szerbiában terülő Rigómező, a középkorban népes gazdag vidék, ma elhagyatott legelőterület, Mohácsa a Balkán-népeknek, a hol szerbek, bolgárok, bosnyákok, albánok, horvátok, és oláhok utóljára állottak még egyszer össze 1389 június 5-én döntő harcra a török ellen. Száz és száz vitézi énektől hangzik vissza máig a Balkán-félsziget, mely az elesett vezért, Lázár szerb fejedelmet siratja, az áruló Vuk Brankovicsot átkozza. Hasztalanul igyekeztek megállítani a végzetet még egyszer Hunyadi János magyar zászlói alatt ötvenkilenc évvel később véres ütközetben, mely 1448 október 17—19-én folyt.

Mind e medencék közt a legtágabb és termékenysége, valamint fekvése által a legszebb a monasztiri, Üszkübtől egyenesen délnek, mintegy központjában ez egész felföldnek, a régi pelagoni sík, virágzó földműveléssel, Monasztir városa emelkedő kereskedelemmel és gyáriparral, hatalmas hegyek, és ezek közt a gyönyörű hegyi tavak egész sorától környezve, köztük a jelentékeny ochridai és Preszpa-tó, melyek már az Adriába küldik vizöket, de a rablóvilág miatt csak nagy óvatossággal látogathatók. Innen is vasút vezet a Várdár deltájába, Szaloniki városába. Itt aztán a nagy kikötő város körül terjed az ægæi tengerpart legnyiltabb része. Ime ez a csak 2000 □ kilométernyi sík*) a tenger és az illyr hegyek közt a Várdár és még néhány kisebb folyó alluviuma által lerakva, ez volt az egész Macedonia, mikor Fülöp uralomra jutott és itt is ellenkirályokkal kellett küzdenie. Harmincz évvel később az Indusig és a felső Nilusig terjedt a macedon hatalom. E sikon terem meg nemcsak a legjobb török

*) A nagy magyar Alföld 97,000 qkm!

dohány, hanem megterem a gyapot, sőt termelnek opiumot is. A Várdár egyik mellékfolyója által képezett jenidsei tó terjedelmes mocsarai közt a vízi madarak ezrei tanyáznak, délről betekint az Olymp hármass csúcsa, márványban ragyogva, hóval borítva az év nagy részén át. Præhistorikus tumulusok szólnak a térség ősi culturájáról. A város 120,000-nél több lakóinak fele máig spanyolul beszélő szefard zsidó, gazdag kereskedők, köztük világegyezékek, Alantini, Fernandez, fiókokkal Londonban és Indiában, és ügyes iparosok. De e nagy város, e gazdag vidék tőszomszédságában is könnyen esik rablók kezébe a vigyázatlan kiránduló. Harmadik vasútvonal megy innen az ægæi tenger partvidékén, a Sztruma folyó torolata fölött terülő, dohányárról híres szereszi medenczén, és a Rhodope nyugati lejtője alatt folyó Karaszu mocsaras del-táján át, melyen egykor az ókori Abdera állott.

E mocsarak és a parti hegyek miatt a vasút messze elkerüli Macedónia második nagy kikötőjét, Cavallát, az ókori Neapolis helyén, mely nevezetes dohánykiviteli piac. Itt van nagy telepe a budapesti Herzog cégnek, egyike — a vajmi kevés! — magyar kereskedőnek, a ki nem szorítkozik arra, hogy az osztrák cégek közvetítője legyen a magyar piacon, hanem saját háza van a külföldön. E kikötőkhöz 14 kilométerre éjszak-nyugatnak állnak még Philippi jelentékeny romjai, a makedon királyok egykori aranybányáinak szomszédságában.

Ha az ægæi partok vízrendszerében találunk még nagyobb, hosszabb folyókat, széles völgyekkel, terjedelmes medenczékkel a különben szabálytalanul keresztül-kasul húzódó hegységek közt, nyugat felé, Albániában és Epiruszban a hegylánczok szabályosabban kísérik Montenegrótól Görögorszáig éjszaktól délkeletnek az Adria partjait, de még merészebben, még szaggatottabban, még járhatatlanabbul emelkedve, mészsziklától és hótól fehéren, gyors és rövid folyásban küldik vizeiket szűk sziklameredek közt az Adriába. Csak az egy Drin kanyarog az ochridai tóból hosszú folyásban éjszaknak a Sár-Dagh nyugati lejtői alatt, hogy aztán a Sár-Dagh és az Éjszak-Albán havasok közt terülő metochiai fősíkon át lejövő, Ipek környékén eredt fehér Drinnel egyesülve, nagy kanyarodással nyugatnak és délnek a Szkutárit környező nyílt és déli növényzettel gazdag partvidéken át folyjon az

Adriába; és egészen délen, a Pindus északi lejtőin Janina vidékén eredve, a Vajucza húzódik hosszabb sziklavölgyön át éjszaknyugatnak, a valonai öböl mellett, szintén nyiltabb partvidéken, számos kisebb vizek szomszédságában, a régi Apollonia területén a tengerbe.

VII.

De ha a fensikok, melyek közül messze a legnagyobb a metochiai, jobbadán csak hegyi rétet és legelőt képeznek, a Durazzotól Valonáig nyiltabb tengerparton pedig a hegyi folyók teljes elvadulása következtében sok a mocsár és avval együtt a mocsárláz, a leszakadó vizek által lerakott alluviumon a Földközi-tenger buja déli növényzete, füge és oliva, gránátfa és elvéve pálma pompázik, a hegyoldalak szőlővel vannak tele, a szelidebb lejtőkön, tágabb völgyeken és kisebb medenczékben gazdagon terem a föld, jöllehet a művelés a legprimitívabb és épen csak a legjava földre, a leglakottabb helyekre szorítkozik úgy, hogy a területhez képest különben is kevés termőföldnek csak vagy kilenczedrésze áll művelés alatt. Mindemellett circa 30,000 mm. gabonát visznek ki évenként Albániából Montenegróba, Ausztria déli tartományába, Olaszországba és a szomszédos vilajetekbe. Az állatállományt, melyből a lakosság nagy része él, takarmányhiány és a mocsaras rétektől eredő májbetegség satnyítja, legjobban boldogul a juh és a kecske, de viszont ennek legeltetése teszi tönkre az erdőt. Innen az egész Balkán-félszigeten a messze terülő cserjések, melyeket csak az ember akadályoz abban, hogy hatalmas erdőkké nőjjenek.

A Balkán-félsziget belsejét mindenütt mérföldekre borító ezek a cserjések megkülönböztetendők a tengerparti macchiétól, melyet valóságos cserjék, a Földközi-tenger flórájának örökzöld növényei képeznek, a berkekké fejlődő nemes babér, a gránátalma, puszpáng, a rosa sempervirens, myrthus, rozmarin, a pirosan és féhéren pompásan virágzó cistus-rózsák. Azok a félsziget belsejét borító cserjések ellenben nem egyebek, mint a legeltetés által pusztított erdők. A mi föld az ember kezeügvébe esik, azt rosszul bár, gyakran csak faeszközökkel, de szántónak műveli. Rét és legelő csak a havasokon marad és

távol az emberi lakhelyektől. Mesterséges takarmányokat a Balkán-félszigeten nem ismernek, kivéve Horvátországban, a hol a réti herét (*trifolium pratense*) és Szerbiában, a hol valami kevés csiga-herét, (*medicago sativa*) termelnek és Boszniában, de csak az occupatio óta. És mivel a nép túlnyomó része mégis csak pásztorkodásból él, innen a nagy takarmányhiány. Pusztítják és legeltetik mindenütt az erdőt. Innen a nagy terjedelmű cserjések. De a hol az Adria partvidékein ez a cserjés karszt-talajon áll, ott folyton lerágva a kecske által, gyökértökéiben is kiásva tüzelőanyagnak az ember által, hamar elpusztul ez is. Aztán vagy ellepi a földet a saspáfrány (*Pteridium aquilinum*) sűrűn és oly magasán, hogy az ember sem látszik ki belőle és a föld hasznavehetetlen; vagy pedig lemossa a humuszt az eső és elé áll egész rettentő sivárságában a karszt. De abban különbözik a Balkán-félszigeti karszt a déli Alpesekeitől, hála az éghajlat kedvezésének, hogy épen csak annyi kell, hogy az ember ne nyúljon hozzá és megterem rajta újra az erdő. Eleintén kinő rajta lassanként a sajátságos karszt-flóra, szőrös, bőrös, kőczos növények, köztök az értékes szumak, melyek e habitusuk által védik magokat a forró insoláció ellen és beérik a földnek gondolatával is. Színök is a szikla színéhez alkalmazkodik, úgy hogy alig láthatók. Aztán cserepednek füvek, lassanként pompás virány keletkezik a tavaszi esők alatt, majd jönnek kórók és cserjék, kezdődik az árnyék, megindul az új humusz-fejlődés és ha nem bántja és nem legelteti az ember, föltámad lassanként újra az erdő, melyet évezredekken át hajóhadaira vágott a római, a byzanci, a velencei. Csak-hogy ezt csak Boszniában és a Hercegovinában lehet megcsinálni, a hol egyáltalában kitiltották a kecskét. Mert a hol csak teheti, kecskéjéért kész fegyvert fogni a szegény nép, mely csak ebből él.

Ám azért Albánia belsejében épen úgy, mint Macedóniában, a Rhodopén és a Balkánon, állnak még a magas hegységeken mértföldekre terjedő őserdők, olyanok, mint sehol Európában. Mert a középeurópai erdőzóna fái is ez éghajlat alatt nálunk ismeretlen fejlődésnek indulnak. A mi tölgyünk, bükkünk, fenyőfánk a Balkán-félszigeten őserdőkét képeznek, a melyek hatalmas bujaságuk és idegenszerű vadságukban Európában páratlanul állnak. Vala-

mint a bükk, úgy a mi fenyveseink, a *picea vulgaris*, az *abies alba*, nem hatnak a mediterrán flóra területére. Határuk az éjszaki-albán hegység, csak a magas Rhodopén és a Pinduson lépnek föl újra. De fölváltják őket a délibb Balkán-félsziget saját erdő-fái: Albániától föl Dalmáciaiáig az Adria partjain a *pinus halepensis*, melyet az utasok rendszeren piniának néznek, annyira hasonlít hozzá. A *Quercus ilex* mellett még egy másik örökzöld tölgy, a *Qu. macedonica*, mely a magyar tölgygel (*Qu. hungarica*), minden levélhullajtó tölgyek e legszebbikével, és a cserfával vegyest, az albán hegységeken a leg-hatalmasabb őserdőt képezi. Innen ment át a magyar tölgy déli Olaszországba oly időben, midőn a Balkán-félszigetet Olaszországgal összekötött szárazföld még nem süllyedt az Adria vize alá, az az még nem létezett az Adria.

A Balkán-félsziget sajátos fenyői közül Boszniában, éjszaki Albániában és a Pinduson már ritkán, de még mindig egész erdőkben hatalmasodik a zord *Pinus leucodermis*, az éjszaki magas Kárpátok szirbolya-fenyőjéhez (*Pinus cembra*) hasonló. Nincs más fa, mely úgy tudjon megállni meredek sziklafalakon, tornyokon, ormokon, szinte kísérteties tájképet adva.

Még érdekesebb, és még zordabb a nyilván kiháló félben levő *Pinus omorica*, égnek meredő karsú oszlopok, rövid ágak sötét koronájával, semmiféle európai fához nem hasonló, ősrégi világnak maradványa, melynek rokonai már csak Kelet-Ázsiában (*Picea ajanensis*) és Éjszak-Amerika nyugatán (*P. sitkaensis*) élnek.

Nem kevésbé érdekes azonban a keskeny gúlákat képező *Pinus peuce*, mely Albánián és Macedonián kívül a Lim-völgyében és a Rilo- és Musz-Alla hegységekből is ismeretes, ez is mutatva, hogy ősrégi talajon állunk, a tertiærkori flóra maradáka, szintén teljesen izoláltan Európában, csak a Himalayában találja legközelebbi rokonát (*Picea excelsa* Wallich). Előfordul az albán karsztban még egy nagy területeket borító cserje is, a *Forsythia europæa*, ez is Európában egyetlen a maga nemében, mert rokonai ennek is csak Kelet-Ázsiában élnek.

Említettük már a gesneraceák tropikus családjához tartozó kétféle *Ramondea*t és a magyar kutatók után elnevezett *Haberlea*t és *Jankæa*t, melyek a Balkánon és a Balkán-félsziget

centrumában élnek és a *Ramondia* egy pyrenæai válfaján kívül (*R. pyrenaica*) különben csak a Himalaya tájáról ismeretesek. Hozzájárul ezekhez az éjszak-albán hegyekben a *Wulfenia Baldazzii* az imént említett *Forsythia europæa* szomszédságában. Újon fölfedezett válfaja és összekötő kapcsa ez a déli Alpesekből ismert *W. carinthiaca*, a syriai *W. orientalis*, és a Himalayában élő *W. amherstianának*. Ha hozzáveszszük a Balkán-félsziget hegységeiben előforduló asperulákat, festucákat, artemisiákat, melyek csak a Pyrenæákban találják rokonaikat, világos, hogy mindezek az erdei fák és növények a földnek egy régebbi korszakában, a tertiær és östertiær korban messze el voltak terjedve, de nagy geologiai forradalmak és éghajlati átalakulások következtében összefüggésüket elvesztették, nagy tömegükben kivesztek, — és mint e kiveszést most még a *Pinus omoricán* észlelhetjük — és csak oly egymástól messze elszigetelt területeken maradhattak meg, melyeket e forradalmak és átalakulásuk nem, vagy legalább nem lényegesen érintettek, területeken, melyek megmaradtak ösrégi mivoltukban, mint a Pyrenæák, a Balkán-hegységek, a Himalaya, imposáns, de közönyös nézői az egész continenst fölforgató ama forradalmaknak.*)

De ha Albánia belsejét hatalmas őserdők és ezekben mérhetetlen értékek borítják még, közlekedési eszközök hiányában a fát kivinni nem lehet és egyetlen haszonvételök az, hogy a legeltető pásztor mind tovább hatol az erdő-pusztításban. Vasút nincs, a mit útnak neveznek az csak gyalog és lóháton lépésben járható nyomorult ösvény, még a vilajetek székhelyei, Szkutari és Janina is csak ilyenekkel vannak az ország belsejével és a tengerrel összekötve és ilyenre vált a *Via Egnatia* is, melyet a rómaiak építettek Dyrrrha-

*) A Balkán-félsziget növényzetéről lásd: Beck-Managetta *Die Vegetationsverhältnisse der illyr. Länder*, Lipcse, 1901. Velenovsky: *Bulgarische Flora* a cseh tud. társaság irataiban. 1886, 1887, 1888. Panóci: *Elementa ad floram princ. Bulgariae*, Belgrád, 1883. A Balkán-félsziget növényzetének föl kutatásában nagy részt vettek magyar tudósok: Bedő, Borbás, Czompó, Dégen, Halácsy, Herman, Heuffel, kiválókép Janka, továbbá Kanitz, Pantocsek, Perlaky, gr. Waldstein R. Külföldiek közül Adamovits Lujo, az olasz Baldazzi, Beck-Managetta, a göttingai Griesebach már a 30—40-es években, Salvator Lajos főherczeg, kiváló mérvben a szerb Panóci.

chiuntól (Durazzo) Thessalonikéig (Szaloniki), elágazással a Dunához Heracleától (Monasztir), a maga idejében egész Európa legbámultabb hadi-útja. A valonai kikötőnek, Albánia e legjobb kikötőjének egyáltalán nincs összeköttetése az ország belsejével. Pedig Albániának kitünő kikötői vannak és a Bojana még hajózható, de progressive elhomokosodik, a berlini szerződés értelmében pedig felsőbb részén és a szkuttari-tavon csak a török és a montenegroi lobogó járhat. Ennek is megnehezíti a hajózást a tavat nagy területeken borító vízi flóra, nagy leveleivel, a vízi rózsa virágainak ezri-vel. Szóval az occupatio előtti Bosznia is valóságos culturerület volt a mai Albániához képest. Gazdasági tevékenységnek, takarékoságnak a csirái is hiányoznak, modern pénzforgalomnak, pénzügynek nyoma sincs, csak az ottomán cs. mezőgazdasági bank tesz meddő kísérleteket, a közbiztonság hiánya, a jogszolgáltatás tehetetlensége lehetetlenné teszi a tőkét, a forgalom és kereskedelem jobbadán csereforgalmon alapul, csak a janinai és prevezai kereskedő fizet pénzzel a triesti importeurnek, hat havi hitel mellett. Triest dominálja a kivittelt és bevittelt, e mellett szerepel az olasz és a török kereskedelem. A kivittel gabona, bőrök, gyapjú, fa, olaj, szumak, a paróka-cserjéből (*cotinus coggria*) nyert festőanyag, (mely Montenegroban állam-monopolium), valonea, (a *Quercus ægilops* cserzésre használt makkja), viasz, dohány, teknősbéka, csontok, szarvak, déli gyümölcs, ló, marha, juh. Újabban itt is elterjedt Dalmáciából és Montegróból az e vidékeken honos *Chrysanthemum cinerariifolium* kerti termelése; virágából készül a perzsa poloskapor, melynek métermázsáját azelőtt sokkal drágábban, még most is 100 forintjával fizetik a trieszti czégek. Végül kivisznek mazsolaszöllöt, narancsot, citromot, mely Corfuval szemben itt is bőven terem. Ausztria bevisz czukrot, szeszt, cognacot, vasznat, lisztet, bort, fehérneműt, papírt, írószert, gombot és gombkötőmunkát, fezt, építőfát, finom agyagárút, ólmot, horganyt, ónt, gyapotfonalat, selymet és selyemárút, bőrt, kávét, petroleumot, flanellt, czipőalkatrészeket. Olaszország ezekben kezd sikerrel versenyezni, papírban, gyufában, közönséges agyagárúban vezet, de nagyrészt szintén csak trieszti közvetítéssel. Magyarország nem visz ki semmit, mert jöllehet vannak a fentiek közt czikkek, melyekben a magyar ipar verseny-

képes volna, gazdasági gépekben pedig vezethetne, de nincs magyar kereskedő, a ki Fiume kedvező helyzetét fölhasználná. A XVIII. század végétől a már említett tepeleni Ali basa tényleg a portától függetlenül kormányozta Albániát, csak névleg volt hűbérese a portának, 1822-ben elkövetkezett haláláig támogatva Metternich által, a ki később Musztapha basa fölkelését is pártfogolta. Metternich bukásával a bécsi politika albán törekvései megszűntek.

VIII.

A vázolt területi viszonyokhoz képest a Balkán-félsziget keleti és nyugati részében bizonyára már ősidőktől fogva fajrokon népek közt is két külön-külön népjellem fejlődött ki. A Balkán két oldalán elterülő nyílt, termékeny vidékeken gazdagon jutalmazza a munkát a föld és itten a békés munka szolid tulajdonai fejlődtek ki még a török járom alatt is a bolgár népben. Magyarországon is jól ismerjük a vándor bolgár kertészek folyó-menti telepeit a nagyobb városok mellett föl egész az Ipolyig. A Balkán-félsziget nyugati részeiben ellenben a létért való küzdelem mindig keserves, a legjövődelmesebb és a legkönnyebb életmód a harc, a legjobb kezeset a harci préda volt; itten szükségkép a heves és könnyűvérű harcos brilláns tulajdonainak kellett kifejlődni. De hogy azért a bolgár jó katona, megmutatta régen úgy, mint újabban.

Mélyíti a népjellem ez eltéréseit, hogy a bolgár eredetileg nem szláv, hanem dél-ugor nép, legközelebbi vérrokonunk volt, melynek hordái a VI. és VII. században törtek be a Balkán-félszigetre; a meghódított területen összeolvadt a túlnyomó szláv lakossággal, csak mint uralkodó osztály, bolgár=bojár tartotta fön magát, de a nagy szláv tömegben és a IX. század folyamán nyilván szláv kézből fölvevett keresztység hatása alatt is, nyelvileg a szlávságba beolvadt. Fizikailag a bolgár inkább zömök, a többi délszláv inkább magas, karcsú. Bizonyos komoly, szinte komor, rátartó zárkózottság, a turáni ugor vér öröke, szembeszökően különbözteti meg a bolgárt a nyugati délszlávok, szerbek, bosnyákok, horvátok derült könnyűvérűségétől. Az egyik czéltudatos, szívós,

tartózkodó, a másik impulsiv, kockázatra, megnyerő, hódító barátságra, föllobbanó haragra kész, gondos gazda az egyik, a másik gavallérosan bőkezű föllépésében, vendégségben még ha szegény is. Ezenkívül a Balkán-félszigetet ellepő szlávtság már két külön, eredetileg bár közel rokon, de az adott létviszonyok közt szükségkép más-más irányba fejlődött népréteget, keleten a thrákot, nyugaton az illyrt találta maga előtt. Ezek az őslakók egyfelől, az ugor-bolgár invasio másfelől, szükségkép hatottak a külön-külön nyelvfelődésre is.

IX.

Bucsúzzunk a Balkán-félszigettől még egy pillantással Boszniára. Költői szép, vadregényes ország tele bájjal és erővel ez a bosnyák föld, a régi magyar imperiális politikának a magyar tengerpartokról a Balkán-félsziget kellő közepe felé tolt fellegvára, melyből vitéz szerb és bolgár szövetségeseinkkel annyiszor dacoltunk Byzancz és a török hatalmával és rajta tartottuk kezünket a Balkán-félszigeten, épen úgy, mint Erdélyből az oláh tartományokon és Havasalján. Ez volt az erősség, melynek neki támasztva hátunkat, megannyiszor újra s újra visszavetettük vizeibe az akkori világ urát a tengereken, a kincseiben és fegyvertényeiben egyaránt fényes Velenchezét, valahányszor meg akarta vetni lábát a magyar tengerparton, el akarta szedni kereskedelmi és tengeri városainkat a fejedelmi Raguzától a kemény Jádráig és föllebb, melyekből magyar lobogó alatt nagyszabású tengeri kereskedelmünk vitorlázott nem csak Byzanczig és Egyiptomig, nemcsak Apuliáig és Szicziáig, hanem Cataloniáig, sőt a Hercules-oszlopain «plus ultra», ki a gibraltári szoroson, mely akkor még arab «Dzsebel-el-Tarik» volt, mór királyok alatt úgy európai, mint afrikai partjain, ki a ködös Angliáig és Flandriáig.

És mikor Magyarországot, melyet még Mohács után is *Das grossmächtige Königreich Ungarn* nevez egy baseli nyomtatvány, mikor a mi hazánkat a föld színéről el akarta törölni két római császár, keletről az egyik, nyugatról a másik: «Manuel in Christo Deo fidelis rex, Porphyrogenitus, Romanorum Imperator, piissimus, semper Sebastus, Augustus, . . . Dalmaticus, Ungaricus, Bosthnicus, Servicus» és a

Hohenstaufen Friedrich Barbarossa, «Römischer Kaiser, König in Germanien, allzeit Mehrer des Reiches» és a Magyarország anihilálására létesült nagy coalitiohoz csatlakoztak éjszakon az orosz nagyfejedelmek, kiken szintén rajtuk tartottuk kezünket, a kiewi Dolgorukij György és halicsi Vladimir és Manuel kóbor magyar trónjelöltje, Borisz Kolomanovics, Kálmán királyunk megtagadott fia, délen pedig számlálhatlan gályáival Velence: II. Géza superioris diplomatiája pedig ezekkel szembe állította a másik nagy coalitiót, melyben szövetségesei voltak a német és olasz guelfek, IV. Welf sváb herczeg és II. Roger a szicíliai normann-király vezetése alatt, élükön III. Jenő pápával, VII. Lajos francia király, Prvoszláv Urosz, a ráscai nagyzsupán és éjszakon Izjaszláv Msztiszlavics — a kiewi Dolgorukij versenytársa, — akkor szárazon és vizen e fellegvárunk körül folytak a nagy harczok, melyekben már-már Byzancez alá látszék kerülni Magyarország, de a magyar szívósság utoljára is kiéli a római világigényeket római erények nélkül tápláló világhatalmat, mely innenfogva föltartóztatlan acceleratióban roskadozik, prédája minden kalandornak, míg a Balkán-félszigeten a magyar lesz az igazi úr, fölvirágozik Nagy Lajos birodalma, melynek trónját, a «gloriosissimus rex» oldalán a bosnyák Erzsébet ékesíti, «elegantis formæ femina», Zsigmondban a hatalmas magyar királyt választják a választó fejedelmek római császárá, Germania királyává, Mátyás pedig ebből jogigényt formál, a pogánynyal szemben magának követeli a keresztén világ vezérszerepét és imperiumát.

A dinári havasok főgerince, hamvas és okker színű sziklatarajával, vízvásztója az Adriának és a Pontusnak, választja el a mai Bosznia és Hercegovina két területét. E gerincztől éjszagnak terjed Bosznia sűrű erdővel borított, gazdag érczeket rejtő, hosszan elnyúló vízdús völgyek által barázdázott ágas-bogas hegyvidéke, mely az Unna és Száva lapályai felé esik le és általános képében élénken emlékeztet felső Magyarország hol vadregényes, hol bájos vidékeire. Hiszen a bosnyák Posavina, a Száva jobbparti síksága, a róm iak alatt Pannoniához számítva, folytatása a magyar síkságnak, a honnan a magyar tölgy mélyen, a Pindusig, nyúlik be a Balkán-félszigetbe, onnan kel aztán a hegység a Máttra szelid formáitól egész a Tátra hatalmaig, csakhogy

déli napvilág gazdagabb, káprázatosabb színpompájában a montenegrói Durmitor és az éjszak-albán-hegység fehér ragyogásáig.

A Hercegovina délnyugatnak esik le azon sziklatarajtól, éjszaknyugattól délkeletnek messze elhúzódó széles teraszokban, melyek végre nehéz tömegekben meredeken szállnak le a dalmata tengerbe. A karsztnak kopár, sziklás és fantasztikus alakzatai siváran és merészen lépnek elének. De a karsztnak e kárhozatából zuhatagok, patakok, sőt kész folyók törtetnek ki és a merre folynak, buja növényzet virúl, gazdag dohányföldek zöldelnek, a füge mellett a gránátalma bólingatja piros virágát, megterem a rizs és az oliva. Majd hirtelen elnyeli megint a sziklák ürege az egész folyót, mely a hegyek méhében rejtve folyik tovább a dalmát tengerpartnak és előáll újra a sziklák pusztasága, olyan, mint a hogyan Dante képzeli a Pokol bejáratát.

A mérföldekre terjedő sziklás-erdős vadonok mély magányát, szűz természetét keleti városok, — sajnos, gyorsan vesztve jellegöket, a modern civilizáció, a szép e nagy ellenségének befolyása alatt, — középkori várak és kastélyok, melyeknek falai részben még a rómaiaktól erednek, messze szétszórt festői falvak váltják föl, melyekben büszke, délczeg, kemény faj lakik, harczra, dalra mindig kész. Nem is szűnt meg itten a csatazaj soha egész az occupációig, iszlam a kereszt, urak az uralkodó, jobbagyok az urak ellen, bégek, kapetanok, vajdák, szeredárok, glavárok harczoltak szakadatlanul, mert a harcz a bosnyák eleme, szabadsága pedig az, hogy szabadon üthesse egyik a másikat. Az ősök harczy dicsőségét és a szerelem édességét dalló énekektől pedig, melyeket a bosnya nők szépsége fakaszt, visszhangzik az egész ország.

Physikai és tájjellegében, éghajlatában bizonyára évezredek előtt sem volt más az ország, mint ma. Csak a kopár karsztot borította egykor az őserdő sűrű borúja. A bölény kihalt. Az utolsó szarvast az 50-es években lötték le. A farkas, hiúz, medve, vadmacska, zerge ma is él, sőt kőszáli kecskére vadásztak a Durmitor táján még élő emberek. De nép jött nép után és magába nyelte a régít az új. Hogy valamely nép honnan szakadt és kik voltak elődei mai földjén, nem csupán a tudákos pedanteria kérdése. Az éghajlat és a természeti viszonyok mellett ez a két tényező alkotja meg a

nép fajtulajdonait, psychológiáját. Így a Balkán-félsziget mai népeinek jellemét fölvilágosíthatják és magyarázhatják azok a régebbi népek, melyek a szláv betelepedés előtt lakták e földet és melyeknek maradványait e földön például a bosnyákok asszimilálták, magokban teljesen föloldani és földolgozni tudták, úgy, hogy itt tisztára eltűnt minden más faj, de az eltűnt fajok tulajdonságai bizonyára gazdagították és keményítették a bosnyák fajtulajdonokat. A mi magyar tótunk is szláv, egy ősvér a bosnyákkal. És mekkora különbség: mi szelíd, hamar könyre fakadó, könnyen vezethető, ellentállásra is csak a látszólagos megadás, bizonyos gyermetes furfang és passivitas alakjában képes, igénytelen, szerény, munkás a mi tótunk; milyen magasan hordja fejét, milyen kemény, heves, harcias a bosnyák, mekkora úr, arczatjától, tartásától kezdve lelkületéig, mely csak akkor boldog, ha parancsolhat és szórhatja maga körül a fényt, engedelmeskedni csak a superioris erőnek szeret, munkát csak egyet kedvel, a fegyver munkáját. A hosszú török uralom alatt az egész Balkán-félszigeten csak az albán, a montenegrói és a bosnyák tudott úr maradni a maga házában. Szivesen harczolt a szultánért, de épen olyan könnyen fogott fegyvert ellene, mihelyt nem a maga módjára kormányozták és mindig ki tudta verekedni, hogy otthon ő maradjon az igazi úr.

ASBÓTH JÁNOS.

MAGYARORSZÁG FEHÉR KÖSZENE.

A világ kőszéntermelése az utóbbi években óriási árnyokban megnövekedett. Csak magában az északamerikai Egyesült-Államokban 1870-től 1900-ig 36 millió tonnáról 240 millió tonnára emelkedett.*) Az ipar és a közlekedés oly sok kőszent használ el, hogy mindinkább komolylyá válik a kőszén kifogyásának kérdése.

Hozzávetőleges számítások szerint ugyan a világ kőszénkészlete csak mintegy 5—600 év mulva fogy el teljesen, de már mai nap is érezhető ennek a kérdésnek nyomasztó súlya.

A kőszén mennyiségének e lassú és folytonos csökkenéséhez még időszakonként hirtelen jövő válságok is csatlakoznak, melyek termelését korlátozzák. Az 1902. évi amerikai szénválság, melyet a bányamunkások munkaszünetetése idézett elő, egyszerre megakasztotta az amerikai közgazdasági élet rohamos fejlődését.

Az ipari és közlekedő vállalatok épen ezért igyekeznek egyéb erély-forrásról is gondoskodni. Mert minél több helyről tudják beszerezni a szükséges erélyt, annál kevésbé érzik meg a közgazdasági élet a mozgató erőben itt-ott beálló válságokat.

Egyik, kétségkívül óriási erély-forrás a folyóvizek elevenereje is, mely jelenleg majdnem haszontalanul vész el s melyet Bergès szellemesen fehér kőszénnek nevez. A vízi erő az erélynek sokkal állandóbb forrása, mint a kőszén; soha ki nem merül, közvetlenül nyerhető s a természet szinte ingyen kínálja. Azonkívül elterjedése is sokkal általánosabb s egynéhány teljesen síkvidéki államot kivéve, mindenütt föltalálható.

*) Frank A. Vanderlip: *Amerika közgazdasági inváziója Európába.* Ford. dr. Goldberger Lajos. Budapest, 1903.

Miként a köszén a nap hevétől származik, úgy a vízi erő is a nap melegének köszöni létesülését. Amaz a nap erélyének időtlen idők előtt való tározódása; ez újabb eredetű s jóformán szemünk előtt mutatja, miként alakul át szakadatlan folyamatban a nap melege mechanikai munkává.

Minden völgyben, mondja Cézanne, a víz két egymás fölötti, ellenkező irányú áramlatban mozog; az egyik áramlat, mely fölemelkedő, a tengerből a hegyekbe viszi a vizet; a másik leszálló és visszavezeti a tengerbe; az első áramlat gázalakú, eolikus; a másik cseppfolyó, neptunikus. Az elsőt a nap heve mozgatja, a másodikat a nehézségi erő.*)

Midőn tehát a nap heve pára alakjában a hegyek közé föl szállítja a vizet, egy bizonyos helyzetű erőt tároz belé, mely aztán a nehézségi erő következtében szabadon érvényesül és mechanikai munkává alakul.

A vízi erő folytonossága és nagy elterjedése újabb időben erősen fölkelte a vállalkozó ember érdeklődését. A legtöbb művelt országban megkezdették a még kihasználatlan vízi erő nagyságának pontos összeírását, statisztikai táblázatokba foglalását. Ezen a téren legelől jár Olaszország, hol a köszén teljesen hiányzik, s mely leginkább reászorul arra, hogy valamely erélyforrásról gondoskodjék. Itt a mult század nyolczvanas éveinek végén kezdték meg a vízi erők műszaki fölvetelét s már néhány év óta nagyjában elkészültek vele.

Természetes, hogy Olaszország vízi erőinek legnagyobb része az Alpok övébe esik. Itt az esőzés bő; számos nagy folyó nyeri itt eredetét s vizöket a jégárak s a nagy alpi tavak teszik egyenletessé. Az ország többi részében már csak kisebb jelentőségű folyók vannak s az Appeninekről lerohanó vizek nagyság és bőség tekintetében össze sem hasonlíthatók az Alpok folyóival.

Általában egész Közép-Európában az Alpok vidéke szolgáltatja majd a legtöbb erélyt. Ez az aránylag gyéren lakott, zajtalan s szinte mozgás és életnélküli vidék egyszerre benépesül majd a gyárak sokaságával és az emberek millióival s a mozdulatlan csöndes hegytömeg a haladás középpontjává válik.

Négy állam osztozkodik meg az Alpok vizierőin: Olasz-

*) Surell-Cézanne: *Étude sur les Torrents des Hautes-Alpes.*

és Franciaország, Svájc és Ausztria. Az első háromnak körülbelül egyenlő nagyságú hegyvidék jut az Alpokból, az utóbbinak két akkora. Megközelítően a legkisebb víztömeggel számított vízierő nagyságát Olaszországban, Franciaországban és Svájcban 3—3 millió lóerőre tehetjük az Alpok vidékén; az ausztriai Alpokra mintegy 6 millió lóerő esik. De ha a folyók közepes vízhozománýára alapítjuk számítá-sunkat, az előbbi három országra 5—5 millió, Ausztriára 10 millió lóerő jut.*)

Ez óriási munkamennyiséghez a hazai folyók elevenereje alig hasonlítható össze. De azért Magyarországon is tetemes vízierő áll a közvállalkozás rendelkezésére.

Minálunk a vízierő statistikájának elkészítésére szükséges adatok gyűjtéséhez 1897-ben kezdettek hozzá s ma már annyira vagyunk, hogy némi átnézetes képet adhatunk róla.

Az e dologban szükséges műszaki főlvételeket a kereskedelemügyi minisztérium kezdeményezésére a földmívelésügyi minisztériumban szervezett Országos Vízépitési Igazgatóság vízrajzi osztálya hajtotta és hajtja végre s eddig beszerzett adatait jó részben közrebocsátotta.**)

A föladat, melyet a vízierők statistikájának elkészítéséhez megoldani kell, kettős: meg kell határozni minden egyes folyón a kifejthető munka mennyiségét és meg kell állapítanunk, hogy e munkamennyiségből az egyes ipari vállalatok ez ideig már mennyit használtak föl. E két munkamennyiség különbsége megadja a folyók rendelkezésre álló elevenerejét.

A mi a vízierőre berendezett, már létező gyárok, malmok, fűrészmalomok stb. munkaképességét illeti, erre vonatkozóan az összeírások a vízi jogról szóló 1885: XXIII. törvénycikk rendelkezései értelmében nagyjában már megtörténtek, mielőtt az Országos Vízépitési Igazgatóság vízrajzi osztálya a folyók kihasználható ipari erejére nézve a főlvéte-

*) René Tavernier: *Les Forces hydrauliques des Alpes en France, en Italie et en Suisse*. Annales des Ponts et Chaussées, 1900, II trimestre.

**) *Magyarország vízierői*. Kiadja a m. kir. Földmívelésügyi Minisztérium Országos Vízépitési Igazgatóságának vízrajzi osztálya. 1902. A főlvételek legnagyobb részét Viczián Ede kir. mérnök végezte.

leket megkezdette volna. Ezekről a létező ipari vízhasználatokról a vármegyei alispáni hivataloknál található vízikönyvek adnak fölvilágosítást.

Ezek a vízikönyvek összesen mintegy 30,000 viziműről mutatnak följegyzést. Az 1896. évi kiállítás alkalmával megjelent *Vízépítéset az 1896. évi ezredéves országos kiállításon* című munka fölemlíti, hogy 21,162 régi és 8611 újabb (a vízjogi törvény életbelépte után igazolt) vízhasználat volt az országban. Azóta, sajnos, nagyon kevés új vízhasználat keletkezett, bár egynémelyik közülök teljesen modern berendezéssel épült föl.

A létező viziművek általában csekély munkaképességűek. Egynéhány nagyobb berendezésű, turbinákkal fölszerelt ipartelepen kívül a legtöbb lisztelő- és fűrészmalom, ványoló és közüző alig néhány lóerővel dolgozik úgy, hogy a fönnálló vízi művek átlagos munkaképességét 3—3·5 lóerőnél nagyobbra nem tehetjük. Ily módon a folyók elevenerejéből ez ideig összesen csak mintegy 100,000 lóerőt foglaltak le.

A föladat másik része, hogy folyóinknak általában mennyi a kihasználható erélye, csak nehezen és csak hozzávetőlegesen oldható meg, mert sok függ itt a tervező mérnök ügyességétől és találékonyságától.

Valamely folyó munkaképességét víztömege és esése állapítja meg. A folyó másodpercenként szállított víztömegének súlya megszorozva a folyó valamely felső és alsó pontja közötti magasság különbségével, megadja e két pont között kifejthető munka nagyságát. Például, ha a folyó vízszállítmánya másodpercenként 1 m³ és valamely két pontja között 100 m. az esés, akkor a folyó munkaképessége e két pont között 100,000 kilogramméter. Ugyanezt a munkamennyiséget kapjuk meg akkor is, ha például a folyó csak 0·5 m³ vizet szállít, de az esés a két pont között 200 m. Rendesen azonban a munkát nem kilogramméterekben, hanem lóerőkben szokták kifejezni, 75 kgm-t számítván egy lóerőre.

Az elmondottakból világos, hogy a folyók általános munkaképességének megállapításakor tulajdonképen két kérdésre kell felelni: mekkora a folyó vízszállítmánya és mekkora az esése? ·

A folyó víztömegének meghatározása sokkal nehezebb,

mint az esésének megállapítása, mely csak egyszerű földmérő föladat.

Tudjuk, hogy a folyó víztömege az esőzések és szárazság, az áradás és apadás játéka szerint változik; ennél fogva a folyó munkaképessége is folytonosan változik. A minimális munkaképességet a hosszú szárazság, a folyó legkisebb vízhozománya állapítja meg. Első sorban is nagy fontosságú ennek a minimális vízmennyiségnek a megmérése. De bármily alacsony vízállásnál ejtsük is meg a mérést, sohasem lehetünk biztosak benne, hogy még alacsonyabb vízállások is nem következnek be. Itt csak hosszú évek tapasztalata adhat némi megnyugtató eredményt.

Azonban a legkisebb víz tömege épen nem lehet mértéke a folyó egész erélykészletének. A legkisebb vízállás csak rövid ideig tart s rendszeren jóval több a folyó vízhozománya. Ezért czélszerű olyan berendezést adni a munkát fejlesztő gépeknek, hogy velők a legkisebbnél több víz elevenereje is kihasználható legyen. Minden folyónál a vízjárás hosszas és alapos tanulmánya után meg lehet állapítani azt a víztömeget, melyet még sikerrel és haszonnal alkalmazhatunk gépeinkre. Igen gyakran a közepes kisvízeket, néha a középvízeket fogadják el valamely folyóval kifejthető erély mértékéül. Az Alpok vízierőinek nagyságát is két, egymástól meglehetősen eltérő számmal adtuk meg a szerint, a mint a kihasználhatóságot a legkisebb, vagy a közepes kisvízek szerint számítjuk.

Van itt azonban még egy körülmény, mely bonyolítja a dolgot. Ugyanis alkalmas módon szabályozhatjuk a folyók s főként a patakok vízjárását, hogy állandóan jóval több vízmennyiséget vehessünk ki belőlük, mint a mekkora a legkisebb vízhozományuk. E szabályozás a völgyekben épített nagy keresztgátak segítségével történik. Ha valamely vízfolyásra keresztirányban nagy gátat készítünk, akkor ily módon mesterséges tavakat hozunk létre, melyek alkalmasak arra, hogy a vizet tározzák. E tavak aztán meglehetősen egyenletessé teszik a patak vízjárását; a záporosök, áradások vize fölgyül a tóban, mely aztán szárazság idején is bőséges vizet tud szolgáltatni; ily módon az árvizek megcsökkennek, a kisvízek megnövekednek.

Nem tekintve azonban a folyó áradásainak és apadásai-

nak játakát, a vízmennyiség a folyó hossza szerint is változik. Minél több vízér ömlik a folyóba, annál inkább növekedik vízmennyisége; általában tehát minél jobban távozunk el a folyó eredetétől, annál nagyobb lesz vízhozománya.

És végül a párolgás és az elszivárgás is módosítja a folyók vízhozományát.

Az előadottakból látható, hogy mily sok körülmény figyelembe vévése szükséges a folyók vízhozományának megállapításakor. Szükséges a víztömegnek ugyanazon folyó több pontján hosszú időn keresztül való megmérése s azonfelül a vízállásoknak folytonos nyilvántartása.

Épen ezért, midőn az Országos Vízépítési Igazgatóság vízrajzi osztálya az ipari vízierőkre vonatkozó észlelés adatait közrebocsátotta, hangsúlyozta, hogy ez adatok csak épen első tájékoztatóul szolgálnak s folyóink kihasználható erejére csak jóval több mérés- és hosszabb észlelés-idő után vonható biztosabb következtetés.

A magyar hegyvidéki folyók vízhozománya általában erős szélsőségek között ingadozik. Hegyeink nagy része kötött, vagy félig kötött szikla, és vízálló agyag, melyek mindenike gyorsan vezeti le a reá hulló csapadékot. A hegyvidéken a fölaradások hirtelenek s utánuk gyors apadás következik be. Nálunk aránylag nem bővek a földalatti víztartók, melyek a vízeresztő talajokkal kapcsolatosak s melyek az állandó forrásokat táplálják. Nálunk nincsenek jégárak, melyek száraz, meleg időben a folyókat bőven látják el vízzel, nincsenek nagy hegyi tavaink, melyek a csapadékot tározzák s többé-kevésbé egyenletesen szolgáltatják ki.

Továbbá megesik az is, hogy a csapadék az egyes évszakokban nagyon különbözően oszlik el s igen nedves évszakok igen szárazokkal váltakoznak.

Mindeme körülmények nem kedvezőek a folyók kisvízi hozományára s kifejthető munkaképességére.

Épen ezért nálunk az ipari vízhasználatok létesítésénél a mesterséges rezervoírok nagy szerepet fognak játszani, hogy ily módon kiegyenlítsük a folyó víztömegében beálló nagy ingadozásokat.

Néhány jelentékenyebb hegyi vízfolyásunk másodpercenkénti legkisebb vízhozományát az alábbi összeállításban közöljük:

Vág	Sztrecsnónál legkisebb vízkor szállít	26·0 m ³ -t mpercenként
Garam	Zsarnóczánál	25·5
Maros	Ludasnál	21·0
Olt	Alsó-Rákosnál	21·6
Dunajecz	Nedeczvárnál	20·0
Tisza	Veléténél	22·1
Mura	Petáncznál	115·0

E sorozathoz járulnak még bővízü hegyi folyóink közül a Dráva, a Száva és mellékfolyóik, melyekre vonatkozóan fölvételek még nem történtek, valamint a magyarországi Duna felső, Dévénytől Komáromig terjedő szakasza, honnan legkisebb víz idején is kivezethető munkanyerés céljából mintegy 200 m³ a nélkül, hogy a hajózást e vízelvonás megakadályozná.

Ez összeállításból látható, hogy folyóink vízhozománya legkisebb vízkor meglehetősen alacsonyra száll le, bár kimutatásunkba csupán a legbővebb vizű folyókat soroltuk föl. Csakis az országon kívül eredő folyóink azok, melyek tetemes kisvizet szállítanak.

De, miként említettük, a folyók munkaképességének a víztömeg nem az egyedüli tényezője, hanem még az esést is tekintetbe kell itt vennünk s megtörténhetik, hogy kevés vízmennyiséggel és nagy eséssel ugyanakkora munkát tudunk kifejtetni, mint nagy vízmennyiséggel és kis eséssel. Sőt a vízi erőt hasznosító berendezések (csatornák, vezetékek, turbinák), kis vízmennyiség és nagy esés mellett tetemesen olcsóbbak, mint nagy vízmennyiség és kis esés mellett.

Általában minden folyónál azt tapasztaljuk, hogy esése a forrástól a torkolatig folytonosan csökken, míg vízmennyisége, épen fordítva, növekedik. A forrásnál és a torkolatnál tehát a folyónak minimális a munkaképessége s e két szélső ponttól kezdve a folyó mentén haladva, mindinkább növekedik a folyó hosszúsági egységére eső munkaképesség. Ha a folyó esés- és vízmennyiség-változása az eredettől a torkolatig teljesen egyenletes volna, akkor csak egyszerű matematikai föladattá válnék annak a pontnak megállapítása, hol a folyó hosszúsági egységére (1 km-re) eső munkaképesség maximumát éri el. De a valóságban mind az esés, mind a víztömeg rendetlenül változik; hirtelen bukások, zuhatagok és sellők váltakoznak enyhe hajlású szakaszokkal; a víztömeg pedig minden egyes mellékfolyó torkolatánál rögtönösen nö-

vekedik meg. Ezért a folyókat egész hosszukban apróbb szakaszokra kell fölosztani s minden egyes szakaszra külön megállapítani a munkaképességet, hogy így a legnagyobb munkaképességű helyet megtalálhassuk. E hely ismerete igen fontos, mert a nagy iparvállalatok czélszerűen itt létesülhetnek, míg fölötte és alatta a kisebbek sorakozhatnak egymásután.

A dolog megvilágítására fölhozzuk a Vág folyót példaul; e folyón részletes fölvételek történtek az 1897 és 1898 év folyamán úgy, hogy munkaképessége igen jól megítélhető. Az alábbi összeállítás megmutatja, hogy miként változik a Vág folyó kilométerenkénti elevenereje, a mint a folyó mentén felülről lefelé haladunk:

Kir.-Lehota és Liptó-Szt-Miklós közt	178	a lóerő kilométerenkint			
Rózsahegy felett	---	---	---	---	360 " " "
Krepelán	"	---	---	---	436 " " "
Sztrecsnó	"	---	---	---	594 " " "
Hricsó	"	---	---	---	659 " " "
Trencsén	"	---	---	---	522 " " "
Szered	"	---	---	---	498 " " "
Gúta	"	---	---	---	164 " " "

Ez összeállításból látható, hogy a kilométerenkénti lóerők száma Királylehotától Hricsóig folytonosan növekedik s itt eléri maximumát; ettől a helytől lefelé aztán ismét fogy az elevenerő.

Természetes azonban, hogy a nagy iparvállalatok helyét a kifejthető nagy munkamennyiségen kívül egyéb tényezők, a népesség sűrűsége, a közlekedő eszközök s főként olyan természeti viszonyok is befolyásolják, melyek esetenként külön tanulmányozást igényelnek.

Az Országos Vízépítési Igazgatóság vízrajzi osztálya fölvételei közben megállapított néhány oly helyet, melyek kiválóan alkalmasak nagy vízierő kifejtésére. E helyek közül fölemlítjük itt azokat, hol a legkisebb vízmennyiség számbavételével 2000-nél több lóerő nyerhető:

a Vágon	a sztrecsnói kanyarulatban...	---	2320 lóerő ;
a Garamon	Mezőköz és Németfalva közt...	---	2587 "
a Lapusnikon	Gurény felett	---	4704 "
a Zsilen	a két Zsil egyesülése alatt	---	5755 "
a Dunajeczen	a Veres klostrom alatti szorosban	---	4267 "
a Bisztrán	Glimboka és Ohábabisztra közt	---	2288 "

Ez összeállításból hiányzik még a Dunából a mosoni és érsekújvári ágakon, és Budapesten a soroksári ág elzárásánál nyerhető tetemes munkamennyiség. Ezenkívül még számos olyan hely van az országban, hol a vizek mesterséges tározásával 2000-nél több lóerő fejthető ki; de e helyek kikeresése már különleges tanulmányt igényel.

A nagy vízierő-középpontok kijelölésénél fontosabb annak a kimutatása, hogy az egyes vízfolyásoknak mennyi az összes munkaképessége. A fölvételek főként épen ennek a megállapítása czéljából történtek.

Természetes, hogy itt is a legkisebb vízmennyiséggel kifejthető összes munkamennyiségről lehet első sorban is a szó.

Az elmélet szerint ha a legkisebb vízmennyiséget megszorozzuk a folyó összes esésével, megnyerhetjük ezt a minimális, összes erélyt. Azonban az esés egy része a vízvezető művek révén elvész és nem hasznosítható.

Valójában akkor használnók ki teljesen a folyóvizek erélyét, ha torkolatuktól kezdve a forrásukig lépcsőznók őket. Minden lépcsőfok bukójánál aztán termelhető volna az összes erély megfelelő része.

De a folyóknak ez a hidraulikus lépcsőzése, bár a hajózást is tetemesen megjavítaná, a folyók síksági és nagy vízhozományú részén nem valósítható meg a tetemes költségek miatt. Így tehát egyedül a folyók hegyvidéki része az, mely lépcsőzhető.

Másrészt a hegyvidék egy része olyan meredek, hogy hozzá nem férhető, közlekedő eszközökkel olcsón meg nem közelíthető s épen ezért víziművek létesítésére nem alkalmas.

A legmagasabb hegyvidék és a síkság között van tehát az a zóna, melyben a folyók elevenereje ipari célokra kihasználható.

A fölvételek szerint ebben az iparilag hasznosítható zónában egyes főbb folyóink munkaképességét a következő összeállítás adja meg :

a <i>Vág-on</i>	nyerhető mintegy	230,000	lóerő ;
a <i>Sztrígy-Lapusnik-on</i>	„	160,000	„
a <i>Felső-Tiszán</i>	„	158,000	„
a <i>Garam-on</i>	„	140,000	„
a <i>Felső-Maros-on</i>	„	130,000	„

a Sebes patakon	nyerhető mintegy	107,000	lóerő ;
a Poprád-on	“	“	90,000 “
a Temes-en	“	“	84,000 “
a Szamos-on	“	“	83,000 “
az Aranyos-on	“	“	72,000 “
a Dráván	“	“	70,000 “
a Körösökön	“	“	67,000 “

A többi folyókon, — nem tekintve a Szávát és mellék-vizeit, melyeken nincsenek fölvételeink, — a rendelkezésre álló vízierő nagysága mind alul van 50,000 lóerőn s ezért e folyókat nem vettük föl kimutatásunkba.

Ha pedig az egész ország összes vízierőit keressük, akkor a hegyeinkből legnagyobb szárazságkor lefutó mintegy 530 m³ víz segítségével körülbelül 2,000.000 lóerő fejthető ki. E 2,000,000 lóerőben nincsen benne a Dráva, Száva és ez utóbbi mellékvízjeinek, valamint az Adria felé ömlő folyóknak elevenereje, mely azonban együttvéve sem olyan nagy, hogy a 2,000.000 lóerőt tetemesen emelhetné.

Megjegyezzük itt, hogy az egész országnak 2,000.000 lóerőt kitevő vízereje csakis a kis vizek számbavételével állapítható meg s nincsen e számban benne az az esetleges munkatöbblet, melyet a vizeknek völgyzárógáttakkal való tározása vagy a folyók közepes víztömegének fölhasználása révén nyerhetünk.

A 2,000.000 lóerőből ez idő szerint, mint már említettük, csak mintegy 100,000 lóerőt foglalt le az ipari vállalkozás; ennél fogva vizeink ingyen nyújtotta elevenerejének legnagyobb része még haszontalanul vész el.

Pedig a vízjogról szóló 1885 : XXIII. törvényezikk liberális intézkedései oly könnyűvé teszik a vízierő fölhasználására szolgáló engedély megnyerését, mint talán egyetlen más országban sem.

A magyar vízjogi törvény a folyók partját és medrét a parti birtokosok tulajdonának mondja, de a mederben folyó vizet közvagyonnak jelenti ki. Csakis az a víz áll a földtulajdonos korlátlan rendelkezésére, mely a saját területén nyeri eredetét. Mihelyt a vízfolyás elhagyja annak a birtokosnak a területét, melyen eredt, közvagyonná, közzvízé válik, melynek ipari és mezőgazdasági célokra való fölhasználását bárki kérelmezheti s bizonyos hivatalos formák és megszabások mellett meg is kaphatja.

Ha azonban a folyó olyan nagy, hogy rajta fausztatás,

tutajozás, vagy épen hajózás van, akkor a vízhasználat csakis e fősorolt szállító módok sérelme nélkül engedhető meg. De a mérnöki tudomány mai előrehaladt korában a fausztatás, tutajozás és hajózás épen nem akadály a vízhasználatnak s mindig megtalálható az a mód, mely a szállítás érdekeit nem csorbitja, sőt rendszeren a vízhasználati művek, duzzasztógáták, mederszabályozások még a tutajozás és hajózás hasznára vannak.

A mi egyébként a vízhasználati engedély megszerzését illeti, a törvény itt jóformán az első foglaló jogát ismeri el s a még tulajdonba nem vett vizierőt annak adja, a ki kellően indokolva először kérelmezi. És hogy a parti és mederbirtokosok a vizimű létesülését meg ne gátolhassák, a közigazgatási hatóságnak megvan az a joga, hogy az érdekelt birtokrészeknek megfelelő kárpótlás mellett a vizimű czéljaira való használatát elrendelhesse, illetőleg szolgálommal terhelhesse őket.

Ily módon a magyar vízjogi törvény a vizek használatát főlzabadítja a régi, feudális jogok korlátaiból s jóformán serkenti a vállalkozást, hogy a folyók erélyét birtokba vegye.

Igaz ugyan, hogy a vízhasználati engedély tartama a törvény értelmében legfőlebb 50 év, de az időnek ez a korlátozása nem gátolja meg, hogy vízhasználat ez idő lejártá után újabb meghosszabbítást ne nyerjen, sőt a törvény kellőképen gondoskodik arról, hogy a már fennálló vízhasználatok az újabb engedélyezéseknél elsőbbséget nyerjenek.

Hogy a vízjogi törvény ez intézkedései mellett is a folyók erélyének kihasználása mégis oly lassan halad, egyrészt iparunk fejletlenségében, közgazdasági viszonyaink kedvezőtlen voltában, hegyvidékeink aránylag csekély népességében s főként abban a körülményben leli magyarázatát, hogy az erélyek messze fekvő helyekre veszteség nélkül való átvitele s hosszú ideig való könnyű tározása még megoldatlan földadat.

Manapság még ebben a dologban úgy vagyunk, hogy az erélyt jóformán ott és akkor kell fölhasználnunk, a hol és a mikor termeljük.

Bár a vizierőnek villamossággá való átváltoztatása a dinamogépek segítségével egyszerűen történik, nem ismerünk

még oly teljesen biztos és kielégítő módot, melylyel a villamos erőt nagy távolságra az erő tetemes részének elvesztése nélkül elvezethetnők. Ez idő szerint tehát nem lehet szó arról, hogy például a magas hegyekben kifejtett erélyt az Alföldön, vagy a messzi fekvő népes városokban olcsón alkalmazhassuk.

Még rosszabbul vagyunk az erélynek hosszú ideig való eltartásával. Ismeretesek ugyan olyan akkumulátorok, melyekkel a villamos erély tározható, de ez akkumulátorok nehézkesek, költségesek, nagy terjedelműek s szállításra nem igen alkalmasak.

Remélhető azonban, hogy a közel jövőben mind az erély csekély veszteséggel való szállításának, mind pedig eltartásának kérdése megoldódik s akkor a vízierők kihasználása is egyszerre nagy lendületet fog venni.

És ebben a két kérdésben épen a magyar mérnököknek is nagy szerep jutott s nem egy találmány dicséri ezen a téren a magyar műszaki kar kiváló tevékenységét.

Általában aránylag csekélyre vehetjük azt a vízierőt, melyet közvetlenül a helyszínen mint munkát a gépsurlódásra számított csekély veszteség levonásával fölhasználhatunk. Fűrésztelepek, papírgyárak, közútzók, kisebb lisztelő malmok stb., melyek a földolgozandó anyagot is a helyszínén kapják, azok az ipari vállalkozások, melyek a vízi erőnek ilyen közvetlen fölhasználását megengedik.

De a vízi erőnek legfontosabb és legkiterjedtebb alkalmazása villamos erővé való átalakítása után történik. Igaz, hogy ez átalakítás révén a gépsurlódás s egyéb körülmények következtében az erély egy része elvész, de a megmaradó része aztán annál jobban, annál kényelmesebben s annál sokoldalúbban használható ki.

Ily módon a vízierő világításra, szállításra, electrochemiai és electrometallurgiai termékek előállítására és kellő szétosztással a messzebb fekvő városi kis- és nagyiparnak erélylyel való ellátására válik alkalmassá.

Az electrochemiai és electrometallurgiai termékek előállítása rendszeren mindig helyhez kötött; ott létesülnek az egyes gyárak, hol a vízierő közelében a megfelelő anyag föl található. Így a kalciumkarbid, aluminium, szóda stb. gyártása csak ott gazdaságos, hol e termékek előállításához szük-

séges anyagokat nem kell messziről szállítani. És bár ez electrochemiai és electrometallurgiai termékek egynémelyikének igen nagy a jövője, a szükséglet belőlük aránylag mégis oly csekély, hogy nem lehet a rendelkezésre álló vízi erőnek nagyon számottevő részét ily czélokra fordítani.

A többi electromos erélyhasználat az erélynek a termelő helyről való továbbítását követeli.

A világítás egyik legelterjedtebb és legismertebb módja a villamos erő alkalmazásának. Már eddig is igen sok helyen vízi erő szolgáltatja az elektromos világítást. Nálunk Szombathelyt, Eperjesen, Rozsnyón, Nagyszebenben, stb. használják ki a folyók erélyét a város világítására s alkalmasint a közel jövőben egyre több város rendezkedik be ily módon.

Természetes, hogy minél messzebb fekszik a város az erélytermelés helyétől, a világítás annál drágábbá válik egyrészt a nagyobb erővesztés, másrészt a vezetékek hossza és egyéb berendezések költsége miatt.

Bármiként álljon is a dolog, a világítás sokkal jobban fizető módja a villamos erő alkalmazásának, mint az electrochemiai vagy electrometallurgiai termékek gyártása, uely nagy mennyiségű és olcsó erélyt igényel.

A villamos világítás a legtöbb esetben szünetelő, mert csakis éjjel történik; a vizierő pedig éjjel és nappal egyaránt folytonos. Épen ezért czélszerű a világítás és a városi kisipar czéljaira szolgáló erély-használatot összekapcsolni.

A kisipar legtöbbször szintén szünetelő, csakhogy épen fordítva, éjjel szünetel. E kettős erélyhasználat tehát meglehetősen kiegészítené egymást. Például Genfben a Rhône vízi erejének elektromos szétosztásával a város világítása és az ipar egyaránt elegendő erélyt kap.

Ott, a hol ilyen berendezés nem alkalmazható, akkumulátorokkal legczélszerűbben a víz távozásával kell az erélytermelésében és fogyasztásában előálló változásokat kiegyenlíteni.

Egyik igen fontos s újabban mindinkább elterjedő használata az elektromos vizierőnek a szállítás czéljaira való alkalmazása.

A vasúti elektromos vontatás ügye Olaszországban haladt legelőbbre, hol már több 100 km. hosszú vasúton jelenleg is elektromos vontatás van. Olaszországban, mint már

említettük, nincsen kőszén s e természetes kényszerűség reá szorította az olaszokat, hogy a vízierővel helyettesítsék a kőszénét ott, a hol csak lehet.

Olaszországban az állam épen ezért jóformán az összes nagyobb vízierőket a saját céljaira és pedig a vasúti vontatás céljaira foglalta le s így itt az ipari vállalkozás csak a kisebb vízierőket kaphatja meg.

Minálunk kétségtelenül szintén nagy jövője van az elektromos vasúti szállításnak, még pedig a hegyvidéken, de ez idő szerint gondolni sem lehet arra, hogy a hegyek között kifejtett erélyvel az alföldi vonatokat is mozgathassuk.

Magyarországon a vasúti vonalak összes hosszúsága az 1901. évi statisztikai évkönyv adata szerint 17,264·9 km., melyből 8,076·1 km. elsőrendű 8,592·1 km. másodrendű és 602·7 km. keskenyvágányú. Természetes, hogy e vonalakon a közlekedés nagysága s vele a szükséges vontató erő is változik. Mégis, valamely megközelítő érték nyerése céljából a növekedő forgalmat is tekintetbe véve föltehetjük, hogy kilométerenként mintegy 75 lóerőt vesz igénybe a vontatás. Így tehát az összes magyar vasútak erélyszükséglete mintegy 1,300.000 lóerő.

Már most a magyar folyókkal kifejtethető vízi erő összes nagysága az Országos Vízépítési Igazgatóság vízrajzi osztályának becslése szerint mintegy 2,000.000 lóerő lévén, melyből 100,000 lóerőt már a jelenlegi ipari vízhasználatok lefoglaltak: következik, hogy a vasúti vontatás e vízierő legeslegnagyobb részét elhasználná s vajmi kevés maradna fönnek még a nagy ipari vállalkozásokra.

És ha tekintetbe vesszük, hogy a 2,000.000 lóerőnek mintegy fele csak nagy műszaki utánjárással és mesterséggel nyerhető meg, csak mintegy 1,000.000 lóerő az, a mi könnyen megszerezhető, belátható, hogy le kell mondanunk arról a gondolatról, hogy összes vasútainkat hidroelektrikus vontatásra rendezzük be.

Azonban hegyi vidékeinken igen is czélszerű a hidroelektrikus vontatás és a közel jövőben nem egy vasútunk rendezkedik majd be ily módon. Már is vannak nálunk kész tervezetek itt-ott a vasúti hidroelektrikus vontatásra.

De minálunk a vízi erő legnagyobb részét az ipar számára kell biztosítanunk.

Ausztriával való szerencsétlen közgazdasági kapcsolataink mindeddig megakadályozta a magyar ipar fejlődését. Hegyi vidékeink, hol nincsenek meg a földművelésnek kedvező föltételei, épen ezért elszegényedtek, elnéptelenedtek s a sovány földön megélni nem tudók nagy számmal vándorolnak ki az országból.

Ez a hegyvidék volna legalkalmasabb arra, hogy ott ipart teremtsünk. A vízi erő lehetővé teszi az iparcikkek oly olcsó előállítását, minőt a szénnel hajtott gépekkel elérni nem tudunk.

Főként azokra az iparcikkekre kell súlyt vetnünk, melyeket mindennapi szükségleteinkben alkalmazunk. A posztó, a vászon, a bőr és számos apróbb használati cikknek, melyek nélkül el nem lehetünk, itt az országban kell készülnie. Ezekben a dolgokban nem szabad túrnunk, hogy idegen földről hozzák be őket. A különleges cikkek, a fényűzéshez, divathoz, kényelemhez tartozó dolgok már inkább származhatnak külföldről, hiszen cserébe mi is kivihetjük egyes termékeinket. Ezek a különleges cikkek kibírják a drágább termelést és nagyobb szállító távolságot s rendszeren a nagyobb városok közelében létesülő gyárak állítják elő őket.

De az általános közgazdasági érdeken kívül minálunk a vízi erő ipari fölhasználásának még egy különleges nemzeti érdeke is van. E nagy gyárak a nemzeti megerősödés hathatós előmozdítói, a nemzeti kultúra fejlesztői lesznek, ha kellő körültekintéssel és okossággal létesítjük őket.

És itt első sorban a székely felvidéket tartom annak a helynek, hol legelőször kell megindítanunk a vizierők kihasználását, a gyárak létesítését.

A székelység hanyatlása, anyagi és erkölcsi züllése elsősorú nemzeti kötelességgé teszi, hogy e határszéli magyarság megmentésére minden lehetőt megtegyünk.

És a székelyt a természeti viszonyokon kívül a jelleme hajlandósága is reáatalja az iparra és kereskedésre úgy, hogy a Székelyföldön nagyon sok tényező megvan, a mi a nagy ipar-vállalatok létesítéséhez szükséges.

A székelykérdésről szóló egyik röpirat*) mintegy 100,000 lóerőre teszi a Székelyföld vízi erejét s magán az Olton je-

*) *A székelykérdés.* Irta Transylvanus. 1902.

lenleg több, mint 20.000 lóerő vész el kihasználatlanul. Óriási munkamennyiség ez, melynek okos fölhasználásával egyszerre megszüntethetnők a székelység legkiáltóbb bajait.

És másodsorban ott van a magyar felvidék, honnan ezrével és ezrével vándorol ki Amerikába a munkabíró nép. E felvidéken nemcsak a kivándorlás megszüntetésére, hanem a magyarosításra is kedvezően hatna a gyárak létesítése, ha minden újonnan létesülő gyárral egyszerismind a magyar nyelv és kultúra egy-egy telepét létesítjük.

És hogy mily óriási nemzeti kincsünk van a magyar folyóvizek erélyében, talán némi fogalmat alkothatunk róla, ha nagyságát pénzértékben próbáljuk kifejezni.

Kétségtelen, hogy itt a becslés tág határok között ingadozik, mert a vízierő értéke változik helyzete szerint, vajon népes, vagy néptelen vidéken, könnyen, vagy nehezen hozzáférhető helyen van-e; de változik egyszerismint a fölhasználás módja szerint is. Említettük már, hogy az electrochemiai és electrometallurgiai fölhasználás olcsó munkát igényel, a világítás és a városi kisipar az erély sokkal drágább elárúsítását engedi meg. A vontatás és nagy ipari vállalatok, melyek sok erélyt fogyasztanak, e két határérték között foglalnak helyet és épen ezért nehéz itt az egész rendelkezésre álló 2,000.000 lóerő pontos értékét meghatározni.

De bármily nagy ingadozása legyen is az értéknek, bátran mondhatjuk, hogy e 2,000.000 lóerő több ezer millió korona értéket képvisel s e több szóban ezer millió korona ingadozás jól elfér.

És ha tekintetbe vesszük, hogy az Alföld ármentesítése, melyet mintegy 210 millió korona árán létesítettünk, körülbelül 2 ezer millió korona értékkel növelte a közvagyonot s hogy vasútaink összesen több mint 3 ezer millió korona tőkét képviselnek, melynek a különböző javakban e tőke többszörös értéknövekedése felel meg: akkor könnyen beláthatjuk, hogy a magyar vízierő kihasználása a nemzeti vagyonnak olyan értékemelkedését jelenti, melyhez fogható csak a legnagyobb közgazdasági vállalkozásaink révén tudunk elérni.

BOGDÁNFY ÖDÖN.

DOMOKOS.

Regény.

Negyedik közlemény.*)

IX.

Este értünk Párisba. Mindenütt másutt késő lett volna. Esett, és hideg volt. Eleinte nem láttam a városból egyebet, mint sáros utcákat, nedves kövezetet, mely a kirakatok fényében csillogott, a kereszteződő és egymást befecsesztő kocsik lámpáinak gyors és folytonos villanását, tündöklő fénypontokat, melyekkel mintegy ki volt világítva, — bár egyenlőtlen beosztással, — a fekete házak hosszú sora, melyeknek magassága csodásnak tetszett nekem. Emlékszem, mennyire meglepett a gázszag, mely arra vallott, hogy ebben a városban épen úgy folyik az élet éjjel, mint nappal, meg az arcok sápadtsága, a miből hajlandó lettem volna azt következtetni, hogy itt mindenki beteg. Az Olivér arcszínére ismerem rá bennök és most jobban megértettem, hogy ő másfajtájú világból származik mint én.

Abban a perczben, a midőn kinyitottam ablakomat, hogy tisztábban hallhassam amaz ismeretlen zajt, mely az odalent még oly élénk, de a felsőbb régiókban már teljesen éjbe merült város fölött hangzott, épen alattam, a szűk utcában, fáklyát vivő lovasok kettős sorát pillantottam meg; ragyogón fénylő, négyesfogatú hintók sorozatát kísérték, melyek majdnem vágatva robogtak tova.

*) Az előbbeni közleményeket l. a *Budapesti Szemle* 1903. évi 318., 319. és 320. számában.

— Nézd hamar, kiáltotta Olivér, a király! — Csákokat és kardpengéket láttam összevisszavillogni. A fegyveres emberek és megvasalt nagy lovak e zajos elvonulása, érczhangokat csalt ki a visszhangzó kövezetből, aztán minden elmerült a távolban a fáklyák világos ködébe.

Olivér utána nézett, hogy lássa, mely irányban halad a menet, majd mikor az utolsó fogat is eltűnt, megszólalt:

— Csakugyan arra mennek! — mondotta az olyan ember elégedettségével, ki ismeri az ő Párisát, s tájékozódni tud benne.

— Az operába megy a király.

És daczára az esőnek, daczára az éj csipős hidegének, kis ideig még ott maradt kihajolva az ismeretlen emberek e hangyabolya fölé, kik sietve haladtak tova, folyton megújultak, és kiket ezernyi sürgős érdek látszott mind különböző czélok felé űzni.

— Meg vagy elégedve? — kérdeztem tőle.

Túláradó életerő sóhaja szakadt föl melléből, mintha e rendkívüli étellel való érintkezése egyszerre féktelen vágyakkal töltötte volna el.

— És te? — szólt.

Aztán be sem várva feleletemet, folytatta:

— Oh! teringettét is, te mindig hátra szoktál tekinteni. Te épen oly kevésbé vagy most lelkeddel Párisban, mint én voltam Ormessonban. Neked az a sorsod, hogy mindig sajnálj valamit, és ne vágyakozzál soha semmi után. Pedig bele kellene már törődnöd a dolgok állásába, édes fiam. Ide szoktak küldeni minden ifjút, mikor elérte nagykorúságát, ha azt akarják, hogy ember váljék belőle. Te is közéjük tartozol, és én nem sajnállak; gazdag vagy; nem vagy senki semmi és szerelmes vagy! — tette hozzá lehető halkán.

És oly áradozással, melyet addig nála sohasem tapasztaltam, megölelt és így szólt:

— A viszontlátásig, kedves barátom, holnapra és mindörökre!

Egy óra mulva olyan mély lett a csönd, akár falún. Az életnek e félbeszakadása, e millió embert magában foglaló városnak hirtelen és teljes elzsibbadása még inkább ámulatba ejtett mint zaja. Majdnem számítgatni próbáltam magamban, mily rengeteg fáradságnak lehet eredménye ez a rengeteg

álomba merültség és félelem töltött el, nem annyira bátortalanságból, mintsem inkább akaratomnak bizonyos ellankadása következtében.

Nagyon boldoggá tett, mikor újra láthattam Ágostont. A mint kezet szoritottam vele, éreztem, hogy van valakim, kire bizton támaszkodhatom. Sokat öregedett, bár még igen fiatal volt. Nagyon megsoványodott és megsápadt. Tágabbra nyílt szeme s áthatóbb lett tekintete. Megfehérült és megfinomult bőré keze mintegy megtisztult és megvékonyodott a tollforgatás kizárólagos munkájától. Senki sem mondhatta volna meg, öltözetéről itélve, gazdag-e vagy szegény. Nagyon egyszerű ruhákat viselt, szerényen, de azon fesztelen önbizalommal, mit az a meglehetősen büszke tudat nyújt, hogy a ruha maga semmi.

Olivért nem egészen úgy fogadta, mint barátját, hanem inkább, mint oly fiatal embert, kivel szemben vigyázónak tanácsos lenni s nem kell sietnünk azzal, hogy második énünkké tegyük. Olivér, a maga részéről, szintén csak félig adta át magát neki, akár mert ez ember külső megjelenését különösnek találta, akár mert megérezte alatta egy oly akarat ellenállását, mely épen oly edzett volt mint az övé, de tisztább érzezből való.

— Teljességgel ilyennek képzeltem az ön barátját, úgy physikailag, mint erkölcsileg. Nagyon kedves. Sok embert meg fog ő ejteni. Nem úgy értem, hogy rá fogja szedni az embereket, arra ő képtelen, de sok áldozata lesz, még pedig a szó legfenköltebb értelmében. Veszélyes lesz a nálánál gyöngébb lényekre nézve, kik egy csillagzat alatt születtek vele.

Mikor viszont Olivért kérdeztem mint vélekedik Ágoston felől, csak ennyit felelt:

— Mindig megmarad benne valami a tanítóból és a parvenuból. Pedáns lesz, verejtékezve erőlködő, mint mindazok, kiknek nincs egyebük akaratuknál, és csak munkálkodva vihetik valamire. Jobb szeretem azt, ha az embernek megvan a kellő szellemi adománya vagy a kellő születése, mert különben, ha egyik sincs meg, úgy inkább semmi sem kell.

Később megváltozott vélekedésök. Ágoston végül megszerette Olivért, a nélkül azonban, hogy valaha sokra be-

csülte volna. Olivér pedig valódi tisztelettel viseltetett Ágoston iránt, de nem szerette őt. Életmódunkat elég hamar elrendeztük. Két szomszédos, de egészen különálló lakosztályt foglaltunk el. Ez a beosztás egyaránt jól megfelelt szoros barátságunknak és alkalmas volt arra, hogy mindegyikünk megőrizhesse a maga függetlenségét. Tanulmányaink tekintetében úgy jártunk el, mint azok a nem professionatus egyetemi hallgatók szoktak, kiknek helyzete megengedi, hogy tetszésük szerint válogassanak, kissé összevissza tanuljanak, és több forrásból merítsenek, mielőtt elhatároznák magokat arra, hol fognak végleg megállapodni.

Nem sokkal azután Olivér levelet kapott unokatestvérétől, melyben mindkettőnket Nièvresbe hívott.

Régi kastélyban laktak, mely teljesen eltemetve állt sűrű gesztenye- és tölgyerdők mélyén. Egy hetet töltöttem ott, hideg és szigorú szép napokat, majdnem teljesen lombfosztotta széles erdőség közepett, olyan láthatártól környezve, mely nem feledtette velem a tremblesit, de legalább nem is sajnáltatta úgy velem, annyira szép volt ez is: arra látszott hivatva, hogy hatalmas keret gyanánt övezze az enyémmel jóval erőteljesebb lények létét és sokkal komolyabb küzdelmeit. A kastély, melynek tornyai csak kevéssel nyultak túl a környező öreg tölgyek fölött és mely csak az irtásos helyeken át volt megpillantható, szürke és ócska homlokzatával, füstkoszorúzza magas kéményeivel, bezárt narancsházaival, száraz levéllel telehintett fasoraival, — ez a kastély maga, pár megkapó vonásban egyesítette magában az évszak és a hely szomorú jellegét. Egészen új élet volt ez Magdalénára nézve, és rám nézve is valami szokatlan új volt őt ily hirtelen áthelyezve látnom jóval nagyobb szabású viszonyok közé, oly fesztelen modorral, előkelő szokásokkal és azzal a bizonyos fensőbbiséggel és méltósággal, melyet egy nagy vagyonnak élvezete és az ezzel járó felelősség érzete kölcsönöz.

Az egész kastélyban egyetlenegy ember akadt, a ki a Karmeliták utcáját sajnálni látszott D'Orsel úr. A mi engem illet, nekem mindegy volt már, akármiféle hely.

Ugyanazon vonzalomban vegyült össze most számomra a jelen és a múlt. Magdaléna és De Nièvresné közt nem létezett más különbség mint az, mely egy lehetetlen szerelmet

egy vétkes szerelemtől választott el: és midőn elhagytam Nièvrest, meg voltam győződve, hogy azon szerelemnek, mely a Karmeliták utcájában született, bármi történjék is, itt kell eltemetődnie.

Magdaléna egész télen nem jött Párisba; különböző körülmények késleltették, hogy itt berendezkedjenek úgy mint De Nièvres úr tervezte volt. Boldogan élt családjától környezve, ott volt mellette Julie és atyja; bizonyos időre volt szüksége, míg nagyobb rázkódás nélkül átmehetett az ő szerény és rendes vidéki életmódjából a nagyvilági életben ráváró meglepetések körébe, és a Nièvres-kastélynak ez a fél magánya, mintegy próbaidő-féle volt rá nézve, mely épen nem volt neki ellenére. Egyszer vagy kétszer viszontláttam a nyár folyamán, hosszabb időközökben és mindig nagyon rövid időre, mert gyáván engedtem azon parancsoló kötelességérzetnek, mely köréből tova menekülnöm kényszerített.

Úgy gondoltam, arra használom ezt a nagyon alkalomszerű távollétet, hogy őszintén megkíséreljem, hátha tudnék hősies lenni és ki tudnék gyógyulni. Már az is nagy dolog volt, hogy ellentálltam a Nièvresből folyton érkező meghívásoknak. Többet tettem, igyekeztem nem is gondolni rá többé. A munkába mélyedtem bele. Az Ágoston példája egymaga versenyre ösztönzött volna, ha a természettől nem lett volna hajlamom arra. Páris oly légkört fejleszt maga fölött, mely csak a nagy tevékenységi központok sajátja, főként szellemi tevékenységet értve. És én bármily kevéssé is vegyültem bele az események mozgalmába, teljességgel nem törekedtem arra, a legtávolabbról sem, hogy kívül éljek talán e légkörön.

A mi a párisi életet illeti, úgy, a mint azt Olivér értette, nem áltattam magamat illúsiókkal felőle és nem reméltem, hogy segít majd rajtam. Hittem, hogy szórakoztatni fog kissé, de azt legkevésbé sem vártam, hogy elkábit vagy épen megvigasztal. Hozzá még nem tudtam megtagadni magamban a falusi embert: nem tudtam rábirni magamat, hogy levetkőzzem azért, a miért környezetet változtattam. Bármennyire tagadják is némelyek azon talaj befolyását, melyben gyökereztünk, éreztem, hogy van bennem valami, a mi helyi jellegű, a mi ellenszegül más hatásoknak, s a mit sohasem fogok egészen átültethetni, és ha arra támadna vágyam,

hogy ez idegen égalj alatt meghonosodjam származásomnak ezer meg ezer kitéphetlen gyökérszála figyelmeztetne folytonos és hiú szenvedésekkel, hogy hiábavaló minden fáradság. Úgy éltem Párisban, mint valami rengeteg szállodában, hol sokáig lakhatom, hol meg is halhatok, de hol mindig csak szállóvendég leszek. Zárkózott és magamba vonuló természetemmel csakis azok társaságában időztem szívesen, kik szintén azon tanulmányoknak éltek, melyeknek én ; állandón bizalmatlansággal tekintettem minden újabb ismeretség elé, és lehetőleg kerülni igyekeztem a párisi életnek azon rettentő súrlódását, melytől úgy lecsiszolódik az ember jelleme, úgy elkopik, hogy végleg elveszti minden egyéniségét. Nem vakított el csillogásával, miként nem zavarta meg viszont lelkemet ellenmondásaival ; épen oly kevéssé csábított el azon kecsgetéseivel, melyek oly ingerlőleg hatnak az ifjúság mohó étvágyára és naiv nagyravágyásaira. Megóvott támadásai ellen mingyárt az a körülmény, hogy volt bennem egy gyarlóság, mely ezúttal erényszámba ment: fáztam attól, a mi ismeretlen volt előttem, — s így ez a javíthatatlan visszariadás minden megpróbáltatástól, mintegy a tapasztaltság teljes éleslátásával ajándékozott meg.

Majdnem egyedül éltem, mert Ágoston nem igen volt a maga ura, Olivérről pedig már az első naptól fogva tisztában lehettem, hogy nem az az ember, ki sok idejét szenteli majd nekem. Csakhamar oly életmódot kezdett, mely csöppet sem zavarta ugyan az enyémet, de nem is hasonlított hozzá semmiben sem. Én könyvtárakat bújtam, az egyetemek komor tantermeiben dideregtem, esténként pedig beletemetkeztem az olvasótermekbe, hol éhenhalásra kárhoztatott szegény ördögök láztól csillogó szemmel irkáltak olyan könyveket, melyekkel sem hirnevet, sem vagyont nem voltak szerzendők. A testi-lelki tehetetlenség oly példányait láttam itt, a melyekkel való érintkezés cseppet sem hatott rám bátorítón. Elfacsarodott szívvel távoztam e helyekről. Aztán ott-hon bezárkóztam, más könyveket vettem elő, és virrasztottam fölöttük. Ilyenkor hallottam, mint vonúlnak el a farsang összes éjjeli multságai ablakaim alatt. Néha Olivér éjjél után kopogtatott ajtómon. Megismertem pálczája aranyfogantyújának száraz koppanását. Iróasztalomnál talált, kezet szorított velem, és egy opera-áriát dudolva vonult szobájába.

Másnap egész csöndben újra kezdtem ez életet, a nélkül, hogy azért vértanúnak képzeltem volna magam, és azzal a naiv meggyőződéssel, hogy ez a szigorú életmód a legki-tünőbb.

Miután néhány hónapot így töltöttem, abba kellett hagynom. Erőm kimerült, és egy reggel arra ébredtem, hogy úgy halomba dőlt minden elhatározásom mint valami mese-beli tündérpalota. Folytatni akartam egy eszme lánczolatát, melylyel az éj folyamán foglalkoztam: nem bírtam. Hiába ismételtettem magamban bizonyos ösztönző szavakat, melyek néha kitartásra serkentettek, mint a hogy buzdítani szokás bizonyos chablonszerű kiáltásokkal az igás lovakat, mikor fölmondják a szolgálatot. Roppant undor fogott el már annak a gondolatára is, hogy valaha bár csak egy napra is tovább folytassam ezt az utálatos könyvmoly-mesterséget. Eljött a nyár. Az utcákat vidám napfény ragyogta be. Fecskék ke-ringtek vígan a hegyes torony körül, mely ablakomból lát-szott. A nélkül, hogy pillanatig is haboztam volna, és egy-általán a nélkül, hogy meggondoltam volna, hogy egy percz alatt tönkre teszem általa annyi hónapi böles életmódom összes eredményét, írtam Magdalénának. Az maga, a mit írtam neki, jelentéktelen volt. Azon rövid levélkék, melyeket tőle kaptam, egyszersmindenkorra megállapították levelezésünk hangját. Ebben sem írtam többet, sem kevesebbet, mint más-kor s mégis a levél elküldése után úgy vártam rá a választ, mint valami eseményt.

Van Párisnak egy nagy kertje az unatkozók számára, hol aránylag magányt, fákat, zöld pázsitot, virágagyakat, árnyas utakat találhatni, meg egy csomó madarat, melyek ott oly jól látszanak magokat érezni, mintha falúhelyt volná-nak künt. Odamentem én is. A nap hátralévő részét ott kó-boroltam el, csodálkozva, hogy leráztam magamról a jármot és még inkább csodálkozva azon, mily rendkívül élénken él bennem az az emlék, melyről elég balga voltam azt hinni, hogy elhalványúlt. Rendre-rendre érezni kezdtem, mily hévvel vet az ismét lobbot, mint egy újra fölgyló láng. A fák alatt jár-káltam, magamban beszélgetve, és akaratlanul is oly mozdu-latokat téve, mint egy sokáig lelánczolt ember, ki végre le-rázta bilincseit.

-- Hogyán! — szóltam magamban — még csak nem

is fogja tudni, hogy szerettem őt! Nem fogja tudni, hogy érette, miatta tettem tönkre életemet, áldoztam föl mindent, még azt az ártatlan boldogságot is, hogy föltárjam előtte, mit tettem az ő nyugalma érdekében! Azt fogja hinni, a nélkül haladtam el mellette, hogy megláttam volna őt; hogy a mi életünk a nélkül folyt le egymás mellett, hogy összevegyült, vagy csak érintkezett is volna, mint két közönyös patak! És azon napon, mikor egyszer majd később így fogok hozzászólni: «Magdaléna, tudja-e, hogy én nagyon szerettem önt?» ő így fog felelni: «Lehetséges-e?» És ekkor már nem leszünk többé oly életkorban, hogy hihetne nekem!

Majd beláttam, hogy a mi két létünk csakugyan párhuzamos irányban haladt, egészen közel egymáshoz, de össze nem egyeztethetőn; hogy egymás mellett kell élnünk, de elválasztva, és hogy nekem végem van. Ekkor mindenféle lehetőségek kigondolására kalandozott el képzeletem. Ki tudja, mit rejt a jövő, gondolám, s azonnal mindenféle kísértő képek merültek föl lelkem elé. De ezekre így feleltem: Nem, az sohasem fog megtörténni! Mégis ez örületes képzelgéseknek valami irtóztatón édes utóíze maradt vissza bennem, mely elkábította azt a kevés akaraterőt is, mivel még birtam; aztán elgondoltam, bizony érdemes is volt oly bátran küzdenem, hogy végül ide jussak.

Az erélynek oly teljes hiányát fedeztem föl magamban, s oly megvetést kezdtem érezni magam iránt, hogy azon a napon egész komolyan kétségbeestem életem miatt. Úgy tetszett nekem, hogy teljesen hasznavehetetlen már, még a legközönségesebb munkák végzésére sem alkalmas. Senkinek sem kellett már s magam is semmibe sem vettem már. Gyermekek jöttek a fák alá játszani. Boldog párok haladtak el mellettem, szorosán egymáshoz simulva. Kerültem közelségöket, félrehúzódtam tőlök, tusakodva hová menjek, hogy ne legyek én semegyedül. Elhagyatott utcákon tértem haza: nagy műhelyek mellett, melyek kívülről zárva voltak, de annál zajosabbak voltak belülről; nagy gyárak mellett, melyeknek kéményei füstöltek, s honnan kihallszott a kazánok forrásának dübörgése és a kerekek forgásának zúgása. Arra a tűzre gondoltam, mely engem több hét óta emésztett, arra a folyton égő s folyton égető benső lángra, melyről ki álmodhatta volna, hogy ily alkalomból fog lobbot vetni. Néztem a fekete ablak-

táblákat, a kazánok tüzének visszfényét; hallgattam a gépek zúgatólását.

— Mi készül ott bent? — kérdeztem magamban. — Ki tudja mi kerül ki onnan, fa-e vagy ércz, nagy-e vagy kis dolog, igen hasznos-e, vagy fölösleges?

És az a gondolat, hogy így van ez az én lelkemmel is, nem fokozta már is teljes csüggedésemet, de megerősítette.

Nem egy rizsma papírt teleírtam. Egész hegy volt fölhalmozva belőlük íróasztalomon. Sohasem tekintettem valami nagy büszkeséggel rájuk; rendesen kikerültem, hogy felettébb közelről vegyem őket szemügyre, és napról-napra a megelőző nap illúzióiból éltem. A kiábrándulásomat követő reggelen itéletet tartottam fölöttük. Találomra össze-vissza lapozgattam bennök: a középszerűség dohos szaga áradt belőlük felém émelyítőn. Fogtam az egészet, és a tűzbe dobtam. Elég nyugodt lélekkel hajtottam végre ezt az áldozatot, mely minden más körülmény közt, mégis némi bánkodással járt volna. Ugyanabban a perczben érkezett meg a Magdaléna válasza. Levele olyan volt, milyennek lennie kellett: barátságos, gyöngéd, finom s mégis megsemmisülve éreztem magamat, szivemben egy csalódott reménnyel. A sok elégetett papír lángja még bevilágította szobámat és én ott álltam, kezemben a Magdaléna levelével, mint oly vízbefúló, ki egy elszakadt kötelet szorongat görcsösen, midőn véletlenül Olivér belépett.

Látta a nagy halom füstölgő hamut és mindent megértett; gyors pillantást vetett a levélre.

— Jól vannak Nièvresben? — kérdezte hidegen.

Hogy a legkisebb gyanunak is elejét vegyem, odanyújtottam neki a levelet; de úgy tett, mintha nem akarná olvasni, és mintha úgy ítélte volna, hogy eljött immár az ideje hogy eszemhez beszéljen, és fölszaggason egy olyan sebet, mely hiában senyedv:

— Nos hát! — szólt, — mennyire vagy? Fél éve már töltöd azzal az idődet, hogy könyveid, írásaid közt virrasztasz, töprenkedel, olyan életet folytatasz, mint valami fogadalmat tett kis pap, mint egy benzés, a ki a tudományval való foglalkozást véresillapító fürdőül használja; mindez mire vezetett?

— Semmire, feleltem.

— Annál rosszabb, mert minden kiábrándulás legalább egy dolgot bizonyít: azt hogy csalódtunk azon szejők megválasztásában, melyek czélhoz vezethettek volna. Te azt képzelted, hogy a magány a legjobb tanácsadó, ha kételkedik az ember magában. Mint vélekedel ma felöle? Minő tanácsot, minő útbaigazítást nyertél tőle, a mit hasznodra fordíthass, vagy minő oktatást mihez-tartásodat illetőleg?

— Hogy örökre hallgassak, — feleltem kétségbeesve.

— Ha erre a végkövetkeztetésre jutottál, — akkor kérek, változtass rendszert. Ha mindent magadtól vársz, — ha elég büszke vagy azt hinni, hogy végét fogod vethetni egy oly helyzetnek, mely már náladnál erősebbeket is elcsüggesztett, — ha azt hiszed, hogy szilárdan megállhatod helyed azon rémitő nehézséggel szemben, mely elől már annyi bátor szív meghátrált: úgy ismétlem, ez csak annál rosszabb rád nézve, mert arról győz meg engem, hogy komoly veszélyben forogsz, és becsületedre, nem fogok többé nyugodtan aludni miattad.

— Nincs bennem sem büszkeség, sem bizalom, te ezt épen oly jól tudod mint én. Nem én akarok ezt vagy azt, de mint magad mondtad, a helyzetnek állok parancsoló kényszere alatt. Nem tudom megakadályozni a mi van, és nem tudom előre látni, a minek történnie kell. Ott maradok, a hol vagyok, egy örvény fölött, mert nem szabad másutt lennem. Hogy ne szeressem többé Magdalénát, nem tehetem; hogy másként szeressem, az nincs megengedve. Azon a napon, [midőn a meredélyen, honnan nem tudok többé leszállni, elszédülök, nos azon a napon megsirathasz, mint halottat.

— Mint halottat, nem — viszonzta Olivér, — de mint olyat, ki alázuhant. Különben egyre megy, ez is elég szomorú. És én nem így akarom, hogy végezd. Elég, ha az élet naponként, apránként öldököl bennünket; az Isten szerelméért, ne segítsünk magunk is neki, hogy még hamarabb végezzen velünk! Készülj el rá kérek, hogy igen kemény dolgokat fogsz hallani, és ha Páristól úgy félsz, mint merő hazugságtól, szokjál legalább hozzá, hogy nézz szembe az igazsággal.

— Beszélj, — feleltem — beszélj. Semmit se mondatsz olyat. mit én már ezerszer ne ismétltem volna magamnak.

— Tévedsz. Biztosítlak róla, hogy sohase mondtad magadnak a következőket: Magdaléna boldog; férjnél van; egymás után élvezni fogja az összes, őt jogosan megillető családi örömeiket egyet sem véve ki; ezt óhajtom és remélem. Neki tehát nincs rád szüksége. Ő nem egyéb neked, mint nagyon gyöngéd barátnő, te meg szintén nem vagy egyéb ő rá nézve, mint igen jó pajtás: ő vigasztalhatatlan lenne, ha elvesztené mint barátnőjét, viszont megbocsáthatatlanul könnyelmű volna, ha szeretőjéül fogadna. Az, mi titeket egyesít, nem egyéb, mint oly baráti kötelék, mely csak addig kedves, míg nem több, mint baráti kötelék; de rettentő lenne, mihelyt bűnös viszonynyá válnék. Csak annyiban vagy te neki szükséges, a mennyiben a barátság az életben számít és nyom; de semmiesetre sincs jogod rá, hogy magad akadályul föltold neki. Nem is szólok a sógoromról, ki, ha arra kerülne a dolog, bizonyára érvényesítené jogait az ismert formák szerint, és pedig amaz argumentumokkal, melyekkel az oly férjek élnek, kik nemcsak becsületökben — a mi már maga is elég komoly — de a mi még fontosabb, boldogságukban is fenyegetve látják magokat. Ime, a mi De Nièvresné asszonyt illeti. A mi pedig téged illet, a helyzet szintén nem kevésbé egyszerű. A véletlen, mely Magdalénával téged összehozott, egyszersmind úgy akarta, hogy hat vagy nyolcz évvel igen későn szülessél, a mi bizonyára nagy szerencsétlenség rád nézve, és talán sajnálatos véletlen rá nézve is. Egy más jött, ki őt nejevé tette. De Nièvres tehát csak azt vette el, a mi nem volt a senkié: te nem is tiltakoztál soha ellene, mert több a belátásod, ámbár szived is eléggé helyén van. Miután letettél minden igényről arra nézve, hogy férje lehess Magdalénának, akarnál-e, kívánhatnál-e másként formálni rá jogot? És te mégis tovább szereted őt? Igazad van, mert egy olyan érzelemnek mint a tied, mindig igaza van; de nem haladsz jó úton, mert a zsákutcza nem vezet sehova. Mindazonáltal, minthogy azok életében sem léteznek igazi zsákutczák, kik legerősebb akadályra találnak a célnál, — s minthogy a legszűkebb keresztútból is ki kell jutni egyszer végleg, akarva, nem akarva, habár többé-kevésbé épségünk árán, nos, te is ki fogsz kerülni belőle s nem fogod otthagyni remélem sem becsületed, sem életed. Még egyet, de ne vedd sértésnek: Magdaléna nem az egyetlen nő a világon, ki jó, szép, érző

szív és ki arra teremtve, hogy téged megértsen s becsüljön. Tegyük föl azt az egészen ellenkező véletlent, hogy Magdaléna más nő találna lennie, nos te akkor is ily kizárólagosan szeretnéd őt és szintén csak azt mondanád: ő vagy senki! Itt tehát csak egy szükséges és absolut dolog forog fönt, a szerelem szükségessége és ereje. Ne törődjél vele, logikusan okoskodom-e, s ne mondd, hogy elméleteim iszonyuak. Szeretsz és szeretned kell, a többi a véletlen dolga. Nem ismerek nőt, föltéve, hogy méltónak találhatom hozzád, kinek ne lenne joga így szólni hozzád: Én vagyok az ön érzelmeinek igazi és egyetlen tárgya!

— Így tehát, — kiáltottam föl, — ne szeressek többé ?

— Ellenkezőleg, csakhogy mást.

— Úgy hát feledjem őt?

— Nem, de más nővel helyettesítsd.

— Soha! — feleltem.

— Ne mondd: Soha; mondd: Most nem.

Azzal Olivér távozott.

Szemeim szárazak voltak, de kegyetlen fájdalom marcangolta szívemet. Újra átolvastam Magdaléna levelét; a köznapi barátságoknak azon határozatlan langy melegsége áradt belőle, mit kétségbeejtő érezni annak, ki többet várt. Igaza van Olivérnek, ezerszer igaza van, gondoltam, és mint végérvényes ítéletet ismételtem magamban az ő bántó érvelését. És míg a szerelem egész szenvedélyétől lángoló szívvel utasítottam vissza végkövetkeztetéseit, ezt a megezáfolyhatlan igazságot mondogattam magamban: Én senki, semmi vagyok Magdalénának, legfőlebb csak akadály, fenyegetés vagyok, haszontalan vagy veszedelmes lény!

Íróasztalomra néztem: üresen állt. Egész halom fekete hamúval volt tele a kandalló. Lényem egy másik részének ez az elpusztítása, összes erőfeszítéseimnek és boldogságomnak ez a teljes tönkremenése végül egészen levert, a tökéletes megsemmisülésnek semmihez sem fogható érzését éreztetve velem.

— Miért élek hát a világon? — kiáltottam föl. És ott maradtam, arczomat kezembe rejtve, szememet a semmi-ségbe meresztve, egész életemmel előttem, mely határtalan-nak, bizonytalan-nak és feneketlennek tűnt föl, mint valami örvény.

Egy óra mulva Olivér ugyanazon állapotban talált, vagyis tétlen, mozdulatlan, kétségbeesve. Kezét gyöngéd barátsággal vállamra tette és kérdezte :

— Nem jössz ma velem színházba ?

— Egyedül mégysz ? — kérdeztem.

— Nem.

— Akkor nincs is rám szükséged, — szoltam és hátat fordítottam neki.

— Helyes ! — szolt némi türelmetlenséggel hangjában.

Majd hirtelen mást gondolt :

— Ostoba vagy igazságtalan és czudar, — kezdte, mereven előmbé állva. — Mit gondolsz rólam ? Talán hogy rá akartalak szedni ? Mondhatom díszes szándékottulajdonítsz nekem ! Nem, édes fiam, soha a legártatlanabb kísértésnek sem akarlak kitenni, mely veszélyeztethetné szíved érintetlenségét. Csunya számítás volna tőlem, és hozzá még ügyetlen eljárás. Én nem akarok egyebet, jól megérts, mint azt, hogy bújj ki odúdból, meghasonlott lelkeddel, szegény sebzett szíveddel. Azt képezed, hogy a világ gyászt öltött, és a szépség elfátyolozta magát, hogy minden arcz könnyben úszik, nincs többé sem remény, sem öröm, nincs teljesült óhaj, mert ebben a perczben a sors rosszul bánik veled. Nézz kissé magad körül, és vegyülj bele azon emberek tömegébe, kik boldogok, vagy boldogoknak hiszik magokat. Ne irigyeld tőlük gondtalanságukat, hanem tanuld meg tőlük azt, hogy a Gondviselés, melyben te hiszesz, mindenről gondoskodott, mindent arányosan osztott be, és a szomjúhozó szívek kielégítésére kiapadhatlan forrásokat teremtett.

Cseppet sem ingatott meg ez a szóáradat, de végül mégis hallgatni kezdtem rá. Olivér szeretteljes fölindulása csillapító szer gyanánt hatott roppantúl feszült idegeimre, és ellágyította őket. Megfogtam kezét. Magam mellé ültettem. Bocsánatot kértem elhamarkodva mondott szavaimért, mikben különben nem akart lenni semmi bizalmatlanság. Kértem, hagyja elmúlni a csüggedés e rohamát, mely úgy sem fog tartós lenni, mondtam, és mely a sok fáradság eredménye. Különben megígértem neki, hogy megváltoztatom életmódomat. Ugyanazon körökbe volt bejárásunk és nagyon rosszul tettem, hogy sohase mentem társaságba. Kötelességem volt megismertetni magamat ott, és nem játszanom a különcöt,

folytonos távolmaradás által. Sok okos dolgot mondtam neki, mintha eszem egyszerre megjött volna. És a mint ő rá is átragadt ez a közlékeny ömlengés, mely mintha mindkettőnköt simülékonyabbakká, békülékényebbekké és jobbakká tett volna, róla kezdtem beszélni, életéről, melyet tőlem majdnem teljesen távol töltött és panaszkodtam, hogy nem tudom jobban, mivel töltötte napjait, semhogy van-e oka elégedettségnek lennie.

— Elégedett, ez a helyes szó, — felelte félig komikus kifejezéssel hangjában. — Minden embernek megvan a saját becsvágyának megfelelő szótára. Igen, e perczen majdnem elégedett vagyok, és ha beérem az ilyen elégedettséggel, mely távol áll az ábrándképek hajszolásától, úgy életem teljes egyensúlyban fog telni, és vágyaim túlon túl kielégülnek.

— Minő híreket kapsz tőle Ormessonból? — kérdeztem.

— Semmifélet. Tudod, hogy végződött a dolog . . .

— Szakitottatok?

— Csak elszakadtunk, a mi nem egyre megy, mert olyan bánkódást őriztünk meg egymás után, mely sohasem rontja meg az emlékezést.

— És most?

— Most? Tehát tudod?

— Nem tudok semmit; de úgy hiszem, azt tetted, a mit nekem tanácsolsz.

— Úgy van, — szólt mosolyogva.

Aztán elkomolyodott, és így szólt.

— Máskor akármikor elbeszelném neked ezt a dolgot is, de ma nem. Ennek a szobának levegője tiszteletreméltó érzelemmel van most telve. Nem lehet semmi közösség azon nő közt, kiről beszélnem kellene neked, és a közt, kinek még nevét sem szabad kiejteni akkor, ha a másíkról teszünk említést.

Az előszobában léptek zaja szakította félbe szavait. Inasom Ágostont jelentette, ki ritkán jött ily órában. Ennek a hévteljes és hajthatatlan arcznak látása némileg visszaadta bátorságom némi árnyát. Úgy tetszett, mintha lelki erősítést küldött volna nekem, a véletlen éppen oly percben, melyben igazán szükségem volt reá.

— A legjobbkor jön, — szóltam hozzá, összeszedve

magam. — Nézze, ezért ugyan érdemes volt annyit kinlódnom. Mindent megsemmisítettem.

Mindig úgy beszéltem vele, mint volt tanítvány régi mesterével, és elismertem azt a jogát, hogy kikérdezhessen a felől, mit dolgozom.

— Újra kell kezdeni, — felelte, minden meglepetés nélkül — ismerém én az ilyesmit.

Olivér hallgatott. Néhány percnyi szünet után bele-mélyesztette kezét fürtös hajába, halkán ásított és így szólt:

— Unatkozom, megyek a boulognei erdőbe.

X.

— Dolgozik? — kérdezte Ágoston, midőn Olivér eltávozott.

— Nagyon keveset, és mégis annyit tanul, mintha dolgoznék.

— Annál jobb; teljesen hatalmába ejtette a jó szerencsét. Ha az élet nem lenne egyéb mint szerencsejáték, folytatta Ágoston, ez a fiatal ember mindig megálmodná a nyerő számokat.

Ágoston nem tartozott azok közé, kik hatalmukba ejtik a szerencsét, sem kiket egy megálmodott szám gazdaggá tesz. A miket mondtam róla, abból megértheti ön, hogy nem a sors kegyenczének született, és hogy mindazon esélyeknél, hol eddigelé akarátát a játékba betétül tette, ez a betét sokkal több értéket képviselt, mint a nyereség. Azon nap óta, midőn távozni láttuk őt Tremblesból, kezében a Párisból kapott levéllel, mint valami rekruta a maga menetlevelével, bizonyára nem egyszer szenvedtek kudarczot reményei, a nélkül azonban, hogy csökkentették volna erős hitét, vagy egy perczig is kétkedni engedték volna abban, hogy a siker, ha nem is a dicsőség Párisban vár reá, még pedig éppen amaz út végén, melyen ő elindult. Cseppet sem panaszkodott, nem vádolt senkit, nem esett kétségbe semmi miatt. Bár híjával volt az illúzióknak, a vakon reménylők szívós kitartása működött benne, és a mi másnál dolyfszámba mehetett volna, nála csak jogának pontosan meghatározott érzése volt. Oly hideg vérrel mérlegelte a dolgokat, mint az ékszerész, mikor kétes

drágaköveket vizsgál és ritkán csalódott azon dolgok megválasztásában, melyek megérdemelték, hogy rájuk fordítsa fáradságát s idejét.

Voltak pártfogói. Nem gondolta, hogy kérni szegény volna talán, tekintve, hogy a kérés részéről nem egyéb mint megfelelő ellenérték följajnlása: az ilyen szerződések, mint mondta, sohasem lealázók arra nézve, ki a neki juttatandó társadalmi rész fejében értelmiségének, szorgalmának és tehetségének váltójával fizet. Nem tetette magát, mintha megvetné a pénzt, mire tudtam, hogy nagy szüksége van, a nélkül, hogy valaha említette volna. Nem viseltetett lenézéssel az általa elérhető eredmények iránt, de sokkal többre tartotta az eszmék tőkéjét, melyet — mint mondta — semmi sem helyettesíthet, sem meg nem fizethet.

— Én olyan munkás vagyok, — szólt, kinek nem kerül valami sokba a szerszáma, melylyel dolgozik, az igaz, de a munka, melyet vele előállít, megfizethetlen, ha jó.

Tehát senkivel szemben sem érezte lekötelezve magát. Azon szolgálatokat, melyeket neki tehettek, ő megvásárolta, és jól megfizette. És ez adásvevési szerződéseknél, melyek az ő részéről kizártak, ha nem is minden ildomosságot, de bizonyára minden alázkodást, olyan módon tudta magát följajnlani, mi teljesen tájékoztatott arról, minő magas árra reflektál.

— Abban a perczben, mihelyt pénz jön szóba, mondta, már csak ügylet a dolog, a szívnek semmi köze hozzá, semmi-féle hálára nem kötelez az. Adás-vevés. Ilyen esetben maga a tehetség sem egyéb, mint becsületbeli tartozás.

Sok mindenféle állást megpróbált, sok mindent megkísérelt már, nem hajlamból, hanem szükségből. Minthogy nem sokat válogathatott az eszközökben, valamennyit föl iparkodott használni, inkább kitartó munkássággal, mintsem élelmes simulékonysággal. Akarattal, éleslátással és odaadással majdnem pótolta azon kiváló természeti adományokat, melyeknek híjával tudta magát. Akarata, mely ritka helyes érzékre és kifogástalan tisztességre támaszkodott, egymaga már csodákat művelt. Képes volt bármi alakba öltözni, a legfenköltebb, a legnemesebb, sőt néha a legragyogóbb alakba is. Nem érzett át mindent, de nem volt semmi, a mit át ne értett volna. Így aztán a képzelet varázserejéből juttatott

neki valamit elméjének erőfeszítése, mely szüntelen azzal foglalkozott, a mi legjobb és legszebb létezik az eszmék világában; fönségesen ékesszólóvá tette olykor percze az élet kegyetlenségeinek teljes ismerete és azon mardosó vágy, hogy neki is jusson osztályrész az élet jogos örömeiből, habár még annyi küzdelem árán is.

Miután eleinte színműirással próbálkozott, melyről aztán úgy ítélte, hogy nincs hozzá sem elég képessége, sem elég élettapasztalata, [az újságírást adta fejét. Midőn azt mondtam, hogy «adta fejét», nem egészen találó kifejezéssel éltem egy olyan emberről szólva, ki semmit sem tett elhamarkodva, és ki a harc mezején oly eszélyességgel párosult merészséget tanúsítva szokott megjeleni, mely csak akkor kockáztat sokat, ha biztos a sikerben. Újabban egy kiváló politikai egyéniség titkárságaként működött.

— Ez állásommal egy oly mozgalomnak jutottam kellős közepébe, mely ugyan cseppet sem épületes, de engem nagyon érdekel, és sok mindenről nyújt nekem fölvilágosítást. A politika mostanában annyi eszmét vet föl, annyi problémával foglalkozik, hogy nincs tanulmánytárgy, mely több okulást nyújthatna, sem tér, mely hálásabbnak bizonyúlna az érvényesülni törekvő becsvágyak számára!

Hogy milyen anyagi helyzete, nem tudtam; csak gyanítottam, hogy nem valami kedvező; de ez a pont azon kevés dolgok közé tartozott, melyekről nem véltem megengedhetőnek a kérdezősködést.

Csak néha árult el ez a rendíthetlen bátorság, nem ugyan tévovázást, de szenvedést. Azonban Ágoston stoikusan hallgatott. Magatartása nem változott, szilárd elméje mindig ugyanoly tiszta maradt. Épen úgy cselekedett, gondolkodott, és határozott tovább is, mintha soha semmi baj se érte volna; de azért volt valami lényében, a mi épen úgy megsebeztetésére vallott, mint vallanak azon piros foltok, melyek a sebesült katonák ruháin szoktak megjeleni. Sokáig tünődtem azon, minő sebhelyt részt találhatott ez vagy az a csapás ez embernél, ki csupa vas, mígnem aztán rájöttem, hogy Ágostonnak is épen úgy van szíve, mint bárki másnak, és végre megértettem, hogy ez a szegény, derék szív vérzik néha.

Mihelyt leült és láttam, hogy egymásra teszi lábait, mint az olyan ember, kinek semmi mondanivalója sincs és

ki beléptekor elfeledte látogatása czélját, észrevettem, hogy ő sincs a legkellemesebb viszonyok közt.

— És hát ön, kedves Ágoston, — kérdém tőle, — ön sem boldog?

— Eltalálta, — felelte némi keserőséggel.

— Igazán csak taláalomra mondom, mert ön sokkal büszkébb, semhogy bevallotta volna.

— Kedves gyermekem, — folytatta azon kissé atyai modorban, melylyel tovább is élt velem szemben és mely vonzókká tette kissé rideg oktatásait, — nem az a földolog, boldog-e az ember, hanem hogy megtett-e mindent, hogy azzá legyen. A ki becsületes ember, tagadhatlanul megérdemli, hogy boldog legyen; de nincs mindig joga a panaszra, ha még nem az. Ez csak az idő, a perc és a körülmények kérdése. Sokféle ok miatt lehet szenvedni; az egyik valamilyes tévedés, a másik türelmetlensége miatt szenved. Bocsássa meg, ha elég szerénytelen vagyok hinni, hogy nekem talán csak az a bajom, hogy nagyon türelmetlen vagyok.

— Türelmetlen? Szabad tudni minő ok teszi türelmetlenné?

— Az a vágy, hogy ne legyek többé egyedül, felelt különös fölindulással; úgy, hogy aztán ha lesz valaha egy kis nevem, ne jussak arra a szomorú sorsra, hogy mindössze csak önzésem találhassa benne tetszését.

Majd hozzátette:

— De korán volna még erről beszélnünk. Ön lesz az első, kit értesíteni fogok róla, ha eljön az ideje.

— Ne maradjunk itt, — szólt egy pillanat múlva, — valami csüggesztő van itt a levegőben. Nem azért, mintha unalom nehezednék az emberre, de az ember arra érzi magát itt késztetve, hogy erőtlen elhagyja magát.

Együtt távoztunk, és útközben tájékoztattam őt kimerültségem és csüggedésem tulajdonképeni okai felől. Leveleimben már sejtettem vele egyetmást, a többit pedig kitalálta azon a napon, midőn először találkozott De Nièvresnével. Föl voltam tehát mentve azon kinos föladataól, hogy megmagyarázzam neki helyzetem gyötrelmes visszásságait, melyet ő épen oly jól ismert mint én, s hogy föltárjam előtte, minő zavart kétségek közt hányódik lelkem, melynek ő jól ismerte ellenálló képességét, mint jól minden gyöngéjét.

— Már négy éve tisztában vagyok vele, hogy szerelem gyöttri, — felelte az első szóra, melyet kiejtettem.

— Négy éve — kiáltottam föl, de hisz akkor én még nem ismertem De Nièvresnét.

— Emlékszik-e barátom, azon napra, — válaszolta, — midőn azon kaptam rajta önt, hogy a Hannibál sorsát siratja? Nos akkor én kezdetben nagyon csodálkoztam ezen a dolgon, miután nem tételezhettem föl, hogy egy iskolai gyakorlat ennyire megindíthasson valakit. Később megállapodtam abban a gondolatban, hogy Hannibálnak semmi köze sem volt az ön fölindulásához; mikor aztán ön leveleiben az első vallo-másszerű czélzásokat ejtette el, így szóltam magamban; Tudtam! és midőn először pillantottam meg De Nièvresnét, tisztában voltam vele, hogy róla van szó.

A mi követendő magamviseletét illeti, azt nehéznek találta ugyan, de nem olyannak, hogy lehetetlen volna helyesen irányítani. Bár az Olivérétől egészen eltérő szempontból, de ő is azt tanácsolta, hogy iparkodjam kigyógyulni, csak-hogy olyan eszközök igénybevételével, melyeket egyedül vélt hozzám méltóknak.

Miután sokáig bolyongtunk így a Szajna partján, elváltunk. Esteledni kezdett. Egyedül találtam magam Páris közelében, reám nézve szokatlan időben, czéltalanul, a nélkül, hogy valahol jó ismerős, meghitt barát vagy valami kötelesség teljesítése várt volna rám, és szorongva kérdeztem magamtól: Mit tegyek ma este? mit tegyek majd holnap? Teljesen megfélelkeztem róla, hogy hónapok óta, az egész hosszú tél folyamán, a nap háromnegyed részét teljesen egyedül töltöttem. Úgy tetszett, hogy annak távoztával, ki lelkem működésére oly irányítólag hatott, megfosztva álltam mára mindentől, a mi gyámolíthatta volna életem, mely ettől fogva halálra készült nyomasztani üres és tétlen voltával. Az még csak eszembe se jutott, hogy hazamenjek; hogy pedig könyvet lapozni térjek be valamelyik olvasóterembe, ennek már gondolatára is beteggé tett volna az undor.

Eszembe jutott, hogy Olivér a színházba ment. Tudtam is, hogy melyik színházba és miféle társaságban. Egy gyáva tettel több vagy kevesebb, már mindegy volt. tehát kocsiba ültem és odahajtottam. Egy félreeső zártszéket vettem, honnan fölfedezhetni reméltem Olivért, a nélkül,

hogy ő észrevenne engem. De egyetlenegy szemben levő páholyban sem pillanthattam meg alakját. Ebből azt következtettem, hogy megváltoztatta szándékát, vagy pedig épen föltöttem van, a teremnek azon részében, melyet én nem láthattam. Mivel nem teljesedhetett az a bizarr és indiskrét vágyam, hogy meglepjem őt szeretője társaságában, azon kezdtem tünődni, miért is jöttem hát én ilyen helyre. És mégis ott maradtam; hogy miért, nehezen tudnám okát adni; annyi bánat, unalom, gyöngeség és perverz kíváncsiság vegyülékétől fokozódott földült kedélyem meghasonlottsága. Minden páholyt, melyben nők ültek, sorban végig fűrésztem szemeimmel: sorozatuk innen alólról nézve majdnem ruhátlan busteök és rövid keztyüs meztelen karok ingerlő kiállításának látszott. Végigvizsgálgattam a hajakat, az arcok színét, a szemeket, a mosolyokat; keresve kerestem az összehasonlításokat, melyek föltétlenül árthatnának a Magdaléna oly tökéletes emlékének. Csak egy gondolatom volt, az a szilaj vágy, hogy minden áron fölszabadítsam magam ez egyetlen emlék üldözése alól. Kedvtelve alacsonyítottam le és gyaláztam meg ez emléket, remélve, hogy így méltatlanná teszem ő hozzá, és megmenekszem tőle, ha beszennyeztem. Kimenet közben, a mint áthaladtam az előcsarnokon, egy hang ütötte meg fülemet a tömegben, megpillantottam Olivért. Egészen közel ment el mellettem, de nem vett észre. Alig birtam meglátni azt az elegans öltözékű és nagyvilági modorú hölgyet, kivel ment. Úgy szólva egyszerre tértünk haza, és még át sem öltözhettem, máris megjelent szobám küszöbén.

— Honnan jössz? — kérdezte.

— A színházból.

Megmondtam, melyikből.

— Engem kerestél?

— Nem azért mentem oda, hogy keresselek, — feleltem, — hanem, hogy lássalak.

— Nem értelek, — szólt — vagy gyerekség vagy ingerkedés tőled, a mit téssz, s a mit más meg nem bocsátna; de te beteg vagy, és én sajnállak.

Nem láttam újra két vagy három napig. Komolyan megneheztelt rám. Inasomtól tudakozódott hogylétem felől, és ebből láthattam, hogy aggódik miattam és ügyel rám, a nélkül, hogy mutatná. Minden tétlenül eltöltött nap mind-

jobban kimerített és demoralisált. Nem határoztam el magam semmi döntő lépésre, de éreztem, hogy gyöngeségem letörrik az első akadály előtt, melyet a véletlen gátúl útjába dob.

Pár nappal ezután, a boulognei erdő egy faszorában, hol kétségbeesett hangulatban sétáltam, egy könnyű, elegáns fogatot láttam közeledni, melyet lassan hajtottak. Három személy ült benne: két fiatal nő Olivér társaságában. Olivér abban a pillanatban észrevett, melyben őt fölismertem. Megállította a fogatot, fürgén leugrott az útra, karonfogott és szó nélkül a kocsiba taszított; aztán, mint a kit erőszakkal szöktetnek meg, mellém ült s odaszólt a kocsisnak: «Hajts!» Éreztem, hogy el vagyok veszve, és csakugyan el is voltam, legalább egy időre.

Azon két hónapról, míg ez a hasztalan eltévelyedés tartott, mert legfőlebb két hóig tartott, csak azon könnyen előre láthatott eseményt említem föl, melylyel bevégeződött. Eleinte azt hittem, feledem Magdalénát, mert valahányszor visszatért emléke, így szóltam hozzá: «Távozz'!» miként az oly lénynek szeme elől, kit tisztelünk, elrejteni iparkodunk bizonyos sértő és szégyenletes képeket. Egyetlenegyszer sem ejtettem ki nevét. Egész halom akadályt és becstelenséget iparkodtam közéje és közém emelni. Olivér egy pillanatig azt hihette, hogy csakugyan vége mindennek; de az a nő, kinek segélyével azt a gyötrő emléket elpusztítani iparkodtam; nem tévesztette meg magát. Egy napon aztán Olivér, ki azt hitte, hogy immár nincs mitől féltenie engem s így kevésbé viselkedett óvatosan, elszólta magát előttem s értésemre adta, hogy üzleti ügyekben D'Orsel úrnak haza kell utaznia és hogy Nièvres összes lakói nemsokára Ormessonba mennek. Abban a pillanatban én is határoztam; föltettem, hogy szakítok.

— Istenhözadot jöttem önnek mondani, — szóltam, a mint beléptem abba a lakásba, hova nem akartam többé betenni lábamat.

— A mit ön most tesz, azt én is meg akartam tenni, kissé ugyan később, de nemsokára — felelte a nő sem meglepetést, sem boszankodást nem mutatva.

— Tehát nem haragszik rám?

— Egy cseppet se. Ön nem a maga ura!

Épen öltözködéssel volt elfoglalva, s újra hozzakezdett.

— Isten önnel, — tette hozzá, a nélkül, hogy hátrafordítná fejét.

Rám nézett tükrében és mosolygott. Minden további magyarázat nélkül elhagytam őt.

— Megint ostobaság! — szólott Olivér, midőn megtudta, mit tettem.

— Ostobaság vagy nem, de szabad vagyok, — feleltem. Tremblesba utazom és magammal viszek. Nem lesz nehéz mindnyájukat rábírní, hogy ott töltsék a szünidőt.

— Tremblesba utazzam veled és Magdaléna Tremblesban legyen veled? — kiáltott föl Olivér, kinek ez a hirtelen és merész elhatározásom halomra döntötte minden velem való tervét.

— Kedves barátom, — mondtam neki, esztelen mohósággal vetve magam karjaiba — ne szólj semmit, ne tégy semmi ellenvetést; jól fogom magam viselni; okos leszek, de boldog is leszek; engedd meg nekem ezt a két hónapot, melyek nem fognak többé visszajönni, melyeket nem fogok többé újra fölhalálni; hisz oly rövid idő és talán ez lesz összes boldogságom az életben.

Oly őszinte vágyakozás elragadtatásával beszéltem hozzá, — annyira fölhevített, átalakított ennek az utazásnak váratlan kilátása, hogy elhagyta magát csábítatni; elég gyöngé és elég nagylelkű volt mindenbe beleegyezni.

— Legyen, — mondta. — Végre is, a te dolgod. Nem az én kötelességem mások lelke üdvével törödni. Különben is nekem túlságos föladat egymagamnak két olyan bolondra ügyelni egyszerűen, mint te, meg én.

XI.

Ez a két havi együttlét Magdalénával magános házunkban, a természet ölen, tengerünk partján, mely olyan szép ez évszakban, ez az egyetlen együttlét, melyre visszaemlékezhettem, oly vegyüléke volt a szakadatlan gyönyöröknek és kínoknak, melyekben lelkem teljesen megtisztult. Nem volt egyetlenegy nap sem, melyet kisebb vagy nagyobb kísértés ne tett volna emlékezetessé; egyetlenegy perc sem, melyben szívem ne dobogott volna hevesebben, ne remegett volna meg, ne

remélt vagy ne csalódott volna. Minthogy életemnek ez legnevezetesebb szaka, én ma is pontosan meg tudnám mondani önnek helyét s időpontját azon számtalan indulatnak, melyek bár könnyedén hullámozottak át lelkemen, mégis mély nyomokat hagytak hátra benne. Meg tudnám mutatni önnek a park egy bizonyos zugát, a terrasse egy bizonyos lépcsőjét, a mező, a falu, a sziklapart egy bizonyos helyét, hol az érzéketlen dolgok lelke oly jól megőrizte Magdaléna emlékét és az enyémet, hogyha újra föl akarnám keresni azt, mitől Isten óvjon, oly könnyen fölismerném és föltalálnám, akár csak az elutazásunk utáni napon.

Magdaléna sohasem volt addig Tremblesban; kissé szomorú jellege és erősen középszerű volta ellenére is tetszett neki e hely. Bár neki nem voltak arra oly okai, mint nekem, hogy szeresse, olyan gyakran hallott tőlem róla beszélni, hogy az én emlékeim révén ő előtte is rég ismert helynek tetszett s bizonyára ennek lehetett nem csekély részben köszönni, ha jól érezte itt magát.

— Az ön szülőföldje hasonlít önhöz. Már önről itélve kitalálhattam volna, hogy milyen. Kissé gondteltjes, nyugalmas és enyhén meleg. Az élet itt nagyon nyugodt és magába mélyedő lehet. És most sokkal jobban meg bírom magyarázni magam előtt az ön szellemének némely bizarrságát, melyek az ön szülőföldjének igazi jellemvonásai.

Legnagyobb gyönyörűségemet találtam benne, ha így bevezethettem sok mindenféle dolognak meghitt ismeretébe, melyek szorosán fűződtek életemhez. Mintegy folytonos subtilis vallomások sorozata volt ez, melyekből megismerhette, mi voltam, és rájöhett annak megértésére, mi vagyok. Azon erős óhajon kívül, hogy kényelemmel, szórakozásokkal és gondoskodással vegyem körül őt, az a titkos vágy is élt bennem, hogy nevelés, értelem és érzelem ezer meg ezer érintkezési szálait fonjam meg körülötte: úgyszólván születési összeköttetést, rokonsági viszonyt teremtek magunk közt, melyek barátságunkat még jogosabbá tegyék, sok évvel visszafelé származtatva azt.

Mindenekfölött szerettem kipróbálni Magdalénán bizonyos, inkább physikai mint lelki hatásokat, melyeknek én oly folytonosan alá voltam vetve. Figyelmeztettem őt a természetnek egyes célzatosan megválasztott képeire, melyek-

ben állandó motivumokként némi zöld, sok napfény, meg a végtelenbe terülő tenger szerepeltek és engem mindenha föltétlenül meghatottak. Megfigyeltem, minő irányban hat ez viszont ő rá most, milyen fogatkozásokban szükölködő vagy nagyszerűségével megragadó oldalai által tetszik neki ez a szomorú, komoly vidék a maga állandó kopárságával. A menyire ezt megtehettem, kikérdezgettem őt e benyomások részletei felől, melyeket így keltett benne kizárólag a külvilág. És midőn úgy tapasztaltam, hogy egyformán érzünk, mi sokkal gyakrabban történt, mint remélni mertem volna, — midőn szabatosan megfelelő visszhangját figyelhettem meg nála a bensőmben rezgő megütött húrnak, ez mind újabb és újabb lelki hasonlóságra vallott köztünk, és én úgy örvendtem, mint egygyel több szellemi köteléknek.

Ilyen módon aztán sok oly oldalról tárult föl előtte lényem, melyeket azelőtt is sejthetett ugyan, de a nélkül, hogy megértette volna. Életmódomnak meglehetősen rendes szokásai után ítélve, eléggé pontosan megismerhette, mi volt természetem rejtett alapja. Az a tény, hogy mely dolgok iránt viseltetem előszeretettel, fölvilágosította őt részben hajlamaim felől; és a miket ő különcségeknek vélt nálam, ezekkel annál inkább tisztába jött, minél inkább fölfedezte eredetöket. Mindez nem számítás volt tőlem; elég ártatlanul engedtem ennek, hogy ne kelljen semmi szemrehányást tennem magamnak, ha ugyan a csábításnak legkisebb lát-szata is foroghatott volna fönn; de akár ártatlanul történt akár nem, nem álltam ellent. Őt mindez boldoggá lát-szott tenni. A mi engem illet, a folytonos érintkezés által, mely számtalan összeköttetést létesített köztünk, minden tekintetben szabadabb, bátrabb, magam felől bizto-sabb lettem, a mi nagy haladás volt, mert Magdaléna sze-mében mind közelebb és közelebb vitt a nyíltszívű őszinte-séghez.

Ez a teljes és percze sem félbe nem szakadó egybeolva-dása lelkünknek két hosszú hóig tartott, mitől sem zavartatva meg. Elhallgatom a titkos, számtalan és végtelen sebeket; mindez semmi sem volt azon vígaszokhoz hasonlítva, melyek azonnal meggyógyították azokat. Mindent összevéve boldog voltam; igen, azt hiszem boldog voltam, ha abban áll a bol-dogság, hogy gyorsan éljünk, teljes erőnkől szeressünk, a

nélkül, hogy a legkisebb okunk lenne a megbánásra, vagy kilátásunk a remélhetésre.

De Nièvres úr nagy vadász volt és neki köszönhetem, hogy én is azzá lettem. Szíves jóindulattal vezetett be engem. kísérletezőt azon sportba, melyet azóta szenvedélyesen megszerettem. Néha De Nièvresné és Julia is elkísértek bizonyos távolból, vagy megvártak a sziklaparton, míg mi jó hosszan a tenger mentében tartottunk hajtó-vadászatot. Úgy tünk elénk a nők onnan messziről, mint ragyogó kis virágok, a kavicsos parton, közvetlen a kék hullámok tövében. Midőn a vadászat hevében néha igen messze elkalandoztunk, vagy igen soká odamaradtunk, olyankor felénk hallszott Magdaléna hangja, a mint visszatérni hívott. Hol a férje, hol az Olivér nevét kiáltotta vagy az enyémet. A szél hozzánk elhozta e három névnek váltakozó kiáltását. E finom, éles hangok a tengerparton kiáltva bele a nagy térségbe, abban a mértékben gyöngültek, a mint végigrepültek e visszhangtalan táj fölött. Hozzánk elérve immár alig voltak több, mint kissé hangosabb lehellet, és midőn ki tudtam venni a saját nevémet, ki nem mondhatom, mily végtelen édes és bánatos érzés vett rajtam erőt. Néha a nap már le készült nyugodni és mi még a magas parton ültünk, nézegetve mint halnak el lábainknál az Amerika felől jövő hosszú hullámok. Közben az esti fénytől biborszínre festett hajók haladtak el. Tüzek gyúltak ki a víz színe fölött: vagy a világító tornyok átható szikrája vagy az öbölben horgonyzó hajók vörös árboz-lámpája, vagy a halászbárkák fáklyafénye. És a víz hatalmas mozgása, mely az éjben is folytatódott, már csak zaja által árulta el magát, oly néma csöndbe burkolt bennünket, melyben mindegyikünk a merengő ábrándok megmérhetlen világába merülhetett el.

A tájék legszélén, egy kavicsos félsziget félén, melyet három oldalról verdestek a habok, állt egy világító torony. melyet azóta leromboltak, kis kerttől környezve, tamariszksövénnyel, melyet oly közel ültettek a part széléhez, hogy minden, kissé erősebb dagály alkalmával ellepte a tájték. Rendesen ezt a helyet választottuk, említett vadászati találkánk számára. Ez a hely különösen pusztá volt, a sziklapart magasabb, a tenger hatalmasabb kiterjedésű, és megfelelőbb annak az eszmének, melyet magunknak e határta-

lan kék pusztaságról, e mozgalmas magányról alkotunk. Az övező láthatár, melyet a partnak e legmagasabb pontjáról be lehetett látni, ott lent állva a torony lábánál, nagyszerű meglepetést nyújtott ezen a különben egyhangú rajzolatú vidéken, mely nagyon is híjával van a merészebb körvonalaknak és tágabb kilátásoknak.

Emlékszem, hogy egyszer Magdaléna és De Nièvres úr föl akartak menni a torony tetejébe. Szél fútt. A levegő által okozott zaj, mely alatt cseppet sem hallzott, a szerint növekedett, a mint följebb haladtunk, mennydörgés gyanánt zúgott már a csigalépcsőn, és megreszkettette fölöttünk a lámpa kristály falait. Midőn kiértünk, száz lábnyira a föld színe fölött, valóságos szélvihar csapkodta arcunkat, és az egész láthatárból valami haragos mormogás emelkedett fölfelé, miről semmi sem nyújthat fogalmat annak, ki nem hallgatta a tengert ilyen magasról. Az ég borus volt. Az apály látni engedte a hullámok habos széle és a part utolsó sziklafoka közt az Oczeánnak sziklákkal kövezett, komor ágyát, melyet feketés növényzet puhasága borított. Víztócsák csillogtak a távolban a tengeri moszatok közt, és két-három rákászó, olyan kicsik, hogy halász-madaraknak lehetett volna gondolni őket, járkált az iszap szélén, alig észrevehetőn a lagunák e rengeteg területén. Azontúl kezdődött a sik tenger, zúgó szürkéségével, melynek szele ködben veszett el. Figyelmesen kellett nézni, hogy kivehessük, hol végződik a tenger, hol kezdődik az ég, annyira kétes volt köztük a határ, annyira egyforma volt mindkettőnek bizonytalan sápadtsága, egyforma viharos hánykódása és végtelensége. Nem tudom kifejezni önnek szavakkal, hogy ez a kétszeresen ismétlődő, tehát kétszeres terjedelmű mérhetetlenség, mely épen oly magas volt, mint a milyen mély, a világító torony tornáczáról nézve, minő hatalmas látványnya emelkedett és mily közös fölindulás vett rajtunk erőt láttára. Bizonyára mind-egyikünkre különbözőn hatott; de jól emlékszem, abban nyilvánult egyetemes hatása, hogy egyszerre minden beszélgetést félbeszakított és mindnyájan egyformán valósággal elszédültünk a belesáppadásig és elkomolyodtunk. Az aggály kiáltásához hasonló sikoltás tört ki Madeleine ajkain; és egy szót sem ejtve, mindnyájan a könnyű korlátra támaszkodva, mely egyedül választott el bennünket a mélységtől,

határozottan érezve, mint ingadozik a roppant torony minden szélrohamra lábaink alatt, vonzatva a rémitő veszélytől, és mintegy lefelé húzatva a növekedő dagály zajától, soká maradtunk ott kábult döbbenés rabjaiként olyan emberekhez hasonlóan, kikkel az a hallatlan kaland eshetett meg, hogy lábainkat az élet törékeny talaján tartva, bár valamilyes csoda következtében a talaj határain túl nézhettek és láthattak.

Majdnem végzetes egy hely volt ez.

Jól éreztem, hogy egy ilyen idegborzongató benyomás hatása alatt el kell pattannia vagy egy húrnak valamelyikünk életéből. Egyikünknek áldozatul kellett esnie; ha nem is a leginkább fölindultnak, de mindenesetre a leggyöngébbnek. Juliát érte e sors.

Mozdulatlanul állt Olivier mellett, reszkető kis kezét egészen a fiatal emberé mellett tartva; görcsösen kapaszkodott a korlátba, fejével a tenger felé hajolva, félig csukott szemekkel, azzal az ijedt, réveteg kifejezéssel, mit a szédülés okoz, és szinte olyan sápadtan, mint egy haldokló gyermek. Olivier vette először észre, hogy el akar ájulni, és karjaiba fogta. Pár pillanat múlva magához tért, és elszorult melléből egy sóhaj tört ki, melytől földuzzadt gyöngye keble.

— Semmi bajom, — szolt azonnal legyőzni iparkodva ezt az ellenállhatatlan gyöngeségi rohamot, és azzal lejöttünk a toronyból.

Nem említettük többé ez eseményt, mely úgy elfelejtődött, mint kétségkívül sok más. Most hogy a világító toronybeli kirándulásunkról szoltam, eszembe jutott, mint első jele bizonyos meglehetősen homályos eseményeknek, melyeknek végkifejldése sokkal később következett be.

Néha, ha különösen csöndes és szép idő járt, egy csónak jött értünk a parthoz, a rét végében, és elég messze bevitt a tengerre. Halászbárka volt. Mihelyt kiért a sík tengerre, bevonták a vitorlákat; aztán a nehézkes, sima és a napfénytől ólomfehér tengerbe leeresztette a gazda az ólmos hálókat. Időnként föl-fölvonták e hálókat; mindenféle csillogó pikkelyű halakat és különös terményeket láttunk megjelenni bennük, melyeket legmélyebb vizekben leptek meg, vagy téptek ki moszattal vegyest, tenger alatti menhelyeik mélyéből. Minden újabb hálókivetés újabb meglepetéssel szolgált;

aztán mindent visszadobtak a tengerbe, és a bárka lassan tovább úszott a szél kénye szerint, csupán a kormány által tartva és azon oldalra hajolva könnyedén, hol a hálók leeresztve álltak. Egész napokat töltöttünk így a tenger szemléletébe merülve, nézve mint fogy vagy növekedik a távoli szárazföld, a nap által vetett árnyékot méregetve, mely úgy került meg az árbocot, mint egy napóra hosszú mutatóját, elbágyasztva a nyomasztó melegtől és csöndtől, elvakítva a világosságtól, megfosztva öntudatunktól, és mintegy semmire se bírva emlékezni a hosszas ringatózástól e csendes vizeken. A nappal véget ért és néha már egészen besötétedett, midőn az esti dagály visszahozott a partra és a bárkából egész közvetlenül léptünk ki a szárazföldre.

Semmi sem lehetett ennél ártatlanabb mindnyájunkra nézve és mégis most úgy emlékszem vissza ezekre az állítólagos nyugalom és bágyadtság óráira, mint a legszebbekre és talán legveszélyesebbekre, milyeneket valaha átéltem. A többek közt egy napon a bárka vitorláit már jóformán nem is feszítette szél. Észrevehetetlen áramok vitték, alig himbálva kissé. Egyenesen és nagyon lassan úszott, mintha szilárd talajon siklott volna; a barázda zajtalanul simúlt el, annyira lágyan szelte bárkánk a hullámokat. A matrózok, kik a fedélközben voltak összegyűlve, hallgattak, és Juliet kivéve, minden társam szendergett a bárka meleg deszkáin, a vitorla alatt, melyet sátorként feszítettek ki a hátsó részen. Semmi sem mozdult a födélzeten. A tenger, félig olvadt ólom gyanánt meg volt szilárdulva. A tiszta, és a déli naptól színtelenné vált ég mint fénytelen tükörből verődött vissza belőle. Egy halászbárka sem látszott sehol. Csupán a sik tengeren, és a láthatár által már kettészelve, mutatkozott egy hajó, fölvont vitorlákkal várva a szárazföld felől a szellő visszatértét: olyan volt, mint valami nagy madár, mely hosszú, fehér szárnyait kiterjesztve lebeg.

Magdaléna félig fekvő helyzetben aludt. Puha, és kissé szétnyílt kezei elváltak a gróféitól. Abban a magát teljesen elengedő helyzetben volt, minőt az álom idéz elő. A sátor alatt összpontosult hőség, kissé élénkebb pirral színezte arczáit, és megnyílt ajkai közül úgy csillant ki kis fehér fogainak hegye, mint egy gyöngyházkagyló két széle. Kívülem senki sem volt, ki e bájos teremtés szenderét szemlélte volna.

Julia valami homályos sóvárgásba elmerülve, figyelmesen szemlélte a nagy hajó készülődését. Megkísértettem most behunyni szemeimet; nem akartam többé látni, őszintén igyekeztem feledni. Majd fölálltam, elmentem onnan s leültem a hajó orrán, hol egy csepp árnyék sem volt, az égető előárboczhoz támaszkodva; tekintetem mégis akaratom ellenére visszatért azon helyhez, hol Magdaléna aludt, könnyed mousseline ruhájában, a durva vitorlán elterülve, mely szőnyegül szolgált neki. Elragadott-e vagy gyötört-e ez a látvány: nem tudom. Még nehezebben tudnám megmondani, ha bármi-képen túlmentek-e vágyaim ez ildomosságában oly elbűvölő látványon, melynek tartózkodásában annyi volt a csáb? E világon semmiért sem tettem volna a legkisebb mozdulatot se, mely megzavarhatta volna e jelenet varázsát. Nem tudom, mennyi ideig tartott e valóságos bűvölet, talán órákig, talán percekig csak, de elég időm volt rá, hogy sokat elmélkedjem, már a mennyire egy olyan elme teheti, mely minden hidegvérúségtől megfosztott szív ellen küzdeni kénytelen. Midőn a többiek fölébredtek, a hullámbarázda nézésébe mérülve találtak.

— Milyen szép idő! — szólta Magdaléna egy boldog fiatal asszony túlradó örömeivel.

— Az emberrel mindent feledtetni tudna, — tette hozzá Olivér, a mi nem is lenne baj.

— És önnek annyi feledni valója volna? — kérdezte mosolyogva De Nièvres úr.

— Ki tudja? — felelte Olivér.

A legkisebb szellő sem fujdolgált. A teljesen mozdulatlan tenger egész alkonyatig kúnt tartott a sik vizen. Hét óra felé, midőn a telehold megjelent a láthatár fölött, egész gömbölydeden és meleg köd közepette, mely pirosra festette, szél hiányában az evezőkhöz kellett folyamodnunk. A mit most önnek elbeszélék, nem egyszer megfordult fejemben, midőn fiatal voltam, hogy leírjam, vagy, a mint akkor mondták, megénekeljem. Akkortájt úgy tetszett nekem, hogy csupán egy nyelv létezik, melyen méltóan örökíthetni meg ilyen emlékeket, melyekben szerintem annyi volt a szóval ki nem fejezhető. Mit szóljak most, mikor már nem egyszer megtaláltam történetemet másoktól írt művekben is, melyek némelyike halhatatlan remek? A csillagok fényénél tértünk

viszsa az evezők csapásainak zaja mellett, melyeket azt hiszem, az Elvire csónakának emberei irányítottak. *)

Már búcsúzni készült a nyár; csakhamar megérkeztek az első ködök, aztán beállt az esőzés, mely a tél közeledését jelentette. Ama nap, melyen a nap miután úgy elárasztott volt fényével, eltűnt, hogy aztán csak néha mutatkozzék, még pedig hanyatlásának sápadt sugaraival, szomorú előérzet gyanánt hatott rám, mely összeszorította szívemet.

E napon, s mintha mindnyájunkat egyszerre figyelemtettek volna rá, hogy már el kell utaznunk, Magdaléna így szólt hozzám:

– Ideje, hogy a komoly dolgokra gondoljunk. A madarak, melyeket nekünk is utánoznunk kellett volna, már egy hónapja elköltöztek. Jó lesz, ha úgy teszünk, mint ők; az ősz is végét járja, térjünk vissza Párisba.

– Már, — szóltam oly bánkodás kifejezésével, mely önkéntelenül szakadt föl ajkamról.

Megdöbbenve hallgatott el, mintha először ütődött volna fülébe egy új hang.

Este úgy tetszett nekem, hogy komolyabb volt, és rendkívüli ügyességgel, meglehetősen közelről figyelt engem. E bizonyára nagyon könnyed, de mégis eléggé nyugtalanító jeleknek megfelelően irányítottam viselkedésemet. A következő napokon még jobban ügyeltem magamra, és megvolt az az örömöm, hogy visszanyertem Magdaléna bizalmát és teljesen megnyugtathattam magam.

Az utolsó pillanatokat, melyek még fönmaradtak számunkra, azzal töltöttem, hogy összegyűjtsem és elrendezzem a jövőre az emlékezetemben oly összevissza főlhalmozódott érzelmeket. A mit ezek legjobbat és legkevésbé múlandót tartalmaztak, mintegy nagyszabású képpé állítottam egybe lelkemben. Ezt az utolsó felleget kivéve, egy kissé távolabbról nézve, azt lehetett volna mondani, hogy minden árny híján, csupa fényből álltak e napok, melyekbe pedig annyi gond és aggodás vegyült. Folytonos fényvel árasztotta el őket a folytonosan csöndes és hévteljes imádat.

Magdaléna meglepett egyszer a park tekervényes fasorai közt, a mint visszacmlékezéseimbe merülve ültem ott. Julia

*) Célzás Lamartine híres szerelmi elegijára, a *Tóra*. Ford.

követte, rengeteg chrysantheum-nyalábot hozva, melyet a szalon vázái számára szedett. Babérbokrok áttetsző sűrűje választott el egymástól.

— Talán verset csinál ott? — kiáltotta felém a bokrokon át.

— Verset? — felelém. — Ugyan miféle alkalomból? És képes vagyok-e én ilyesmire?

— Oh! a mi ezt illeti, képes — kiáltotta vissza, kissé föl kacagva, a mi úgy csengett a visszhangos parkban, mint a pinty éneke.

Visszafelé vettem én is útam és a párhuzamos fasorban. mindvégig bokroktól választva el, folyton követtem őt. Átkiáltottam hozzá:

— Hát olyan fecsegő ez az Olivér?

— Oh, ő azért korántsem fecsegő, — szolt. — Jól tette, hogy megmondta nekem; ha ő nem árulja el, úgy azt hittem volna, hogy valami szerencsétlen szerelem bántja őnt, de most már tudom, mi teszi szórakozottá: a rimelgetés, — tette hozzá, kiemelve ezt az utolsó szót, mely úgy hangzott messziről, mint valami vidám, csipkedő pajzánkodás.

Már közelgett az indulás pillanata, s én még nem tudtam rá elhatározni magam. Páristól jobban féltem, mint valaha. Magdaléna oda fog jönni. Látni fogom ott, de milyen áron? A hol ő jelen van, ott nem leszek többé kitéve a bukásnak, legalább is nem oly mélynek; de ha egy veszélylyel kevesebb is lesz, hány más fog helyette előállni! Ez az élet, melyet itt folytattunk, — ez az élet, mely semmittevésből és abból állt, hogy a pillanat sugalmazásának engedünk, — mely csöndes és exaltált volt, folytonos és különböző megindultságokkal teljes, — a visszaemlékezések és szenvedélyek ez élete, mely régi életmódunkat próbálta utánozni, a legelőjén újra kezdve és egy más kornak érzéklései által megújítva: szóval ez a két hónapig tartott álom jobban visszamerített, mint valaha, a valóság feledésébe, és a változástól való félelembé. Négy éve múlt, hogy először hagytam el Tremblest, és talán emlékszik ön, minő nehezen szakadtam el onnét. És ennek a válásnak emléke, midőn először kellett búcsút vennem mindattól, a mit szerettem, most újra éledt lelkemben ugyanazon időpontban, ugyanazon helyen, körülbelül azonos külső körülmények közt; de ez alkalommal új

érzelmeikkel vegyülve, melyek egészen más módon tették azt kinossá.

Indulásunk előestéjén egy sétát indítványoztam; elfogadták. Ez leendett utolsó sétánk: a nélkül, hogy előreláthatam volna a jövőt, s bár egyáltalán nem igen tudom miért, de sejtettem, hogy a falumbeli utak nem fognak többé együtt látni kettőnket. Az idő félig-meddig esős volt, és épen ezért, mint Magdaléna mondta, kit vidéki nevelése eléggé meg-edzett, nagyon alkalmas búcsúlátogatások tevéseére. Az utolsó levelek is hulldogáltak; vörhenyes foszlányaik meglehetősen szomoruan vegyültek a csupaszig ágak merev vonalai közé. A síkságon, mely teljesen kopár és komor lett, nem akadt többé egy száraz fűszál sem, mely a nyárra, vagy őszre emlékeztetett volna; nem mutatkozott egy új szál fű sem, mely remélni engedte volna a termékeny évszakok visszetértét. Nehány eke vonult el még imitt-amott rőtbarna ökröktől húzva, lassan, és mintegy belesüppedve a kövér földbe. A legtávolabbról is meghallaszott a béresek kiáltása, a mint a marhákat ösztökélték. Ez az e vidéken szokásos, panaszos kiáltás a végtelenig elnyújtva hangzott ennek a szürke napnak tökéletes csöndjében. Koronként finom és meleg eső permetezett le a légkörön át, mint könnyű gázfüggöny hullva alá.

A tenger bömbölni kezdett a kikötő torkolatánál. A part hosszában haladtunk. A dagály részben előntötte a világító torony kertjét, és lassan csapkodta a torony lábát, mely most már csak kis szigetecskén állt. Magdaléna könnyedén lépdelt a fölázott úton. Minden lépése után benne maradt a puha földben magas sarkú és keskeny cipőjének nyoma. Elnéztem ezt a mulékony nyomot, és végigkövettem, annyira fölismerhető volt a mieink mellett. Számítottam, mennyi ideig tarthatnak. Azt kívántam volna, bár örökre maradnának oda bevésődve, mint jelenlétének tanujelei, azon bizonytalan időre, midőn Magdaléna nélkül fogok itt újra járni; aztán elgondoltam, hogy az első járó-kelő el fogja törülni, hogy egy kis eső el fogja tüntetni, és megálltam, hogy még egyszer lássam, a tekervényes ösvényeken ezt a különös barázdát, melyet azon lény hagyott maga után, kit legjobban szerettem, épen azon a vidéken, hol én születtem.

A mint Villeneuve felé közeledtünk, a távolból rámu-

tattam a fehérlő országútra, mely a faluból kiindulva egyenes vonalban a láthatár széléig terjed.

— Ott megy az ormessoni út, — mondtam Magdalénának.

Az Ormesson szó a már elhalványult emlékeknek egész sorozatát látszott fölkelteni benne; figyelmen követte szemével ezt a hosszú utat, melynek szegélyző szilfái mind oldalvást hajoltak a tengeri szélről, és melyen a távolban szekerek hajtattak, részben Villeneuveba visszafelé, részben pedig onnan el.

— Ezúttal nem teszi egyedül meg ezt az utat, — szolt Magdaléna.

— Boldogabb leszek-e azért? — feleltem. — Biztosabb leszek-e felőle, hogy nem bánkódom semmi után? Hol fogom föltalálni, a mit itt hagyok?

Magdaléna ekkor karon fogott, teljes odaadás kifejezésével támaszkodott rám, és csupán ennyit felelt:

— Barátom, ön hálátlan!

November közepén hagytuk el Tremblest, egy zuzmárás, hideg novemberi reggelen. A kocsik végighaladtak a fasoron, áthajtattak Villeneuveön, mint hajdanában az én kocsim. És én fölváltva, hol a mezőt néztem, mely lassanként eltűnt mögöttünk, hol a velem szemben ülő Magdaléna nemes arczát.

FROMENTIN JENŐ után, *franciából.*

H. R. J.

NAP KELTE.

Nyiss kaput oh hajnal! hamarabb,
Térjen pihenésre palotád öre,
Lovait csapkodja meg a nap,
Röpítsék szekerét gyorsan előre.

Az éj fátyla szakadoz immár,
Foszlányai szürkülnek már keleten,
Hegyeink ormán friss szellő jár,
Álom csak alatt a mély völgy-fenekén.

Egy fénysugár kilövelt végre,
Megmozdúl tőle a félholt nyugalom,
Gyöngé derű lebben az égre,
Eszmél körös-körül a völgy, a halom.

És üde arczczal, várakozón
Figyel a természet, ereje éled
S föllép koronásan ragyogón
A nap: a hódító, a nap: az élet.

LÉVAY JÓZSEF.

HEINE DALAIBÓL.

I.

Midőn kettő bucsút vesz,
Egymásnak kezet ad,
És elfakadnak sirva,
S váltig sohajtanak.

Mi sirva nem fakadtunk,
Nem volt se' «oh!» se' «jaj!»,
Később következett csak
A könny és a sohaj.

II.

A szemeid zafirok,
Az édes-kedvesek.
Oh, boldog háromszorta, kit
Szeretve köszöntenek.

A szíved drága gyémánt,
Mely szórja nemes tüzét.
Oh, boldog háromszorta az,
Kiért szerelemmel ég.

Az ajkaid rubintok,
Szebbet nem lát a nap.
Oh, boldog háromszorta, kinek
Szerelmet vallanak.

Oh, ismerném csak a boldogot,
Oh, lennék csak reá,
Zöld erdön, egymagára — boldog,
Tudom, nem lenne soká.

III.

Év év után jön és megy,
Sok öltő sírba tér,
De sosem mulik el szerelmem,
A mely szivemben él.

Csak egyszer lássalak még!
S előtted térdemen,
Mondhassam haldokolva:
«Nagysám, én szeretem!»

IV.

Álmomba' sirtam; álmodám,
Hogy fekszel a föld alatt.
Fölébredék, és még a könnyek
Áztatták arczomat.

Álmomba' sirtam; álmodám,
Elhagytál hűtelen'.
Fölébredék, és még sokáig
Sirtam keservesen.

Álmomba' sirtam; álmodám,
Hogy szíved enyém maradt.
Fölébredék, és könnyem árja
Még mostan is szakad.

V.

Állok fenn a hegy ormán,
És érzélgés fog el.
«Ha én madárka volnék!»
Száll sóhajom ezer.

Volnék kis fecske, hozzád
Röpülnék, angyalom,
És fészkem' oda raknám,
Hol ablakod vagyon.

Volnék kis fülmile, hozzád
Röpülnék, angyalom,
S zöld hársról zengeném le
Éjente neked dalom'.

Volnék pirók, szivedre
Röpülnék én legott:
Pirók-barát te, gyógyítsz
Piróki bánatot.*)

VI.

Keresztuton teszik le,
A ki megölte magát;
Ott egy kékszín virág nő,
A siralomvirág.

Keresztuton állva sohajték;
Hideg éj volt s némaság.
Holdfényen halkán ingott
A siralomvirág.

LEHR ALBERT.

*) «Pirók»-nak fordítom a «Gimpel»-t. A nép «pirók»-ot egy-
ügyű, mulya, mamlasz értelemben is használja. Épen ide illik. Endrődi-
nél ez a versszak így van:

«S ha gimpli volnék: rögtön
Megszállanám szived,
Rád hat a gimplibánat
S gyógyítasz — gimpliket».

A PHILHARMONIAI TÁRSASÁG JÖVŐJE.

A budapesti Philharmoniai Társaság a közelmúltban ünnepelte ötvenéves főnnállásának jubilæumát. Az örömnép elmúlt; de emlékét őrzi és hirdeti a jubilæum alkalmából kiadott *Emlékkönyv**) : a Társaság félszázados életének története. Nem «kivonatolom», nem «ismertetem». Vegyék magát a könyvet, olvassák mentől többen; s a Társaság multjában lapozgatva meg fogja érezni az olvasó, hogy imé egy sereg lelkes szegényember ötven éven át küzdött és dolgozott nálunk önzetlenül a zenei műveltség terjesztésén. Szegény emberektől, kik a mindennapi megélhetéssel küzdöttek és küzdenek szünetlenül, oly nagy emberszeretet, oly nagy önföláldozás ez, hogy büszkék lehetnek rá méltán, a kik végigküzdötték s az ötvenéves mult örömnépén emelt fővel mondhatták el: Megküzdöttük, élünk és küzdünk a jövőben is.

Hogy a Philharmonikusok lelkes csapatában van elég elszántság művészetük érdekében küzdeni a jövőben is, mint küzdöttek a multban ötven éven át, elhihetjük. Pedig az ő küzdelmük nehéz küzdelem. Az ő küzdelmükben ha vér folyik, ha harcok esnek el, mindig az ő vérük, mindig az ő katonájuk, sohasem az ellenfélé. Ellenfelük a sors. Gyáva, ostoba, de hatalmas ellenfél. Gyáva, mert elbujik, s ha üt, nem lehet visszaütni. Ostoba, mert vakon eltapos virágot, gyomot egyaránt. De hatalmas, mert ütése fáj, mérgez, öl. A philharmonikusok ötven éven át állták némán a sors csapásait. S a mikor a Társaság elnöke tavaly egy világlapban egy világnyelven igazán az egész emberiségnek panaszolta el, hogy «somit hätten fünfzig Jahre des selbstlosesten, kulturell und künstlerisch erfolgreichsten Schaffens nicht hingereicht, um eines-theils die Existenzberechtigung der Gesellschaft nachzuweisen,

*) A *Philharmoniai Társaság multja és jelene*. Szerkesztették: Mészáros Imre és d'Isoz Kálmán, Budapest, Hornyánszky. 1903.

und anderentheils deren Bestand gegenüber materiellen Zufällen zu sichern! akkor elhihetjük, hogy az a Társaság legvégső elkeseredésében fakad e szavakra. És nem csupán anyagi nélkülözések gyötrik e Társaságot. Az anyagi nélkülözés a művészetben rendszeren a művészet rovására megy s a philharmonikusoknál is az anyagiak nyomán a művészeti nyomor is tanyát ütött. Ime így végződött a sorssal folytatott félszázados viaskodás. A Társaság mindig csak túrt, mindig önmagát küzdötte le, mind nagyobb nélkülözésekre edzette meg testét, lelkét, túrni tanult eltűrhetetlen sorscsapásokat, a helyett hogy védekezni tanult volna és védekezett volna e csapások ellen. Helytelen volt a kis csapat haditerve, helytelen a Társaság szervezete. S ez korántsem a philharmonikusok magánügye, mert e Társaság nem üzleti magánvállalkozás, hanem a hazai cultura, a hazai művészet egyik leghivatottabb, leglelkesebb harcjos csapata. Ha e kis csapat helytelen stratégia, helytelen szervezet következtében elhull, vele a legközvetlenebb művészet, a művészi zene veszítette el Magyarországon legerősebb támaszát. E helytelen haditerv, e helytelen szervezet hibáinak kimutatása s a Philharmoniai Társaság kitűzött művészi céljait inkább megközelítő új tervezet körvonalozása a jelen dolgozat célja.

A budapesti Philharmoniai Társaság zenekara a magyar királyi operaház zenekari tagjaiból áll; vagy megfordítva: az operaház zenekara üres óráiban philharmonikus hangversenyzenekar. A testület egy; de kétféle minőségében különböző a célja s a működése. Az operai zenekari játék s a hangversenyzene között nagy a különbség; legalább is oly nagy, mint egy erdőnek bemázolt kulissza s egy kidolgozott tárlati kép között. Elnagyolt, tessék-lássék színházi mázolás, elnagyolt, durva, kidolgozatlan színházi muzsika. Jó, ha az az operadirigens «tactusban» együtt tudja tartani az énekest s a zenekart, s ha e mellett a dinamikai színfoltokat még vastagon felpaskolja, többet alig kívánhatunk tőle. Wagner Richard, ki egész életét az operának szentelte, írja — és elhihetjük neki, ha írja — hogy az az operaintézet, a mely kénytelen mindennap, vagy majdnem mindennap előadást tartani és a közönségre s a bevételre való tekintettel mindennap mást játszik, az az intézet előre is kénytelen lemondani igazán művészi feladatok művészi színvonalú megoldásáról és üzletté alacsonyul, mely pénzért áruba bocsátja művészi meggyőződését, művészi ideáljait. Bayreuth kivételével

így van ez a külföldön, így van ez nálunk is. A mi derék philharmonikusaink tehát, mint operaházi tagok, naponként hat órát muzsikálnak kulisszastilusban — délelőtt hármat a próbán, este hármat az előadáson — s a fülök s a kezők évek hosszú során át megszokta ezt a muzsikálást. Úgy vannak vele mint a kazánkovácsok: hozzásíketülnek. Hogy viszont hány órát muzsikálnak hangversenystilusban, hamar kiszámíthatjuk. A Társaság évenként tíz hangversenyt rendez s egy-egy hangverseny műsora átlag négy zenekari műből áll. Egy-egy előadandó zeneműre nem jut több próba csak három, legfeljebb négy; szabatosabban szólva: az előadásra való készülés a darab háromszori vagy négyszeri eljátszásából áll. Három próba után Beethoven-symphoniákat előadni nyilvánosan hangversenyteremben. . . «Hja, mi mind okleveles művészek vagyunk, pompásan olvasunk lapról, mi megtehetjük» — hangzik a védekezés. D'Albert is okleveles művész, lapról is olvas olyan pompásan mint a philharmonikusok, játéktechnikája is van valamicske, de azért ha valahol nyilvánosan akarja játszani például Beethoven *Hammerklavier-Sonátáját*, hát előbb otthon «elpróbálja» vagy úgy ötvenszer, mielőtt a nyilvánosságra merészkednék vele. Pedig az egésztest könyv nélkül tudja, könyv nélkül játszotta számtalanszor nyilvánosan is. Hány d'Albert ül a philharmonikus zenekarban? «— — Kérem a zenekarban mindenért a karnagy a felelős. Mi csak a billentyűk vagyunk.»

Igaz. De hogy a karnagy «mindenért» való felelőssége három próba után mennyire minimalis, azt a zongora s a zenekar játéktechnikáinak egybevetése hamar megmutatja. A lélek leghalványabb hangulatárnyalatát, a gondolkodó és érző ujjak minden kis rezzenését megérzi és híven hangokba önti az az élettelen és mégis oly érzékeny, hajszálfinom kis gépezet: a modern hangversenyzongora billentyűje. A zongorajátzó d'Albert minden hangot maga intonál, minden hangért mindig maga felelős. A zenekar d'Albertje hiába játszik, hiába rajzolja a levegőbe érzéseit, gondolatait, ha az alatt az a száz okleveles billentyű — «lapról olvas.»

Száz eleven emberi akaraton jelekkel, tekintettel, suggestióval uralkodni addig nem lehet, a míg azt a száz lelket már előre lenyűgözve, elfoglalva tartja hangszere játéktechnikája és előtte új hangsoportok intonálása; az az elfoglalt lélek a jeleket, a tekintetet nem látja, a suggestiót nem érzi. A művészi zenében igazán *παντα ῥεῖ*, minden folyik, minden mozog, minden

hullámzik s az érzéshullámok folyton változó játéka folytonos rajzot, folytonos színezést követel a karnagytól és folytonos nézést, folytonos figyelmet a zenekartól. Hol kezdődik a művészi zene művészi előadásának lehetősége? Ott és akkor, a mikor a zenekar minden tagja (a karnagyról nem is szólok) saját szólamát a lehető technikai tökéletességgel könyv nélkül játszsza, az előadandó mű minden részletét teljesen ismeri és a szerző s az előadó karnagy intencióival tisztában van. Ott és akkor, a mikor a karnagy s a zenekar lelke olyan magasságokban szárnyal, a hol már megszűnt az anyag uralma, a lélek tiszta és könnyű s a hol a vezérlélek érzékeinkkel alig fölfogható vibrációja is párhuzamos rezgésbe hoz száz rezgésre váró, rezgésre vágyó művészleket. A művészi előadás itt kezdődik. Hogy hol végződik? *Vita brevis, ars longa* . . .

Hol az a zenekari tag, a ki a «Kilenczedik symphonia» valamelyik szólamát háromszori vagy négyszeri átjátszás után könyv nélkül tudja? Hol az a zenekari tag, a ki háromszori, négyszeri átjátszás után elmondhatja magáról, hogy e mű tartalmát ismeri és karnagya intencióival tisztában van? És végül hol az a karnagy, a ki a IX. symphonia háromszori eljátszása alatt ráérne a helyes phrasirozást és articulatiót ellenőrizni, a zenekari tagok vonókezelési és lélegzetvételi vétségeit kijavítani és végül a saját fölfogását csak körvonalakban is megértetni? Nincs. Nem is lehet. «Nem játszunk mindig IX. symphoniát. Van könnyű darab is, a minek a művészi előadásához három próba is elég». Nincs és nem elég. «Es giebt kein leichtes Stück, es ist alles schwer». mondja Bülow. Pedig ő egy kicsit karnagy is volt. És tapasztalatból tudta, hogy mit mond. Láthatjuk ebből, mennyire lehet felelős az a karnagy «mindenért», ha három, négy próba után művészi zene művészi előadását követelik tőle.

Hogy mindez nem szürke theoria, hanem szomorú valóság, a Philharmoniai Társaság ötven éves jubiläumára a legnagyobb bizonyosság.

A Társaság félszázados életének örömnüepét az *Örömhöz* intézett leghatalmasabb emberi hymnussal, Beethoven IX. symphoniájával óhajtotta megünnepelni. Az Opera ugyanakkor Wagner-cycusra készült. Így esett, hogy az operaház zenekara mint philharmonikus zenekar az ünnepi symphoniából alig négy-öt próbát tarthatott, mert a felsőbb rendeletre igazodó operai «viszonyok» így hozták magokkal. És ekkor nagy dolog történt. Fölállott a

Társaság karnagya és kijelentette, hogy meghajlik ugyan a «viszonyok» döntő ereje előtt, de négy-öt próba után Kilenczedik symphoniát nem dirigál. Csupán a választmány azon kérésére, hogy ez elhatározása következtében a jubileumi ünnep megtartható nem lenne, állott el szándékától és annak kijelentése mellett, hogy nemcsak hogy «mindenért», de semmiért se vállal felelősséget, a symphoniát eldirigálta.

Én a magam részéről a Társaság karnagjának a kellő előkészület nélküli előadások s a próbahiány elleni tiltakozását tartom a félszázados örömnünnep legértékesebb művészeti eredményének. E tiltakozással ugyanis magában a Társaság kebelében is constatáltatott az anyagi nyomor mellett a Társaság művészeti nyomorúsága is. S a baj fölismerése már fél gyógyulás.

A Filharmoniai Társaság művészeti színvonala az operaház sülyesztőgépén nyugszik. Láttuk, hogy ez a színvonal, a társulati tagok művészi képességeit mindig föltéve, a rendelkezésre álló próbák számától függ. A próbák számát pedig az Opera folyton változó üzemviszonyai szabják meg. A Philharmoniai Társaság ugyanis külön próbaidővel nem rendelkezik, próbáit (egy-egy hangverseny teljes műsorára nem jut több mint kettő, három) az operai vezetőség engedelmével az operai próbák alatt tartja meg. Mindez nem vád, csupán a szomorú tények megállapítása. A Philharmoniai Társaság mindaddig rá van utalva az operaház könyörületből odavetett időmorzsaíra, a míg neki magának nincs joga, anyagi erőre támaszkodó joga megkövetelni attól az amúgy is nyomorúságosan fizetett operai zenekari tagtól, hogy szabad óráiban ne a kenyér után nézzen, hanem rendszeres külön philharmoniai próbákra járjon. Már pedig ilyen joga a Társaságnak jelenleg nincs. Az a zenekari tag első sorban ember s a vegetatív jogok és kötelességek előbbvalók, mint a művészetiek. Mert soha még kis fiu nem lakott jól azzal a vigasztalással, hogy kenyér ugyan nincs, de apa most a Kilenczedik symphoniát tanulja s a Kilenczedik symphonia — szép.

A próbahiány miatt tehát nem vádolhatunk senkit. A Philharmoniai Társaságot nem, mert hiszen nincs rendelkezési joga, ha nincs anyagi függetlensége. Az Opera vezetőségét nem, legalább elvileg nem, mert az operai zenekari tagok első kötelessége az operai próbák megtartása. Ha e próbák ideje alatt akad és a mennyiben akad idő philharmonikus próbák tartására, az Opera vezetősége nem tesz ellene kifogást. De a Philharmoniai

Társaság sikereinek előmozdítása kedvéért az Opera munkauzemeinek folytonosságát és teljességét nem hátráltathatja épen az Opera vezetősége.

Ime a művészi színvonal s az anyagi függetlenség közötti kapcsolat. Kellő számú próbák nélkül nincs művészi előadás; elegendő számú, rendszeres próbák tartása pedig nem képzelhető megfelelő anyagi eszközök nélkül. A Társaság anyagi nélkülözéseinek forrása pedig, mint alább kimutatjuk, a Társaság mai szervezete. Ha pedig egy művészeti társaságot művészi céljainak elérésében épen saját szervezete akadályoz, akkor az a szervezet hibás és rajta változtatni kell.

A Philharmoniai Társaság zenekara komoly zenekari művek művészi előadása céljából alakult hangversenyzenekar. De Beethoven-symphoniák háromszori eljátszása a próbán s egy negyed-szeri a hangversenyen: nem hangversenyzene, nem művészi előadás, csak hangjegyolvasási gyakorlat, «a vista-játék», «blattozás». Mint fönnebb láttuk, nem is lehet egyéb.

Ha már most a philharmoniai hangversenyek közönségének zeneértő része egyszer kijelentené, hogy többé e hangversenyeket nem látogatja, mert nem a Beethoven-symphoniákra kíváncsi, hanem e zeneművek művészi előadására, hisz magokat a symphoniákat elolvashatja, élvezheti otthon is az íróasztal mellett partitúrából s e tekintetben nem szorult a philharmonikusok hangjegyolvasási gyakorlataira — akkor ennek a zeneértő közönségnek teljesen igazga lenne.

Ha viszont a philharmonikusok ezzel szemben kijelentik, hogy Magyarországon ma még nagyon kevés ember olvas partitúrát, míg ők a lefolyt ötven év alatt emberek százezreinek tették hozzáférhetővé áldozatok árán is Beethoven s a többi zene-óriás remekműveit s így culturmissiót teljesítettek — akkor a philharmonikusoknak is igazuk van, de nagyon.

De viszont az is igaz, hogy ha Magyarországon csak oly kevesen tudnának írni-olvasni, mint a hányan ma partitúrát olvasnak, s ha ez analphabetákra hivatkozva a Nemzeti Színház Shakespeare műveiből csakis jelmeznélküli olvasópróbákat tartana a közönség számára, a Nemzeti Színház is culturmissiót teljesítene már csak a puszta olvasópróbákkal is. De talán mégis többre van hivatva a Nemzeti Színház olvasópróbák tartásánál?! S a philharmoniai zenekar nemkülönben.

Talán magok a philharmonikusok érzik ezt legjobban. Álmaik

netovábbja a berlini, lipcei, müncheni philharmonikus zenekarok anyagi és erkölcsi függetlensége, korlátlan munkaideje és magas művészi színvonala.

Pedig ez álmok oly könnyen valóra válthatók. Még az idén.

Nem kell hozzá egyéb, csak naponként két óra philharmonikus próba. Naponként két óra philharmonikus próba, a mi háromszáz munkanapot számítva évenként hatszáz óra próbát jelent. Ha egy-egy hangverseny műsora két 15 perces és egy 30 perces zeneműből áll, tíz hangverseny tíz órás zenéjét hatszáz órán próbálva minden előadandó zeneműből hatvan próba tartható. És nincs az a berlini vagy lipcei philharmonikus zenekar a világon, a melylyel szemben a mi zenekarunk — minden előadandó műből hatvan próbát tartva — győztes ne maradna. Egy év leforgása alatt a világ legelső hangversenyzenekarainak egyike a miénk lenne.

S a kivitele semmiféle nehézségbe nem ütközik. Egy állítás, a mi tüzetes bizonyításra szorul. Igaz, hogy az operai zenekari tagok nagy elfoglaltsága mellett — délelőtt 10—1-ig operapróba, délután zeneleczké, este 7—10-ig operai előadás — nagyon körül kell néznünk, honnan vegyék a napi két órát philharmonikus próbák tartására; de reggel 8-tól 10-ig minden zenekari tag ráér, vagy kell hogy ráérjen, főleg ha ezt a két órát nem kérjük tőlük ingyen. Az Opera vezetősége sem vonja kétségbe a zenekari tagok élethez való jogát és szűkös javadalmazásukra való tekintettel némi kárpótlásképen megengedi nekik, hogy reggel és délután zeneleczkéket adjanak. Alig lehetne tehát kifogása az ellen, hogy a zenekari tagok reggel 8-tól 10-ig, pihent testtel, pihent lélekkel olyan zenekari tanulmányokkal foglalkozzanak, a melyek egyttal az operai előadások művészi színvonalát is csak emelnék.

Ha a philharmonikus próbákat óránként forintjával díjazzuk s a napi két órai elfoglaltságot, illetőleg a 600 óra próbát személyenként évi 600 forintra honoráljuk, alig akad zenekari tag, a ki ajánlatunkat ne fogadná örömmel, hisz a legtöbbjük operai fizetése nem sokkal nagyobb ez összegnél, holott elfoglaltságuk éppen háromszor akkora; és azok is, kik közülök különféle zenei intézetekben tanári minőségben is működnek, hasonló mérvű elfoglaltságért általában szintén nem honoráltatnak fényesebben. Száz philharmonikus zenekari tag évi 600 forint honorariuma 60,000 forint. A karnagynak, ki a hangversenyek művészi színvonaláért s a zenekar munkaképességeért fele-

lós, anyagilag és erkölcsileg függetlennek kell lennie. Tanulmányoznia kell a partitúra világirodalmát, az előadandó művekre készülnie is kell, a próbákat is ő vezeti s ha meg akarja őrizni szellemi frissességét és tetterejét, nem szabad délelőtt és este operaházi próbákön és előadásokon működni és szabad idejében — minden operaházi zenész közös sorsa ez — megfelelő fizetés híján zenelecczkéket adnia. Ha a karnagyot évi 10,000 forinttal honoráljuk és ez által lehetővé tettük, hogy képességeit kizárólag a Társaság művészi érdekeinek szentelhesse, akkor ezt a pénzt jól helyeztük el, bőven megtermi művészi gyümölcsseit. Az adandó hangversenyek rendezési költségére állítsunk be a költségvetésbe 15,000 forintot. Ez eddig 85,000 forint évi kiadás. Csatoljunk még a hangversenyek befolyó jövedelméből évenként 20,000 forintot a Társaság tartaléktőkéjéhez. Ez mindent összevéve egy több mint százezer forintos évi költségvetést jelent.

Van-e e százezer forintra fedezet? Van. Nem a nagylelkű adományozók bőkezűsége, nem is az állam segélye, hanem maga a fogyasztó közönség, Budapest háromnegyedmilliónyi lakossága az az alap, a melyre bizton építhetünk.

A nagyvárosok gyomra és agya között szoros a kapcsolat. Az élelmi cikkek és szellemi élvezetek fogyasztásának statisztikai görbéi párhuzamosak. Ezen az alapon Budapest közönségét három osztályba sorozhatjuk. A tíz-tizenkét budapesti gyümölcs-különlegességi üzlet közönsége télen eszi a spanyolországi cseresznyét s az üvegházi epret, tavasszal a szőlőt, a körtét, az őszi barackot. Íze nem sok van e korai gyümölcsöknek, de drágák, méregdrágák, csak a felsőbb tízezer eheti; s ez a tudat megédesíti nekik a fanyar epret s a vívizű cseresznyét. Ez az első osztály.

A második osztály nyáron eszik epret, szőlőt meg ősszel, a mikor érett s a mikor megfizetheti. Ez a középosztály: a magasabb hivatalnoktól az iparosig.

A harmadik osztály vár, míg a gyümölcs rothadni, fergesedni kezd és az utcán krajczárjával vesztegetik. Ez a munkás-nép s a diákság szegényebb része.*)

*) Van egy negyedik osztály is, a kiknek nincs mit enni se télen, se nyáron. Ezt az osztályt bátran kihagyhatjuk a számításból. Ezeknek szegényeknek kenyér kellene inkább, nem IX. symphonia. Hisz még a jóllakott emberek is megéheznek tőle, hát még az éhesek...

A Philharmoniai Társaság eddig nem volt tekintettel Budapest lakosságának e három osztályára, s a társadalom e három oly különböző rétegének egy időben, egy teremben, egy ár mellett adott találkozót.

Természetes, hogy az első osztálynak nem volt elég drága, elég előkelő, elég primeur a philharmonikusok epre; a második osztály már fanyarnak és túldrágának találta s a harmadik osztálylyal együtt ingyenjegyek kikoldulása révén iparkodott ő is — epret enni.

Ilyen formán a három társadalmi réteg egy-egy elenyésző csekély töredéke gyűlt csak össze e hangversenyeken és még ilyen körülmények között is már hetekkel a hirdetett philharmonikus hangverseny előtt a Vigadó nagy- és kistermében elkelt minden jegy s egy-egy hangverseny jövedelme a temérdek ingyenjegy mellett is átlag 3000 forint volt, a mi eddig évenként tíz hangverseny után 30,000 forintot jelentett.

Adjuk meg mindenik osztálynak a magáét s a Philharmoniai Társaság évi százezer forintja, 600 próbája és ideális művészi színvonala örökidőkre biztosítva van.

Rendezzen a Philharmoniai Társaság mindenik osztálynak külön hangversenyt ugyanazon műsorral. Az eper maradjon eper; illatos, ízes, édes gyümölcs: hatvanpróbás, ideális zenekari előadás. A minőségben ne, csupán az árban legyen különbség.

E terv megvalósítása egyaránt érdeke a Társaságnak s a közönségnek is. A Philharmoniai Társaság elnöke felpanaszolja a jubilaumi *Emlékkönyvben*, hogy «eddiggi törekvéseinkben kissé lanyhán éreztük társadalmunk magasabb köreinek közvetlen, egyenes támogatását, a mely nélkül pedig a művészetben a tartós boldogulás teljes lehetetlenség». — «Társadalmunk magasabb köreinek» igazán nem lehet felróni, ha a jelen viszonyok között «kissé lanyhán» éreztetik azt a közvetlen támogatást és nem hajlandók nekik idegen és ízlésben, szokásokban, külső megjelenésben tőlök távoleső elemekkel egy terembe leülni zenét hallgatni; «társadalmunk magasabb köreinek» azt se lehet felróni, ha azt vallják, hogy a szegénység csúnya és ízléstelen valami, akár a betegség; és akkor, a mikor ők a művészi zene gyönyöreibe akarnak elmerülni, nem hajlandók a szép cultusának szánt órákat a szegénységgel járó testi-lelki deformítások csúnya, vagy legalább semmiesetre se kellemes képeivel bemocskolni. A ki a jómódúak és kényes ízlésűek ez emberi jogát kétségbevonja, lehet nagy «demokra», de az emberi szabadság pártatlan méltánylására

képtelen. A Philharmoniai Társaság tehát egész nyugodt lélekkel állíthatja föl az anyagi korlátokat a legfelső tízezer oltalmára, s ha a részökre rendezett hangversenyek helyárait fölemeli az eddigi helyárok kétszeresére, «társadalmunk magasabb körei» csak méltányolni fogják e figyelmet. A dolog különben nem jár se kockázattal, se kísérletezéssel. A színházak már rég behozták a drágább premiére-árakat és valahányszor Budapesten kétszeresen vagy háromszorosan felemelt helyárrakkal rendeztek hangversenyt, akár a martiniqueiak javára, akár Wagner Siegfried, Bonci vagy a IX. symphonia kedvéért, az összes jegyek mindig előre elkeltek. Tíz hangversenypremière egy évben kétszeresére fölemelt helyárok mellett az eddigi évi harmincezer forint helyett hatvanezer forintot jövedelmez.

A második osztály számára ellenben tegyük olcsóbbá azt az epret. Nem méltányos dolog, hogy egy ügyvéd, orvos, hivatalnok, kiskereskedő, iparos annyit fizessen egy jobb ülőhelyért, mint egy zászlósúr vagy milliomos. S ha a Philharmoniai Társaság a premiére után egy héttel megismétli hangversenyét a második osztály számára, és az eddigi helyárok helyett három, két és egy forintos ülőhelyeket létesít csupán, nemcsak hogy megnyert a zeneművészet ügyének egy életképes, fogékony és hálás társadalmi osztályt, de e hangversenyek jövedelme, a szabadjegy osztogatás megszüntetése következtében, az olcsóbb helyárok mellett sem lesz kevesebb a régi hangversenyek évi 30,000 forintjánál. A Vigadó nagy- és kistermében 1500 ülőhely van. 500 három forintos hely = 1500 forint, 500 két forintos hely = 1000 forint, 500 egy forintos hely = 500 forint, egy egy hangverseny után 3000 forint; 10 hangverseny után 30,000 forint.

Ez már eddig 90,000 forint évi jövedelem, melylyel a Társaság mindennemű kiadása bőven fődözve van, de jövedelmi forrásai kimerítve nincsenek.

Minden egyes philharmonikus hangverseny harmadik és további előadása egész olcsó helyárok mellett vasárnap délutánonként menne végbe. E délutáni hangversenyek rendezése mint üzleti vállalkozás persze szóba se jöhet. De több ennél. Elsőrangú culturalis föladat, halaszthatatlan emberbaráti kötelesség. Az anyagilag kevésbé tehetőseket: a munkásosztályt s a tanulóifjúságot is bocsássuk be, vezessük be a művészi zene birodalmába, mert ők is emberek s így joguk van rá. A művészet gyönyörforrás, boldogság forrása. A művészeti nevelés boldogságra nevelés. Ifja-

kat és avatatlanokat nevel arra a tiszta gyönyörre és extasisra, a mit a művészet nyújt az értőnek, az avatottnak. S ezt a gyönyört, ezt a boldogságot nincs jogunk megvonni senki emberfiától, sem a munkásoktól, sem az ifjúságtól.

E humanus irányzat a képzőművészetek s az irodalom terén már nálunk is tért hódított. A múzeumok és képtárak megnyittak mindenki számára; az ifjúság felsőbb rendeletre tanári vezetés mellett látogatja műintézeteinket; a nagy közönség népszerű kiállítások és fölolvasások útján tanulja meg ismerni és élvezni a hazai és külföldi gyűjteményekben fölhalmozott képzőművészeti kincseket; a színházak vasárnap délutánonként ifjúsági és népszerű előadásokat rendeznek olcsó helyárák mellett, hol az előadandó művet bevezető fölolvasás világítja meg; kormányrendeletre nép- és munkáskönyvtárak létesülnek; a könyvpiaczon költőink olcsó népies kiadásban jelennek meg, hogy megvehesse, élvezhesse szegény, gazdag egyaránt.

Csupán a művészi zene nincs még beillesztve a munkáosztály s az ifjúság művészi nevelésébe; pedig a zene a legközvetlenebb művészet és gyönyörtartalma talán a legerősebb minden művészet között.

E mulasztásért culturánk vezetőit vád alig érheti. Bizonyára érezték ők is e hiányt, de sajátos hazai viszonyaink között és megfelelő eszközök híján a művészi nevelés keretébe való beillesztését nem találták kivihetőnek. A mi lehetséges volt az irodalom és képzőművészetek mezején, talán lehető lesz a jövőben a művészi zene terén is. A mi zenei múzeumunk, a mi zenei képtárunk: a Budapesti Philharmoniai Társaság.

S ha a fönnebb megjelölt módon fejleszti munkaképességét, emeli művészi színvonalát, anyagilag megerősödik, nincs oka visszariadni azoktól a föladatoktól, a miket magas culturalis hivatása eléje szab és bizonyára nem akar elmaradni többi culturintézeteink mögött a legszentebb, legtisztább, legszebb emberi munkában: az emberi boldogság korlátot nem ismerő terjesztésében.

A terjesztés munkájának korlátai anyagi és szellemi természetűek.

Az eddigi tíz philharmoniai hangverseny szerdaestéken, tehát oly időben tartatott, a mikor Budapest lakosságának legnagyobb része még üzletben, műhelyben, gyárban dolgozik; vagy ha szabad is, a napi munka már annyira elcsigázta, hogy hangversenylátogatásra sem ereje, sem kedve nincs. De ha volna is, e hang-

versenyek magas helyárait iparosember, munkásember egykönnyen meg nem fizetheti.

Ha a Philharmoniai Társaság minden egyes hangversenyének harmadik előadását vasárnap délután tartja, lehetővé tette, hogy a hét folyamán kenyérkereső munkával elfoglalt emberek — több mint négyszázezer emberről van szó — pihent testtel, pihent lélekkel részesülhessenek a művészi zene élvezetében; s ha a legdrágább jegy ára egy korona, a legolcsóbbé meg húsz fillér, hogy megvehesse a kereskedő, iparos, munkás egyaránt, az anyagi korlátok egyszerre eltűntek.

A szellemi korlátok erejét általában túlbecsülik. A művészi zene élvezésének, megértésének és terjedésének akadályai: a rossz zenemű, a rossz előadás s a tudatlanság. De művészi értékű zenében szerencsére nincs hiány s e zene művészi előadása nem lehetetlen, nem emberfölötti. Marad tehát a tudatlanság. Vizsgáljuk közelebbről.

A zene: mozgás, hangok mozgása; lelki mozgásoknak, érzéseknek érzékletünk kárpitjára vetített eleven képe. E hangmozgások agyunkat párhuzamos, úgynevezett synpathikus mozgásokra készítik, mint például az ásító ember arcmozgása arcizmainkat s ilyenformán a hangmozgások érzéklése nyomán kiváltódó lelki mozgás, veleérzés: önkéntelen, reflectorikus lelkifolyamat. A miből viszont következik, hogy e lelki reflexek létrejöttének értelmi korlátok útját nem állják.

Ez igaz. De az is igaz, hogy értelem nélkül, logika nélkül nincs művészet, tehát művészi zene sincs, intensiv művészi élvezés sincs. Kétségtelen ugyanis, hogy a zenei hangok hatása alatt bennünk kiváltódó lelki reflexek, érzések érzése még nem zenítje, nem teljessége a művészi zene gyönyörtartalmának. Mert nemcsak a zenei hangok mozgása nyomán bennünk keletkező lelki reflexek, de a látszólagos ok- és czélnélküli munkát ellenőrizni akaró értelem is közös tulajdona minden ép emberi elmének. S a kettő békésen megfér egymás mellett, sőt kiegészíti egymást. A zene hallgatása nyomán bennünk támadó «*érzések*» érzése: a zene primär élvezése; a fölkeltett érzések egymásutánja közti okozati összefüggés föllelése, követése: a zene megértése. A primär élvezés és a megértés együttese keltetheti csak bennünk azt a legnagyobb gyönyörérzetet, azt a legnagyobb boldogságot, melylyel a művészi zene megajándékozta az emberiséget.

Látjuk tehát, hogy a művészi zenében rejlő teljes gyönyörtartalom fölvételére értelem, tudás is szükséges. Az a kérdés már most, eljuttathatjuk-e ép elméjű, ép hallószervű embertársainkat a tudás azon fokára, mely a művészi zene gyönyöreinek teljes átérzésére képesít? Föltétlenül.

Ha a zenei hangok mozgása nyomán kiváltódó lelki reflexek, érzések létrejövését zavaró tényezőket kiküszöböljük s ezáltal a primär zenei élvezés pozitív hatóerőinek hatását fokozzuk és ha e fokozott érzések egymásutánjának okozati összefüggését, értelmét a hallgatóság előtt fölfedjük, akkor hallgatóinkat a legnagyobb zenei gyönyör részesévé tettük s ezzel a teljes zenei élvezés, a zenei megértés korlátait ledöntöttük.

E cél megvalósítására, a művészi zene művészi előadását mindig föltéve, két eszközünk van; két eszköz, melyek közül egyik a másikat nem zárja ki, sőt nem is pótolja. Az egyik, mely a lelki reflexek legintenzívebb kiváltását, a lehető legteljesebb primär élvezést biztosítja: a hangversenyterem megfelelő berendezése; a másik, mely a kiváltott érzések egymásutánjának kapcsolatát, értelmét megvilágítja: a tanítás, a hangversenyt bevezető, magyarázó előadás. Ez előadások célja magától megszabja azoknak tárgyát, határait és módszerét; közelebbi tárgyalásuk tehát e helyen fölösleges. A modern hangversenyterem kérdésével ellenben s vele kapcsolatban a zenei élvezés és megértés pozitív és negatív hatóerőivel külön dolgozatban lesz még alkalmunk foglalkozni.

Hogy a művészi zene élvezésének, megértésének anyagi és szellemi korlátai egy kis jóakarattal eltávolíthatók, a külföld példája is fényesen igazolja. Hogy a sok közül csak néhányat említsünk: a new-yorki «Peoples-Symphony-Concerts» a Cooper-Institute termében 50 cent-es legdrágább és 5 cent-es legolcsóbb helyaival, a berlini Philharmoniai Társaság vasárnap délutáni 50 pfennig «népszerű hangversenyei» és a Stavenhagen vezetése alatt a müncheni Odeon termében évenként tartott 14 «Volks-symphoniekonzert», melyek közül négy mindig 20 pfennig belépti-díjjal rendezett külön *Arbeiterkonzert*, s e munkáshangversenyek egyszerű népének euthusiasmusa, melylyel e hangversenyeket látogatja és élvezi, olyan példái az emberszeretetet s az emberi értelem minden akadályt meggyőző erejének, hogy látására el kell hogy némuljon minden kasztgóg, minden kishittőség.

A budapesti Philharmoniai Társaság tehát csupán egy ellen-

vetést tehetne a vasárnapdélutáni népszerű hangversenyek megvalósítása ellen. Szívesen elismeri, hogy a filléres helyárák s a magyarázó előadás lehetővé teszi Budapest egész héten át dolgozó népének a philharmonikus hangversenyek látogatását és élvezését, de nem látja sehol azokat az eszközöket, melyek anyagiilag képessé tennék a Philharmoniai Társaságot is e hangversenyek megtartására. A ki pedig művészeti kérdésekben csak a művészeti problémákkal törődik, de azoknak anyagi kivihetőségével nem számol, haszontalan légvárakat épít. Ez igaz. De azok az anyagi föltételek talán nem hiányoznak. A Philharmoniai Társaság a fővárostól évi 3000 forint segélyben részesül, a miből eddigi évenkénti tíz esti hangversenye teremberét fődözte. A főváros munkásjóléti bizottsága készséggel gondoskodik róla, hogy e segély a philharmonikusoktól a jövőben se vonassék meg s ha a Társaság az eddigi tíz esti hangverseny terember-segélyét a jövőben vasárnapdélutáni munkáshangversenyek tartására használja föl, s e népszerű hangversenyek jövedelmét saját özvegy- és árvaalapja gyarapítására fordítja, nincs az a főváros, mely az eddigi segély megvonását elrendelné, és nincs az a philharmonikus zenekari tag, a ki e hangversenyeken való ingyen közreműködését megtagadhatná. Sőt e vasárnap délutáni vigadóbeli munkáshangversenyek tartása az egyetlen jogcím, a melynél fogva a Philharmoniai Társaság még akkor is kérheti a főváros eddigi 3000 forint terember subventióját, a mikor többi hangversenyeivel az állami zenepalota hangversenytermébe költözik át. Míg ha a vigadóbeli délutáni hangversenyeket nem rendezi, illetőleg a Vigadót többé hangversenycélokra nem használja, fővárosi subventió kérésére többé jogcíme nincs. E vasárnapdélutáni népszerű hangversenyek megvalósítása tehát kiadásokkal, kockázattal nem jár, évenként tetemes összeggel rendszeresen gyarapítja a Philharmoniai Társaság özvegy- és árvaalapját és e mellett — talán nem utolsó dolog, ha utoljára hagyjuk is — négyszázezer munkás embert vezet be a művészi zene ígértföldjére. A vélt légvárak tehát a magyar cultura fejlődésének, terjedésének jelentős, hatalmas erősségei.

Minden egészséges fejlődés egyik létföltétele: a jövőről való gondoskodás. S a jövő az ifjuságé. A jövő művészete nem különben.

Ifjuságunk művészeti nevelésében az utolsó öt év munkája korszakot jelölő eredményekkel járt. Iskoláinkban eddig csupán a költészet képviselte a művészetet, bár a többi művészetek helyét,

szerepét pótolni hivatva nem volt. 1898-ban egy miniszteri leirat érkezik a közoktatásügyi tanácshoz, mely a képzőművészeteknek az ifjuság művészeti nevelésében helyet rendel; s e leiratot ugyanez év novemberében követi egy másik, mely a tankerületi főigazgatóság útján elrendeli, hogy a fővárosi középiskolák növendékei tanárai vezetése és magyarázata mellett rendszeresen látogassák a nemzeti múzeum, országos képtár, iparművészeti múzeum s a képtárlatok gyűjteményeit, hogy előzetes készülségüket a közvetlen szemlélet útján erősítve a képzőművészetek remekműveit megismerjék, megszeressék.

A művészi zenéről nem történt rendelkezés. Valószínű hogy csupán a megfelelő szemléltető eszközök hiánya miatt; mert hiszen egyéb akadályok e rendelet kiadását nem gátolják. A míg ugyanis a képzőművészeti oktatás módozataira nézve az érdekelt szakkörök még ma is két táborra oszolnak, a mennyiben az egyik párt külön tantárgyként külön órákban látja szükségesnek taníttatni, bár beismeri, hogy e kívánság a mai szellemi túlterhelés mellett kivihetetlen, a másik ellenben a classikus nyelvek, a magyar irodalom és olvasmány, a történelem-földrajz és a szabadkézi rajz tanításával kapcsolatban véli a reformot megvalósíthatni — addig a művészi zenének középiskolai tantervünkbe való beillesztése se külön tantárgyat, se külön órát, se több tantárgyra való szétosztást nem igényel. Hiszen ott van a tantervben megállapított énekóra, a mely a művészi zene oktatásának céljaira teljesen megfelel. Eddig a legtöbb intézetben tanári felügyelet alatt űzött pajkosságok órája volt az énekóra, mely alól még így is fölmenttette magát boldog-boldogtalan, azzal az ürügygel, hogy nincs hangja. A művészi zene élvezése és megértése teljesen független a szép hang birtokától. Nem kell hozzá egyéb, mint ép hallószerv, ép értelem, kellő útbaigazítás és a művészi zenének kellő készüllettel való mentől gyakoribb hallgatása. A mint a képzőművészeti oktatást elrendelő miniszteri leirat nem szándékozik a tanulókból festőket, szobrászokat nevelni, hanem csupán a művészi képet, a művészi szobrot élvezni tudó művelt embereket, azonképen a középiskolai zenei oktatás célja se lehet a gyakorlati zenélés tanítása, hanem a művészi zene teljes élvezésének, megértésének elsajátítása. Mert ez a kettő épen nem fedi egymást. Ha tehát az énekórák alól nem mentünk föl senkit, akár van hangja, akár nincs, és ha az a zenetanár csak az óra második felében énekelte, míg az óra

első felében a figyelmet lekötő könnyű modorban megismerteti növendékeivel a zene mivoltát, megnyilatkozásának formáit, eszközeit s a zene történetét, és e mellett még a felső négy osztályban előkészíti őket a tanári vezetés mellett látogatandó ifjúsági hangversenyek műsorán lévő művek megértésére, az az eddig elpocsékolat énekóra megtermi gyümölcseit és eljuttatja növendékeit arra a magaslatra, hol az idézett ministeri rendelet a középiskolák ifjúságát más téren, képzőművészeti téren látni óhajtja.

Az iskolai zeneórákon tanultakat végre egységesse, örökre feledhetetlenné tenné a magyarázó előadással egybekötött zenei múzeumlátogatás: a vasárnap délutáni ifjúsági hangverseny. A hangversenyek műsorának megválasztásáról alább a műsorkérdésnél lesz szó. A magyarázó előadást pedig, mely az iskolában hallottakat összefoglalná és a művészi zenemű áhítatos meghallgatására mintegy előkészítene, talán leghelyesebb volna az eddigi iskolai «művészettörténeti előadások» mintájára középiskolai tanárookra, zenetanárookra bízni, a kik akár hangversenyenként, akár ideényenként váltakozva tennének eleget e megtisztelő föladatnak.

Az előadások módszerét tekintve legzeleszerűbb lenne talán Damrosch Frank eljárását követni, a ki a newyorki Carnegie Hallban tartott «Symphony Concerts for young People»-eken esetről-esetre váltakozó általánosabb zenei kérdések tárgyalása után elmondja az előadandó mű keletkezését, eszme-tartalmát és ismereti azokat az eszközöket, melyekkel az alkotó művész érzéseinek, gondolatainak érzékelhető képét adta. Aztán az előadandó darabot alkotórészeire bontja s az egyes gondolatokat, motivumokat a zenekarral előbb részletekben eljátszatja. S csak miután egészen tisztán látja az ifjú hallgató az előadandó mű alaprajzát, fölépítését, szerkezetét, kis nyugalmi szünet után fölhangzik az óhajtva várt zenei megnyilatkozás: a művészileg előadott művészi zene...

S azt a fiút, a ki kellő vezetés és magyarázat mellett legalább minden hónapban egyszer elolvas egy jó könyvet, lát egy két jó képet, jó szobrot, végignéz egy igazán jó színművet és hall művészi zenét, azt a fiút, mire kikerül a gymnasiumból, ne féltsük többé se a pornographiától, se az olajnyomatoktól, se a katonabandától. Már a középiskolában második természetévé válik a művészet szeretete s ez a szeretet megédesíti, bearanyozza egész életét.

Ifjúságunk művészeti nevelésébe tehát a művészi zene beilleszthető, beillesztendő. Hogy eddig nem történhetett meg, mert a zenei remekművek érzékeltető bemutatásának eszközei,

módozatai hiányoztak, kimutattuk. Ez akadály elhárítása s ezáltal az ifjúság zenei nevelésének lehetővé tétele a Philharmoniai Társaság gyönyörű földadata. S ha a Társaság hajlandó délutáni ifjúsági hangversenyek rendezésére, oktatásügyünk legfőbb vezetősége bizonyára nem fogja megtagadni a szentesítő tollvonást egy olyan intézménytől, mely az ifjúság művészi nevelésének rég megtervezett, de anyagi nehézségek miatt még teljesen föl nem épített rendszerében élénken érzett hézagot pótol.

Post equitem sedet atra cura : az anyagi kivihetőség gondja.

Kétségtelen, hogy a legideálisabb megoldás az volna, ha középiskoláink tanulói az ifjúsági hangversenyeket a múzeumok és képtárak példájára ingyen látogathatnák. A Philharmoniai Társaság nem állami intézet — ne is legyen soha —, ingyen hangversenyek rendezése tehát módjában nem áll ; a Carnegie Andrew-k országában sem élünk, hogy emberbarát milliomosok bőkezűségére számíthatnánk, s az állam támogatását pedig amúgy is oly sok oldalról veszik igénybe, hogy új intézmények szervezésénél lehetőleg a magunk erejére kell támaszkodnunk. Hígyük és reméljük, hogy eljő az az idő, a mikor a közoktatásügyi kormány abban a helyzetben lesz, hogy középiskoláink ifjúságát ingyen hangversenyek jótéteményében részesítheti ; de ezt az időt tétlenül bevárunk nem szabad, nem lehet. Ha az ifjúsági hangversenyek beléptidíja olyan egységárban állapíttatik meg, hogy azt a tanulók zöme minden megerőltetés nélkül megfizetheti, míg a szegénysorsú növendékek beléptidíját a cultus-tárcza fedezi, akkor a közoktatásügyi kormány joggal elrendelheti az ifjúsági philharmonikus hangversenyek minden növendékre kötelező rendszeres látogatását.

Nézetünk szerint az egykoronás egységár nem oly magas, hogy ezt a havi egy koronát a középiskolai ifjúság túlnyomó része könnyű szerrel meg ne fizethetné s viszont nem oly kevés, hogy vele e hangversenyek költségei s a közreműködők fáradsága fedezetlen maradna.

A fővárosi gymnasiumok és reáliskolák felső négy osztályait több mint háromezer rendes tanuló látogatja. Az évenként tartandó tíz ifjúsági hangverseny évi jövedelme tehát a koronás egységár mellett harmincezer korona lenne. Amde a Vigadó nagy és kis termében a tér teljes kihasználásával is mindössze 1500 ülőhely van. Világos tehát, hogy a 3000 növendék csak kétszerre férvén a terembe, csak két csoportban hallgathatja is

a hangversenyeket; a miből önként következik, hogy a Philharmoniai Társaságnak ugyanazt a műsort havonként két ízben, például két egymást követő vasárnap délután kell eljátszania az ifjúság előtt; így tehát valójában nem tíz, hanem húsz ifjúsági hangversenyt ad évenként azért a harminczezer koronáért és nem tíz, hanem húsz terembért kell fizetnie a nevezett összegből. Ez a helyzet nem fog megváltozni egy új tágasabb hangversenyterem építésével sem, mert az az új terem se lesz képes befogadni egyszerre 3000 embert, és alkalmas tágasabb hangversenyterem birtokában a gymnasiumi és reáliskolai tanulókon kívül egyéb középfokú intézeteink növendékeit, valamint 6000 főnyi egyetemi ifjúságunkat — mely utóbbi egy új hangversenyterem elkészültéig a munkáshangversenyek látogatására lesz utalva — szintén be kell bocsátanunk az ifjúsági hangversenyek hallgatói közé. A jövőben tehát egy tágasabb hangversenyterem korszakában nem az ifjúsági hangversenyek száma, hanem a Philharmoniai Társaság bevétele fog növekedni.

Lássuk már most, hogy a Vigadó nagy és kis termében tervezett húsz ifjúsági hangverseny harminczezer koronányi évi jövedelme fedezi-e e hangversenyek költségeit?

Ha emlékezik az olvasó, a Társaság főnnebb vázolt száz-ezer forintos évi költségvetésében egyelőre kerek tizenötezer forintot irányoztunk elő az évenként tartandó összes hangversenyek rendezési költségeire.

Hogy ez az összeg elegendő-e a megjelölt célra, azt a részletes költségvetés tárgyalásánál fogjuk alább eldönthetni. Most csak annyit, hogy ha abban az évi 15,000 forint hangversenyrendezési költségben bennfoglaltatik a 10+10 délutáni ifjúsági hangverseny költsége is, akkor e hangversenyek 30,000 koronányi összes évi bevétele az évi mérlegbe mint tiszta jövedelem könyvelhető el.

És most vizsgáljuk meg, realis-e a költségvetés kiadási rovata, fedezhető-e vele valóban minden kiadás? S ha azt találjuk, hogy igen, van-e e realis kiadásokra realis fedezet?

A kiadási tételek sorát kezdjük az adókkal. A Philharmoniai Társaság jelenleg se állami, se városi adót nem fizet. A Társaság 1892/3-ik évi választmányi jelentésében azt olvassuk, hogy «az állami adót illetőleg alelnökünknek (ma a Társaság elnöke) érélyes közbenjárása folytán az I. és II-odfokú bizottság által helybenhagyatott a kérelmezett adómentesítés, melynek végleges jóváhagyását jelenleg a magy. kir. pénzügyi közigazgatási bíró-

ság előtt kérelmezzük». Az 1893/4-ik évi jelentésben»... már a múlt évi jelentésben közölt állami adó ügye akként nyert elintézését, hogy alelnökünknek közbenjárása folytán az 5 évi 1500 forintnyi utólagos adókövetelés és 3 évre szóló 900 forintnyi előírás, tehát összesen 2400 forintnyi adókövetelés az adókvetítő bizottság által töröltetett és helyette a legközelebbi 3 évre évenként 25 forintnyi állami adó iratott elő». De arra való tekintettel, hogy a Philharmoniai Társaság nem nyereszkesedés céljából alakult magánvállalkozás, hanem művészi célokat önzetlenül szolgáló nemzeti culturintézet, később az évi 25 forintnyi állami adó is végleg töröltetett. Minthogy a községi adó az állami egyenes adónak 25 %-a s minthogy a Társaság semmiféle állami adóval megterhelve nem volt, a Társaság a városi adó alól szintén fölmentetett.

Azért tárgyaltuk ily részletesen az adókérdés történetét, mert ennek nyomán egy a Társaság egész jövőjét súlyosan érintő kérdés vár megoldásra.

A százezer forintos költségvetéssel dolgozó új szervezet megvalósítása nem fogja-e maga után vonni a Társaság eddigi adómentességének elvesztését? Nem, mert az eddigi adómentesség jogi alapja: hogy a Társaság nem nyereszkesedés céljából alakult magánvállalkozás, hanem művészi célokat önzetlenül szolgáló nemzeti culturintézet, az új szervezet megvalósítása esetén nemcsak hogy meg nem dőlt, de megerősödött.

Számok bizonyítanak. Ha végignézzük a Társaság zárszámadásait, azt találjuk, hogy egy-egy hangversenyév tiszta jövedelmének a társulati tagok között való szétosztásakor minden egyes zenekari tag egy-egy foglalkozási órájáért 1 forint 25 krajczártól 1 forint 70 krajczárig váltakozó honorariumban, úgynevezett «osztalék»-ban részesült.

Az új szervezet szerint a Társaság művészi színvonala érdekében naponként két óra zenekari próba tartandó és 300 munkanapot véve föl, az évi 600 óra próba tiszteletdíjja személyenként 600 forint lenne. Egy-egy foglalkozási órára ilyenformán csak egy forint esnék, tehát még kevesebb (!) mint az eddigi, adómentességet élvező szervezet idején. Nyereszkesedés ez? Nem. Sőt újabb önzetlenség, újabb áldozatkészség a művészet szolgálatában. Az új szervezet megvalósítása esetén tehát a Társaság marad a mi volt, sőt az eddiginél fokozottabb mértékben lesz: «nem nyereszkesedés céljából alakult magánvállalkozás, hanem művészi célokat önzetlenül szolgáló nemzeti culturintézet».

Az ajánlott új szervezet megvalósítása tehát az eddig élvezett adómentességet nem veszélyezteti, mert megvonására nincs jogczím, nincsen ok.

Ha azonban a Philharmoniai Társaság úgy vélné, hogy csupán anyagi bajai vannak, művészi színvonala ellenben kifogástalan, vagy ha az ötven éves anyagi küzködés kioltotta volna a philharmonikusokból a művészi czélokért való lelkesedést s az éhes emberek vadságával vetnék magokat e tervezet anyagi oldalára és tartanának ugyan évenként 50 hangversenyt, eljátszanák ugyan az eddigi tíz hangverseny műsorát ötször, fölvennék ugyan az évi 108,000 forint jövedelmet, de ezentúl se tartanának több próbát kettőnél, meg háromnál, szóval fölhasználnák ugyan a jelen tervezetet, de az érte járó egyetlen szerzői honorariummal: a 60 próbás ideális művészi előadással adós maradnának, abban a pillanatban magától működésbe jó egy a jelen tervezetbe rejtett titkos rúgóra járó kis zenélőóra, e tervezet szerzői tulajdonjogát a jogtalan kizsákmányolás ellen védő állami védjegytalmai automata, és a philharmonikusok fülébe muzsikálná az állami vetot: «A Philharmoniai Társaság többé nem művészi czélokot önzetlenül szolgáló culturintézet, hanem nyereszkedés czéljából alakult magánvállalkozás, tehát ezentúl adóköteles». Ime maga az állam gondoskodik róla, hogy a philharmonikusok vissza ne élhessenek e tervezettel, le ne térhessenek a művészi erény útjáról; különféle adók czimén a brutto bevétel csekély 16 százalékaival sújtaná ezt a kis ballépést, a főváros pedig megvonná a Társaságtól a subventiót, mert nem érezne magát kötelezve egy tagjainak évenként 90,000 forint «osztalék»-ot fizető Társaság segélyezésére. Ezt a kis állami krampuszt pedig azért adjuk a Philharmoniai Társaság vezetőségének kezébe, hogy vele előre is elnémitsa a kísértés szavát, még mielőtt a philharmonikusok között híveket szerezhetne Mammonnak és ellenségeket Polyhymniának.

Meg vagyunk róla győződve, hogy alig lesz rá szükség, mert — bár paupertas magna meretrix — a Philharmoniai Társaság nem fogja soha semmi pénzert eladni, elárulni becsületes multját, művészi ideáljait. S a míg ezt nem teszi, számíthat rá, hogy művészi föladatainak terheit sem az állam, sem az ország fővárosa nem súlyosbítja, sőt enyhíti, könnyíti, a hol s a mikor csak módjában áll. Így volt a multban, így lesz a jövőben is.

De a Társaság valóban rá is szorúlt az állam s a főváros jóin-

dulatára, mert culturmisiójának teljesítése : a művészi zene hirdetése, a társulati hangversenyek megtartása súlyos terhekkel jár.

Ez anyagi terhek pontos ismeretét a Társulat fáradhatatlan, lelkes elnökének, Mészáros Imre úrnak köszönhetem, a ki a legnagyobb szívességgel rendelkezésemre bocsátotta a Társulat irattárát, pénztári könyveit s (hogy a legértékesebbet legvégül említsem) a holt adatokat a tárgy alapos ismeretéből fakadó szakszerű magyarázataival keltette életre, világította meg.

A rendezendő hangversenyek költségeit az alábbi kimutatás tünteti föl. A jelen tervezet szerint havonként öt hangverseny volna rendezendő. I. = a premiére este ; II. = a második előadás olcsóbb helyárrakkal este ; III. = munkáshangverseny vasárnap délután. IV., V. = ifjúsági előadás vasárnap délután. Az öt hangverseny rendezési költségei :

I.		II.	
Terembér*)	= 280 frt	Terembér	= 280 frt
Főpróba világítás	= 10 "	Rendőri díjak	= 40 "
Rendőri díjak	= 50 "	Falragasz-bér	= 20 "
Falragasz-bér	= 20 "	Jegynyomatás	= 10 "
Jegynyomatás	= 10 "	Hangszerszállítás	= 30 "
Hangszerszállítás	= 30 "	Szolga	= 30 "
Hangjegyek	= 50 "	«Közköltség»	= 40 "
Szolga	= 30 "	Egy hangvers. költs.	= 450 frt
«Közköltség»	= 40 "	Tíz hangvers. költs.	= 4500 frt
Próbaterem fűtése és világítása	= 80 "		
Egy hangvers. költs.	= 600 frt		
Tíz hangvers. költs.	= 6000 frt		

III.		IV. V.	
Terembér	= 60 frt	Ugyanazon költségek.	
Rendőri díj	= 20 "	Húsz hangverseny költségei	150×20 = 3000 frt
Falragasz-bér	= 20 "		
Jegynyomatás	= 10 "		
Hangszerszállítás	= 30 "		
Közköltség	= 10 "		
Egy hangvers. költs.	= 150 frt		
Tíz hangvers. költs.	= 1500 frt		

*) A terembérben bennfoglaltatik a terem fűtése, világítása s a városi szolgaszemélyzet.

Hogy e költségeket elég bőven állapítottuk meg, annak illusztrálására csupán két tételt említsünk föl: A próbák fűtési és világítási költségeire, beleértve a főpróbát is, évi 900 forintot, a nyomtatványokra, vegyes kiadásokra stb. szóval az úgynevezett «köz-költségre» évi 1100 forintot irányoztunk elő. S ilyen számítás szerint is az évi 50 hangverseny rendezési költsége:

10	I. oszt. hangvers.	6000	frt.
10	II. „ „	4500	„
10	III. „ „	1500	„
20	IV—V. „ „	3000	„
Összesen		15,000	frt.

A Társulat évi költségvetésében tehát az összes

<i>Kiadás:</i>	<i>Bevétel:</i>
Hangverseny rendezési költség	10 I. oszt. hangv. = 60,000
Zenekari tagok próbadíja	10 II. „ „ = 30,000 „
Karnagy tiszteletdíja	10 III. „ „*)
	20 IV—V. „ „ = 15,000 „
	Fővárosi subventio = 3,000 „
	108,000
85,000	frt

A költségvetés szerint marad tehát több mint húszezer forint bevételi fölösleg. Sietünk megnyugtanni a philharmonikus zenekar tagjait, hogy ez az összeg nem lesz «osztalék». Sokkal fontosabb szerep vár reá. Dolgozatunk elején volt alkalmunk megvilágítani az Opera s a Philharmoniai Társaság között fönnálló incompatibilitást, mely nemcsak művészi téren, de physikailag is megbénítja a Társaság munkaerejét, gátolja fejlődését, lohasztja munkakedvét. A Philharmoniai Társaság mai senyvedő szervezete csak a művészi és anyagi teljes függetlenség szabad légkörében fejlődhetik oly hatalmas culturtényezővé, melyre gyönyörű hivatása praedestinálja. E cél, a Társaság teljes önállósága, máról holnapra el nem érhető. Hosszú évek állhatatos munkája szükséges ehhez, de a munka sikere bizonyos. Ha a Társaság saját jövője iránti felelőssége tudatában le tud mon-

*) A vasárnap délutáni munkáshangversenyek bruttójövedelme a philharmonikusok özvegy- és árvasegélyző egyesületéé. Az eddigi alapszabályok szerint évenként csak két hangverseny volt rendezendő az egyesület javára, az új tervezet szerint évenként tíz hangverseny rendeztetnék.

dani a pillanatnyi jólét ephemer örömeiről s az évenként fönmaradó 20,000 forintnyi bevételi fölösleget nem osztja szét tagjai között, hanem évenként a Társaság alaptökéjéhez (jelenleg mindössze talán 28 krajczár!) csatolja, akkor ezek az évenként tőkésített húszezer forintok 4 %-os kamatos kamattal ötven év alatt több mint három millió forint társulati tőkét teremtenek, a melyre támaszkodva a boldog utódok a százéves jubilæum alkalmából kikiálthatják a Philharmoniai Társaság souverain függetlenségét s e szent örömben ugyanazzal a hálával és tisztelettel tekintenek majd a Társaság mai vezetőire, mint a minövel ezek az ötvenév örömnepén Erkeléket, a Társaság s az ötvenéves lét megalapítóit ünnepelték.

Hogy egy ilyen három millió forint tőkével rendelkező független művészi társaság mennyire átalakítaná zenei viszonyainkat, még csak elgondolni is gyönyörűség. A Philharmoniai Társaság zenekarában az ország legnagyobb művészei ülnének, mert hiszen a Társaság megfizetheti őket s mert e zenekarba bejutni a legnagyobb kitüntetés lenne, a mi magyar művészt csak érhet. Erről a kitüntetésről álmodnék a legutolsó kis conservatorista is, s ez a jutalom fokozná fiatalabb zenészeink ambícióját, szorgalmát. A Társaság énekkara egy vocalis hangversenyzenekar szabotosságával és lehelletszerű finomságaival érzékítené a vocalis zene remekműveit, előadása elérhetetlen, de azért követendő példányképe lenne a «Liedertafelstil»-ben sinylődő polgári- és munkásdalárdáknak. A Társaság idealis színvonalú hangversenyei finomságokra nevelnék a közönség hallását, kevesebben és kevesebbet zenélnének, de jól; kevesebb volna a zenélő dilettáns, de több a zeneértő s az apák bűneit fokozottabb mértékben öröklővén az utódok is, nemcsak több zeneszerző születnék, hanem több jó zenemű is.

Most azonban szálljunk le egy perczre a messze- és nagyralátó toronyból, lépünk a valóság biztos talajára.

A vázolt költségvetésből kitetszik, hogy az egész tervezetben csupán egy dolog bizonyos: a 85,000 forint évi — kiadás. Volna még egy másik bizonyosság is, de ez már föltételekhez van kötve; igaz, hogy nagyon szerény föltételekhez: Ha és mihelyt leérkezik a közoktatásügyi kormány rendelete fővárosi középiskoláinkhoz az ifjúsági hangversenyek tanári vezetés melletti kötelező látogatására, abban a perczben a Philharmoniai Társaság egy koronás évi 10+10 ifjúsági hangversenyének 15,000 forintnyi évi bevétele is bizonyos.

Ámde évi 85,000 forint bizonyos kiadást nem lehet fedezni 15,000 forinttal, akármilyen bizonyos is ez az összeg. Világos tehát, hogy az annyira szükséges új szervezet megvalósíthatósága a tíz hangversenypremiére s a tíz második előadás látogatottságától, illetőleg várható jövedelmétől függ. Ha ez esti hangversenyeknek megfelelő számú közönsége van, akkor már csak e 20 hangverseny jövedelme is fedezi az évenként 600 próbaórát tartó, 50 hangversenyt rendező, hatalmas szervezetű Társaság 85,000 forintnyi évi kiadását; ha e hangversenyeknek elegendő közönsége nincs, a Társaság eddigi anyagi és művészeti bajai gyógyíthatatlanok.

Lesz-e közönség? Ez a kérdés.

Felnőtt embereket kormányrendelettel hangversenyerembe kényszeríteni nem lehet. Tehát az ajánlott új szervezet megvalósíthatóságának alapföltétele: az esti hangversenyek jövőre látogatottsága éppen nem «bizonyos». De üzleti vállalkozásokban nincs is bizonyosság; legfeljebb valószínűség van. S ez nem olyan nagy csapás, mint a minőnek ezt a «biztos» jövedelem különös kedvelői: a mandarin osztály tagjai gondolnák. «Bizonyos», hogy holnap is fölkél a nap? Nem. Nincs rá kormányrendelet. Csak valószínű; mert ma is fölkelt, meg tegnap is, meg tegnapelőtt is, meg emberemlékezet óta mindig is. S mindaddig, míg egész világrendszerünket fenyegető légköri katastróphák föl nem lépnek, a napnyugtát aggódva szemlélő bizonyosságkedvelőket megnyugtathatjuk Heinevel:

Mein Fräulein! sei'n sie munter,
Das ist ein altes Stück;
Hier vorne geht sie unter
Und kehrt von hinten zurück.

S a philharmonikusoknak eddig még mindig megvirradt; minden jegyük eddig még mindig elővételben elkel.

«Igen! — hangzik az ellenvetés — de maradjunk csak a naphasonlatnál. Az égi Nap egy 24 órában csak egyszer kél föl; s ha a philharmonikusok Napjától, a mely eddig pontosan végezte föladatát, egyszerre azt kívánjuk, hogy ezentúl naponként (műsoronként) ne egyszer, hanem kétszer keljen, akkor e jogosulatlan munkamemelés ellen bizonyára strikeolni fog és majd egyszerse kél föl».

Oh nem! A philharmonikus Napnak nincs jogcíme a strikera. Phœbus Apollo kezdettől óta szorgalmasabb a philharmonikusok-

nál, mert egy huszonnégy óra alatt kétszer játszsa el *Hajnalhasadás* és *Napnyugta* című symphoniáit. Egyszer a premiére-en nekünk, fehér embereknek, mint a jubilæumi *Emlékkönyv* mondaná: emberiségünk «magasabb köreinek», másodszor színes embertársainknak az antipodokon, tetemesen leszállított olcsóbb helyárák mellett. Íme az égi példa: két előadás ugyanazon műsorral két különböző közönség előtt. Nézzük már most, bekövetkezik-e az a világokat rombadöntő katastropha, ha a philharmonikusok követni találják Apollót? Fölkél-e kétszer a nap? Megtelik-e egy műsor kedvéért kétszer a Vigadó?

Mint mondtuk, bizonyosságról szó sem lehet. Mit szól hozzá a valószínűségszámítás?

Hosszú évek tapasztalata azt mutatja, hogy az eddigi vegyes helyáru és vegyes közönségű philharmonikus hangversenyek összes jegyei mindig elkelték. Pedig a Társaság panasa szerint társadalmunk magasabb körei e hangversenyektől távol maradtak s a középosztály — ha nem jutott ingyenjegyhez — tisztelet a kivételeknek, hasonlóképp cselekedett. Egy-egy hangversenyt tehát eddig 1500 ember hallgatott végig. Budapest háromnegyedmiliónyi lakosságából 1500 ember! A többi nem is fért be pénzért sem.

Ha már most ugyanazon műsort kétszer játszszuk el; egyszer a magasabb köröknek az eddiginél drágább, egyszer a középosztálynak az eddiginél olcsóbb helyárák mellett, mit várhatunk ez újítástól?

Valamint az árak drágítása nem jelenti társadalmunk magasabb köreinél az illető árúcikkkereslet apadását, épen úgy nem jelent keresletapadást valamely árúcikk olcsóbbátétele a középosztálynál. Ellenkezőleg. Megfelelő árváltozás fokozott keresletet jelent. Az eddiginél tömegesebb látogatottság esélyei tehát nemcsak hogy nem fogytak, sőt megsokszorozódtak.

Mindezzel azonban még nincs bebizonyítva, hogy az arisztocratia is, meg a középosztály is az árviszonyok aránytalansága miatt nem látogatta a Társaság hangversenyeit. Hátha zenei közönyből maradtak távol? Mert ebben az esetben hiába változtatjuk meg a helyárákat, a zenei közöny s a látogatás hiánya változatlan marad. Ha tehát kimutatjuk, hogy az arisztocrátiát s a nagyközönséget eddig csupán a túlolcsó vagy túldrága helyárák tartották vissza és nem a zenei közöny, mert hiszen megfelelő jegyárák mellett a hangversenytermeket a multban min-

dig zsúfolásig megtöltötte, akkor ebből a tapasztalati igazságból az is következik, hogy a helyárok helyes megszabása következtében a hangversenyterem újra megtelik olyan és annyi közönséggel, a melynek számára és anyagi viszonyainak megfelelőleg az illető hangversenyeket rendezzük.

A bizonyítás ez esetben könnyű. Ma is, tegnap is, tegnapelőtt is fölkelt a nap. Melba és Barbi estélyei, a martiniqueiak javára rendezett hangverseny, s — hogy a philharmonikusokhoz visszatérjünk, — a IX. symphonia előadása a jubilæum alkalmából 1903 május 6-ikán, csupa napkölték, csupa telt házak kétszeresen meg többszörösen fölemelt helyárok mellett. S a közönség: társadalmunk magasabb körei, élőkön az udvarral. A «lanyha támogatás» ímé egyszerre élénk érdeklődéssé változott át. Ha valaki azt hinné, hogy aristocratiánk eddigi látszólagos zenei közönytét a fölhozott esetekben a remélt művészi élvezetek nagysága olvasztotta meg, e hitét könnyen megdöntheti egy újabb kérdés: Mért nem vett részt aristocratiánk a IX. symphonia előző előadásaiban? A próbák száma az előzőknél sem volt kevesebb. Barbi művészete akkor sem volt kisebb, a mikor öt forintba került a legdrágább ülőhely. Nem. De aristocratiánk élvezete volt zavartalanabb, a mikor a fölemelt helyárok védelme alatt egymásközt lehetett. S ezt a zavartalan élvezetet sohasem mulasztotta el, valahányszor alkalma nyílt reá. Társadalmunk magasabb köreit tehát nem a zenei közöny tartja távol a philharmonikusoktól, hanem a kínált élvezetek olcsósága, illetőleg a közönség vegyes volta; s mihelyt e zavaró körülményt a premiére-helyárok létesítésével megszüntetjük, a philharmonikus hangversenyek is az udvar, az aristocratia, a «jelenvolt»-ak s a jelen lenni akarók díszes közönségének részvétele mellett lesznek megtarthatók.

S a középosztály? Zenei közöny vádja őt sem érheti. A leszállított helyárokkal és leszállított művészi színvonalon rendezett két Wagner-cyklust társadalmunk magasabb köreinek részvétele nélkül telt házak előtt játszhatták az operában. S az a közönség, a mely nyári hőségben bátran nekivág a *Tristan*, a *Mesterdalnokok* s a *Nibelungtrilogia* zenei nehézségeinek, az a közönség bebizonyította, hogy a művészi zenéért anyagi és szellemi áldozatokra képes, ha ez áldozatokat erszénye megengedi. És ne higyük, hogy középosztályunknak a Wagner-zene kedvesebb, érthetőbb a Beethoven-symphoniáknál. Csak olcsóbb. S ha a Társaság minden egyes hangversenyének második előadását

csupán három, két és egy forintos helyárrakkal rendezni, közép-osztályunk e hangversenyeket ép oly tömegesen fogja látogatni, mint a lefolyt idény Wagner-cycλουςait.

Ez mind nagyon valószínű és könnyen hihető dolog; de mikor egy művészeti intézet jövőjéről van szó, minden eshetőséggel számolnunk kell. Eddig a legjobb eshetőségről, a telt házról beszéltünk. Nézzük a legrosszabbat. Tegyük föl, hogy a Társaság minden egyes hangversenyén, akár a közönség közönye miatt, akár egyéb okokból ötszáz szék, tehát az összes helyek egyharmada mindig üresen marad.

A ki a viszonyokkal ismerős, tudja, hogy ez a lehetőség szinte ki van zárva. De tegyük föl mégis így lesz. Minden egyes hangversenyen így lesz. Mi történik akkor? Akkor a tervezett évi tíz premiére és tíz második előadás telt házak esetén befolyó $60+30=90,000$ forint jövedelméből egy harmadrészt: a minden hangversenyen üresen maradó 500 szék helyárát, le kell számítanunk. Marad bevételnek 60,000 forint, a kiadás a régi 85,000 forint.

Van-e e hiányzó huszonötezer forintra fedezet? Van. A költségvetés kiadás rovatában ugyanis van egy tétel, melynek fedezésére a jövőre való tekintettel jóval nagyobb összeg van előirányozva, mint a mennyire a jelen viszonyok között valóban szükség van. A zenekari tagok évi 600 forint próbadíját ugyanis száz tag számára irányoztuk elő 60,000 forintban, holott a zenekar jelenleg a valóságban csak nyolczvanöt tagból áll, a kiknek tiszteletdíja tehát $85 \times 600 = \text{ötvenegyezer}$ forint. A száz zenekari tag 60,000 forintnyi honorariumából ilymódon 9000 forint próbadíjfölösleg marad, mely a délutáni ifjúsági hangversenyek állandó természetű évi 15,000 forintnyi bevételével s a 3000 forint fővárosi subventióval együtt 27,000 forintot teszen, mely összeg a 25,000 forintnyi évi kiadástöbblet fedezésére bőven elegendő.

Vajon? Az elébb 9000 forintnyi ideiglenes próbadíjfölöslegről volt szó. Ha az a fölösleg ideiglenes, akkor nem szolgálhat az elvégre mégis csak lehetséges 25,000 forintnyi deficit állandó fedezetéül. Ez igaz. Csakhogy a 25,000 forintnyi fedezethiány lehetősége sem állandó, hanem csak ideiglenes, épen úgy mint a próbadíjfölösleg. A kettő ugyanis azonos időpontban szűnik meg. S ez az időpont: a már épülő zenepalota hangversenytermeinek elkészülte. A próbadíjfölösleg megszűnik, mert az új

nagyobb hangversenyterem a zenekar erősítésének szükségességét is maga után vonja, tehát a száz rendes zenekari tag 60,000 forintnyi évi honorariuma tényleges kiadás lesz. De ebben az esetben a megszűnő próbadijfölösleg helyett az új hangversenyterem nagyobb befogadó képessége következtében (a nagyterem 1600, a kisterem 600, tehát a kettő egyszerre használva 2200 embert fogadhat be) emelkedhetik a Társaság bevétele, a nélkül, hogy munkaszolgáltatása növekednék, a kiadása ellenben föltétlenül kevesbedik, mert az állami hangversenytermet ingyen használhatja és a terembér tételénél évi 10,000 forint kiadást takarít meg. Ha az új hangversenyterem látogatottsága semmit sem növekedik is, és a legrosszabb esetben itt is csak a vigadóbeli (1500—500) 1000 ember gyűl csak össze mindig a húsz esti hangversenyen, a régi 25,000 forint deficit — 10,000 terem-bér megtakarítás = 15,000 forint. Ez pedig nem deficit, mert az ifjúsági hangversenyek 15,000 forintja rá a fedezet. Íme az új hangversenyterem elkészültekor is ki van zárva még a legrosszabb esetben is a deficit lehetősége, bár a próbadijfölösleg megszűnt.

A megejtett valószínűségszámítás eredményéből láthatjuk, hogy az új szervezet még a képzelhető legrosszabb esetben: a minden hangversenyen ismétlődő, tehát mindennapos világhatalmas katasztrófa esetén sem okozhatja a Társaság romlását. Az okozott kár mindössze annyi, hogy a Társaság a legmesszebbmenő minden művészi és anyagi kötelezettségének eleget téve, nem csatolhat évenként húszezer forintot tartaléktökéjéhez. Eddig se csatolt.

De hogy ilyen világvégék se naprendszerünket, se a Filharmoniai Társaságot nem naponként, de belátható időn belül egyáltalán nem fenyegetik, ha nem is épen bizonyos, de nagyon valószínű.

Látjuk tehát, hogy e tervzet minden különös veszélyek nélkül megvalósítható. Igen, de mikor és hogyan? Akár az idén, mert kiviteléhez se államsegély, se milliók nem szükségesek. A Társaság szeptemberben összeül és egy hónapon át naponként két óra próbát tart. Ennyi az egész befektetés és a kockázat még kevesebb. Október hóban azután ötször előadja a Társaság ugyanazt a műsort öt különböző közönség előtt. A première-en s a második előadáson este, a munkáshangversenyen s a két ifjúsági előadáson vasárnap délutánokon. De minő legyen ez a műsor, a mit

a nagy közönségnek, a munkásoknak s a tanulmányifjúságnak egyaránt elő lehet adni? A budapesti tankerületi főigazgatósághoz a fővárosi középiskolai ifjúság képzőművészeti nevelése tárgyában intézett ministeri rendelet a többek között ezt mondja: «A cél nélkül való, fölületes nézés, melynek irányadó szempontjai nincsenek s a mely inkább a rikitót, föltünőt, szembeötlőt vagy a curiosumokat keresi, az ízlés megrontására, vagy legalább is megtévesztésére vezethet.» S a hangversenyműsorok, melyeknek irányadó szempontjai nincsenek, szintén.

Terv nélkül, irányadó szempontok nélkül cél tudatos, következetes, nevelő munka nem képzelhető. S a nagyközönség zenei nevelése nem kevésbé fontos, mint az ifjúságé. Nézzük, minő «irányadó szempontok» fődözhetők föl a Társaság műsoraiban? Semminők. Vagy ha igen, talán a Faust szinidirectoráié:

«Die Masse könnst ihr nur durch Masse zwingen,
Ein jeder sucht sich endlich selbst was aus.
Wer vieles bringt, wird manchem etwas bringen;
Und jeder geht zufrieden (?) aus dem Haus.»

Csak aztán megszívlelnék legalább Goethe válaszát is:

«Ihr föhlet nicht, wie schlecht ein solches Handwerk sei!»

Az ilyen vagy ehhez hasonló műsorokban, mint:

Bach J. Sebestyén; Major J. Gyula; Strauss Richard; Mozart.

—

Beethoven; Zichy Géza; Csajkofszi és Paganini,

—

ugyan hol az az irányadó szempont? Mire tanítja a közönséget az ilyen műsor?

«A közönség nem tanulni megy a hangversenyekre, hanem szórakozni.» Helyes. Szórakozzék, örüljön, hiszen művészi zenében lehet része. De talán csak akkor fogja művészinek találni azt a zenét, ha épen ilyen egymásutánban szolgáljuk föl neki? Ha igen, akkor úgy látszik a szomszédtság, a varietas delectálja, szórakoztatja s nem a művészi zene. De hát mi szórakoztató van azon, hogy Major J. Gyula nem Bach J. Sebestyén és hogy Zichy Géza nem Beethoven? A ki egyéb szórakozást nem talál magának az életben, az nagyon szegény ember.

«Változatosság kell a léleknek!» Veszélyes szó. Arról a

változatosságról, mely a művészi hatás egyik föltétele, melynek hiánya a lelket kimeríti, az alkotó művész maga gondoskodik egy-egy műve keretén belül, ha igazi művész. Arról a változatosságról pedig, hogy «a sok a jóból is megárt», a Társaság gondoskodik, ha egy-egy hangversenyén csak egy órányi zenét ad és ugyanazt a művet ugyanegy hangversenyen csak egyszer játssza.

Hallom a gourmet-k önelégült ellenvetését is: «Sokféléből keveset! Az ember omnivor, mindenevő!» Distinguáljunk. Az ember nem mulatságból eszik egyszerre «sokféléből keveset», hanem természeti szükség hajtja rá: a test fönntartására szükséges vegyi anyagok naponként való fölvétele, a mit egyféle ételből bajosan földözhetne. S mert a hasznosat, a helyeset megszokta, a megszokás következtében kedvét is leli benne. A zenei táplálkozás nem követeli meg az egy alkalommal való «sokféléből keveset», mert annak a hallgatónak mi kára sincs belőle, ha Mozartot nem közvetlenül Strauss Richard után hallja és nem egy nap hallja. Zenei táplálkozása nem szenved miatta, zenei szomjuságát elolthatja Mozarttal is, Strauss Richarddal is különkülön. «Mozarttal igen, Strauss Richarddal nem!» Helyes. Csak-hogy a Philharmoniai Társaság nincs tekintettel az emberek különféle szomjuságára, tehát hogy mindeniket kielégítse: mindeniket megitatja minden itallal. A Társaság zenei italconcertet rendez és «sokféléből keveset» jelszóval zárt ajtók mögött minden hallgatójába beletöltöget egy pohárkával előbb egy kis bort, aztán sört, aztán limonádét, aztán tejet, aztán szilvalét, aztán pezsgőt s végül egy kis petroleumot. A bor: Bach és Beethoven; a petroleum: Paganini. Az ital-«concert» vége persze mindig egy hatalmas Mahomed-futása a — ruhatárba. A ma dívó programmrendszernek mindig lelki hedsra az eredménye. Mert a minden rendszer nélkül egymásmellé állított szerzők zeneművei egymás művészi hatását épen a szomszédsággal teszik tönkre. Művészetre tanítani, nevelni helyes rendszer és módszer nélkül sisyphusi vállalkozás. A rendszertelenül nyújtott anyag ritkán válik rendszeressé a tanítvány agyában s a rendszertelen, össze nem függő ismeretek szinte értéktelenek. Rendszeres műsorokat csakis cyclikus, sorozatos előadások nyújthatnak, mert épen maga a cyclus, a bizonyos «irányadó szempontok» szerint alkotott sorozat a rendszer. Meggyőződésünk szerint az időrendbe sorolt szerzők szerinti cyclusok legalkalmasabbak a művészi nevelés céljaira. Általa nagy zeneköltők életművéről, egyéniségéről

monumentalis, maradandó képet nyerünk, fejlődésüket pontosan végig kísérhetjük és helyüket kijelölhetjük nemcsak a zenetörténetben, de a szívünkben is.)*

Főnnebb láttuk, hogy nem a szomszédság gyönyörködtet, hanem a remekmű. Hogy e remekműveket minden illetéktelen szomszédságtól megszabadító cyclikus rendszer a hallgatóság művészi gyönyörűségét nem kisebbíti, sőt épen egységességénél fogva csak erősíti, kétségtelen. A hallgatóság gyönyörködtetése és tanítása tehát egyszerre ugyanazon műsorrendszer alkalmazásával megvalósítható és a cyclusos előadások az öt különféle közönség gyönyörködtetésére és zenei nevelésére egyaránt alkalmasak.

Van azonban egy 1895-ben kelt fővárosi közgyűlési határozat, mely az évi 3000 forint subventiót csakis oly kikötéssel tartja megadhatónak, ha «a társaság évenként novembertől ápriliséig legalább hat olyan hangversenyt rendez, a melynek legalább egy-egy száma magyar honos és Magyarországon élő zeneszerzőtől ered». E határozat az első pillanatra úgy látszik mintha lehetetlenné tenné a cyclusos előadásokat, ha egyszer a Bach-cyclus közepébe Major J. Gyulát kell beállítanunk. A szomszédság mindkét szomszédnak árt; és feltörekvő vagy épen kezdő hazai zeneszerzők érvényesülését bachi, beethoveni szomszédsággal megbénítani helytelen művészeti politika. Eleget tehetünk e közgyűlési határozatnak a nélkül, hogy a cyclus-rendszert elvetnők s a nélkül, hogy a hazai zeneszerzőket megnyomorítanók. Mert mi a közgyűlési határozat intentiója? Kötelességévé akarta tenni a Társaságnak, hogy a hazai zeneszerzőket a külföldiek kedvéért el ne nyomja, érvényre jutásukat, mint leghivatottabb hazai művészi forum, elősegítse. Közgyűlési határozatok nélkül is mindig szívesen megcelekedte a Társaság, ha volt mit érvényre juttatni. A novembertől ápriliséig terjedő hat hangverseny egy-egy kötelező magyar száma csak annyit jelent, hogy a Társaság évenként legalább hat művet adjon elő hazai szerzőktől és ne a hangversenyidény végén, hanem a közepén, a mikor leginkább érvényesülhetnek. Ezt a célt teljesen megvalósíthatja a Társaság a cyclus-rendszer keretén belül is, ha minden évben idény közepén

*) A szerzők szerinti cyclusos előadásoktól el kell térnünk, mihelyt egyéniségükben kisebb jelentőségű, de társulva jelentősebb iskolát, irányt alkotó szerzőkről van szó. Itt célravezetőbb az iskolák vagy nemzetiség szerinti sorozat.

két «magyar estét» rendez, a melyen, ha van elegendő mű, nyolcz, sőt ha kisebbek, tíz magyar művet is előadhat. Tehát ez újítással még többet ad, mint a mennyit a főváros követel és a hazai szerzőknek használ legalább is annyit, mint a mennyit az eddigi közgyűlésileg elrendelt bachi és beethoveni szomszédság ártott nekik.

A műsorok eddigi rendszertelenségét nagyban elősegítették a Társaság hangversenyein drága pénzért közreműködő külföldi utazó virtuózok, a kik természetesen csak azt a művet játszhatják, a melyet abban az évben körútjuk zenei podgvászába épen fölvettek. Erkel Sándornak a jubilæumi *Emlékkönyvben* is olvasható azon elve, hogy «a fényes zenekari műremek mellett művészegyedeket is be kell mutatni», helyes elv volt ezelőtt huszonöt évvel, a mikor azok az utazó «művészegyedek» hívás nélkül nem igen mertek volna a «jogászok, csikósok és kanászok» országába vettődni. Ma már Shanghaiba, sőt Ausztráliába is elhajtja őket az üzleti concurrentia, Magyarországot pedig már régóta a «jólfizető» országok közé sorolják és művészi egyediségök minden gyönyöreiben bőven részesítik.

Nincs tehát semmi értelme annak, hogy a Társaság külföldi virtuózokat léptessen föl 600 forintos honorariumokkal, a mikor ezek egy-két nap mulva úgys mindig önálló hangversenyt is rendeznek itt, a mikor művészegyediségöket megismerheti bárki, a ki lefizeti az érte járó taksát.

De hogy a Társaság reklámot csináljon, sőt útiköltségét is megtérítse egy olyan külföldi virtuóznak, a ki úgys ezekkel megrakodva távozik az országból (Kubelik és társai), az ellen igazán jó volna egy kis fővárosi közgyűlési határozat. Tegyük föl, hogy a Társaság vezetősége a «concert» műfajt is cultiválni akarja. Helyes. De különböztessünk. A zenekari hangszerek concertjeit, magyarul zenekari kíséret melletti solozásait ép úgy elvégezheti az a zenekari tag, a mint ezt egy symphonia vagy egyéb zenemű keretében eddig is úgys mindig elvégezte. S ebben az esetben a karnagy igazán felelős lehet «mindenért», mert a solo-játékos ép úgy ő fogja betanítani és vezényelni, mint a zenekarát. Ekkor lehet szó egy mű egységes előadásáról, lehet szó felelősségről, de mikor idegen virtuózok «solo»-znak, akkor a zenekar is, a karnagy is csak «kísér» és a felelőség senkié. A zenekari zongora-hangversenyek művelését, ha már a Társaság nem hagyhatja ezt a műfajt, akkor végeztesse hazai virtuó-

zokkal, például akadémiát végzett jeles zongorázókkal, a kiknek nem derogál alárendelni magokat a karnagy fölfogásának, vezényletének. Ha nem kapnak érte honorariumot, a minthogy eddig se kaptak, megteszik a Művészet szent nevében ingyen is, és az illető zenemű előadása nem fog veszteni vele, ha csak egy ember egységes fölfogása ömlik át az egészen, ha az az ember a karnagy, a ki «mindenért» felelős.

Hogy mindez nem világot rengető újítás, hanem a külföldön már rég gyakorlatban van, elég ha a berlini filharmonikusokra hivatkozom, a hol a zenekari hangszerek hangversenyeit magok a zenekari tagok «solo»-zzák s ha egy zongorázó vagy hegedűs be akarja mutatni Berlin közönségének, hogy ő zenekarral is tud játszani, akkor az a zongorás vagy hegedűs fizet a Társaságnak, a mért «kiséri». De megfordítva, mint a hogy nálunk történik, nincs értelme s a Társaság terheit fölösleges módon szaporítja.

Egy ilyen fölösleges teherszaporító még az ingyenjegyek osztogatása is. Háromféle czímen kértek és kaptak eddig a philharmonikus hangversenyek látogatói ingyen jegyet: 1. Zenekari tagok ismerősei. 2. Zeneművészek. 3. A sajtó. Hogy a nagyközönség — bármennyire ismer is egy-egy zenekari tagot — a tíz krajczáros vasárnap délutáni hangversenyek korszakában nem kérhet és nem kaphat szabadjegyet, az magától értetődik. A zeneművészek és művésznövendékek ingyenjegye már más elbírálás alá esik. Hogy a művészi zene hazai munkásai ne legyenek megfosztva továbbképzésük alapfeltételétől: a művészi zene művészi előadásának hallgatásától csak azért, mert anyagiakban szűkölködnek, ez zenei kulturánk életérdeke. Ha a Philharmoniai Társaság a hangversenypremière napján mindig nyilvános főpróbát tart (a költségvetésben már megemlékeztünk róla) és a főpróbát zeneművészeink és zeneművészeket képző komoly zenei intézeteink növendékei ingyen látogathatják, akkor művészeti továbbképzésükre alkalom nyílt a nélkül, hogy a nyilvános esti hangversenyekre ingyenjegyet igényelhetnének. És ha az a zeneművész mégis kérné azt az ingyenjegyet az esti hangversenyekre, bátran azt felelhetik a philharmonikusok, hogy ott neki semmi keresnivalója nincs. Azt akarja tudni, hogy a hangverseny hogy «tetszett» a közönségnek? Semmi köze hozzá. Épen a zeneművészeknek nincs köze hozzá. Jussion eszébe Schumann: «Es hat gefallen», oder «es hat nicht gefallen» sagen die Leute. Als ob es

nichts Höheres gebe, als den Leuten zu gefallen! És azt a «Höheres»-t, azt a többet élvezte már a főpróbán; és az inspiratiók hatása alatt este üljön az íróasztalához és alkosson még szebbet, még nagyobbbat, még többet. Akkor megérdemelte a főpróbai ingyenjegyet.

És végül ingyenjegyet követel a sajtó. Az előadandó zenemű értékéről, az előadás művészi voltáról meggyőződhetik az ingyenes főpróbán; ha arra is kíváncsi, hogy az öt különböző közönség mind az öt hangversenyen hogy viselkedett, ez már napihír s a híradás költségeit, évenként mintegy nyolczvan-kilenczven forintot, viselje a laptulajdonos; mert ő, a ki mindenkitől mindent ingyen kér, de a lapjáért járó négykrajczárokat az olvasón megveszi, áldozhat ennyit a hazai zeneművészetért. Mindenesetre inkább elbírja ezt a terhet, mint a 20—25 lapnak kijáró évi 25×90 forintos kötelező ingyenjegyadót a Philharmoniai Társaság, mely a művészi zene félszázados terjesztése közben nem szerzett még sem újságpaplatákat, sem milliókat. Az újságok ingyenjegyadója felesleges anyagi koloncza a Társaság nyakán. Igazán tökéletes művészi előadásról rosszat írni az újságok se írhatnak, hiába írnak, de minden bizonynyal nem is akarnak írni. És se a nagyközönség, se a sajtó ítéletétől ne tartson a Társaság, ha előadásai ideális művészi előadások. S ha a múltban nem is volt mindig így, a jövőben mindig így lehet. Kell hogy így legyen.

Hogy a Társaság mai szervezetén változtatni kell, mert mint az *Emlékkönyv* is felpanaszolja, súlyos anyagi bajokkal küzd; hogy e szervezeten változtatni kell, mert a Társaság művészeti föladatok művészi megoldására kellő próbák hiányában nem képes, a mondottak után kétségtelen. Ha e tény pusztán megállapításán kívül még a szükséges szervezetrováltoztatás módzatairól is gondolkozunk, látjuk, hogy az imént körvonalozott szervezet minden tökebefektetés, minden államsegély, sőt minden koczkázat nélkül rövid idő alatt képesíti a Társaságot a legmagasabb művészeti föladatok művészi megoldására s e művészi munkásság művészeti eredményeit: a Társaság hangversenyeit anyagilag és szellemileg hozzáférhetővé teszi a társadalom minden rétegének; és e mellett az anyagi jólét olyan fokára emeli a Társaságot, mely egy újabb félszázad múlva a Társaság erkölcsi függetlenségét is, teljes önállóságát is megteremti.

E tervvezet megvalósításának egy akadályja van csupán;

súlyos, de, nem legyőzhetetlen akadály: az emberi lélek nehézkedési törvénye. Lelkünk szabad mozgását, haladását a megszokás hatalmas vonzereje nehezíti, nyűgözi. S ha e vonzás erőköreből nem menekülünk idején az értelem szabad légkörébe, a megszokás súlya alatt csakhamar leroskad a lélek, nem tud, sőt nem is akar haladni tovább, megnyugszik sorsában s az örök mozdulatlanság, az örök halál úrrá lesz rajta.

Hogy az ötven éves mult megannyi szomorú tanulsága mennyire szabadítja föl a jövőben a Philharmoniai Társaságot e nehézkedési törvény ólomterhe alól, arról majd a száz éves Társaság jubilæumi *Emlékkönyve* fog beszámolni — ötven év múlva. Minél örvedetesebb legyen az a beszámoló!

Minél boldogabb az a száz éves jubilæum!

HUBERT EMIL.

ÉRTESÍTŐ.

Gritti Lajos 1480—1534. Irta dr. Kretschmayer Henrik. Budapest, 1901. (Magyar Történeti Életrajzok. Szerkeszti Schönherr Gyula.)

Szomorú időkről szól e könyv. A személyes becsvágyuk túltengésében szenvedő, a nagy hangú és sekély érzelmű, a mindent kockáztató és örökös izgalmakat hajhászó politika érett gyümölcse ott hullott le a mohácsi mezőn.

És Szolimán bár kivonult a megalázott országból, mégis ura maradt a magyar földnek. A két király tőle könyörgött békét, vagy pártfogást. De a nagyúrnak dolga volt másutt, egyelőre csak kirándult diadalai színhelyére, nem méltóztatott még basát küldeni Budavárába. Ily körülmények közt egy Konstantinápolyban élő olasz kereskedő nagyravágyó s üzérkedő szelleme prédájává szemelte ki Magyarországot.

Velencei nagyúrnak törvénytelen fia volt Gritti Lajos. Nemcsak kincsekre, hanem rangra is sóvárgott. Volt elég nagy tekintélye a pogányok előtt, de ezzel be nem érte, nagy úr akart lenni a keresztyén világban is. Ez az ő lelkének könynyen megfejthető titka.

Bámulatos ügyességgei tudta megnyerni Ibrahim nagyvezér és Szolimán kegyét. Szolimán egészen reábizta a magyar ügyeket, úgy hogy Ferdinánd követéinek is a velencei kalandor kedvében kellett járniok.

És Gritti János pártját fogta a nyilvánosság előtt, de a Ferdinándhoz és Károlyhoz vezető utat is nyitva akarta hagyni. Talán azért, hogy elismerjék Magyarország királyának? Nem tudjuk, mert lehet ugyan, hogy Magyarország koronájára is vágyódott, de csak annyi bizonyos, hogy uralkodni akart a választott királyon és országán. El is érte ezt a célt, büszkélkedhetett Magyarország kormányzója címével, kizsákmányolta

a magyar föld jövedelmét s az ország régi nemességének nagy részével úgy rendelkezett, a hogy neki tetszett. Történeti jelentősége is volt pályájának. Nagyrészt neki tulajdonítható, hogy János király adófizetés nélkül húzódhatott meg Szolimán hatalmának árnyékában és Gritti bátorsága Budát is segítette megmenteni a német fegyverektől. Mert az olasz kalandor furfangossága mellett bátor ember is volt; ha szerencséjében mérsékelni bírja magát, jobb véget ér. De el volt kapatva, hivalkodó fényűzése, kegyetlen boszúvágya és zsarnoki hajlamai rettenően gyűlölt emberré tették.

Szóval érdekes ember volt s mivel körülbelül hét éven át nagy események függöttek akaratától, életének története érdekes kerete lehet egy színes korrajznak. Nagyon jól tette a Történeti Életrajzok szerkesztője, hogy megíratta Gritti életrajzát. Az se baj, hogy idegennel íratta meg.

Kretschmayer igen képzett szakember, jeles tanítványa a derék Huber Alfonznak, igen jártas a történeti kutatás módszereiben. Elég érdekesen írta meg Gritti életrajzát németül az *Archiv für oesterreichische Geschichtsquellen* 83-ik kötetében. De ez inkább tanulmány, mint valódi történeti életrajz. Kretschmayer átdolgozta ugyan a tanulmányt a magyar vállalat céljához képest, de ez átdolgozás keveset változtatott a munka lényegén. A hős motivumainak élénk feltüntetését, a korrajz színeit és gazdag vonatkozásait nem igen találjuk a mesterségesen életrajzzá alakított tanulmányban. Ebben a formában Kretschmayer még nem eléggé gyakorlott író, bár alapossága, józan kritikája s ügyessége dicséretet érdemelnek. Igazán magyar történeti életrajzot nem is igen akart s nem is tudott volna írni. Nem eléggé ismeri a hazai viszonyokat és mint elfogúlt idegen ítél róluk. Nagyra van azzal, hogy mennyire gyöngé és gyámoltalan volt János király. Erősnek nem mondhatjuk az igaz, de magyar történetíró tekintetbe vette volna a király viszonyait. Jánosnak tanulnia kellett azt a szerepet, melyet Martinuzzi s később Bethlen oly mesterileg játszottak: a török s német hataklopra való kettős támaszkodás szerepét. Ez Gritti korában, némileg Gritti hibája miatt is, nem igen sikerült János királynak, nagyon is függött a töröktől; de később, élete vége felé már jobban értett a két felé néző politikához s becsülni való uralkodói tulajdonságokat fejtett ki.

Kretschmayernek teljes joga van úgy itélni a magyar

viszonyokról, a hogy neki tetszik — a bécsi akadémia *Archivjában*. De vajon szükséges-e, hogy felfogását egy magyar vállalat is terjeszsze, az már más kérdés. Nagyra becsüljük az osztrák tudós érdemeit, a minap is nagy örömmel olvastuk magyar érdeklő kiadványait a *Történelmi Tár* ezidei folyamában.

Valóban mintaszerű kiadások, nem árt e kiadói gondosságot példának feltüntetni. De mi, ha már átdolgozásra szánjuk el magunkat, a *Történelmi Életrajzok* szerkesztője helyzetében másképp jártunk volna el. Kretschmayert nem lehet kényszeríteni felfogásának változtatására, ez igaz, de van egy magyar felfogással írt életrajza Grittinek, mely az *Erdélyi Múzeum* 1870-iki folyamában jelent meg. Révész Ferencz e munkája ma már elavult és többféle helyreigazításra szorul, de Kretschmayer németül kiadott munkája nyomán egy ügyes kéz szerencsésen kibővíthette s átdolgozhatta volna. Erre a munkára azonban ügyes kéz kellett volna, ügyesebb mint az, mely Kretschmayer művét fordította.

Mert a fordítás — s ez Kretschmayer magyar munkájának legfeltűnőbb baja — kivált az elején nagyon gyöngö. Az ilyen fordulatokat: «Gritti nagy tekintélyben áll», «és valóban, a dolog nem csekély fáradságot igényelt», «a levélből szinte árad a hiúságteljes öröm», «János király igyekezett kormányzóját testétől minél tovább tartani» hirtelen fordító ujságírónak inkább megbocsátjuk, mint nagy közönség figyelmébe ajánlott tudományos munka fordítójának.

De hagyján a magyartalan, vagy nehézkes fordulatok. Néha nem is értjük a fordítót.

A 20. lapon olvassuk «A török-magyar egyezmény magában is támadó föllépés volt a porta és az ausztriai ház ellen, most ehez hozzájárult még más oldalról is a fölhívás».

Ezt nem értem. De ha olvasom Kretschmayer német munkájában (*Archiv* LXXXIII. Hälfte I. 16. l.): «War durch den mit Zápolya geschlossenen Bund das aggressive Vorgehen der Pforte gegen das Haus Österreich bedingt, so kam eine Aufforderung hiezu noch von anderer Seite». (Vagyis magyarul: Már a Zápolyával kötött szövetség is a porta támadó föllépését jelentette az osztrák ház ellen, de másfelől is ösztönözték erre a portát), ekkor már kezdem érteni a dolgot. Nem mondjuk, hogy ilyen a fordítás minden mondata, de általában gyöngö s úgy látszik, mintha a fordító stílusával megakarta volna boszúlni a szerző nem magyaros fölfogását. d.

A Pannonhalmi Szent-Benedek-rend története. Kiadja a pannonhalmi Szent-Benedek-rend. Szerkeszti dr. Erdélyi László rendi levéltárnok. I. kötet. A pannonhalmi főapátság története 996—1243. Hetedik kötet. A zalavári apátság története. Budapest 1902—3.

A millennium történeti irodalmunknak, legalább a tömeget tekintve, igen nagy gazdagodásával járt. Az állam történetén kívül, hatóságok, testületek, családok is vetekedtek abban, hogy emlékeiket ez ünnepélyes alkalomra összeszedjék és kiadják. Bizony sok történet ebből «propter laudem sæcularem», mint régi krónikásunk mondja, de azért tudományunk is hasznát látta e törekvésnek. Számos forrás és adat jutott így napvilágra, mely különben még soká lappanghatott volna és ha a földolgozás és a kritika nem is ütötte meg mindig a mértéket, legalább alapot nyújtott újabb és behatóbb kutatásra, tanulmányra.

E számos vállalat közt jelentőségben alig mérkőzhetik egy is a benecések nagy munkájával, melynek első köteteivel foglalkozunk. A kereszttyénség és a királyság első századaiban, mint a többi középkori nemzetnél, úgy nálunk is, a művelődés története a rend klastromaiban központosúl és innét indul ki az illető országoknak nemcsak vallásos, erkölcsi és szellemi nevelése, hanem gazdasági fejlődése is. Bármi legyen a hite, minden magyar kegyelettel nézi Szent Márton ősi apátságát és mindenkinek, kit hazánk történetei érdekelnek, örvendeznie kell, hogy ez annyi nagy emlék által szentelt helynek működése és jelentősége most már, e munka által, egészében, szinte teljes apparatus és beható tudományos vizsgálódás alapján áll előttünk.

Mert e munka szerkesztése jó kézbe jutott. Erdélyiben a pontos utánjárás, a szorgalom s az aprólékosságig menő lelkiismeretesség azon hagyományos erényei mellett, melyek szinte közmondásossá tették tudományunkban a benedictinus nevet, megvan a modern történetíró kiváló tulajdonai közül is sok: a szélesebb látkör, az éles kritika, az igazságszeretet és az elfogulatlanság is. Az ő érdeme, hogy e munka legnagyobb részében nemcsak adat, hanem valóban feldolgozott história és hogy bár sok a dolgozó társa, az egészet mégis egységes, tudományos szellem hatja át.

Egész történetírásunk tele van voltaképp igen üres és scholastikus vitákkal, melyeket, mintha csak azért találtak volna ki,

hogy a figyelmet a valóban komoly és jelentős kérdésektől eltereljük. Ebben a pontban, sajnos, historiographiánk sokban hasonlít politikánkhoz. A pannonhalmi apátságához fűződő ilyen kérdés az: hogy ki volt az első magyar érsek, továbbá az is, Pannonhalma-e a régibb klastrom, vagy pedig Pécsvárad?

A bevezetés, a benedictinus rend szabályainak és működésének ismertetése után, Erdélyi azonnal e kérdések tárgyalására tér át, mihelyt Pannonhalma alapítására kerül a sor. A kútfők alapján azt iparkodik megállapítani, hogy Pannonhalmát Radla, L. Adalbert tanítványa alapította és hogy még Géza fejedelem idejében kezdtek építeni. Ez által természetessé válik az elsőség Pécsváraddal szemben. Első érseknek pedig Sebestyént mondja, ki előbb Szent Márton monostorában volt szerzetes. Nem akarjuk szaporítani az üres szalmát cséplők számát, csak azt jegyezzük meg, hogy polemiáját, különösen Karácsonyi Jánossal szemben, sikerültnek és szerencsésnek tartjuk, de a mi pozitívat állít, még sem tarthatjuk bebizonyítottnak. Ehhez kevés a megmaradt adat és mi nagyobb baj — nagyon kétséges annak hitelessége. Végre is be kell látnunk, hogy az ilyen kérdés inkább a curiosum, mint az igazi történeti érdeklődés dolga s termékenyebb mezőkre kell fordítani erőnket.

Alig van thema, melyre több erőt és kritikát fordítottak volna, mint Pannonhalma alapító oklevelének kérdése. Az a szinte babonás tisztelet, melylyel még a XVIII. században is körülvették Szent Istvánnak ezt az állítólagos első oklevelét — a kir. tábla processióban vonult eléje, mikor egy pörben bizonyításul fölhozták — 1747 óta komoly kritikának adott helyet. A nagy vitában 1878-ban hangzott föl Fejérfpataky komoly szava az oklevél hitelessége mellett, de azért tovább tartott e harc. Karácsonyi János az oklevél utóiratát támadta meg, Pauler Gyula előbb védője, 1894-ben II. Endre korában kelt hamisításnak nyilvánította az egészset, e sorok írója pedig már régebben is későbbinek tartotta az oklevelet I. István koránál, belső okoknál fogva, de különösen a benne foglalt kiváltságok anachronistikus volta miatt. Mint e támadásokkal szemben Erdélyi igazán mesteri módon tör lándzsát. Nagy tudományos készültséggel állítja össze a valóság mellett szóló belső és külső okokat, a polemia fegyvereit forgatva Karácsonyit Pauler okaival, Paulert meg Karácsonyiéval czáfolja meg, kimutatja, hogy már 1120-ban dívott a somogymegyei gyermektized, tehát száz évvel II. Endre előtt és

végül a későbbi hiteles oklevelek és különösen a pápai megerősítések alapján, minden ízében igaznak és hitelesnek tünteti föl a sokat bolygatott diplomát.

Megvallom, érvelését nagy érdeklődéssel és tanulsággal olvastam, de meggyőzöttnek még sem vallhatom magamat. Azt belátom, hogy az oklevél régibb a XIII. századnál, de nem is szólva az írásról, mely ellen igen tekintélyes férfiak elfogulatlan ítéletére hivatkozhatnám, maga a tartalom is sok nehézséget okoz. A «maxima seditio inter teutonicos et hungaricus» István korában érthetetlen. Azt kell föltennünk, hogy az oklevél a XI. század második felében, valószínűleg sz. László korában kelt, egy régibb oklevél fölhasználásával, valószínűleg azért, hogy a király birtokösszeíró oklevelének alapjául szolgáljon.

Ha minden elismerésünk mellett sem hajolhatunk meg a tudós szerzetes végső következtetései előtt; ha ebben az egy pontban azt kell hinünk, hogy monostora hagyománya és annak ápolása elhomályosította erős ítéletét és megcsorbította kritikájának életét, annál határozottabban fejezhetjük ki azt a meggyőződésünket, hogy minden egyébben csakugyan állandó eredményt ért el és határozottan kiterjesztette tudományunk határvonalait. Különösen azt a tanulmányát emeljük ki, melyben a pannonhalmi hiteles oklevelekkel való összevetés által kimutatja a némelyektől hitelesnek elfogadott pécsváradi alapító oklevél teljes és kétségtelen hamis voltát.

Nagyon messze vezetne, ha az egyes eredményeket külön tárgyalnók. De kötelességünk mindenkit, a kit régi művelődési és gazdasági viszonyaink érdekelnek, a pannonhalmi apátság birtokainak, jövedelmeinek, a szolgáló népek tartozásainak és jogainak igen tanulságos összeállítására figyelmeztetni.

Kiváló érdemet szerzett Erdélyi azzal is, hogy a régi Árpád-kori zalavári oklevelek hamis voltát teljesen és szinte megdöntetetlenül kimutatta.

Általános érdekű még Zoltvány Irén értekezése *A magyarországi benzés irodalom története a tatárjárás előtt*. Ebben különösen Szent Gellért irodalmi működése részesül beható, véleményünk szerint, nagyon helyes ismertetésben és kritikában. Abban az irodalmi harcban, mely azon kérdés fölött támadt: volt e Szent Gellértnek része Szent István intelmeinek szerkesztésében, vagy nem, a benzések, föntartva rendjük tudós hagyományait, teljesen megállották helyöket.

Sok új és becses anyagot nyújt a Pray codexről s különösen a halotti vagy a hogy itt nevezik, a temetői beszédről szóló értekezés is. A régi oklevelek pontos és lelkiismeres kiadása zárja be a mindenkép figyelemre és tanulmányra méltó első kötetet.

A zalavári apátság emlékeinek érdekessége későbbi korra vonatkozik. A benne elsorolt adatok az ilyen egyházi alapítás veszedelmét mutatják a török hódítás és a reformatio viharainak közepette, a török foglalás Scyllája és a *sæcularisatio* Charybdisé közt. Magyar nyelvi szempontból is érdekes a zalavári inventarium 1553-ból [598—606. l.]

Mindent összevéve csak örvendhetünk a nagy munka eddigi köteteinek, melyek alapos reményt nyújtanak arra, hogy egyházi és művelődési történetünknek egy igen jelentékeny tényezője nemsokára teljes történeti világításban áll majd előttünk. *i. k.*

Janet spiritualismusa. Philosophiai monographia. Irta Juhász László. Budapest, Franklin-Társulat, 1903. Ara 6 kor. 283 lap.

Hogyan jut ahhoz Janet, a francia philosophiának e lelkes, szorgalmas, de csöppet sem eredeti vagy új ösvényt törő alakja, hogy róla egy magyar író egy 283 lap terjedelmű ismeretést írjon? s hogyan jut ahhoz Juhász László, e borús érzésű s nem mindig tiszta izlésű poéta, hogy Janet-ról írjon? A magyarázatot a mű előszavában kapjuk meg. A szerző Párisba megy, ott tudvágygyal telten merül bele a francia irodalomba; a schopenhaueri bölcsészettől (a melyet naiv lelke kész igazságnak vett) megcsömörlött gyomra mohón kap Janet *La philosophie du bonheur* című műve után, a melyet a véletlen elébe hozott. E mű, a mely kevésbbé philosophia, mint a családi élet boldogságának, erkölcsi tényezőinek és erőinek rajza, könnyed, szellemes modorával megragadja lelkét, kivezeti azt a pessimismus fanyar hangulatából s fölkelti benne a vágyat, hogy az író többi műveivel is megismerkedjék. S csakugyan ezt teszi, sorra veszi őket s örömeire azt tapasztalja, hogy könnyen boldogul velök, mert hisz' egy-kettő kivételével mind a 40 kötet exoterikus philosophiai munka, vagyis a nagy közönségnek szánt, inkább gyakorlatias irányú, kellemes, sima nyelvű fejtegetés, — közülök több nem is annyira philosophiai, mint inkább irodalmi vagy kritikai

tanulmány. Janet-vel eltelt lelke azonnal kész volt a tervvel, hogy e magasan járó, boldogító eszméknek, tanoknak másokat is megnyerjen, azokat — mint egy magasabb s a magyar föld előtt ez ideig ismeretlen revelatiót — itthon is ismeretessé tegye s elterjeszsze. Ime, így született meg e könyv s ez az oka, hogy Janet bevonul a magyar irodalomba! Föltehetnök a kérdést: ha már hónapokat, talán egy egész esztendő t szentelt szerzőnk egy újkori francia philosophus tanulmányozásának, miért nem választott egy kissé elsőbbrangú alakot, például Taine-t vagy Renan-t, a kik világhódító képviselői a francia szellemnek, s a kiket itthon egyetemes hatásukban még oly kevéssé méltattak, ismerettek? A felelet csak az lehetne reá: a lélek szabad röptének irányt adni nem lehet! vagy ez: Taine, Renan mélyenjáró, eredeti, új eszmékkel telt elmék voltak, — Juhász Lászlónak pedig egy csöndesen reproducáló, sok vizet nem zavaró, az ellentéteket kiegyenlítő, az eclecticismus biztos, de sekélyes medrében evező philosophus kellett!

Ezek után sejtethjük, hogy mit várhatunk művétől. Szerzőnkben több a lelkesültség, mint a philosophiai előképzettség, több a jóakarattal, mint a tárgyismeret, több a magasztalás, mint a bíráló. Műve a Janet 40 kötetének kivonata, kevéssé önálló ismertetése; még tankönyveit s egyes irodalmi tanulmányait is sorra veszi és ismerteti, s mestere nyomán lapokon át közli ő is a tárgyalt író életrajzát (Saint-Simon, Cousin). Műve egy jóakarattal, ügybuzgalommal telt, de a philosophia mezején meg lehetősén járatlan dilettáns kísérletezésének tekinthető.

Dilettantismusát mutatja számos adatának, állításának nem eléggé pontos, nem eléggé helyes volta. Így műve ötödik fejezetében, melynek ezt a szokatlan címet adja: *Irodalomra és természettudományokra alkalmazott bölcsészete*, s a melylyel Janet irodalmi, kritikai és természetbölcsészeti tanulmányait akarja jelezni, — ismerteti Janetnek. A *XIX. század problémái* című művét (*Les problèmes du XIX siècle. La politique, la littérature, la science, la religion.* 1872). A mű részletesen közölt címe után azt várnök, hogy az a negyedik részben a vallásról fog szólni; ám szerzőnk a 68. lapon ezt írja: «Érdekes lesz most már negyedik könyve nyomán, mely a *Philosophie* címet viseli, mely különben először a *Revue Philosophique* 1888. I., II. és 1889. I., II. folyamában jelent meg, részletesen megjelölni, mit ért Janet a philosophia alatt.» Arról, hogyan kerül az 1888-ban megírt

részlet az 1872-ben kiadott könyvbe, fölöslegesnek tartja egy szót is szólani, valamint azt sem említi, hogy e negyedik könyv az 1888 tavaszán a Sorbonne-ban *Introduction à la science philosophique* cím alatt tartott előadásokat nyújtja, a melyekkel Janet mint Caro utódja philosophiai tanszékét elfoglalta. Ugyanitt szerzőnk «ó- és középkori törvénytudományi astrologiáról» beszél; gondolkozom rajta, mi lehet az a törvénytudományi astrologia? s az eredeti szöveg adja meg a fölvilágosítást, a mely astrologie judiciaire-ről szól — ám ez nem törvénytudományi, hanem jövődőlő csillagjóslást (Sachs-Vilatte szótára szerint: die Zukunft verkündende Sterndeuterkunst) jelent. A francia szöveg félreértése az is, midőn Boutroux művét (*De la contingence des lois de la nature*) így fordítja magyarra: *A természeti törvények összefüggése* (142. l.), holott contingence, mint minden francia szótár megmondhatja, esetlegességet, véletlent jelent. Hasonlóképen nem helyes, hogy a contemporain szót az ilyen kifejezésekben: «Le matérialisme contemporain», «L'origine du socialisme contemporain» következetesen egyidejűnek fordítja, holott az e helyeken jelenkorit jelent, s mint tudjuk, Taine «Les origines de la France contemporaine» című műve is *A jelenkori Franciaország alakulása* cím alatt jelent meg magyarul.

Fontosabb botlás ennél, a mit Janet *Les maîtres de la pensée moderne* című művének ismertetésénél elkövet. E mű csinos essayk gyűjteménye, a melyek először a *Revue des deux Mondes*-ben jelentek meg; semmi különösebb újság vagy eredetiség nincs bennök, hanem röviden, formásan összefoglalják azt, a mit az illető íróra vagy gondolkozóra nézve Janet az utóbbi évek irodalmában talált. Hogy minden alakja a modern gondolkodás mestere vagy útmutatója lenne, szó se lehet róla; Malebranchera, Swedenborgra, Maine de Biraura ezt az irigység se foghatja reá! Juhász, nagy fölületesen, ilyeneket ír e műről: *A modern gondolkodás mesterei* cím alatt apothéosist zeng Descartesnak (122. l.), holott a mű kilencz tanulmánya közül csak egy, az első szól Descartesról (a 403. lapból 48.) — vagy: «Az újkor bölcsészete érdeklő *A modern gondolkodás mesterei* című művében is, melynek írása közben legtöbbit Foucher de Careil, Millet, Saisset, Bouillier és Liard tanulmányaiból merített (125. l.)», holott Janet csak első, Descartesról szóló tanulmányát (*Descartes, son caractère et son génie*) írta a nevezett írók művei alapján, mintegy összegezve azok adatait s ezek alap-

ján jellemezve a nagy gondolkozót, míg többi nyolcz tanulmánya mind más-más írók fölhasználásával készült. Pár lappal utóbb ezt olvassuk Spinoza kis tractatusáról: «Janet az egész kis művet nem tartja olyan nagyértékűnek és genialis alkotásnak, mint Bogaers Adorján, a kitünő hollandi poéta, a ki ezt a művet Spinoza halála után 200 évvel, 1862-ben fölfedezte (129. l.)». Szerzőnk kifejezései itt se szabatosak: Spinoza 1677-ben halt meg s így 1862-ben még csak 185 év telt el halála után; továbbá kis tractatusát első ízben nem 1862-ben, hanem 1852-ben adták ki (*Ben. de Spinoza Tractatus de Deo et homine eiusque felicitate etc. ed. et illust.* Ed. Bøehmer, Halæ, 1852.); végül, a mi a Bogaers érdemét illeti a mű körül, azt maga Janet czáfolja meg, midőn ezt mondja: «M. Frédéric Muller a eu la bonne fortune, dans une rente publique, de trouver l'ouvrage entier» (*Les maîtres etc.* p. 60.) «E tractatus fordításánál, folytatja szerzőnk, Janet két textust használt: a Müllerét, a mely a Schaarschmidt előszavával 1862-ben jelent meg és a dr. Bøehmerét, melyet Van Vloten amsterdami philosophia-professor fordított igen rosszul latinra (130. l.)». Csupa érthetetlen dolgok! Eddig mindig úgy tudtuk, hogy Spinoza minden philosophiai művét latinul írta; ha ez áll, mi szüksége volt Van Vlotennek a tractatust latin nyelvre lefordítania? ha mégis lefordította, miért nem magyarázza meg a szerző, hogy mi tette azt szükségessé, hogy tudniillik a tractatus eredeti latin szövege elveszett, annak csak holland másolatai maradtak fönn s ezekből eszközölte Van Vloten a latinra való visszafordítást.

Leibniz nevét szerzőnk, bár Janetnál is helyesen látta, francziásan *tz*-vel írja; miért? Hol vette azt, hogy Leibniz báró volt? Überweg szerint «auch die Reichsfreiherrnwürde soll ihm ertheilt worden sein (*Grundriss der Geschichte der Philosophie*, III°, S. 188.)», vagyis a dolog nem bizonyos, ezért a németek sohase hívják bárónak. Mi lipcsei bölcsek (174. l.) inkább Wundtot neveznök, mint Leibnizot, mert a Wundt philosophiai tevékenysége fűződik Lipcséhez, míg Leibnizot csak gyermekkori évei kötik e városhoz, ellenben élete túlnyomó része Hannoverben folyt le. Janet philosophiatörténetéről, a mely philosophiai problémák történeti kifejlődésének előadása, azt írja szerzőnk, hogy senkisésem próbálkozott meg ilyen beosztással írni philosophiatörténelmet sem Francziaországban, sem másutt (47. l.). Ugy látszik, nem ismeri Windelband derék philosophiatörténetét

(1892.), mert különben nem állítana ilyet. «A nyelv kifejlődéséről, a szokások eredetéről egyetlen psychológiában sincs olyan részletes ismertetés, mint ebben» — folytatja tovább; itt ismét feleli Wundt nagy nyelvlélektanát (*Die Sprache*, I. II., 1900) és ethikáját. A német philosophiairodalomban való tájékozatlanságát mutatja az az állítása is, hogy Cousin teremtette meg a philosophia történelmét (138. l.). Hogy az eclecticismus minden particularis iskolánál nagyobb értékű (ugyanott) — ez oly állítás, a mit senki se fog szerzőnknek elhinni s a mi mutatja, hogy ő távol áll még attól, hogy philosophiai dolgokban ítélőbíró lehessen. «Az eclecticus philosoph az, a ki a készből mindig azt választja, a mit meggyőződése igaznak tart, és a mi hamis és hazug, kérlelhetetlenül elveti». Hát látott már a szerző olyan philosophot, a ki ne azt vallotta volna, a mit meggyőződése igaznak tart s ne vetette volna el azt, a mi hamis és hazug? Mire jó az ilyen phrasis! «A korszakalkotás arany idejében a philosophia bizalmas és meghitt barátságban élt a testvér természettudományokkal (19. l.)»; csak félig igaz, Platonnál, Aqu. Tamásnál, Fichténél, Hegelnél nem igaz. «Maine de Biran a XIX. század legnagyobb metaphysikusa (24. l.)» — hát Hegel? Félreértés, midőn két izben is physico-theologiai argumentumról beszél physico-theologiai Isten-bizonyíték helyett. Az irodalom philosophiáját, ha lehet erről szólni, inkább Taine, mint Janet alkotta meg (264. l.).

De történelmi botlásoktól sem ment Juhász műve. «Az az embertelen előjog, mely a parasztot állattá aljasította, Lengyelországot kivéve sehol se volt nyomasztóbb és hosszabb életű, mint Magyarországon» — hozza föl szerzőnk az *Előszó*ban a magyar philosophia elmaradottságának egyik okául. A mellett, hogy a két dolog nincs is kapcsolatban egymással, fönti állítása nem is felel meg a valóságnak, mert például Franciaországban sokkal czifrább állapotok uralkodtak e tekintetben, mint nálunk; nálunk nem állott fönn a jus primæ noctis, avagy látta-e nálunk párját annak a kiváltságnak, a melylyel a Franche-Comté urai bírtak, a kik téli vadászatok alkalmával megfázott lábaik fölmelegítésére egy-egy paraszt hasát föl vágatták s meleg testébe dugták be lábukat? «A városi polgár örült, ha békés nyugalmban nem háborgatták» — de hisz' a városi polgárságnak 90 % -a nálunk német volt, azok csak nem gondolhattak magyar philosophiai művek irására? «Le roi règne mais ne gouverne pas,

mint hajdan Magyarországon (108. l.)» — tévedés, a régi magyar királyok nemcsak uralkodtak, hanem kormányoztak is. «A nagy bűnösök (például Pál apostol és Magdolna) megtérésének története mindig érdekes (100. l.)»; először halljuk, hogy Pál apostol megtérése előtt nagy bűnös volt. Lamennais, a ki küzdött a Lajos Fülöp kormánya ellen, nem a juliusi (136. l.), hanem a februári forradalmat készítette elő.

Nem eléggé figyelmes szerzőnk a magyar irodalom iránt. Mi azt szeretnők, ha minden író, midőn oly külföldi tudományos munkáról szól, a mely magyar fordításban is megjelent, erről tegyen mindig említést, irányítsa reá olvasói figyelmét mindig arra, hogy e mű magyarul is olvasható. Szerzőnk erre nem ügyel; beszél Taine, Michelet, Tocqueville, Ribot műveiről, némelyiket taglalja is, de elhallgatja, hogy azok magyarra is le vannak fordítva; hasonlóképen nem vesz tudomást arról, hogy Ianetnek Moráltörténetén kívül két kisebb philosophiai tanulmánya is megjelent magyarul (*Magy. Phil. Szemle*, 1888., 1889.).

Szerzőnk előadása, bár eléggé eleven, fordulatos s változatos igyekszik lenni, a sok idegen szó használata miatt olykor szinte élvezhetetlen. Kényelemszeretetből, gallomaniából, vagy a magyar nyelvérzék hiányából teszi-e, nem tudjuk, de oly tömegben alkalmazza a francia kifejezéseket, hogy a francziában járatlan olvasója előtt szinte érthetlenné válik. S mivel menti eljárását? a magyar philosophia-nyelv teljes hiányával (17. l.)! De hisz' az ő idegen kifejezései közül száz meg száz nem philosophiai műkifejezés, hanem nyers francia szó, a melyek könnyen helyettesíthetők jó magyar kifejezésekkel! Cserébe a sok idegen kifejezésért a *Revue des deux Mondesot*, *Két-világi Szemle* gyanánt idézi (104., 148. l.), a mit persze senki se ért meg. Itt ott mondatszerkezete is idegenszerű, például egy kéznél fekvő szenvedély (183. l.), önkényesen mondottak le (10. l.), uralta azt óriási tudásával (30. l.).

Bár szerzőnk szorgalmát, igyekezetét föltétlenül elismerjük, művét jelen alakjában még nyers, éretlen gyümölcsnek kell nyilvánítanunk. Fogadja meg tanácsunkat: a míg a német philosophia benne leküzdhetetlen és méltó undort fog fölkelteni (65. l.), addig ne hallassa szavát a magyar philosophia-irodalom mezején, mert a német philosophia ismerete nélkül philosophiai műveltsége mindig fölötte egyoldalú, fölötte hiányos lesz. Ha majd ez irányú undorát legyőzi s azzal alapos ismeretséget köt, akkor

lelkesedésével, fogékonyságával hasznos szolgálatokat fog tehetni a magyar philosophiai irodalomnak! L—s.

Új magyar könyvek.

Ágoston Péter dr. A tulajdonjog alaptanai. Budapest, 1903. Politzer Zs. és fia. (8-r. VIII, 407. l.) 8 K.

Árkövy Richárd dr. Közgazdasági napi kérdések Németországban. Budapest, 1903. Eggenberger. (8 r. 30 l.) 1 K.

Andronicus. Öngyilkosok. Budapest, 1903. Singer és Wolfner. (8-r. 180 l.) 2 K 40 f.

Anthologia a XIX. század francia lyrájából. Második kötet. Kiadja a Kisfaludy-Társaság. Budapest, 1903. Franklin-t. (8-r. X. 318 l.) 3 K.

Babura László dr. Babylon és a biblia. A főegyházmegyei hatóság engedelmével. Esztergom, 1903. Buzárovits G. (8-r. 63 l.) 1 K.

Balogh Arthur dr. Az osztrák alkotmány köréből. A birodalmi képviselőtről szóló alaptörvény 14. §-a. (Országgyűlési törvény. IV.) Budapest, 1903. Franklin-Társulat (8-r. 88 l.) 1 K 50 f.

Bársony István. Visszhang. Elbeszélések. Neogrády A. és Goró L. rajzaival. Budapest, 1903. Franklin-t. (8-r. (165 l.) 3 K.

Békey Imre Gábor. Az életviszonyok hatalma. Regény. Budapest, 1903. Dobrowsky és Franke. (8-r. 162, 167. l.) 3 K 20 f.

Concha Győző. Pulszky Ferencz. Élet- és jellemrajz. Budapest, 1903. Franklin-Társulat. (8-r. 62 l.) 1 K.

Craik Mrs (Miss Dinah M. Mulock). Gurland lelkész leánya. Angolból fordította Végh Arthur. Kiadja a Kisfaludy-Társaság. Budapest, (1903. Franklin-Társulat. (8-r. IV, 256 l.) 2 K 80 f.

Eble Gábor. A cserneki és tarkeői Dessewffy-család. Genealogiai tanulmány. Nyolcz leszármazási táblával és ötven illusztrációval. Budapest, 1903. Pfeifer F. (4-r. X, 318 l.) 30 K.

Emlékek, (magyar történelmi —.) Kiadja a M. T. Akadémia I. osztály. Okmánytár. 31. kötet. Magyarország melléktartományainak oklevéltára. (Codex diplomaticus Partium Regno Hungariæ adnexarum.) I. kötet. A horvát véghelyek oklevéltára. I. kötet 1490—1527. A M. T. Akadémia történelmi bizottsága megbízásából szerkesztették Thallóczy Lajos és Hodinka Antal. Budapest, 1903. Akadémia. (8-r. CVIII, 753 l.) 16 K

Falta Marcel dr. A trachoma leküzdéséhez Magyarországon. Szeged, 1903. Engel L. (8-r. VI, 74 l.) 1 K.

Földes Béla. A társadalomerkölcsi problema. Székfoglaló értekezés. (Értekezések a társadalmi tudományok köréből. XII. köt. 9. sz.) Budapest, 1903. Akadémia. (8-r. 72 l.) 1 K 20 f.

Frecskay János. Mesterségek szótára. 31. füzet. Mészáros és hentesmesterség. Budapest, 1903. Hornyánszky V. (8-r. 36 l.) 20 f.

Gaal Jenő. Gróf Széchenyi István nemzeti politikája és jövőnk. Budapest, 1903. Politzer Zs. és fia. (8-r. XVI, 224 l.) 4 K 40 f.

Gaal Mózes. Két diák levelezése. Budapest, 1903. Franklin-t. (8-r. 212 l.) 2 K.

Goldziher Ignác. A buddhizmus hatása az iszlámra. (Előadások Kőrösi Csoma Sándor emlékezetére. II. sz.) Budapest, 1903. Akadémia. (8-r. 44. l.) 80 f.

Gorkij Maxim. Éjjeli menedékhely. Jelenetek az élet mélységéből, 4 felvonásban. Fordította Hazai Hugó. Budapest, 1903. Szilágyi B. (16-r) 96 l.) 50 f.

Halmi Piroska. Ferenczy Teréz élete és költeményei. Budapest, 1903. Eggenberger. (8-r. 160 l.) 2 K 40 f.

Hankó Vilmos dr. Székelyföld fürdői és ásványvizei. A magy. kir. földművelésügyi miniszter úr támogatásával. Tájékoztató a fürdők, ásványvizek megválasztásánál. Budapest, 1903. Toldi L. (8-r. 36 l.) 1 K.

Illés (Edvi) Károly dr. és Vargha Ferencz. A bünvádi perrendtartás zsebkönyve. Második kiadás. Budapest, 1903. Grill K. (6-r. XX, 518 l.) 6 K.

Jókai Mór. Hétköznapiak. Regény. 2 kötet. 4. kiadás. (Szépirodalmi könyvtár.) Budapest, 1903. Franklin-Társulat. (8-r. 187, 175 l.) 4 K.

Katona Lajos. Alexandriai szent Katalin legendája középkori irodalmunkban. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből XVIII. kötet 5. sz.) Budapest, 1903. Akadémia. (8-r. 96 l.) 1 K 60 f.

Kenedi Géza dr. A magyar sajtójog úgy a mint életben van. (Országgyűlési könyvtár I. II.) Budapest, 1903. Franklin-Társulat. (8-r. 208 l.) 3 K.

Kisfaludy-Társaság Évlapjai. Új folyam, 35. kötet. 1900—1901. Budapest, 1903. Franklin-t. (8-r. IV, 317 l.) 5 K.

Klug Nándor. Észlelő könyv a budapesti tud. egyet. élet-tani intézetében folyó gyakorlatok- és demonstratiókhöz. Budapest, 1903. Eggenberger. (8-r. 132 l.) 2 K 40 f.

Kovács Lajos. Közútainkról. Budapest, 1903. Kilian F. utóda. (8-r. 47 l.) 1 K 50 f.

Körömy Árpád dr. Hazánk iparviszonyairól. A czéhek szabályozásától a mohácsi vészig. 1376—1526. Budapest, 1903. Lampel R. (8-r. 63 l.) 2 K 40 f.

Közlemények, Magyar statisztikai—. Új sorozat. 4. kötet. Magyar korona országainak 1901. évi mezőgazdasági termelése. A kereskedelemügyi magyar kir. miniszter rendeletéből szerkeszti a magyar kir. központi statisztikai hivatal. Budapest, 1903. Kilian F. utóda. (4-r. 24, 135 l. és 24 térkép). 4 K.

Králik Lajos. A magyar ügyvédség. Az ügyvédi kar. Kiadja a budapesti ügyvédi kamara. Két kötet. Budapest, 1903. Franklin-Társulat. (8-r. XII, 431, 500 l.) 6 K.

Lengyel Béla. A chemia néhány fontosabb fogalmáról és törvényéről. Budapest, 1903. Kilian F. utóda. (9-r. 76 l.) 50 f.

Loti Pierre. Aziyade. Levelek és töredékek egy angol tengerésziszt naplójából. Francziából fordította Novelly R. (Egyetemes regénytár. XVIII. évf. 4. sz.) Budapest, 1903. Singer és Wolfner. (8-r.) 1 K.

Marx. A zsidókérdésről. Bevezetéssel Franz Mehringtől. Fordította Csizmadia Sándor. Budapest, 1903. Politzer. (8-r. 44 l.) 80 f.

Márkus Dezső dr. Felső bíróságaink elvi határozatai. A m. kir. curia és a kir. táblák elvi jelentőségű döntéseinek rendszeres gyűjteménye. XIII. kötet. 1902. Magánjog. Telekkönyvi rendtartás. Kereskedelmi jog. Váltójog. Polgári törvénykezési rendtartás. Ezzel kapcsolatban: A m. kir. ministeriumok hatásköri összeütközések tárgyában hozott határozatai. Szerkeszti Térfi Gyula dr. I. Polgári ügyek. Budapest, 1903. Grill K. (8-r. XVI, 822 l.) 12 K.

Matlekovits Sándor. Gazdasági viszonyunk Ausztriával. I. Az első gazdasági kiegyezés. (Országgyűlési könyvtár III.) Budapest, 1903. Franklin-Társulat. (8-r. 64 l.) 1 K 50 f.

Milhoffer Sándor. Báro Eötvös József. Kecskemét, 1903. Gallia. (8-r. 80 l.) 1 K. 60 f.

Molnár (Rudinei) István. A fatenyésztés, különös tekintettel a községi faiskolákra és befásításokra. 5. átnézett és bőv. kiadás. Budapest, 1903. Nagel O. (8-r. 328, 8 l.) 1 K.

Munkások (A) baleset ellen való biztosítása. I. rész. Hazai és külföldi anyaggyűjtemény. II. rész. Törvényjavaslat és indokolás. Kiadja a kereskedelemügyi m. kir. minister. Budapest, 1903. Athenæum. (8-r. 330, 331—767 l.) 5 K.

Navratil Ákos dr. Jelentés a társadalmi muzeum berendezéséről és annak első évi munkásságáról. Budapest, 1903. Athenæum. (8-r. VIII, 345 l.) 3 K.

Németh Béla. Szigetvár története. Biedermann Rezső báró megbízásából és nagylelkűségéből írta —. Pécs, 1903. (Budapest, Singer és Wolfner biz.) (8-r. 392, 6, XXV. 1.) 15 K.

Oberon (II) Tanulmányok a magyarok eredete- és őstörténetéről. I. rész. A vízözönelőtti idő. III. füzet. XVI—XXIII. fejezetig. Budapest, 1903. (8-r. 75—109 l.) 40 f.

Olcso könyvtár. Szerkeszti Gyulai Pál. Budapest, 1903. Franklin-t. (16-r.)

1294—95. szám. *Macaulay T. B.* Az angol restauráció vígjátékairól. Angolból ford. Wirtzfeld Béla dr. 189 l.) 40 f.

1296—97. „ *Renan Ernő.* Spinoza. Francziából fordította és jegyzetekkel kísérte Ráczy Lajos. (52 l.) 40 f.

1298—99. „ *Gorkij Maxim.* Konovarov. Elbeszélés. Oroszból fordította Ambrozovics Dezső. (96 l.) 40 f.

Oppel Jenő. Hutten Ulrik törekvései. Esztergom, 1903. Buzárovits G. (8-r. 109 l.) 2 K.

Ottó Ede dr. A német kézművesség történetéből. Magyarra fordította Bánfi János. Budapest, 1903. Lampel R. (8-r. 91, 65—91 l.) 3 K 20 f.

Pajor Ernő dr. Magyar polgári perrendtartás. (Tudományos zsebkönyvtár. 140—141. sz.) Pozsony, 1903. Stampfel K. (8-r. 136 l.) 1 K 20 f.

Pekár Gyula. Rokoko idyllek. Budapest, 1903. Singer és Wolfner. (8-r. 256 l.) 4 K.

Polónyi Manó. A baromfitenyésztés irányítása az értékesítés és kereskedelem szempontjából. Fogyasztó telepek tervrajzai-val és költségvetésével. Kecskemét, 1903. Gallia. (8-r. 59 l.) 1 K.

Ráczy Lajos. Wundt jelentősége a filozófiában. II. (A magy. filozófiai Társaság Közleményei. 7—8. füz.) Budapest, 1903. Pfeifer F. (8-r. 91 l.) 2 K. 25 f.

Rákosi Viktor munkái. Budapest, 1903. Révai testv. (8-r.) V. köt. Polgárháború. — Egy falusi Hamlet. — VI. köt. Kóborlások itthon meg idegen földön. — VII. köt. Sipulusz elbeszélései. II. sorozat. — VIII. köt. Sipulusz humoreszkjei. II. sorozat. Egy kötet 4 kor.

Reiner János. Az egyházi házasságkötési jog történelmi alapjai. (Ertekezések a társadalmi tudományok köréből. XII. köt. 8. sz.) Budapest, 1903. Akadémia. (8-r. 86 l.) 1 K. 60 f.

Révai József. Dalok könyve. Versek. Budapest, 1903. Lampel R. (8-r. 80 l.) 2 K.

Richter Aladár dr. Majna-Frankfurt palma-kertje és egyéb természettudományi intézményei. 11 képpel. Kolozsvár 1903. Stein J. (8-r. 32 l.) 2 K. 50 f.

Rubinek Gyula. Vámszövetség, kereskedelmi szerződések. Budapest, 1903. Nagel O. (8-r. 135 l.) 2 K.

Sardou és Botzarés. Théodora. Történeti regény. Fordította Novelly Riza. 1. 2. köt. (Egyetemes regénytár. XVIII. évf. 11., 12. sz.) Budapest, Singer és Wolfner. (1903.) (8-r. 142, 144 l.) Egy köt. 1 K.

Székely Ágoston dr. A hörgők, a tüdő és a mellhártya betegségeinek orvoslása. (Therapia III. köt.) Budapest, 1903. Singer és Wolfner. (8-r. 318 l.) 7 K.

Székely Aladár dr. Perorvoslat a jogegység érdekében. (Jogi értekezések. 8. füz.) Budapest, 1903. Singer és Wolfner. (8-r. 77 l.) 1 k. 50 f.

Strausz Sándor. Bulgária ipara. Gazdasági és néprajzi tanulmány. Szerbia közgazdasági viszonyai. Budapest, 1903. Lampel R. (8-r. III, 91 l.) 3 K 20 f.

Tacitus fönmaradt összes művei. Az eredetiből magyarra fordította, a szerző életrajzával s műveinek ismertetésével bevezette, jegyzetekkel s magyarázatokkal ellátta Csiky Kálmán. I. kötet. Evkönyvek. Budapest, 1903. Lampel R. (8-r. XXVII, 470. l.) 6 K.

Thaly Kálmán. Kuruczvilág. A Rákóczy szabadságharcz két-százados évfordulója alkalmából saját régi költeményeiből összegyűjté —. Budapest, 1903. Athenæum. (16-r. VIII, 108 l.) 2 K.

Tóth Béla. A spiritismusról. Budapest, 1903. Lampel R. (8-r. 136 l.) 2 K 50 f.

Törvényjavaslat a telepítésről és a birtokföldarabolásról. (Előadói tervezet.) Darányi Ignác m. kir. földmív. miniszter megbízásából kiadja a m. kir. földművelésügyi miniszterium telepítési ügyosztálya. Budapest, 1903. Nagel O. (8-r. 155 l.) 1 K.

Vavrincez Mór. Az énektan elmélete. Nagyszombat, 1903. Winter Zs. (8-r. 32 l.)

Vértesi Arnold. Innen-onnan. 16 elbeszélés. (Egyetemes regénytár. XVIII. évf. 13. köt.) Budapest, é. n. (1903.) Singer és Wolfner. (8-r. 157 l.) 1 K.

Veszelei Károly. Melódiák. (Költemények.) Budapest, 1903. Singer és Wolfner. (8-r. 144 l.) 2 K.

